భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

*

[డాక్టరు సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణను
'ఇండియన్ ఫిలాసఫీ' అను ఆంగ్లగ్రంథమునకు
ఆంధ్రానువాదము]

*

ప్రథమ భాగము

*

బులుసు వేంకటేశ్వరులు ఎం. ఏ.

ఆంధ్రోపన్యాసకుడు,

పి. ఆర్. కాలేజీ, కాకినాడ.

ప్రకాశకులు:

శ్రీ వివేకానందస్వామి పీఠము

శ్రీ రామతీర్థస్వామి పీఠము

హిందూమతము మన్నగుడి.

తొలికూర్పు 1954 * వెల [illegible]

విషయసూచిక

ఏకాదశాధ్యాయము

బౌద్ధమతశాఖలు

అనుబంధము

తృతీయ భాగము

ప్రథమాధ్యాయము

ఉపోద్ఘాతము

ద్వితీయాధ్యాయము

న్యాయ సిద్ధాంతము

తృతీయాధ్యాయము

వైశేషికాణువాదము

ఉపోద్ఘాతము

శతావధాని శ్రీ వేలూరి శివరామశాస్త్రిగారు

చక్కని గ్రంథము చదివినపుడెల్ల 'ఈగ్రంథము తెలుఁగులో నున్నచో ఎంత బాగుండును' అని నాబాల్య మంతయు నొక యువ్విళ్లూరింపుగాఁ గడచెను. జిజ్ఞాసువులగు వారందఱికిని ఇది సహజమని అనుకొందును. ఒకపుడు,

> "... ... ... నీ
> తెలుఁగెవ్వరిపాలు చేసి తిరిగెద వాంధ్రా!"

అనియు,

> "నీదు తెలుఁగుబాస నిఖిల పుష్పమధూళి
> చిలికి తేనెపెరను జేయవయ్య !"

అనియుఁ జెప్పియుంటిని. నాయీకోరికయు నావంటి వారి అందఱికోరికయు మెలమెలగా నెఱవేరు కాల మాసన్న మైనదని శ్రీ బులుసు వేంకటేశ్వరులుగారు భాషాంతరీకరించిన భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము వంటి ఉద్గ్రంథములఁ గాంచి ఉప్పొంగి పోవుచున్నాను.

కొన్ని గ్రంథములకు ఉపోద్ఘాతము కావలయును. కొందఱు గ్రంథకర్తలకును ఉపోద్ఘాతము కావలయును. కాని ఈమాతృకకును ఈపుత్త్రికకును ఉపోద్ఘాత మున్నను లేకున్నను ఒకటియే. శ్రీరాధాకృష్ణులకా ఉపోద్ఘాతము? మఱియు బులుసు వేంకటేశ్వరులకా ? శ్రీ రాధాకృష్ణులకు శ్రీ వేంకటేశ్వరులే

ఉపోద్ఘాతము. మఱి శ్రీ వేంకటేశ్వరులకు శ్రీ రాధాకృష్ణులే ఉపోద్ఘాతము.

మూలగ్రంథము భరతఖండమున భగవద్జ్ఞాన మెటు లంకురించెనో ఎటులు పల్లవించెనో ఎటులు పుష్పించెనో ఎటులు ఫలించెనో వివరించునది. ఏవిషయ మెత్తికొనినను పైని ఏడుతర ములు క్రింద ఏడుతరములు వేయికంఠములతో వివరింపక మానదు. ఇది ఒకతఱి జ్ఞానచరిత్రమా అని అనిపించును. ఒక తఱి జ్ఞానమునకు కుబేర భాండారమా అని అనిపించును. ఒకతఱి వేదాంత సిద్ధాంతములకు హిమవంతమా అని అనిపించును. అది యటులుండుఁగాక ! ఇది అన్ని ఉపనిషత్తులకును అన్ని దర్శనముల కును అన్ని శాస్త్రములకును అన్ని భాష్యములకును చత్వరము. చార్వాకులనుండి శంకరులవఱకును గల శాస్త్రజ్ఞులకు సభా రంగము. మఱియు నిది జ్ఞానపురాణము. వేయేల ! తెలివి కిది పన్నిద్దఱు వేవెలుఁగులు.

ఇట్టి ఉద్గ్రంథమును తాము చదివి త్రేఁచి తామే దాఁచు కొనక మిగుల శ్రమించి తమకోడి తెలుఁగువా రందఱచే ఎగసి చదివించునటులు శ్రీ బులుసు వేంకటేశ్వరులుగారు దీనిని తెలిఁ గించిరి. వీరి యీ త్యాగమందు గౌరవగర్వము లేదు. అహంత అంతకంటె లేదు.

వీరి రచనలో ఎంతయో ప్రసన్నత ఉన్నది. ఎంతయో గభీరత ఉన్నది. ఇది ప్రవహించుచున్నదా నిలిచియున్నదా అని పరికించునంతలోనే కన్ను కనుఁగొనలేనంత వడితో జలజల ప్రవ హించుచుఁ బోవును. మఱియు నిందొక మోసమున్నది—

చాలఁ జోటుల మూల మొకటి వేఱలేదని యిది చెప్పక చెప్పు చుండును. పైఁగా మూలమున నున్న అర్థచ్ఛాయల కన్నిటి కిది ముకురము.

ఇఁక నొకకథ:—బులుసు పాపయ్యశాస్త్రిగా రొక పర్వదినమున పలువురు శ్రౌతులతోడను వేదవేదాంగవిదులతోడను స్నానము చేయుటకు గౌతమిలో దిగిరి. బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు వేదమూర్తియగు పాపయశాస్త్రిగారిని దఱిసి—"ఊఁ ములుఁగుఁడు" అని సంకల్ప మారంభించెను. పరివేష్టించియున్న పండితు లందఱును కడుమెల్లగా—"ఏమి యీసాహసము! పాపయశాస్త్రుల వారికా నీసంకల్పము!" అని అనిరి. ఆబ్రాహ్మణునకు మూర్ఛ వచ్చునంతపని యాయెను. అది చూచి పాపయశాస్త్రిగారు—"నాయనా! దర్శకుఁడు లేని దేదియు రాణించదు. మఱి నీవు చెప్పుము" అని సంకల్పము చెప్పించుకొని అందఱచేతను నగిపించి సాదరముగా సత్కరించిరఁట!

చిరివాడ, కృష్ణా.
1—6—54.

వేలూరి శివరామశాస్త్రి
శతావధాని

అనువాదకుని భూమిక

శ్రీ రాధాకృష్ణపండితుని "భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము" మొదటి రెండుభాగముల నిదివఱకు మేము ప్రకటించి యున్నాము. వానిని గూర్చి, పెద్దలు, పండితులు, పత్రికలవారు తమ ప్రశంసావాక్యముల నొసఁగి మాకెంతయు నుత్సాహమును గూర్చి యున్నారు. ఆంధ్రదేశములోఁ బెక్కు భాగములనుండి యనేకులు రాధాకృష్ణపండితునం దపరిమిత గౌరవముతోడను, సహజమగు హైందవతత్త్వజిజ్ఞాసతోడను, మాయనువాదము నభినందించుచు మాకు లేఖలను వ్రాసి యున్నారు. వారికంద రకు మాకృతజ్ఞతను వెల్లడించుచున్నాము.

ఇది మూడవభాగము. ఇందు బౌద్ధమతశాఖల వివరణమును, న్యాయవైశేషికదర్శనములు సంపూర్ణముగను బ్రకటింపఁబడినవి. ఇదివఱలో మేము నుడివినట్లే, రాధాకృష్ణపండితుఁ డద్వితీయ ప్రజ్ఞాశాలియై, విశ్వవిశాలదృష్టితో నిందలి వివిధఘట్టములను వివరించి యున్నాఁడు. ఇందు ముఖ్యముగా న్యాయసిద్ధాంతము సుసిశితవాద సమ్మిశ్రితమై, భావములు సులభగ్రాహ్యములు గాకుండును. కాని శ్రీరాధాకృష్ణపండితుఁడు ప్రాక్పశ్చిమ తర్కశాస్త్రగ్రంథముల నన్నిటిని జదివి చేసిన పరిశోధన మనితర సాధ్యమైనదని చెప్పనొప్పును. విస్పష్టములగు సక్రమాలోచనా నిర్ణయములచే సత్యమును నిశ్చయింపఁబూనుకొనునదే

తర్క-శాస్త్రమై యున్నది. ఇంచు మించు ఇరువది శతాబ్దములనుండి భారతీయ మేధావులు, గౌతమునితో నారంభించి, యీ న్యాయ సిద్ధాంతమును గూర్చి యనేక గ్రంథములను రచించినారు. ఆ యా ముఖ్యగ్రంథకర్తల నందఱను పేర్కొని, పశ్చిమఖండ న్యాయశాస్త్రకారులతోఁ బోల్చి, సాధ్యమైనంత సులభశైలిలో వివిధసిద్ధాంతములను శ్రీ రాధాకృష్ణపండితుఁడు మృదుమధురముగాఁ బ్రకటించినాఁడు. ఇదేవిధముగా మనకు రాధాకృష్ణుఁడు కణాదుని వైశేషికదర్శనమును వివరించినాఁడు; ఇది అణుసిద్ధాంతము. దీని యారంభదశ బుద్ధుని కంటెఁ బూర్వమని తెలియుచున్నది. విశ్వమంతయు నణుకల్పితమని యీసిద్ధాంతము చూపును. మనము నేఁ డణుయుగమునకుఁ జెందియున్నాము; కావునఁ గణాదు నణుసిద్ధాంత విశేషములు తెలిసికొన మనకు నూత్నమగు నాకాంక్ష జనించుటలో నాశ్చర్యము లేదు.

దీనితో మూఁడు భాగములు వెలువడినవి. నాల్గవ భాగము ముద్రణము చాలవఱకైనది. వెనువెంటనే ఐదవ భాగమును బ్రకటితము కాఁగలదు. నాల్గవ భాగములోఁ బూర్వోత్తర మీమాంసా సిద్ధాంతములు సమగ్రముగా వివరింపఁబడినవి. కర్మ జ్ఞానకాండలలోని మహత్తరభావసంపుటి, భారతీయ విజ్ఞాననిధికమూల్యాలంకారము, అందఱకుఁ దెలియవలయుననునుద్దేశముతోడనే సాధ్యమయినంత సులభశైలిలోనే రచించితిమి, విషయకాఠిన్యము పరిణతబుద్ధిని గోరునదగుటచేఁ, జదువరులు దీని నినుమడించిన శ్రద్ధాభక్తులతోఁ జదివి ఫలి

తము నొందుదురని యాశించుచున్నాము. ఆంధ్రసోదరు లిది వఱకు వలెనే, యీమిగిలిన భాగములను సాదరబుద్ధితో స్వీక రింతురని నమ్ముచున్నాము. ఈగ్రంథభాగమునకు అమూల్య మగు ఉపోద్ఘాతము ననుగ్రహించి మాయందు భ్రాతృవాత్స ల్యముఁ జూపిన శతావధాని శ్రీ వేలూరి శివరామశాస్త్రిగారికి మిక్కిలి కృతజ్ఞులము.

ఇట్లు,
బులుసు వేంకటేశ్వరులు.

కృతిపతిస్తవము.

శ్రుతులున్ వానిశిరంబులున్ సకలసం
స్మృత్యంబులౌ శాస్త్రముల్,
మత తత్త్వంబులు ధర్మముల్ నిఖిల క
ర్మవ్రాతగుప్తార్థముల్,
సతతంబుం భవదీయజిహ్వపయి స్వే
చ్ఛన్ నృత్యముల్ సల్పు; నీ
వతికారుణ్యముతోడ నీకృతికి ని
త్య క్షేమమున్ గూర్పవే.

ఓం

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

ఏకాదశాధ్యాయము.

బౌద్ధమత శాఖలు

౧. బౌద్ధమత శాఖా చతుష్టయము.

సత్యమును గనుఁగొనుటకు విచక్షణమార్గమునే బుద్ధుఁడుపయోగించెను. పరిశీలన హేతువాదముల నాతఁడు సమరించెను. ఆతనిమతమం దవిశ్వాసము కాదు. "ఎవరును నాధర్మమును నాయందు గౌరవముచే నంగీకరింపవలదు. సువర్ణము నగ్నిలోఁ బరీక్షించినట్లు దానిని మీరు పరీక్షింపుఁడు." ౧.

---

౧ దురదృష్టవశమున బహుసంఖ్యాకులైన జనులు బౌద్ధమతమును స్వీకరించునాటికిఁ దత్త్వజిజ్ఞాసనశించినది. బుద్ధునిమాటలలో విశ్వాసము హెచ్చినది. "బుద్ధుఁడు తానుజెప్పిన దంతయుఁ జక్కఁగాఁ జెప్పినాఁడ"ని అశోకుఁడు పలికినాఁడు. దివ్యావదానమం దిట్లున్నది. "గ్రహమండలములతో నాకసముపడిపోవచ్చును; భూమి పర్వతశిఖరములతోఁ బైకెగురవచ్చు; సాగరము లింకవచ్చు, కాని బుద్ధు లెన్నఁడు దోషము పలుకరు."

a general principle, regardless of its limitations or relations to other principles, and which is therefore full of impetuosity and self-confidence, at once purblind and bold, is a state as dangerous as we can well conceive. We must endeavour to meet this half-culture with a culture less incomplete, trained to exact methods of thought and observant of the details of fact.

This passion for intellectual abstractions when transferred to the literature of imagination becomes a passion for what is grandiose and vague in sentiment and in imagery; in religion it becomes what Tocqueville noticed as characteristic of democratic societies, a tendency to pantheistic forms of faith. The great laureate of European democracy, Victor Hugo, exhibits at once the democratic love of abstract ideas, the democratic delight in what is grandiose (as well as what is grand) in sentiment, and the democratic tendency towards a poetical pantheism. An acute French critic, whose early death we must deplore, M. Émile Hennequin, thus exhibits in tabular form some of those themes for which Victor Hugo had a special predilection.

"*Sujets abstraits.*

(*a*) Vers à propos de rien, sujets nuls ;
(*b*) Sujets indifférents, vers à propos de tout, versatilité ;
(*c*) Développement de lieux communs ;
(*d*) Humanitarisme, socialisme, optimisme, idéalisme, et panthéisme vagues ;
(*e*) Aspects grandioses, mystérieux ou bizarres, de la légende, de l'histoire ou de la vie."

Between the "verses *apropos* of nothing" and the "verses *apropos* of everything" lies indeed a stupendous creation of true poetry, all brought into being by one

గొన్ని శాఖలుగా విడిపోయిరి. కాని, వారిలో ముఖ్యశాఖ, సర్వాస్తివాదమును సమర్థించెను. పాళీగ్రంథము లీభిన్నవాదములను బ్రకటించెను. కథావత్థు గ్రంధ మీబహుశాఖోపశాఖలనుగూర్చి ప్రసంగించినది. ౧. క్రీ. పూ. ప్రథమశతాబ్దపూర్వ ముదయించిన యీశాఖావాదములను, హిందూతత్త్వవేత్తలు స్మరించి యుండలేదు, బౌద్ధశాఖలు ముఖ్యమైనవి నాలుగనియు, నందు రెండు హీనయానమునకును, రెండు మహాయానమునకును జెందిన వనియు వారు తలఁచిరి. వైభాషికసౌత్రాంతికములు హీనయానశాఖలు, ఇవి సర్వాస్తివాదమును విశ్వసించి, దేశకాలములయందు స్వయంస్థితిగల ప్రపంచము నిజముగా నున్నదనియు నందు మన స్వేతరవస్తువులతోఁ బాటొక స్థానమును గలిగియున్నదనియు నమ్మును. యోగాచార, మాధ్యమికులు మహాయానశాఖీయులు. యోగాచారశాఖీయులు విజ్ఞానము స్వయంభవమనియు, సర్వవస్తువులను సృజించు శక్తి కలదనియుఁ జెప్పుదురు. ఇదియే పరమార్థమును పరమసత్యమును. మహాయానసూత్రములకు మూలాధారమునుగల్పించిన 'అభావ' తత్త్వమును మాధ్యమికులు పోషింతురు. మాధ్యమికులనే సర్వవైనాశికులనియు నందురు. ౨

౧. చూడు. జె. ఆర్.ఏ.యస్ ౧౯౧౧, పాళీగ్రంథసమాజపత్రిక, ౧౯౦౪-౦౫

౨. ౭వ శతాబ్దమునకుఁ జెందిన ఇత్సింగు వ్రాసినాడు. "బోధిసత్త్వులను బూజించి, మహాయానసూత్రములఁ బఠించువారు మహాయానమతస్థుల

బౌద్ధమతముయొక్క భిన్నశాఖాతత్త్వభావములు బీజరూపమునఁ జిరకాలమునుండి యున్నను, కనిష్కునికాలమున కనంతరమే, వీని సంకలన నిర్మాణములు జరిగినవి. హిందూదర్శనములు వీనినే విమర్శించినవి. అనగా నివి వానికిఁ బూర్వకాలమునకుఁ జెందినవి. ఇవి క్రీ. పూ. ౨-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందినవని చెప్పినచో సత్యమునకు విశేష భేదముండదు; ఇందుఁ గొందరు సుప్రసిద్ధులైన శాస్త్రకారు లింకను నర్వాచీనులై యుండవచ్చును. బుద్ధుని మరణానంతరము ౩-వ శతాబ్దములో వైభాషికులును, 4-వ శతాబ్ధములో సౌత్రాంతికులును ప్రాముఖ్యము గాంచిరి. బుద్ధుని మరణానంతర మైదువందల సంవత్సరములకు మాధ్యమికులు బయలుదేరిరని ఆర్యదేవుఁడు చెప్పినాఁడు. యోగాచార శాఖాస్థాపకుఁడైన 'అసంగుఁడు' క్రీ. వె. మూఁడవశతాబ్దమునకుఁ జెందియుండును. బౌద్ధతత్త్వ ప్రచారప్రసిద్ధి క్రీ. వె. ౫, ౬, ౭ వ శతాబ్దములలో నుత్కృష్టదశ నందినది.

నియుఁ, గర్మలొనరింపనివారు హీన యానమతస్థులనియుఁ జెప్పబడుదురు. మహాయానము రెండురకములు, ఒకటి మాధ్యమికము, రెండు యోగము. స్థితి గలదంతయు నిజముగా లేనిదనియు, మనకుఁ గోచరించు వస్తువు భ్రాంతిమాత్రమనియు మాధ్యమికులు చెప్పుదురు; యోగశాఖవారు సర్వము మనఃకల్పితమనియు. వస్తువులన్నియు మనోభావములేయనియుఁ జెప్పుదురు, (తకకుసు వ్రాసిన ఇత్సింగు పుట ౧౫)

౨. వైభాషికులు

హీనయానమునకుఁ జెందిన మతశాఖలు సర్వాస్తివాదమును సమర్థించినవి.[౧] ఇతరశాఖల భాష విరుద్ధభాష[౨] యగుటచే వైభాషికుల కీనామము వచ్చినది; లేక అభిధర్మభాష్యనామమైన "విభాష"కుఁ జెందినవా రగుటచే వైభాషికులైరి. వీరు సూత్రముల ప్రమాణమును బూర్తిగా నిరసించి, అభిధర్మమునే యనుసరింతురు. వస్తుస్వభావమును సుస్పష్టముగాఁ దెలుపుట కనుభవమే సాక్షియని వారు చెప్పుదురు. వస్తువులతో ప్రత్యక్షసంపర్కము వలన జనించు ప్రత్యక్షజ్ఞానమే యనుభవమని వారిమతము. ప్రపంచము దర్శనమున కనుగుణముగా నున్నది. బాహ్యప్రపంచము మన కగోచర మనుట యుక్తము కాదని వారి తలంపు. ప్రత్యక్షదర్శనములేనిదే అనుమానమును

---

౧ సర్వాస్తివాదులు లేక హేతువాదులు ముఖ్యమైన వేదుగ్రంథము బవియు నంగు బుద్ధునవంతర మించుమించుగా 300 సంవత్సరములకు కాత్యాయని పుత్రునిచే రచింపఁబడిన "జ్ఞానప్రస్థాన" మగ్రగణ్యమైనదనియు నమ్ముదురు. దీనిపై భాష్యము "మహావిభాష" నామమున నైదువందలమంది యర్హాతులచే వసుమిత్రుని నాయకత్వమునఁ గనిష్కుఁడు జరిపిన మహాసభానంతరమున రచింపఁబడెను. వసుబంధుని 'అభిధర్మకోశము' నందుదీని సంగ్రహరూపము గలదు. యశోమిత్రుఁడభిధర్మకోశ వ్యాఖ్యను రచించినాఁడు, ఉదానవర్గధమ్మపాద, ఏకోత్తరాగమభాగములు సర్వాస్తివాదమునను సరించినవి, బుద్ధునియందు భక్తినుగ్గడించినవు, అశ్వఘోషుని బుద్ధచరితము, ఆర్యశూరుని 'జాతకమాల' యీశాఖకుఁ జెందినవే. వారిలోవారికి భిన్నభావములున్నను, భదంతుఁడు, ధర్మత్రాత, ఘోషకుఁడు, బుద్ధదేవుఁడు సర్వాస్తివాదమును సమర్థించినవారిలో ముఖ్యులు.

౨. చూడు-పుట ౭౩౧.

లేదు. దర్శనముల యాధారము లేనిదే మనకు వ్యాప్తియును లభింపదు. దర్శింపఁబడిన వస్తుజ్ఞానము లేని యనుమానము స్వభావవిరుద్ధమైనది.౧ అందుచే వస్తువులు రెండు విధములు; దర్శింపఁబడినవి, అనుమానింపఁ బడినవి. అచ్చటచ్చట కొన్ని వస్తువు లనుమానమునకు గోచరించినను, సామాన్యముగా నవి ప్రత్యక్షమునకే ఋజువగును. బాహ్యవస్తు ప్రపంచమునకు నంతరంగ భావప్రపంచమునకు భేదము చెప్పఁబడెను. భావములోవస్తువులు కలిసియుండు పద్ధతి వేరు; బాహ్యజగత్తులో నవి కలిసియుండు పద్ధతి వేరు. బాహ్యప్రకృతియు మానసిక ప్రపంచము పరస్పర స్వతంత్రస్థితిగలవని చెప్పు సహజప్రత్యక్షవాదులు వైభాషికులు. వీరి జ్ఞానసాధన సిద్ధాంత మొక విధముగు ప్రత్యక్షవాదము. మనస్సునకు వస్తుజ్ఞానమున్నది. ద్రవ్యాస్తిత్వమును గూర్చిన మన జ్ఞానము మనఃకల్పనము కాదు; ద్రవ్యదర్శనమే వస్తువులున్నవి. వస్తుమూల పదార్థము మూడుకాలములందు నిత్యమై యున్నది.

నిత్యవస్తు మూలపదార్థములు క్షణికవస్తురూపములు గావు; వాని వెనుకనున్న వస్తుకారణభూతములు. పంచభూతములు లేక స్కంధములయొక్క మూలపదార్థములు శాశ్వతముగా నున్నవని కొందరు సర్వాస్తివాదులు చెప్పుదురు. లోపముగల కారణసిద్ధాంతమును వారు విడిచిపెట్టిరి; ఏలనఁగా కార్యకారణము లొకేవస్తువుయొక్క రెండురూపములని వారియభిప్రాయము. మంచునకు నావిరికి జలమే మూలద్రవ్యము.

౧ సకలలోకానుభవ విరోధాచ్చ

బాహ్యరూపములు క్షణికములేకాని, మూలద్రవ్యము నిత్య
మైనది. కారణధర్మమును గూర్చిన భావము నార్యదేవు డిట్లు
వివరించినాఁడు ; "కారణ మెన్నఁడు నశింపదు ; అది కార్య
రూపముగా మారినప్పు డవస్థయే మారినది. మృత్తుపాత్రమై
నపు డవస్థయే మారినది. మృన్నామముపోయి పాత్రనామము
వచ్చినదే కాని మృత్తుసమానమే".౨

(పుట-780) ౨, అభిధర్మకోశభాష్యమునందు వివరింపఁబడిన భావముతో దీనినిఁబోల్చి చూడుఁడు; దారువగ్నిజ్వాలాసంపర్కముచే నశించునని మనము తలపవలెనా ? అవును, దారువు భస్మమైపోయి, మనకేమియు గోచరింపదు. మనకుఁ బ్రత్యక్షముగా గోచరించు నీ జ్ఞానము నేతర్కమును గాదనలేము. కాదు, అది తర్కముపై నాధారపడియున్నది. మనకు దారువు గోచరింపకున్నను, దారువు భస్మమై, సజీవమై యుండుట కిచ్ఛలేక యిట్లు చేసియుండవచ్చును, అగ్నివలన నదృశ్యమైనదని చెప్పఁబడిన దారువు కేవల శూన్యరూపమే. శూన్యమునకుఁ గారణము లేదు, కార్యమును గాదు. మఱియు అస్తిత్వమునుండి నాస్తిత్వము పొందిన వస్తువునకుఁ గొన్ని వేళలఁ గారణమున్న యెడల, జన్మములవలె నట్టికారణ మెల్లప్పుడు నుండవలెను, కాని జ్వాల, ధ్వని, భావము నివి క్షణికములని నీవు మనఃస్ఫూర్తిగా నంగీకరింతువు, (౪-౨) "వస్తువులే కారణములు లేక తమ స్వభావముచేతనే నశించినచో-గాలిలో విడిచిన వస్తువులు పడిపోవునట్లు వస్తువులు పుట్టుటతోడనే-స్థితికాలము లేకుండ వెంటనే నశింపవలెను. లేక స్థితియున్నదా, నాశన మెన్నఁడును లేకుండవలెను. (౪ అ-౨) వస్తువు పెరుగుట, పక్వమగుట, గలదంటివేని, యివన్నియుఁ బరిణామదశలు, మార్పుభావము స్వవిరుద్ధమైనది. "ఒకేవస్తు వింకొకటియగుట సత్యముకాఁజాలదు, వస్తువొకటియేయైయుండి, దానిలక్షణములు మారుననుటయు సత్యముగాదు, (౪అ-౨) వస్తువులు క్షణికములైనచో నవి స్వభావముచేతనే నశించుచున్నవి. ఒక దీప మారిపోయినచో నది క్షణికముగావున నట్లు జరిగినది కాని, నీ వూదివేయుటచేఁ గాదు. మన మున్న దానిని నశింపఁజేయలేము లేనిదానిని నశింపఁజేయలేము.

in literature. It cannot be altogether an idle question to ask whether it is possible or desirable that separate channels should be cut for the flow of these several streams of sentiment in literature.

Unquestionably our strength springs from the soil in which we grow. We are not epiphytes, living upon the air. A literature which consciously aims at cosmopolitanism is almost always a literature in a period of decline. Yet it is well to remember that the spirit of a man may inhabit an ampler space than that in which his body lives and moves. "Spartam nactus es: hanc orna." Yes, but which Sparta is our possession—the land that has fed our bodies, or the land that has nourished and enriched our souls? Carlyle, the son of a Scotch peasant, and proud of his honourable parentage, had in him always much that was derived from his Scottish birth and breeding, his Scottish moors and hills, his Scottish religion. But how much less fruitful would have been the result for literature if he had drawn a circle around his mind corresponding to his physical environment, and had admitted within that circle no other thoughts and aspirations than those proper to a Scottish literary coterie, or the Scottish kirk from which he had gained so much in moral training and for the ministry of which he was at one time designed? In his solitude of Craigenputtoch — "a solitude altogether Druidical . . . nothing to disturb you with speech, except Arcturus and Orion, and the spirit of nature," he was really an inhabitant of Weimar, and the companion of Goethe and Schiller. Would he have served Scotland better or worse if he had occupied his imagina-

వ్యవహారప్రపంచము సత్యమని వైభాషికులు సౌత్రాంతికులు నంగీకరించిరి. వస్తువులు బాహ్యాభ్యంతరములుగా రెండు తెఱఁగుల నున్నవనిరి. బాహ్యవస్తువులు భౌతికములు; అభ్యంతరవస్తువులు చిత్తజములు.౨.

భూతచతుష్టయమే కాని యైదవది లేదు, కాఠిన్యగుణము గల భూమి; చల్లనైన జలము; వేడిమిగలయగ్ని; చలనశీలము గల వాయువు. పంచమమైన యాకాశభూత మంగీకరింపఁబడ లేదు. పరమాణుసంయోగములచే నేర్పడినవే బాహ్యవస్తురూపములు. అణుసిద్ధాంతమును వైభాషికులు, సౌత్రాంతికులు నంగీకరించిరి. వస్తువులన్నియు నణుకల్పితములు, అణువుషణ్ముఖములు గలదనియు,గాని దానిలోనున్న యావరణ మొకటే యనియు వైభాషికులవాదము. మనము శిరోజసముదాయమునే చూడఁగలము కాని, యేకశిరోజమును జూడఁజాలనట్లే,

౨ వసుబంధుని అభిధర్మకోశములో వర్ణింపఁబడిన విషయావిషయ విభాగములను బరిశీలింతము. విషయావిభాగము. సులభము,పంచస్కంధములు ద్వాదశాయతనములు, అష్టాదశధాతువులు. విషయవిభాగము రెండువిధములు అసంస్కృతధర్మములు, సంస్కృతధర్మములు, వస్తువులవలన జనింపని అసంస్కృతధర్మములు స్వయంస్థితిగలవి, ఉత్పత్తివృద్ధి నాశనములుగల మార్పుల కతీతములైనవి, మూడురకములు-(౧) ప్రతిసంఖ్యానిరోధము (౨) అప్రతిసంఖ్యానిరోధము (౩) ఆకాశము. సంస్కృతధర్మములు నాలుగురకములు-(౧) ఏకాదశరూపధర్మములు (౨) ఒక చిత్తధర్మము (౩) ౪౬ చైత్తధర్మములు (౪) పదునాలుగు చిత్తవిప్రయుక్తధర్మములు. ధర్మమనగా ననేకవస్తువులు. న్యాయ్యము, విధి,విశ్వాసము,మతము,ప్రపంచవిషయములు. వస్తువులు రాజ్యము మున్నగునవి.స్థితిగల యేపదార్థమునకైనను ధర్మశబ్దము వర్తించును. చూడు సోజెన్: బౌద్ధమతతత్త్వములు.

మనమణు సముదాయమును జూడఁగలము కాని, యేకాణు
వును దర్శింపలేము.

అణువనఁగా సూక్ష్మతమమైన రూపాంశమని వసు
బంధువు నిర్వచనము,[2] అణువునొకచో నుంచుట కాని, త్రొక్కు
టకాని, పట్టుకొనుటకాని, యాకర్షించుటకాని సాధ్యముకాదు.
అది దీర్ఘముకాదు; హ్రస్వముకాదు; చక్రముకాదు, చతుర
స్రముగాదు, వక్రముగా దవక్రముగాదు, ఉన్నతముగాదు,
నిమ్నముగాదు, అది అవిభాజ్యము, నదృశ్యము, నశ్రుతము,
ననాస్వాద్యము, నరూపమునైనది. [3]. అణువు లొకదానిలో
నొకటి ప్రవేశింపలేవు. అణుద్వయాణుత్రయములను వైభా
షిక సౌత్రాంతికు లంగీకరింపరు. కాని యవి యనేకసంఖ్య
లలోఁ గలియవచ్చును. ఇంద్రియముల నాకర్షించు భౌతికపదా
ర్థములు రూపముయొక్క లక్షణచతుష్టయమైన, వర్ణగంధ,
రుచిస్పర్శల సముచ్చయములే. ఈలక్షణ చతుష్టయము గలి
గిన దొకపరమాణువు, ఇది విభజింపఁబడదు. పరమాణు సము
దాయమే మనకు గోచరించును. అణువు పరమాణుసంపుటి
యగుటచే దర్శనీయము. సర్వభూతములలోని యణువులు
·ప్తేజోవాయు లక్షణములు గల సమానరూపములే.

౧ అణువు పరమార్థమనియు నింద్రియగోచరము కాదనియు న్యాయ
సూత్రములు చెప్పును. న్యాయసూత్రములు. ౨ అ. ౧.౩౬, ౪, ౨-౧౪.

౨. రూపముయొక్క సూక్ష్మతమాంశము పరమాణువు. అది అచ్ఛే
ద్యము, అగ్రాహ్యము, తొలగింపరానిది.

3. అభిధర్మమహా విభాష.

వస్తువులన్నిటియందు భూతచతుష్టయ లక్షణములున్నను, కొన్నిటిలోని యణువులు తమశక్తి నావిష్కరించును. కొన్ని యనావిష్కృతములై యుండును. కఠినలోహమందు భూపదార్థము, ప్రవాహమందు జలపదార్థము, జ్వాలయం దగ్నిపదార్థము, ప్రధానముగా గోచరించును. సర్వాస్తివాదులు ప్రపంచద్వయము నంగీకరింతురు. భాజనలోక మనగా వస్తువులతో నిండియున్నది. సత్త్వలోకమనగా జీవములతో నిండినది. మొదటిది రెండవదాని కుపకరించును. మనస్సునకు జడపదార్థమునకును సంబంధములేని "ప్రాప్తి" "అప్రాప్తి" వంటి చిత్తవిప్రయుక్త ధర్మములున్నవి. ఇవి స్థితిగలవికావు కాని మనస్సునకుఁగాని, జడపదార్థములకుఁగాని సంబంధము గలిగినప్పు డివి స్థితినిఁగాంచును.

అసముచ్చయాత్మక భూతములు మూడున్నవి. భేదరహితమున ననంతమునైన దాకాశము, అదినిత్యమై సర్వవ్యాప్తమైన నిజస్థితిగల పదార్థము. ౧. ఆకాశము రూపములేనిది. వస్తువుకాదు, కాని దానికస్తిత్వమున్నది. ధర్మదర్శనాభావమే అప్రతిసంఖ్యా నిరోధము. ఇది జ్ఞానముచే జనించినది కాదు. ప్రత్యయములేక అవస్థాశూన్యతచే నిది కలిగినది. ౨. ఒకేవస్తువుపై నేకాగ్రతచే నితరభానములన్నియు నణఁగిపోవును. ప్రతిసంఖ్యా నిరోధ మతీంద్రియ జ్ఞానముచే లభించునది. ఇదియే సర్వాస్తివాదుల పరమలక్ష్యము. ఈశాఖయొక్క

౧. న్యాయసూత్రము నీభావమునే కలిగియున్నది.

౨. వసుబంధువు.

నిర్వాణ మనగా స్కంధోపాధి పరిమితమైన యవస్థగాని, తద్విరుద్ధముగాని కాదు. వీరి యసంస్కృత ధర్మత్రయమును శంకరుఁడు ఖండించినాఁడు. అవి అవస్తువులనియు, నభావమాత్రములనియు, నిరుపాఖ్యము[3]లనియు నాతఁడు చెప్పినాఁడు. కాని యివి అనిర్వచనీయములైనను, నసత్యములు కావు.

మనకు నిజమగు జ్ఞానసాధనములు రెండేయున్నవి. దర్శనసమాలోచనములు, కల్పనారహితమైనది గావున దర్శనములేక గ్రహణము మనకు సత్యమునిచ్చును. కాని దర్శనము మన కస్పష్టరూపముల నిచ్చును. ఆలోచనములేక అధ్యవసాయము స్పష్టమైనదైనను, మనకు జ్ఞానము నీయదు. ఏలననది కేవల భావాత్మకము. దర్శనము మిథ్యకాదు కాని, స్పష్టమైనది కాదు. భావము స్పష్టమైనదే కాని మిథ్యారూపము, కేవల భావశూన్యముగా దర్శింపఁబడు వస్తువు లేదు. జ్ఞానవస్తువుల యొక్క దర్శనాత్మక, భావాత్మకరూపముల నిర్ణయించుట కష్టము. ఈ వైభాషికసిద్ధాంతము నిరుష్టమైనదికాదు. ఏలన, దర్శన మస్పష్టమైనదైనచో, వస్తువుల నిజస్వరూప జ్ఞానము నది మనకిచ్చినదని యెట్లు నిశ్చయింపఁగలము? దర్శనమువలన నేదో వస్తుజాల మున్నదని మనము గ్రహింపవచ్చును. కాని వస్తుస్వరూపమును నిస్సంశయముగా నిర్ణయించుట కనుమానమవసరము.

దర్శించునది విజ్ఞానము. ఇది చిత్తాధారము, నిత్యమైనది. స్మృతి, చిత్తధర్మము, ఇంద్రియవిషయములు రూపాత్మక

3. వేదాంతసూత్రభాష్యము ౨ అ ౨. ౨౨-౨౮.

ములైన రుచి గంధ శబ్దస్పర్శములు, వీని కనుగుణముగాఁ బంచేంద్రియములు నున్నవి. ఇంద్రియములు బాహ్యవస్తువులను జూచి, చిత్తమును మేల్కొల్పి, విజ్ఞానము నుద్రేకింపఁజేయును. బాహ్యవస్తువులను గ్రహించు నీయింద్రియములు స్వభావముచే భౌతికములు. ప్రతిదానికిఁ బ్రధానము సంగభూతము నగు రెండు భాగములు గలవు. పంచేంద్రియముల ననుసరించి యైదును, నంతరింద్రియమైన మనస్సు ననుసరించి యొకటియు నారువిధములైన విచక్షణమున్నదని చెప్పఁబడెను. షష్ఠేంద్రియమైన మనస్సువలనఁ బ్రత్యేకవర్ణములను మనము తెలిసికొనుచేకాక, వర్ణస్వరూపమును లేక శబ్దస్వరూపమును మనము తెలిసికొందుము. చిత్తము విజ్ఞానము నొకటేయని వసుబంధువు నభిప్రాయము. ౧. చిత్తవిజ్ఞానముల కంటె వేరైన ఆత్మలేదు.

ఈ మతశాఖననుసరించి, బుద్ధుఁడొక సామాన్యమానవుఁడు, తనబుద్ధత్వముచే సవికల్పక నిర్వాణము నార్జించి, మరణముచే మహానిర్వాణమును బొంది, బుద్ధుఁడు నశించి పోయినాఁడు, బుద్ధునిలోఁగల దైవాంశయేమనఁగా నాతఁడితరుల సహాయసంపత్తి లేకుండ సత్యము యొక్క అనుభవజ్ఞానము నార్జింపఁగలిగినాఁడు.

౧. మనస్సు (చేతతి) పరిశీలించును గానఁ జిత్తమనియు, (మన్యతే) ఆలోచించునుగాన మనస్సనియు, (విజానతే) తెలిసికొనునుగావున విజ్ఞానమనియుఁ జెప్పఁబడెను. అభిధర్మకోశము, ౨

3 సౌత్రాంతికులు.

హీనయానము యొక్క రెండవ శాఖకుఁజెందిన వారు సౌత్రాంతికులు.౨. మనస్సంబంధము లేని బాహ్యప్రపంచమున్న దని సౌత్రాంతికవాదము. కాని దానిని మనము ప్రత్యక్షముగా దర్శింపలేము. వస్తువులను గూర్చి మనకుఁగలిగిన మానసిక వేదనలచే వాని యునికిని మనము గ్రహించుచున్నాము. వస్తువులు లేని వస్తుదర్శనముండదు కావున నవి యుండితీర వలెను.3.

మాధవాచార్యుఁడు తన సర్వదర్శన సంగ్రహములో బాహ్యప్రపంచాస్తిత్వము ననుమానించు సౌత్రాంతికులవాదములను వివరించినాడు. "వస్తుజ్ఞానమునకు వస్తువుయొక్క ఉనికి నిజమై యుండవలెను, ఏలన దానికి రెండురూపములున్నవి,... వస్తుస్థితి కేవలజ్ఞాన రూపమేయైనచో నట్లే గోచరింపవలెను.

౨. సౌత్రాంతికపదార్థ వ్యుత్పత్తినిగూర్చి మాధవుఁడిట్లనును; "కొందఱు శిష్యులు పూజ్యుఁడగు బుద్ధుని తన సూత్రాంతము ఆవగాఁ దన యుపదేశముయొక్క పరమార్థమేదని యడుగఁగాఁ జెప్పినది వినినవారు సౌత్రాంతికులు" (యస్. డి. యస్. పుట 382) బుద్ధుని ప్రసంగములు గలిగిన సుత్తాపిటకమును నమ్మి, యితర పిటకములను విసర్జించువారు సౌత్రాంతికులు కావచ్చును. వీరికి సూత్రములే ప్రమాణములు, బుద్ధునివాక్యములు తప్ప నేయితర ప్రమాణములను నమ్మనివారొక శాఖయు, నితరముల నంగీకరించువా రింకొక శాఖయు రెండుశాఖలుగ నున్నారు, నాగార్జునుని సమకాలికుఁడైన కుమారలబ్ధుఁ డీశాఖాస్థాపకుఁడు. తర్కపండితుఁడగు ధర్మోత్తరుఁడు, వసుబంధు నభిధర్మకోశభాష్యకారుఁడగు యశోమిత్రుఁడు నీశాఖావారలు.

3. లాకేవ్యాసము, ౪ అ. ౪. 3.

కాని బాహ్యవస్తురూపముగా గోచరింపరాదు." ఆధునికతర్క-ముసకిది బాహ్యవస్తువునకు నిజవస్తువునకు భేదము తెలియని యజ్ఞానమనితోఁచ వచ్చును. అంతరంగమందలి భావమే, నిజముగా బాహ్యమున వస్తువున్నట్లు భ్రాంతిని గలిగించుచున్నచో సౌతాంత్రికులు దాని కిట్లు సమాధానము చెప్పుదురు;" ఇది సమర్థింపఁదగినది కాదు; నిజముగా బాహ్యవస్తువులు లేని యెడల మూలమే లేని భావముదయించుటే అసంభవము. వసుమిత్రుఁడను నతఁడొకఁడు వంధ్యాపుత్రునివలె గన్పట్టుచున్నాఁడనుట వంటిదే యగును."౧. కొన్ని లక్షణములచే వస్తువు యొక్క నిజస్థితిని మనము గ్రహింపఁగలము. పుష్టికరమైన చూపునుబట్టి మనుజునికి సముచితపోషణమున్నదనియు, భాష ననుసరించి జాతిని, ముఖవైఖరినిబట్టి హృదయ భావమును గ్రహించినట్లే.౨. మఱియు విజ్ఞాన రూపమందరలో నొకటే రూపము గలిగి యున్నది. అదియే పరమ ప్రమాణమైనచో లోకమంతయు నొకటేయై యుండవలెను. కాని మనమొక మారు నైల్యమును, వేఱొకమారు కుంకుమరంగును జూచుచున్నాము, ఈ భేదము, భేదముగల వస్తువులయునికిచే జనించియుండవలెను." విజ్ఞానవైవిధ్యమే, బాహ్యవస్వస్తిత్వమును ఋజువుచేయుచున్నది. మఱియు, "ఒకవస్తువున్నప్పుడే, కన్పట్టు కొన్ని వస్తువులు, కొన్ని వేళలనావస్తువుకాక వేఱొక వస్తువుపై నాధారపడి యుండవచ్చును." విజ్ఞానము భిన్నకాలములలో భిన్నవర్ణములను దర్శింపవచ్చును, "అది అహంకారమునకు సంబంధించిన

౧. పుట ౨౭, ౨, పుట ౨౮

కర్త్రృజ్ఞానమే లేక ఆలయ విజ్ఞానమే కావచ్చును. వివిధవర్ణములుగాఁ జూపట్టునది వస్తువిజ్ఞానము లేక ప్రవృత్తి విజ్ఞానము." ఈబాహ్యప్రపంచము మన సంకల్పము ననుసరించి గోచరించునదికాదు. అప్రయత్న పూర్వకము లైన యింద్రియ దర్శనముల కర్థము చెప్పవలెనన్నచో, శబ్దస్పర్శరూపరసగంధాదులను, సుఖదుఃఖాదులను గలుఁగఁజేయు బాహ్యప్రపంచ మొకటి యుండకతప్పదు, అందుచే విజ్ఞానమునకుఁ బ్రపంచము బాహ్యమై యున్నది, మనకనుమానముచేనది యున్నదను విశ్వాసము కలుగు చున్నది, కాని బాహ్య ప్రపంచాస్తిత్వము సంశయ విఘాతమున కతీతమైన యాథార్థ్యమును గలిగి యున్నదా యని ప్రశ్న యుదయించును. డేకార్టే చెప్పినట్లు, "వస్తువులు నిజముగా లేకున్నను, నున్నవనుభావమును మన మనస్సునకుఁ దోపించునదేదైన భూతములేదు గదా!" మన విజ్ఞానమునకు గోచరించు వస్తువులు నిజముగా మన భావములే యని చెప్పు యోగాచారుల సిద్ధాంతమును సమీపించితిమి, ఎట్టి భూత ప్రభావమును మనలను మోసగించుటలేదు. వ్యక్తియొక్కయు విజ్ఞానము యొక్కయు నేకత్వమును మనము విడఁదీసి నపుడు, అహంకార విజ్ఞానమును, ప్రపంచవిజ్ఞానము నుండి వేరుపరచి నపుడు, రెండును నశించును. మాధ్యమిక సిద్ధాంతమాత్మానాత్మద్వయమును నిరసించి. తదతీతమైన యేకత్వమునకుఁ దోడ్కొని పోవును.

బాహ్యవస్తువులు లేనిదే వాని దర్శనజ్ఞానమును లభింపఁ జాలదని సౌత్రాంతికులుచెప్పి, యీబాహ్యవస్తువులు క్షణికే.

ములని నిర్ణయించిరి.౧ మన విజ్ఞానరూపమును నిర్ణయించు బాహ్యవస్తువులు క్షణికములైనచో నవి నిత్యవస్తువులనుభ్రాంతి యె ట్లుదయించుచున్నది ? “ వస్తురూపము లొకదానివెంబడి నొకటి మనస్సులోఁ బ్రవేశించుచున్నవి. వాని వేగప్రదర్శనములచే నొకేకాలమం దవి గోచరించుచున్నట్లు భ్రాంతిజనించుచున్నది. అష్టదళపద్మములోని యెనిమిది దళములగుండ నొక బాణముపోవునట్లును, నలాటచక్ర భ్రాంతివలెను వస్తువులు గోచరించుచున్నవి,” సౌత్రాంతికులు ద్వైతమునూహించువారే కాని స్థిరనిర్ణయమును జేయువారుకారు. ప్రపంచము ప్రత్యక్షానుభవసిద్ధమని వారంగీకరింపరు. కాని మనకు భావదర్శనముల నిచ్చుచున్నది, కావున జగత్తు సత్యమని యనుమానింతురు. విజ్ఞానరూపదర్శనముచే వస్తువులు తెలియుచున్నవి. మానసిక లక్షణము ననుసరించి చూచినచో వైభాషికులవాద మెక్కువ సమంజసముగా నున్నది. మనము దర్శించునపుడు, మనకుభావమే గోచరించునని సౌత్రాంతికుఁడు చెప్పును ; ఒకవృక్షమును మనముచూచినపుడు మనకు వృక్షమే గోచరించుచున్నది కాని వృక్షభావమే కాదని చెప్పు వైభాషికుల వాదము మన తత్త్వవివరముల నెఱుఁగని యసంస్కృతబుద్ధికి సమంజసముగానే తోఁచును. మన తత్త్వవిషయ పరిశీలనమునుగొనివచ్చి, సామాన్యమానవుని దర్శనములోఁ జొప్పించి వాదించుట మన తత్త్వశాస్త్రదోషములలో నొకటి యగును. ఒకవ్యక్తి చెట్టును జూచుచున్నాఁడు ; తాను వృక్షముకాదు. అతఁడు చూచునది చెట్టు

౧. యస్, యన్, యస్ యన్ ౩౪, ౩,౧౬.,

కాదు ; వృక్షమను నొకభావమునే యాతఁడు చూచి, బాహ్య జగత్తులో నది యుండియుండవలె నని యనుమానించుచు న్నాఁడని చెప్పుట స్పష్టమైన విషయమును తలక్రిందొనర్చుటే యగును. దర్శనములు విజ్ఞానముయొక్క క్రియయనియు,నిజము గానున్న బాహ్యప్రపంచవస్తువునకు విజ్ఞానమునకు సట్టి సంబంధ మున్నదనియుఁ జెప్పు వైభాషిక సిద్ధాంతము నాధునిక మన తత్త్వశాస్త్ర మంగీకరించుచున్నది.

ధర్మకీర్తి న్యాయబిందు గ్రంథమునకు ధర్మోత్తరుఁడు వ్రాసిన న్యాయబిందుటీక యనుదానిలో మానవునకుఁగల సర్వ వాంఛలు సమ్యక్ జ్ఞానమువలననే సిద్ధించునని చెప్పియున్నాఁడు. ఒకనిర్ణయము నిజవస్తువుల కనుగుణమైనదగుచో సత్యమైనది ; సత్యమనగాఁ గార్యసిద్ధి చేకూరుటే. జ్ఞానమంతయుఁ బ్రయోజ నాత్మకము. ఒకవస్తుభావమును దర్శించుటతో నారంభించి, తద్వస్తువిషయమై జనించిన కాంక్ష సిద్ధించుటతోఁ బూర్తియ గును. మనవాంఛాసిద్ధి నిచ్చుటలోఁ బ్రత్యక్షానుమానములు రెండు నుపయోగించును. గావున, రెండును సక్రమ జ్ఞానసాధ నములే. దర్శనము ప్రత్యక్షజ్ఞానము నిచ్చును. అనుమానము మానసిక భావముచేఁ బరోక్షజ్ఞానము నిచ్చును. స్వప్నములు మున్నగు మిథ్యాదర్శనములు దోషజ్ఞానమునఁ జేరును.

బాహ్యప్రపంచము సత్యమని నిర్ణయించి, సౌత్రాంతి కుఁడు జ్ఞానసాధన విధానమును వివరించినాఁడు. నాలుగువిష యములపై నాధారపడి జ్ఞాన ముదయించును.౧ ఆలంబనము౨ సమనంతరము లేక భావాంతర సూచనములు, ౩సహకారికఅధి

పతిరూపము. "నైల్యము మున్నగు నాలంబనమువలనఁ జిత్తము నందు నీలవర్ణముగల వస్తురూపము ఉదయించును. దానినే జ్ఞానమందురు. సమనంతరమువలనఁ బూర్వజ్ఞానము స్మరణకు వచ్చును. ఒకప్రత్యేక వస్తుజ్ఞానము మనకుఁ గలుగుటకుఁ గార ణములు, తేజస్పందనము, నొక యింద్రియము ప్రధానముగా బ్రవృత్తియందుండుటయు నైయున్నది." ౧ తన న్యాయబిందు గ్రంథమునందు ధర్మకీర్తి, మనఃకల్పనా సంబంధమేమియు లేని వస్తుగోచరత్వమే దర్శనమని రచించినాఁడు. అనగా నది నిర్వి కల్పజ్ఞానము ; ఏలన సవికల్పజ్ఞానమునందు మానసికభావకల్ప నావ్యాపారమున్నది. బాహ్యాకారణ సంబంధముల నింద్రియ ములు తెలియఁబఱచుననియు, నామసంబంధములు మనఃకల్పిత ములనియు ధర్మకీర్తి నుడివినాఁడు. మనఃకల్పనములతో నెట్టి సంబంధమునులేని, స్వచ్ఛమైన దర్శనము వస్తు స్వస్వరూపమును గోచరింపఁజేయును. కాని మనయనుభవములోని వస్తుదర్శ నములందు, స్వచ్ఛదర్శన మెంతయున్నదో, మనోవ్యాపార మెంతయున్నదో నిర్ణయించుట కష్టమైన పని.

ఎట్టిభేదమును లేకుండ వైభాషికులవలెనే సౌత్రాంతిక లును అణుసిద్ధాంతము నంగీకరించినారు. ఆకాశమనగాఁ బర మాణువే యనియు, రెంటికి భేదములేదనియు రెండును మనః కల్పనములేయనియు సౌత్రాంతికుని భావము.౨

వైభాషికులకు మాధ్యమికులకు వ్యతిరేకముగా సౌత్రాం తికులు మనస్సు తన్నుఁగూర్చి తా నాలోచింపఁగలదనియు

౧, యన్,డి,యన్, పుట ౩౦ ౨, యవ్,యవ్,యన్,యన్, 3అ, 3-గ,

నందుచే మన మాత్మానలోకన శక్తిని గలిగియున్నామనియుఁ సమర్థించిరి. 3. చేతివ్రేలు తనయగ్రమును దానే స్పృశింపఁ జాలదు. కాని దీపము తన్ను నితరములనుగూడ కాంతివంత మొనర్చుచున్నది. ౪. ఈసిద్ధాంతము వ్యవహార ప్రపంచమున కనుగుణముగా నున్నది.

సౌత్రాంతికుఁడైన యశోమిత్రుఁడు, వసుబంధు రచిత మైన అభిధర్మకోశ భాష్యకారుఁడు, దైవాస్తిత్వమును గూర్చి యిట్లు వాదించినాఁడు. ఈశ్వరుఁడుగాని పురుషుఁడుగాని, ప్రధానముకాని జీవులను సృజింపలేదు. మహాదేవుఁడైనను వాసుదేవుఁడైనను, మఱెవ్వఁడైనను ప్రకృతియైనను, బురుషుఁడైనను సృష్టి కేక కారణుఁడైనచో, నాతఁడు ప్రథమకారణమైన కారణమున సృష్టియంతయు నొకేకాలమున నొక్కమారుగా జరిగి యుండవలెను. ఏలనఁ గార్యములేని కారణ ముండఁజాలదని మన మంగీకరించి తీరవలెను. కాని జీవులొక్కసారిగా నుదయించియుండలేదు. కొన్నిటితరువాతఁ గొన్ని క్రమముగా జనించుచేకాక, కొన్ని పిండజములు, కొన్ని యుద్భిజ్జములు ననేకరీతులుగాఁ బుట్టినవి. అందుచే సృష్టికిఁ గారణపరంపర యున్నదనియు దేవుఁ డొక్కఁడే కారణము కాదనియు స్పష్ట మగుచున్నది. కాని కారణ నానాత్వమునకు హేతువు దేవుని సంకల్పమే యను నాక్షేపణముగలదు. "ఇప్పుడొక జీవి, యీ లక్షణములు గలిగి, యీవిధమునఁ బుట్టుఁగాక, ఇంకొక లక్షణములుగల జీవవర్గ మింకొకవిధముగా జనించుఁగాక" యని

3. స్వసంవిత్తి, ౪. బోధిచర్యావతారము, ౬౮,౧౫,

దేవుఁడు సంకల్పించుచున్నాఁడు. సృష్టికార్యక్రమ మీవిధముగా జరుగుచున్నదని గ్రహించి దేవుఁడే సర్వసృష్టికి నేకైక కారకుఁడని గ్రహింపవలెనని చెప్పుదురు. దీనికిట్లు మేము సమాధాన మిచ్చుచున్నాము. దేవునికి భిన్నసంకల్పము లున్నచో భిన్నకారణములున్నవని యంగీకరించుటేయగును. దీనివలన దేవుఁడు ప్రథమకారణమని మనము చెప్పుకొన్న మొదటిసిద్ధాంతము నిరసింపఁబడుచున్నది. దేవుఁడొక్కఁడు, భాగములులేనివాఁడు నగుటచే, భిన్నకాలములయందు భిన్నకారణములచే సృష్టిని గల్పించుట కవసరములైన భిన్నసంకల్పములు గలవాఁడని చెప్పుటయును సమంజసముగాలేదు. శాక్యముని పుత్రసంతతివారు, సృష్టి అనాదియని నమ్ముచున్నారు. ౧.

---

౧. మొదట సర్వాస్తివాదశాఖఁ జెందియుఁ దరువాత నసంగుఁడు యోగాచారసిద్ధాంతము నుపదేశించెను. యోగాచార భూమిశాస్త్రమునందును, స్మృతిచిహ్నముగా ననేక ఛందస్సులలో రచించిన గీతములుగల మహాయానసూత్రాలంకార గ్రంథమునందును, దానిపైఁ దానే రచించిన భాష్యమునందును, తన సిద్ధాంతము నతఁడు వివరించెను. నాల్గవశతాబ్దాంతమున వసుబంధుఁడు జీవించినట్లు చెప్పుదురు. తకాకుసు, జాకోబి, యాతఁ డైదవశతాబ్దాంతమువాఁ డనిరి. కాదు మూఁడవశతాబ్దమువాఁడని కొందరనిరి. హుయాన్‌చ్వాంగు మిత్రుఁడు, కనూజిరాజ్యాధీశుఁడు శ్రీహర్షుని కాచార్యుఁడునైన గుణప్రభుఁడు వసుబంధుని శిష్యుఁడు. వసుబంధుఁడు మహావిద్వాంసుఁడు, విపరీతవాదియు నని ప్రసిద్ధిగలదు. హీనయానగ్రంథమైన అభిధర్మకోశము నాతఁడు రచించెను. తరువాత నాతఁడు సోదరుఁడైన అసంగునిచే మహాయానమతశాఖకు మారినాఁడు. మహాయానగ్రంథములకుఁ బెక్కింటికి భాష్యములువ్రాసినాఁడు. అశ్వఘోషుఁడుకూడ యోగాచారశాఖీయుఁడే. అతని ముఖ్యగ్రంథము మహాయానశ్రద్ధోత్పాదము. కానిదీని కితఁడు కర్తయగునా యను సంశయములున్నవి. క్రీ॥ వె॥ ప్రథమశతాబ్దమునఁ

౪. యోగాచారులు

ఆర్యసంగుఁడు లేక అసంగుఁడును, దిజ్నాగునికాచార్యుఁడును, నసంగుని కనిష్ఠసోదరుఁడు నగు వసుబంధుఁడును యోగాచారుల విజ్ఞానవాదమునకు మూలపురుషులు.౧.

బుద్ధులైన వారియందు బోధిరూపమున దర్శింపబడిన పరమసత్యము యోగాభ్యాసమువలనఁగాని లభింపదని చెప్పెను గాన నీశాఖ, యోగాచార శాఖయని పేరొందినది. యోగాచారమనునామము తత్త్వానుష్ఠానమును జెప్పెను,విజ్ఞానవాదము

పూర్వదేశమునుండిన బ్రాహ్మణుఁడీతఁడు, సుప్రసిద్ధ కుషాణచక్రవర్తి యైన కనిష్కుని కీతఁడు మంత్రిగానుండెను. కనిష్కుని కాలము నిర్ధారణము కాలేదు. అశ్వఘోషుఁడు బుద్ధచరితమును రచించెను. బుద్ధుఁడు లంకాధిపతి యైన రావణుని దర్శించి యాతఁడడిగిన ప్రశ్నములకు యోగాచారసిద్ధాంతము ననుసరించి సమాధానము లిచ్చెనని లంకావతారసూత్రగ్రంథము వర్ణించినది. ఇది యోగాచారశాఖకు ముఖ్యగ్రంథమే కాని యిందు మాధ్యమికశాఖాభావములుఁ గూడ నున్నవి. అభిసమయాలంకారాలోకము, బోధిసత్త్వభూమి యు నీశాఖాగ్రంథములే. ఈశాఖకుఁ జెందిన సుప్రసిద్ధపురుషులు నందుఁడు దిజ్నాగుఁడు, ధర్మపాలుఁడు, శీలభద్రుఁడు. శీలభద్రుఁడు, నలందా విశ్వవిద్యాలయాచార్యుఁడు, యువాన్‌చ్వాంగునకు బౌద్ధతత్త్వము నుపదేశించినవాఁడును. న్యాయబిందు సుభాషితసంగ్రహమునను, ప్రమాణసముచ్చయమునకుఁ గర్తయైన దిజ్నాగుఁడు దక్షిణభారతీయ తత్త్వవేత్తయు, నసంగునికో వసుబంధునికో శిష్యుఁడును, (క్రీ॥ వె॥ ౫౨౦-౬౦౦) ప్రాంతమునకుఁ జెందినవాఁడునైయున్నాఁడు. మేఘదూతలో నీతనిని కాళిదాసు స్మరించినమాట నిజమైనచో కాళిదాస సమకాలికుఁడు. "అద్రేః శృంగం హరతి-దిజ్నాగానాంపథి పరిహరన్ స్థూలహస్తావలేపాన్" సుగ్రీవుఁడు దిజ్నాగుఁ డాంధ్రుఁడని చెప్పెను. చూడు-హిందూతర్కము. పుట 38.

౧ రీస్, వర్డ్సు పుట ౨౮౬

దాని తత్త్వలక్షణముల నుపదేశించును. జీవమును గూర్చియు, బాహ్యవస్తువులను గూర్చియునే కాకుండ, ధర్మములనుగూర్చి కూడ సవిమర్శక పరిశీలనాపద్ధతి నుపయోగించి విజ్ఞానసంబంధమే పరమసత్యమను సిద్ధాంతము నీశాఖ సమర్థించినది.

సౌత్రాంతికుల దర్శనసిద్ధాంతము నుండి యోగాచారుల విజ్ఞానవాదము సహజముగా నుద్భవించినది. మనజ్ఞానమున కాలంబన సామగ్రి, క్రమరీతిలేని పద్ధతిలో మనకు బాహ్యజగద్వస్తువులనుండి వచ్చినదే యని సౌత్రాంతికులు చెప్పిరి. ఈ బాహ్యవస్తువులేవో మనకుఁ దెలియదు. మనజ్ఞానమునకు విషయములు మనోభావములైనచో, నాలోచించు దృష్టకు బాహ్యములైన వస్తువుల ప్రతిబింబములే మనకు లభించిన కారణమున బాహ్యవస్తువుల స్వస్వరూపము మనకుఁ దెలియుట సుసాధ్యము కాదు, మనకుఁ దెలిసిన వస్తువులు నిజవస్తువుల ప్రతిబింబములే. మనము వస్తుసంబంధములేని భావములతో నారంభించి, వానికి వస్తుసంబంధము నా వెనుక కల్పించినచో నవి మనకు నిజమని యెట్లు నిర్ణయింప నగును, బాహ్యజగదస్తిత్వము మిథ్యామాత్రమే. ఒకవేళ నిజమైనచో దానిని మనమెన్నఁడె ఱుగఁ జాలము. మనము తెరమఱుగులకుఁబోయి, మన భావముల నుదయింపఁజేసిన కారణముల నెఱుఁగఁ జాలము, "మన యింద్రియములు, మనకుఁ గొన్ని భావములున్నవని తప్ప, వేఱుగా సాక్ష్యమీయవు,మన మాధారములేని నిర్ణయములను జేసి కొన్నచో మనమాత్మవంచకుల మగుదుము."౧. మనకు భావములున్నవనియుఁ దన్మూలమున వస్తువులననుమానించుచు

న్నామనియు సౌత్రాంతికుఁడు చెప్పినపుడు, బాహ్యవస్తువులు న్నచో మనము వాని నెఱుఁగఁజాలమనియు, నవి లేకున్నచో నున్నవనితలచుటకు నవకాశమున్నదనియు స్పష్టమగుచున్నది.[1] మన భావముల కొక కారణ ముండుటవసరమైనచో నా కారణము బాహ్యప్రపంచమే కానక్కఱలేదు. మనకప్రియత్నముగా సంభవించు భావముల విషయములోనైనను, వానికేదోయొక కారణముండవచ్చునని మాత్రమే చెప్పఁగలము. ద్రవ్యద్వయ సిద్ధాంతములో నారంభించిన కారణమున,తనదర్శన సిద్ధాంతముయొక్క ఫలితములను సౌత్రాంతికుఁడూహింపలేదు.

యోగాచారునివని బర్క్లే వనియే. సౌత్రాంతికుఁ డూహించిన, తెలియుటకు శక్యముకాని శాశ్వతజడ జగత్తుండుట, నిరాధారకల్పనమనియు నాత్మవిరుద్ధ సిద్ధాంతమనియు, ఋజువు చేసి, బాహ్యప్రపంచమున్నదను భావముల నన్నిటిని విడిచిపెట్టుఁడని చెప్పుటయే యోగాచారుని కార్యమైయున్నది. మనభావముల కన్నిటికి నాధారభూతమైన జడజగత్తున్నదనుట కాధారమేమియును లేదు. జడపదార్థము నొకభావమేకాని వేరు కాదు. వస్తువులు వేదనాసముచ్చయములే. మన జ్ఞానవిషయములు మనస్సుపై ముద్రింపఁబడిన యింద్రియవేదనలు కావచ్చును. లేక కామ రాగాదులవలన నుద్భవించిన మానసిక వ్యాపారములు గావచ్చును. విజ్ఞానసంబంధము లేని బాహ్యవస్తువులు మనకుఁ దెలియవు. యోగాచారు లిట్లనుచున్నారు. "మనకు దెలిసిన బాహ్యవస్తువు నిజమైన స్థితినుండి వచ్చినదా! కాదా ?

[1] బర్క్లే మానవజ్ఞానసూత్రములు ౭-వ భాగము.

అది స్థితినుండి రాలేదు; ఏలన నొకదానినుండి యుదయించినది నిత్యము కాఁజాలదు. అది స్థితినుండి జనింపకున్నచో నదిజనించుట కేయవకాశము లేదు.' మఱియు "బాహ్యవస్తువొకసూక్ష్మాణువా? లేక బహ్వాణుసముచ్చయమా? అది రెండవదికాదేలన, మనమెఱిగినది భాగమో పూర్ణమో మనకుఁ దెలియదు. అది యణువుకాదేలన నణువుమన యింద్రియములకగోచరమైనది." మనమణువుల నెఱుఁగఁజాలము. అణుసముచ్చయ విషయములో నవి యణువులనుండి భేదించునో, భేదింపవో యెఱుఁగము. అవి యణువులనుండి భేదించుచో, నవి యణుసముచ్చయము లని చెప్పుటకు వీలులేదు; అవియు నణువులు నొకటేయయినచో, స్థూలరూపముల మానసిక ప్రతిబింబము లవియేయని నిర్ణయింపఁజాలము. మఱియు, వస్తువులు క్షణికములైనచో, నవి యొకక్షణముమాత్రమే యుండును. జ్ఞానము కార్యము కావున, నది కారణ మదృశ్యమైన వెనుకనే లభించును; అందుచే జ్ఞానమున కవకాశమే లేదు. ఏలన జ్ఞానముదయించుటకుముందే వస్తువు నశించినది. కావున మనమొకవస్తువును దర్శించుటకు వస్తువుండనవసరము లేదు. ఒకవేళ వస్తువు లున్నను, నవి భావరూపములోనే మనకు గోచరించుటచే మనకు భావములే వస్తువులు. మనకవసరములైనవి భావములే కావున బాహ్యవస్త్వస్తిత్వమును మన మూహింపనవసరములేదు. భావములు వస్తువులును గలిసియే మన కనుభవములో లభించుచున్నవి గావున, రెంటికిని భేదములేదు. మన మెఱిగిన వస్తుగుణ

౨ యస్. డి. యస్. పుట ౨౮

ములైన రుచి దైర్ఘ్యపరిమాణాదులన్నియు భావములే. మన మనస్సునకు వేరుగా వస్తువు లేవియు లేవు ; ఉన్నవని తలఁచుట వ్యర్థవాదము. బాహ్యవస్తువులు నిజముగా లేవు. బాహ్యమున గోచరించు రూపపరంపర లన్నియు నిజముగా మన మనోవ్యాపారములే. క్షణములోఁ గన్పట్టి యదృశ్యములగు మేఘముల వలె నివియు దృశ్యములై యదృశ్యము లగుచుండును. బాహ్యవస్తువులని చెప్పఁబడు నక్షత్ర గ్రహ మండలాదులు సక్రమ విధానమున గోచరించు మనఃకల్పనలే. దీని కితర కారణము లున్నవి.[1] మన మనస్సులో నున్నదానినే బాహ్యప్రకృతిలో నున్న ట్లూహించుచున్నాము. మనకుఁగల బహువిధభావములకుఁ గారణము లేమని యడిగినచోఁ బూర్వభావసంస్కారములే యట్టి కారణములని యోగాచారులు బదులు చెప్పుదురు. బాహ్యవస్తుసంబంధము లేకుండగనే, పూర్వమానసిక సంస్కారముల ననుసరించి స్వప్నములలో ననేక భావపరంపరలు గోచరించుచున్నవి. జాగ్రదవస్థానుభవము నట్టిదేయని చెప్పవచ్చును.[2] సర్వధర్మములు ననగా వస్తువులు వానిగుణములు

---

౧ పోల్చు, ఐన్‌స్టీను సంబంధ సిద్ధాంతము. ఒక కర్రయొక్క పొడవు దాని ముఖ్యగుణముకాదు. ఏలన కర్రపొడవు చూచువాని ననుసరించియు, కర్రయొక్క స్థానము, సంబంధవేగము ననుసరించియు నుండును.

౨ డిజ్నాగుని తర్కము ననుసరించి, స్థితి యనగా నర్థక్రియాకారిత్వము. బాహ్యవస్తువులు సత్యములు గావు, నిత్యవస్తువు క్రియాశూన్యమైనది. ఇప్పు డొక క్రియామగ్నమైయుండి, గత భావికాలములలోఁ గర్మ సాధించు శక్తి దాని కున్నదా ? అయినచో నది సర్వము నొకేమారు చేయును. ఏదియైనను దాను చేయఁగల పని నాలస్యముగఁ జేయదు. కాకున్నచో నది యొన్నఁడేపనినిఁ జేయఁజాలదు. ఒక శిల, యిప్పు డొకపక్షిని జనింపఁజేయ

విజ్ఞానాంశములు మాత్రమే. మన విజ్ఞానము ఖ్యాతిలేక దర్శ
నమువలనను, వస్తుప్రతి వికల్పములేక మనఃకల్పనమువలనను,
వ్యవహారజగత్తునంతను నిర్మించినది విజ్ఞానమునం దీలక్షణము
లనాదిగనై యున్నవని యోగాచారుల సిద్ధాంతము.౧

యోగాచారులు విజ్ఞానవాదమును సమర్థింతురు. విజ్ఞా
నేతరమైన దేనికిని, నిజాస్తిత్వములేదని వారివాదము. "సర్వం
బుద్ధి మయంజగత్" బాహ్యమునవున్నదని చెప్పఁబడు ప్రకృతి
ప్రపంచము మాటయేమైనను, నాంతర్యమగు ననుభవమును
గాదనఁజాలము. మన జ్ఞానము నిజమైన ప్రకృతి ప్రతిబింబము
కాకపోవచ్చునుగాని, లేదని చెప్పఁజాలము. జ్ఞానమున్నది,
దాని యస్తిత్వము స్పష్టము. పూర్వ బౌద్ధమతము, సర్వము
విజ్ఞానఫలితమనియు, విజ్ఞానావృతమనియుఁ జెప్పి యీవాద
మును సూచించియున్నది. "నేటి మనస్థితియంతయు మన
యాలోచనాఫలితమే. అది మన భావముపై నాధారపడి
యున్నది. మన భావములతో మిళితమైయున్నది." మన మర
ణానంతరము సూక్ష్మశరీరము పునర్జన్మమునందువిజ్ఞానకల్పితమై
యుదయించును. మన విజ్ఞానమునకు బాహ్యవస్త్వాధార మవ

లేకున్నచో నెప్పుడు నుదయింపఁజేయలేదు. నిత్యవస్తు వొకానొక. కార్యము
నితరధర్మముల సాహాయ్యమునఁ జేయుచుందురేని, యీధర్మములు బాహ్యము
లైనచోఁ గ్రియాత్మకములు;లేక యివినిత్యవస్తువుల కొకసూక్ష్మశక్తినిచ్చినచో
నది నిత్యవస్తువునందు లోపించినకారణమున నడిపోయి,యీశక్తిగలయింకొక
వస్తు వుదయించవలెను నిత్యవస్తువున కొకదానివెనుకనొకటివచ్చు పరిష్కృతిలక్ష
ణములను జెప్పుటకువీలులేదు. కావున నవియనిత్యములనియే నిర్ణయించవలెను.

౧. చూడు, లంకావతారసూత్రము.

సరము లేదని యోగాచారులు చెప్పుదురు. కావున వీరివాదము నకు నిరాలంబనవాదమని పేరు వచ్చినది. భౌతికమానసికధర్మ భేదములేని కారణమున సర్వధర్మములును మనోమయములే.

వస్తువులేనిదే వస్తువిజ్ఞానము నుండదు కావున, విజ్ఞాన మును భ్రాంతియేయని మాధ్యమికుఁడు చేయు విమర్శకు యోగాచారుని సమాధాన మిట్లున్నది. "అంతయు శూన్యమై నచో శూన్యమే సత్యస్వరూప నిర్ణయముకు జేయునని చెప్ప వలసివచ్చును. ఇట్టి విశ్వాసముగల మాధ్యమికుఁడు భిన్న విశ్వా సములు గల యితరులతో వాదించుట కధికారము లేదు. ఏదియు సత్యము గాదని విశ్వసించువాఁడు తన విశ్వాసముకు సమర్థిం పను లేఁడు. అన్యులవాదమును నిరూపించను జాలఁడు."[౨], సర్వవస్తువులు శూన్యమని మాధ్యమికుఁడు చెప్పినచో నీగుణ శూన్యత్వమున కైన నొక యాధారముండవలెను. బోధి సత్వభూమి యిట్లు నుడువుచున్నది; "శూన్యము సత్యమని సమర్థింపవలయుచో నేది శూన్యలక్షణలక్షితమో అది యుండ వలెను; ఏలక్షణములు లేని కారణమున నది శూన్యలక్షణ యుక్తమయ్యెనో యాలక్షణములు చెప్పవలెను, రెండును లేకు న్నచో శూన్యమున్నదని యెట్లుచెప్పఁగలము?" తాడును చూచి యజ్ఞానముచే దానిని సర్పమనుకొను చున్నాము. త్రాడున్నది. సర్పము లేదు. అందుచే రజ్జువు సర్పశూన్యమైనది. అదే విధ ముగా, వస్తువులకుఁగల రూపాదిగుణలక్షణములు శూన్యము కావచ్చు, బహిర్గోచరములగు గుణములు లేకున్నను, గుణా

---

౨. యస్. యస్. యస్. యస్. 3 అ. 3-౪.

ధారమైన మూలవస్తువున్నది. జ్ఞానిజ్ఞేయ భేదము లొక దానిపై నాధారపడియున్నవి. దీనినిఁ దెలుపుటకు స్వప్న ముదాహరణ ముగా నీయఁబడినది. స్వప్న దృశ్యములు, మనదర్శనమునకు లభించు వస్తువులపై నాధారపడవు. స్వప్నములో మనము చూచు నేనుఁగులు లేవు, అవి మనఃకల్పితములే కాని బాహ్యమున నున్నట్లూహింపఁబడుచున్నవి, పూర్వజ్ఞానముచే ముద్రితములై యున్న వాసనలనుండి గజాకృతి స్వప్నమునందు మనస్సుచేఁ దీసికొనఁబడినది. గజమును స్పృశించు జ్ఞానమును భావసంస్కార కల్పితమే. జ్ఞేయమేదియును లేదు గాన జ్ఞానమును లేదు, జడ పదార్థమే లేదు; విజ్ఞానమునకు వేరుగా నేదియు లేదు, కాని యీభావకల్పనము లన్నిటికి నొక యాధారముండవలెను; అట్టి యాధారమే విజ్ఞానమని యోగాచారుల సిద్ధాంతము.

యోగాచారులు నిస్సంశయముగా విజ్ఞానవాదులు. ఉన్న దంతయు నవిచ్ఛిన్నమైనవిజ్ఞానము. అదియే సగుణమైన సత్యస్వ రూపము, తానొక వ్యక్తిననియుఁ, దనకుస్థితిగలదనియు విజ్ఞాన మయుఁడగు మానవుడు దృశ్యములను జూచియే గ్రహించును. సర్వాంశములును విజ్ఞాన కోశమందుఁ జేరును. అంతరంగమందే విషయావిషయములతోఁ గూడిన యొక్క చిన్నప్రపంచమేర్ప డును. అందలి గుణపరిణామములకే యిది నిబద్ధమైయుండును. బాహ్యప్రపంచము తనస్థితిని గోల్పోయి, భావసంబంధములుగా మారి మానసాగారమున నృత్యమొనర్చును. నిత్యము బరివర్త నమునకులోనగు చున్నవిజ్ఞానమును కాలయమని పేరిడిరి కాని, దీని భావమును యోగాచారులు స్పష్టముగ నిర్వచింపలేదు.

ఇదినిత్యమైన యాత్మకాదు, ఆలయమనగా నిత్యము మారు చుఁబెంపొందుచున్న జీవాత్మ యనియుఁ జెప్పబడినది.౧. అది ప్రతిబింబములను నిత్యము స్వీకరించుచుఁ దనయందు ముద్రిత ములై యున్నకర్మబీజములచే వానిని వికసింపఁజేయుచు, నెడ తెగని ప్రవృత్తిలోనుండును. అది కేవల మనిత్యమైన జీవాత్మయే కాదు; సర్వవిజ్ఞానమునకు నిలయమై, యోగిజనులకే తెలియునదై యుండును. ధ్యానము వలనను, నాత్మపరిశీలనాదిక సాధనాంత రములచేతను, జాగ్రదవస్థావిజ్ఞానము పూర్ణవిజ్ఞానములో సం శామాత్రమని మనము గ్రహింతుము. ప్రతి మానవుని యందు నిట్టి పూర్ణవిజ్ఞానరాశి, యొక మహాకాసారము వలె నున్నది కాని, మానవుఁడు దానిని పూర్తిగా నెఱుఁగఁడు.౧. ఆలయ విజ్ఞానమందలి యత్యల్పాంశమునే మన మెఱుగుదుము. ఆలయ విజ్ఞానమనగాఁ బరమాత్మయను భావములు సూచింపబడినవి. అది ఉత్పాదస్థితిభంగ వర్జమని చెప్పఁబడినది.౨.సర్వమానసము లకు సామాన్యములైన గణనాతీతములైన యూహలకు భావ ములకు నది మూలాధారము, అది యొక్కటే నిజస్థితి గలది, ప్రత్యేక వ్యక్తుల విజ్ఞానము లాలయములోని భిన్నాంశములు, జగదస్తిత్వవిశ్వాసభ్రాంతికి మూలాధారమైనదిదియే. ప్రపంచ

౧. పోల్సు. జెుబైలుని నవ్యవిజ్ఞానవాదము.

౧. యోగాచారులు 'అంతర్గతసంస్కార' (Sub-Conscious) వాదము నంగీకరించిరి. కాని విల్లియమ్‌జేమ్సు నేటి మనస్తత్త్వశాస్త్రములో విఖ్యాతమైన నూత్న పరిశీలనమని ప్రకటించినాఁడు.

౨. లంకావతారసూత్రము.

ములోని సర్వవస్తువులందున్నవి. వివిధవస్తువులు తమ సంఖ్యా రూపముల ననుసరించి, విజ్ఞానాల యాంశామాత్రదృశ్యములే, అజ్ఞానముచే నీవిజ్ఞానాలయమును మనము భిన్నాంశములుగా విభజించుచున్నాము "విజ్ఞానము స్వభావముచే నవిభాజ్యము, అజ్ఞానులు జ్ఞాని జ్ఞేయ జ్ఞానభేదము లందున్నట్లు చూతురు."[3] మఱియు, "నిజముగా నున్న వస్తువొక్కటే; అదియే వివేక సహితమైన విజ్ఞానము, భిన్నరూపములుగా నది గోచరించుటచే దాని యేకత్వమునకు లోపము కలుగదు.[4] మాన, మేయ, ఫలములు పూర్ణవిజ్ఞానరాశిలో నూహింపఁబడిన భేదములు. మనఃప్రవృత్తి పరివర్తనముచే వస్తువులుదయించుచున్నవి. లంకావతారసూత్రమిట్లు చెప్పుచున్నది: "చిత్తమున్నది; చూపుచే గోచరించు వస్తువులు లేవు, చూపుచేఁదెలియబడిన వస్తువుల వలనఁ జిత్తము శరీరమందును, భోగద్రవ్యములందును, మందిరాదులందును గోచరించును, దీనికి మనుష్యాలయమని పేరు."

విజ్ఞానమే ప్రపంచ స్వరూపము. ప్రకృతి వస్తువులు దాని కితర రూపములు. విజ్ఞానమే సర్వమును ; తదితరము నదియే. మనము విజ్ఞానమునుండి తర్కసీమకుఁ బోవుచున్నాము. సర్వవస్తువులు విజ్ఞానమునకు సంబంధించియున్నవి. విజ్ఞానమునకు బాహ్యమున నేదియును లేదు. ఆలోచించు కర్తకును, వస్తువులకును సుస్థిరమైన భేద మేమియును లేదు. విజ్ఞానమే జ్ఞానమున కారంభము నంతమునై యున్నది. విజ్ఞానమును

3. యన్. యన్. యన్. యన్. 3 అ ౨-౪.

4. యన్. యన్. యన్. యన్. 3 అ ౨-౬.

దీసివేసినచో సర్వము శూన్యమై పోవును. ఆలోచించువ్యక్తి కేవల వ్యక్తిగాఁడు ; తా నెరిగిన దంతయు నాతఁడే; ఆతని విజ్ఞాన మాతనిలో నొక భాగము, విజ్ఞానమునకు వేరై, క్యాంటు పండితుఁడు చెప్పు స్వయంస్థితిగల వస్తువు కేవల మనః కల్పనము. ఆలోచనమునకు వెనుక దానికిఁ గారణమై యేదో యింకొకటి యున్నదనుటయు, నింకొక యాలోచనమే కాని వేఱొకటి యేదియును లేదు. విజ్ఞాన మొక్కటే యేకైక సత్పదార్థము. అది జ్ఞాని, జ్ఞేయమునుగూడ నైయున్నది. ఇదియే యోగాచారభావ మైనచో, బాహ్యప్రపంచము శూన్యమగుచున్నది. ఆలోచించు మానవుఁ డీబాహ్యరూపముల నంతరంగములలోఁ గల్పించుకొని, తత్సంఘర్షణముచే విజ్ఞానమును గల్పించుకొనుచున్నాఁడు. ఆలోచనముయొక్క ప్రథమస్థితి, సృజనశక్తియు నీసిద్ధాంతమున కాధారములై యున్నవి. విజ్ఞానమే సత్పదార్థము, తద్రూపములై యున్నది. ఆకాశ మనుఁడు, ప్రకృతియనుఁడు, విజ్ఞానమున కవ్వల యేయాలంబనమును నది గుర్తింపదు. తన విజ్ఞానమునకు వలయు విషయములనుదప్ప వేఱేమియు నది యెఱుఁగదు. విజ్ఞానమునం దన్నియు నున్నవి. విషయిచేఁ గల్పితమైన విషయము, విషయినుండి విడిపోయి, చూర నశక్యమైన యేకాంతమున నున్నచో నప్పు డది యుపహృత సత్యలక్షణము గలదగును. ఈభావము ననుసరించి విజ్ఞానమే బ్రహ్మ. విజ్ఞానము సర్వవస్తువులం దంతర్యామియై యున్నదనియు, నాలయము సర్వవ్యక్తుల కొక టేయనియు, జీవాత్మల కనేకత్వమున్నను, బరమాత్మ యొక టేయనియు, యోగా

చారులు వాదించుటచేఁ బరమాత్మ సర్వజీవుల కొకటే యను భావమును దెలుపుచున్నారు. ఆలయ విజ్ఞానము సర్వస్వరూపము, సర్వమూలము సర్వసృజనశీలభాసితము, దేశకాలాద్యనవచ్ఛిన్నము నైనది. దేశకాలాద్యవస్థలన్నియు జీవాత్మలక్షణములు. ప్రకృతి వస్తువులు విజ్ఞాన మహాసాగర గర్భస్థరూపములు. సర్వసృష్టి జననియైన యీమహావిజ్ఞాన సాగరములోని వన్నియు మఱల లయమై, నానాత్వమువశించి, జన్మస్థానమును బొంది, యేకము కాఁగలవు. అది పరిపూర్ణజ్ఞానము. అందు దెలియుట, భిన్నత్వముండుటయు నసాధ్యములు. అదియెప్పుడు నొకటిగానే యుండును గావునఁ బరిపూర్ణమైనది. ఆలయమనగా జీవాత్మకాక, సర్వాత్మ యగును.

ఒకేసత్పదార్థమైన విజ్ఞానమునుండియే సర్వమావిర్భవించెనని తత్త్వనిర్ణయమైయుండగా, యోగాచారులొకొక్కప్పుడు జీవాత్మ కేవలవేదనకాని, లేక వేదనాసముచ్చయమని కాని చెప్పిరి. ప్రపంచమే యొకవ్యక్తియొక్క విజ్ఞానసామగ్రియుఁగాదు. స్థూలత, దైర్ఘ్యము, కాఠిన్యము, పృథత్వము కేవలమానసికభావములేకాదు, జౌనని యోగాచారులుచేయు వాదము నిస్సంశయముగా సంస్కారశూన్యమైన విజ్ఞానవాదమే. మానవవిజ్ఞానముదయించుటకుఁ బూర్వమున్న ప్రపంచస్థితికిఁ గారణమునిది యొసఁగఁజాలదు. అందరకు సమానుభవమునిచ్చు మనలోకజీవనమునకుఁ గారణము నీసిద్ధాంతము చెప్పఁజాలదు. దేశకాలావృతమైన ప్రపంచము, ప్రత్యేకవ్యక్తిగత విజ్ఞానముపై నాధారపడియున్నదనుట యోగాచారుల యభిప్రాయము కాకున్నను,

శుద్ధజడజగత్సత్యవాదమును ఖండించవలెనను నాతురముతో, మానసికతాత్త్వికభావములను సరిగానర్థము చేసికొనక కేవల మనఃప్రపంచమే పరమసత్యమను వాదమును సమర్థించినారు. మరియు నిట్టియస్పష్టజ్ఞానముతో మనస్సుయొక్క సత్యానిత్య లక్షణముల రెంటికి విజ్ఞానమను నొకేనామకరణము నొసర్చిరి. కర్మఫలరూపమైన స్కంధవిజ్ఞానమును, సర్వమునందాత్మశక్తి రూపమున నిత్యమవిచ్ఛిన్నక్రియాత్మకమైయున్న ఆలయవిజ్ఞాన మును మనకుఁగలవు. జగదస్తిత్వసత్యము ఆలయవిజ్ఞానముపై నాధారపడియున్నది. వస్త్వస్తిత్వజ్ఞానములకొరకు పూర్ణవిజ్ఞాన ముండుటవసరము. అనగా విశ్వమంతయుఁ గేవలవిజ్ఞాన రూపమే కాదు. కాని యోగాచారులట్టి సిద్ధాంతమును తెలుపుగాఁ బ్రకటించినారు. మనస్సు స్వయంసంపూర్ణ మైనదనియు, దానికనుభవములో గోచరించు వస్తుజగత్తును స్వయంసంపూర్ణమనియు సులభముగాఁ జెప్పివేసిన జగత్సత్య వాదుల సిద్ధాంతమును యోగాచారులు తృణీకరించిరి. జడ పదార్థ మనఃప్రపంచముల మాటుననుండి రెంటికి నేకకారణ మైన మూలతత్త్వమును గనిపెట్టవలెనని వారుయత్నించిరి. వారుసరియైనదృష్టితోడనే బాహ్యప్రపంచమును నిర్మించునది విజ్ఞానమనియు నది కేవల వ్యక్తిగతమైనది కాదనియు నిర్ణయిం చిరి. ఈవిజ్ఞానగర్భమునందే విషయీ విషయభేదమేర్పడును. ఆలయవిజ్ఞానము మూలాధారమైన సత్యము. ఇది యేభిన్నమా నసముల ద్వారమునను,వస్తురూపముననుప్రతిఫలించుచున్నది. విషయీ విషయభేదము జ్ఞానముయొక్క స్వభావలక్షణమే

కాని, వైభాషికులు, సౌత్రాంతికులు చెప్పునట్లు, రెండు వేరైన వ్యక్తులమధ్యమందుండు సంబంధముకాదు. ఆలయవిజ్ఞానము పూర్ణస్వరూపముకలది; అందు జ్ఞాని, జ్ఞేయమునొకటే. దురదృష్ట వశమున నిచట జీవవిజ్ఞానమునే ఆలయవిజ్ఞానముగా భావించు పొరపాటువీరుచేసిరి. జీవవిజ్ఞానము పరిమితమైన మానసిక విజ్ఞానము లేక స్కంధవిజ్ఞానము. మనము కూటస్థజ్ఞాన మును దేశకాలబద్ధులైన ప్రత్యేకవ్యక్తుల మానసికవిజ్ఞానమని భ్రమించినచో మనము సంశయవాదమను నగాధకూపమునఁ బడిపోవు ప్రపాతతటమున నిలిచియున్నవారమగుదుము. బౌద్ధ మతేతర విమర్శకులందరు, దోషపరిచ్ఛిన్నమైనను యోగాచార సిద్ధాంతమునందలి సత్యలేశమునుగూడ విస్మరించి, యది కేవ లము మనస్సేసర్వమునను సిద్ధాంతమును జెప్పినదని ఖండించిరి.

మనస్సునందుఁ దప్ప వేఱుగాజగత్తు లేదను నీసిద్ధాంత మును శంకరుఁడు పెక్కుపద్ధతులలో ఖండించెను, దర్శ నములోని భిన్నత్వ మీ సిద్ధాంతము విడిచిపెట్టినది. మన మొక సాయంకాలారుణకాంతులఁ దిలకించుచుండగా నొక హఠాచ్ఛబ్దము వినఁబడుచో దానికెట్లర్థము చెప్పవలెను ? వస్తు వులు భావములు నేకకాలమందు గోచరించుననుటవలన నవి రెండు నొకటికాఁజాలవు. ఏకత్వమునకు నవినాభావసంబంధము నకు భేదమున్నది. మన విజ్ఞానకార్యములన్నియు వస్తుశూన్యము లైనచో శూన్యత్వజ్ఞానమును శూన్యమేయగును. జాగ్రత్స్వ ప్నావస్థలపోలిక సమంజసముకాదు. స్వప్నానుభవమాంతరం గికము, వ్యక్తిగతము; జాగ్రదవస్థ యట్టిదికాదు. స్వప్నము

లోని దృశ్యములు స్వప్నముతోఁ బోవును; కాని జాగ్రదవస్థ
లోని వస్తువులు నిత్యములు. జాగ్రత్స్వప్నావస్థలకు నిజమైన
భేదమున్నదని శంకరుని వాదము. రెంటికిని భేదమే లేనిచో
స్వప్నములో మనము చాలదూరము ప్రయాణము చేయు
చుందుము. మనకు మెలకువవచ్చినపుడు మనముపరుండి స్వప్నము
గాంచినచోటఁగాక, స్వప్నములో నెచటికిఁ బోతిమో యచట
మేల్కొనవలెను. జాగ్రత్స్వప్నానుభవములు రెండును నిత్య
ములుగావనియు, మనము జాగ్రదవస్థననుసరించి స్వప్నానుభ
వములను బరిశీలించుచో నబద్ధముగాఁ దోఁచినయెడల, స్వప్నా
వస్థననుసరించి జాగ్రదవస్థను బరిశీలించినచో జాగ్రదవస్థయు
నసత్యముగానే తోఁచుననియుఁ జెప్పినచో శంకరుఁడు, మనకుఁ
గర్మాచరణమునకుఁ బ్రధానమైనది జాగ్రదవస్థగనుక; స్వప్నా
వస్థ యసత్యముగా నిర్ణయింపవచ్చునని బదులుచెప్పినాఁడు.
జాగ్రదవస్థయు నసత్యమని బౌద్ధుఁడు నిర్ణయించుచో నింకొక
యనుభవముపై నాధారపడి యట్టి నిర్ణయము చేయవలసి
యున్నది. అట్టియున్నతానుభవము నొకదాని నాతఁడంగీక
రించుచో నది నిత్యమైనదని యాతఁడొప్పుకొనవలెను. అప్పుడు
క్షణికవాదము వ్యర్థమై, వేదాంతవాదము దృఢమగును. లేని
వస్తువులను మనము చూడఁజాలము. శంకరుఁడు మానసికాంశ
ములపై నిలఁబడినాఁడు. "మనమెల్లప్పు డేదోయొకదానినిఁగూర్చి
తలంచుచునే యున్నాము." కాని, యది "విషయశూన్యమైన
యాలోచన" కాదు. ఒకస్తంభమునో, యొకగోడనో తెలియు
నాతఁడు, కేవల వస్తుహీనమైన దర్శనమును జేయుటలేదు.

మనకు జ్ఞేయవస్తువులైన స్తంభ కుడ్యాదులను దెలియుచు న్నాము. ఒకస్వప్నాసనము, స్వప్నమానసికాంశము కాదు; అట్లే జాగ్రిదవస్థలో మనము కూర్చుండిన 'కుర్చీ' మన మనస్సులోనిది కాదు. కుర్చీయొక్క స్థితి మన మనస్సుపై నాధారపడియుండవచ్చునుగాని, మన మనస్సులోని యొక భాగము కానక్కర లేదు. మనముచూచిన వస్తువు విజ్ఞానము నుండి యుత్పన్నమైన రూపమేకాని, వస్తురూపము మనకెన్నడు గోచరింపదనిచెప్పు వాద మర్థరహితమని శంకరుని నిశ్చయము. ఆదినుండియు వస్తువులే నిజముగా లేనిచో, లేనివస్తువుల రూప ములను విజ్ఞానమెట్లు ప్రదర్శింపఁగలదు ? వస్తువులు నిజముగా నున్నవి కనుకనే, విజ్ఞానము వాని రూపప్రతిబింబములను గల్పించుకొనుచున్నది. అట్లుకాకున్నచో, విజ్ఞానము స్వేచ్ఛా రూపములను గల్పించుకొనవచ్చును. వస్తువులు బాహ్యమున నున్నవను మన విజ్ఞానము మిథ్యయనియు, వస్తువులు బాహ్య మున నున్నట్లుగా గోచరించునేకాని, నిజముగా నివి బాహ్య మున లేవనియుఁ జెప్పువాదమునకు, నిజముగా బాహ్యమున నేమియు లేకున్నచో, బాహ్యవస్తుస్థితి యేలజనింపవలెనని శంక రుఁ డడుగుచున్నాఁడు. సర్పమనునదే నిజముగా లేకున్నచో, రజ్జువునందు సర్పభ్రాంతియే జనింపదు. అందుచే బాహ్యవస్తువు లుండితీరవలెను. ౧.

జాగ్రిత్స్వప్నావస్థలకు భేదమున్నదని కుమారిలుఁ డిట్లు వాదించినాఁడు. "జాగ్రిదవస్థాజ్ఞానముచే స్వప్నానుభవ మసత్య

---

౧ చూడు. ఉదయనుని ఆత్మతత్త్వవివేకము.

మని ఋజువగుచున్నది. ఇది మా నిశ్చయము. రెండు నసత్యములేయని తలఁచు మీకు వానియందలి భేద మేముండును ?"[౨] యోగుల సమాధ్యవస్థలో జాగ్రదవస్థయు నసత్యమని తెలియుచున్నదను వాదమునకుఁ గుమారిలుఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు; "అట్టి యోగిజ్ఞాన మీజన్మములోఁ గలిగినవాఁ డెవఁడును లేఁడు. అట్టి స్థితినిబొందినవారి యనుభవమేమో మనకుఁ దెలియదు."[౩] నిర్ణయానుమానములు మనస్సంబంధములైన విషయావిషయములపై నాధారపడియున్నవనియు, బాహ్యావస్త్వస్తిత్వము వీని కవసరము లేదనియుఁ జెప్పు న్యాయసిద్ధాంతమును నిరాలంబవాదు లుదాహరించుచో, న్యాయసిద్ధాంతము బాహ్యవస్తుసత్యమునంగీకరించి, తన సిద్ధాంతమును చేసినదని కుమారిలుఁడు బదులు చెప్పినాఁడు.[౪] భావములలోని భేదములకుఁ జిత్తసంస్కారములే యాధార మనుటవలన మన కన్యోన్యాశ్రియ దోషము పట్టి వ్యర్థవాదమునకుఁ దోడ్కొనిపోవును. పరిశుద్ధభావమునకు నితరభావములకు భేదము మనకుఁ దెలియు నవకాశము లేదు. గ్రహించువానిలో వాసనలు భేదభావముల నుదయింపఁజేయునుగాని, గ్రహింపఁబడిన వస్తువులో నట్టిభేదము లేదు.[౫] మఱియు వాసనకూడ నిరాధారమైయున్నది. "భావములు క్షణికములు. అందుఁచే నవి పూర్తిగా నదృశ్యము లగును. వాని సంబంధ

౨ శ్లోకవార్తికము. ౫ అ ౩, ౮౮-౮౯
౩ " " " ౯౩-౯౪
౪ " " " ౨౬౭-౨౭౫
౫ " " " ౧౮౦-౧౮౧

మేమియు మిగులదు. వాసన వాసితుఁడు నేకకాలమందుండరు కనుక రెంటికిని సంబంధములేదు. అందుచే వాసనయేలేదు." రెండు క్షణములు కలిసియుండని కారణమున నవి వాసనచే సంబంధమును బొందఁజాలవు. ఒకవేళ నవి రెండు నొకేకాలమునయున్నను, నవి యన్యోన్య సంబంధమును గలిగియుండవు; ఏలన రెండును క్షణికములగుటచే, బరస్పరప్రవృత్తి వానికిలేదు. ౧ పూర్వజ్ఞానలక్షణము లనంతరజ్ఞానమునం దున్నయెడల నవి పూర్తిగా నశించినవని చెప్పరాదు. వాసనల నుదయింపఁజే యుచు వానిని భద్రపఱచు శాశ్వతమైన విజ్ఞానావసరమున్న కారణముచేతనే యోగాచారులు నిత్యమగు నాలయవిజ్ఞానము ను గల్పించిరి, కాని బౌద్ధసిద్ధాంత గౌరవముచే నది నిత్యము మారుచుండునదని వారు చెప్పవలసివచ్చినది. అందుచే యోగాచారసిద్ధాంతము లోపభూయిష్ఠమైనది. శంకరుఁడు దీనిని చక్కగా ఖండించినాఁడు. నిత్యమైన యొక నియమము లేకున్నచో, జ్ఞానమున కవకాశములేదు. ఆలయ విజ్ఞానమే నిత్యమైన యాత్మస్వరూప మన్నచో, నిత్యమైన దేదియును లేదను బౌద్ధసిద్ధాంతము నిలువదు. యోగాచారుల తాత్త్వికోత్సాహమువ విమత్సిద్ధాంతము సమీపమునకు వారిని జేర్చినదికాని, బౌద్ధతత్త్వవిశ్వాసము వారిని సత్యమును గుర్తింపకుండఁ జేసినది.

కాని, కేవల భావసంబంధమే జగత్తని చెప్పుటచే సత్యము శుష్కపదమగునని యోగాచారులు గుర్తించిరి. విషయా విషయభేదములతోఁ గూడిన దృశ్యప్రపంచాస్తిత్వమును

---

౧ శ్లోకవార్తికము ౫ అ 3 ౧౮౭-౧౮౫

వారంగీకరించిరి. మాధవుఁ డిట్లు వ్రాసినాఁడు; "ఈసిద్ధాంతము ననుసరించినచో, నొక మధురపదార్థములను దినుటవలన లభించునసము, శక్తి, పుష్టియు మధురపదార్థ భావానుభవముచే లభించునని యెవ్వఁడు నంగీకరింపఁ జాలఁడు."౨ యథార్థమైన మాయడోలరులకు, వానినిఁగూర్చిన భావమునకుఁగల భేదమును జెప్పిన క్యాంటుతత్త్వవేత్త స్మృతిపథమునకు వచ్చుచున్నాఁడు. నూనసికముగా విషయీ విషయభేదమును యోగాచారులు నంగీకరించినారు. కాని తాము విజ్ఞాన మనిచెప్పు నొక పూర్ణ వస్తువులోనివి భిన్నరూపములని సవిమర్శ పరిశీలనము వారికి వ్యక్తపఱచెను. జీవాత్మ తనకు వేరుగా నొకవస్తువును జూచును; అట్లు చూడకున్న విజ్ఞాన జీవితమున కవకాశము లేదు. జీవాత్మకు గోచరించు దృశ్యము పరమార్థదృష్టిలో నిరర్థక దృశ్యముకాదు. జీవాత్మ యెంతనిజమో, దానికి వేరుగానుండి, విశ్వవిజ్ఞానముపై నాధారపడియున్న బాహ్యప్రపంచము నంతే సత్యము. ఆలయ విజ్ఞానతత్త్వము పిక్టే తత్త్వమునకు సరిపోవును. అనుభవమంతయు స్వయంజ్ఞాన సమర్థమగు నొక ద్రిష్టకుఁ జెందినదనియు, నాత్మయనగా నేకకాలమందే కర్తయుఁ గర్మయుఁగూడ నైయున్నదనియు నాతని భావము. అహంకారము, తనయందే తనకు వ్యతిరేకమైన యొకరూపము నూహించుకొనుచున్నది. ఈవిధానముచే అహంకారము తనకు వేరైనవస్తువును గల్పించుకొనుచున్నది. అదేవిధముగాఁ బూర్ణమైన అత్మశక్తి, తనకువేరుగా

౨ యస్. డి. యస్. పుట ౨౬

గోచరించునట్టియుఁ, దనరూపాంతరము లైనట్టియు భిన్నములైన జీవాత్మలను గల్పించుకొనుచున్నది.

దేశకాలబద్ధమైన ప్రపంచము, మన యజ్ఞానదృష్టికి సత్యముగా గోచరించుచున్నది. మనబుద్ధి స్వస్వరూపమున, విషయీ విషయభేదరహితమైనది ; కాని అసత్యములగు భావములవలనఁగాని, అనాది వాసనావశమునఁగాని, ద్రష్ట, దృశ్యమునను భిన్నరూపములను జూచుట కలవాటుపడినది. మనబుద్ధి ద్వివిధము; జ్ఞానాజ్ఞానాపూర్వకము, జ్ఞానరూపమైన బుద్ధియథార్థమైన సత్యమును గ్రహింపఁ గలదు. అజ్ఞానపూర్వకమైనబుద్ధి, దేహభాగములగు స్కంధాయతన ధాతుజన్యమైన సహజజడత్వముచే నవిద్యారూపమై, సత్యప్రమాణ నిర్ణయాధికారము లేనిదైనది.౨ ప్రతివ్యక్తియందు విజ్ఞానమున్నది; సర్వవస్తుభావబీజములందున్నవి. భౌతిక జగత్తు నిజముగాలేదు; కాని అవిద్యాకల్పితమైన మనోగతభ్రాంతిచే ఆలయ విజ్ఞానమునందలి భావబీజములను బాహ్యప్రపంచ వస్తురూపములుగా వికసింపఁ జేసి, యట్లు గోచరించిన రూపములే సత్యములని మానవుఁడు తలఁచును. ఇదియు భావప్రపంచ తత్త్వమే; ఏలన బాహ్యజగత్తు మానసికభావనిర్మితమైనది. "సర్వపోషక విజ్ఞానము లేక ఆలయమునందు అవిద్యయున్నది; అవిద్యవలనఁ జూచునది, ప్రతిబింబించునది, గ్రహించునది, బాహ్యజగత్తు, వస్తుకల్పన మోహ తెగకుండఁ జేయునది జనించును."౧ ఆలయావిద్యామిశ్రమము

౧. యస్.డి.యస్ ౨౪. ౨౬౨. స.సీ.సా.సం ౩౪ ర,౬-౭

౧. అశ్వఘోషుఁడు, భక్తిజాగృతి పుట ౭౫

చే జీవాత్మయు, దానికనుబంధమైన బాహ్యజగము, నుదయించును. ఈరెండును నిజముగా భ్రాంతిరూపములు; ఆలయమందదృశ్యము లగును. మనఃప్రపంచ మూలసత్యము తత్త్వసత్యమే.

ఒకబుద్ధుని భావములుతప్ప, తక్కినవన్నియు గుణత్రియస్వభావముగలవి. (౧) పరికల్పితస్వభావము (౨) పరతంత్రస్వభావము (3) పరినిష్పన్న లేక పరిపూర్ణస్వభావము. మన స్వప్నానుభవములు మొదటివర్గములోనివి. బుద్ధి, స్వప్నములో బాహ్యరూపకల్పనముచేయును. స్వప్నావస్థలో నిట్టుకల్పితమైన వస్తురూపములు, దేహేంద్రియములు, వానికిఁదెలిసిన వస్తువులు, భౌతికప్రపంచము. ఈద్వైతభానమునుండి ఆత్మానాత్మలు, మున్నగునవి గోచరించును. స్వప్నావస్థలో గోచరించిన గజములు మున్నగునవి సత్యములని స్వప్నగతుఁడెట్లు తలపోయునో, యట్లే భావరూపములను నిజముగాబాహ్యముననున్న వస్తువులని భ్రాంతిపడుటవలననే ద్వైతభావ మేర్పడుచున్నది. ఈ ద్వైతము తాత్త్వికసత్యముకాదు; విషయావిషయభేదముల నూహించు వికల్పసంజాతమైనది. కాని భావముల మూలకారణమేది? ఒకక్రమవిధానమున నవి గోచరించునా సూత్రమేది? జగత్సత్యవాదులు చెప్పుబాహ్యవస్తువులచే నవియుదయింపలేదు; వేదాంతులు వచించు నిత్యమైనయాత్మనుండియుఁగాదు; లేక నవి స్వతంత్రములునుగాదు. భావములొకదానిపై నొకటి యాధారపడియున్నవి. యమ్. పోసిఁ వ్రాసినాఁడు: "బౌద్ధతత్త్వవేత్తలందరు, కర్మసిద్ధాంతవాదులును క్షణికము

లైనను, భావములన్నియుఁ బూర్ణనాశనమందవనియుఁ, దిరిగి నూత్నభావముల నుదయింపఁజేయుననియు, నట్లుచేయుటకుఁ గొంతకాలము గడచినఁ గడువవచ్చుననియు నంగీకరింపక తప్పని సరియైనది. జడపదార్థమున్నదనియు, మానవుఁడొక భౌతిక మానసిక నిర్మాణమనియు, వారునమ్మునంతకాలము, భావములు పరస్పరాశ్రియభూతములని చెప్పుటకష్టమైనదికాదు. "షడ్విధజ్ఞానములకు భౌతికాధారమును, బాహ్యాపేరణములు నున్నవి: స్మృతితోసహా సర్వమానసికాంశములకు నీషడ్విధజ్ఞానములచే నర్థము చెప్పవచ్చును. కాని యేభౌతికాంశాధారమవసరము లేకుండ సంపూర్ణమన స్తత్వమును విజ్ఞానవాదు కల్పింపవలసియున్నది. వారిట్లుచెప్పుదురు: "జగత్సత్యవాదులు లంగీకరించిన యిందిర్రియ మనోజ్ఞానములన్నియు బీజములను సృజించును. అవి బోధిసత్వుల శక్తితప్ప నేయితరసంబంధమును లేకుండ సకాలమునఁ బరిపక్వమై నూతనేంద్రియ మనోదృశ్యములుగా మారును. మొదటనాటఁబడి, పరిపక్వమైన బీజముల మధ్యమ కాలమునందొక దానివెనుక నొకటిగా బయలుదేరినయింద్రియ మనోజ్ఞానములలోని యంశములీ బీజములుకావు. 'నేను' గా నున్న తేపటి యనేకజ్ఞానపరంపరలలో "నీలిమ" యను జ్ఞానము నిన్నటి జ్ఞానవిశ్వాసములపై నాధారపడియుండును. అందుచే మనము ప్రాచీన షడ్విధజ్ఞానరూపములకు నేటితత్వవేత్త చెప్పు" అవిజ్ఞాతసంస్కారముల" (Unconscious images) ను నింకొకజ్ఞానవర్గమును జేర్చవలసియున్నది. ఇవిస్పష్టములైన జ్ఞానబీజములు; అనుభవజ్ఞానముచే జనించినవి; వీనికి వెనుక నీ

బీజము లవిజ్ఞాత సంస్కారపరంపరల విచ్ఛిన్నాత్మ స్వయం సృష్టిచే నుదయించి, పూర్వజ్ఞానబీజములచేఁ బోషింపఁబడి, నూత్నబీజోత్పత్తిచే విస్తరించి, యవిపక్వమై,నూత్నబీజోత్పత్తి లేనికాలమున సంతర్థానము లగును.“౧” క్రొత్తబీజములను నాటక, పూర్వబీజములు ఫలములై పోయినపుడు, మనము జ్ఞానముయొక్క రెండవఘట్టమును దాటి మూడవదైన పరినిష్ప న్నతదశకుఁ దరలుదుము. మనమిచట విషయీ విషయభేదము మిథ్యాభావకల్పితమని గ్రహింతుము. స్వచ్ఛభావ స్వరూ పము నెఱుఁగుటకు, ద్వైతభావము పోవలెను. కాని భావము లద్వైతస్థితికిఁ బోవునప్పుడదియబోధ్యము, నసిర్వచనీయము నగును. అదియప్పుడు నిర్విశేషములేక నిర్గుణమగును. అప్పు డదియున్నదని (భవత్యేవ) మాత్రమే చెప్పవచ్చును. అప్పుడు దానికి వస్తుమాత్రమనియు, లేక చిత్తమాత్రమనియుఁ బేరు.

పరికల్పితసత్యము స్పష్టమైన దోషమనియు, నది రజ్జువునుజూచి సర్పమని తలఁచుట వంటిదనియుఁ జెప్పవచ్చును. పరతంత్రసత్యమనగా సంబంధజ్ఞానమనియు మనమొక రజ్జువును రజ్జువుగాఁ దెలియునట్టిదనియుఁ; బరినిష్పన్నసత్య మనగాఁ దాత్త్వికసత్యమనియు ననగా రజ్జువొక మానసికభావ మనియు వస్తుతః దాని స్వస్వరూపము మనకుఁ దెలియదనియుఁ జెప్పు కొనవచ్చును. నాగార్జునుఁడు మొదటి రెంటెని సంవృతి సత్య మనియు, మూడవది పరమార్థమనియుఁ బలికినాఁడు. ప్రమాణ బద్ధము కానిది, కేవల వ్యక్తిగతమునైన పరికల్పితసత్యము

౧. ఇ. ఆర్. ఇ. వాల్యూము ౮ పుట ౧౫౯.

మిథ్యాజ్ఞానమని కాంటు మాటలలోఁ జెప్పవచ్చును. అది హేతునిర్ణయమునకు నిలువదు; వ్యవహారప్రయోజన శూన్యమైనది. సంబంధములు గలిగి, ప్రమాణబద్ధమైనది యింద్రియజ్ఞానమని పరతంత్రజ్ఞానమును జెప్పనగును. ఇట్టి ప్రమాణసిద్ధమగు జ్ఞానమువలన సర్వప్రమాణాతీతమైన పరమసత్యము తెలియఁబడదు. అద్వితీయమగు దివ్యశక్తి మనలోఁగూడ నున్నది కావున మనము పరమసత్యమును గ్రహించు నతీంద్రియదృష్టి నార్జింపఁగలము. బాహ్యదృశ్యములతో సంబంధము లేకుండ నవిభాజ్యమై పూర్ణమైన యాశక్తి ప్రతివ్యక్తియందు గర్భితమై యున్నది. భిన్నోపాధికల్పనముల కాధారభూతము లైన దేశకాలములకు బద్ధమైన దృష్టికి ద్వైతముగోచరించును. ఆలయమున కనేకత్వము లేదు కాని, దాని రూపాంతరము లనంతములై దేశకాలములందు గోచరించును. ఏయవస్థయందు సర్వవిరోధములుపశమించి, భావాభావసమానత దృశ్యమగునో దానినే యోగాచారులు 'తథతా' నామమునఁ జెప్పిరి.౧

జగత్సత్యవాదులతో నేకీభవించి, యోగాచారులు జగద్వస్తుజాలమును సంస్కృతా సంస్కృతములని రెండువిధములుగా విభజించిరి. సంస్కృత ధర్మములనుగూడ వీరు తిరిగి ద్వివిభాగ మొనర్చిరి; కాని జగత్సత్యవాదులు జడపదార్థమునకుఁ బ్రధాన స్థానమీయగా, యోగాచారులు చిత్తమునకగ్రస్థాన మిచ్చిరి. 'చిత్తమే సర్వవస్తు మూలద్రవ్యము, చిత్తమునకు రెండురూపములున్నవి; లక్షణము లేక బాహ్యరూ

౧ చూడు. మహాయాన సూత్రాలంకారము

వము; భావములేక అంతరంగికరూపము. మొదటిది చంచల స్వభావము; రెండవది నిశ్చలరూపము. వస్తువులను దిలకించుట యు వాని భావరూపముల నందుకొనుటయు నీరెండును చిత్త కార్యములు. మొత్తము చిత్తధర్మము లెనిమిది. పంచేంద్రియ ములకుఁ జెందిన వైదు; నారవ దంతఃకరణము, నేడవది విజ్ఞానము, నెనిమిదవ దాలయవిజ్ఞానము.౧

---

౧ శంకరుఁ డిట్లు వ్రాసెను, "ఈ సిద్ధాంతమునుగూర్చి మేమిట్లు విమర్శించుచున్నాము." బౌద్ధులు చెప్పిన ద్వివిధవర్గములు, అనగా సంస్కృతాసంస్కృతధర్మములు - అణువులచే నేర్పడిన భూతములు, భూతవస్తుజాలములు పంచస్కంధములును నేర్పడినచో బుద్ధిచే గాఁబడవేను. భౌతికవస్తుసముచ్చయకారణములైన భాగములకు జ్ఞానములేదు; వస్తుసముచ్చయములో నిదివరకే చైతన్యమున్నయెడల నిపుడు జ్ఞానమున్నదనిచెప్పుటకు వీలుండును. నిత్యమైన యొకజ్ఞానముగల యాత్మగాని, లేక యీశ్వరునిగాని బౌద్ధులంగీకరింపరు. లేక అణువులు స్కంధములును తమ స్వశక్తిచే తమంతే కలియుచున్నవని చెప్పుటకును వీలులేదు; ఏలన, వానికిఁ గ్రియాశక్తియున్నచో నవియెన్నడు విశ్రాంతినొందవు. ఈ సముదాయసముచ్చయము నేర్పరచు క్రియాశక్తి ఆలయవిజ్ఞానప్రవాహమం దున్నదని చెప్పుటకును వీలులేదు. ఆలయవిజ్ఞానమే జ్ఞానము కాదా యనునది నిశ్చయముచేయవలెను. ఏకజ్ఞానమైనచో, నది నిత్యమైనదై కావలెను. అప్పుడది వేదాంతముచెప్పు నిత్యాత్మ యగును. అనిత్యము క్షణికమునైనచో నణుసంచలనశక్తి దానికుండఁజాలదు. ఆలయవిజ్ఞానము కేవలభావపరంపర యైనచో నది ప్రవర్తింపనవసరములేదు, అందుచే నణువులు తామే కలిసి పదార్థములఁ జేయుచున్నవను వాదము సరియైనది కాదు. కాని యీ పదార్థములు లేకున్నచో సంసారప్రవాహము నిలిచిపోవును. కావున నవి యున్నవని స్పష్టము. (వేదాంతసూత్రభాష్యము. జి. థీబోటూర్పు. పుటలు ౪౦౩-౪) వస్త్వోత్పత్తికవిద్య కారణము కాఁజాలదు. దేని కాశ్రయించి యవిద్యనిలుచునో దాని కది యెట్లు కారణము కాఁగలదు ? మఱియు కారణసిద్ధాంతమును సక్రమముగా నిర్ణయింపఁబడలేదు."

అసంస్కృతధర్మములారు : ఆకాశమనంతము, మార్పులు లేనిది; కేవలభావాత్మకము; పూర్ణజ్ఞానముచే సర్వవిధక్లేశములను నిర్మూలించునది ప్రతిసంఖ్యానిరోధము; పూర్ణజ్ఞానసాహాయ్యము లేకుండగనే సర్వదుఃఖములను నశింపఁజేయునది అప్రతిసంఖ్యానిరోధము; సర్వపదవీ వ్యామోహములను జయించినది అచలస్థితి; సంజ్ఞావేదనానిరోధము, ఈ యైదును వేర్వేరుగావు; జగత్తుయొక్క నిత్యస్వరూపమునుగూర్చి మనము గుర్తుకొఱకుపయోగించిన పరిభాష, ఉత్తమస్థితినిచ్చు వివిధదశావిశేషములని మనము వీనినర్థము చేసికొనవచ్చును. ధర్మపాలుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు; "ఇవన్నియు సత్పదార్థముయొక్క భిన్నములగు సంశారూపములు." యోగాచారుల పరమతత్త్వము 'తథత'. "ఇది సర్వాతీతమైన పరమసత్యము. దీనిస్వరూపము సత్యము నిత్యమునైనదగుటచే దీనిని తథతయనిరి." దీనిస్వరూపము భాషాతీతము; అనిర్వచనీయము.౧. దానిని శూన్యముగా మనము పొరపడుదుమోయని 'భావ'మని చెప్పఁబడెను. అసంగుఁడిట్లుచెప్పెను; "ఇదిభావమునుగా దభావమునుగాదు. అదియిట్టి దట్టిదని చెప్పలేము. అదిజనించదు, మరణించదు. దానికి వృద్ధి

౧. వసుబంధువు. ౨. స్వయంజ్ఞానపూర్ణమైనయొక పరమాత్మయున్న దనియు, సర్వజగద్వ్యాపారనాతని ప్రేరణమేయనియు, ప్రపంచములోని కేవలభాగములుగాఁగాక పరమాత్మయొక్క స్వయంజ్ఞానశక్తిలో మనమంశామాత్రులమనియు నాతని ప్రపంచవ్యాపారమునందు భాగస్వాములమనియు నందుచే మనకు ధర్మమతానుష్ఠానముల కిదియే యాధారమనియు హెగెల్ మహాశయుని యుపదేశసారాంశమని మేము నిశ్చయించుచున్నాము."

(టి. హెచ్. గ్రీన్: వర్క్సు, వాల్యూము 3. పు ౧౪౬.)

క్షయములులేవు. అదిపవిత్రమునుగా దపవిత్రమునుగాదు. ఇట్టిదే పరమార్థలక్షణము."

జీవత్వము లేక అభావలక్షణముతోఁ గలిసినప్పుడు 'తథత' నే ఆలయవిజ్ఞానమందుము. సత్స్వాభావమును విజ్ఞానము లేక చిత్స్వరూపముగా గ్రహించినంతనే, జీవత్వమునందుఁ బ్రవేశ పెట్టినాము. ఆలయమందు నిత్యమైన భిన్నత్వమున్నది. ఇచటి స్వయంప్రకాశమైన విజ్ఞానమున్నది. హెగెల్ యొక్క పూర్ణ సద్రూపమిదియే.౨ సత్తునుండి మానవమాలయ విజ్ఞానమునకుఁ బోయినంతనే, విజ్ఞానముతోఁ బాటు దేశము, జీవముతోఁ బాటు అనాత్మరూపమును గాంతుము. సత్తుయొక్క పరిచ్ఛేద రూపాంతరమే దేశము; దానికి నిజమైన స్థితిలేదు. అవిద్యా రహితమైన మనస్సు నెదుట గోచరించు సనత్యగ్రత్యమే జగద్రూపము. అవిద్యానాశనముతో జగద్రూపము సదృశ్య మగును. దేశము వ్యావహారికముగా నిజము నిత్యము నైనది.౧ అవిద్యా సంజాత ప్రదర్శనము లాముయాలనస్వా ర్థము నంటవు. ఇదియే అర్వాచీన వేదాంతమందలివివర్తవా దము. "జ్ఞానైకరూపమునందు ద్వైతదర్శనము మిథ్యయే."౨ మఱియు, "అంతరంగికభావము బాహ్యరూపముగా గోచరిం చును."౩ ఏకైకసత్య మవిద్యాశక్తివలన లోకముగాఁ గన్పట్టు చున్నది. ఏవిధముగా సర్వవస్తువులు సత్పదార్థమందున్నవో మనకుఁ దెలియదు. అన్నియు సందేయున్నచోఁ బరిణామము స

౧ సుజుకి పుట ౧౦౭, ౨ స, ద, సం పుట ౨౬ ౩ స, ద, సం పుట ౨౭,

కవసరములేదు. అందులేనిచో, సత్పదార్థము వాని నుత్పన్నము చేయుచో, నది మార్పు గలదగును. సర్వానుభవ కారణమైన అవిద్య, ఆలయవిజ్ఞానముతో నెట్లారంభమగుచున్నదో మనకుం దెలియదు. "సర్వవిజ్ఞానమనోరూపముల విద్యారూపములైనను నవిద్య, పరమార్థముతో నొకటియు వేరునుగూడ నైయున్నది. ఒక దృష్టిలో నది యనిత్యము; వేరొక దృష్టిలో నదియవినాశము."౮ "జ్ఞానాజ్ఞానములు రెండు నొకటే కుండలన్నియు భిన్నరూపములైనను, నొకేమృత్తికనుండి చేయఁబడినవి."* తథత ప్రథమసత్యము. ఆలయావిద్యలు తరువాత వచ్చును. తరువాత జీవాత్మలు,వస్తువులు పరస్పరపోషకములై జనించును. ప్రతివ్యక్తియందును నహంభావము, తదతీతసత్పదార్థముగూడ నున్నవి. మనకవిద్యయున్నంతకాల మహంభావ ముండును. మానవులలోని భిన్నత్వమున కవిద్యాశక్తియే కారణము." సర్వజీవులొకే గుణసామ్యమును గలిగియున్నను, ననాదినుండి యహంభారకారణమై పనిచేయుచున్న యవిద్యా పరిమాణము గంగాసైకతరేణువులకంటె నధికసంఖ్యాకమగు దశలలోనుండి పనిచేయుచుండుటచే నీభిన్నత్వమనంతముగా నున్నది."౧. మనచిత్తమజ్ఞాన కలుషితమై భిన్నవ్యక్తిత్వదర్శన ప్రవృత్తిమగ్నమైనది, ఇదియే సంసారము. కర్మవాసనావశమై సంసారచక్రమనవరతమైసాగుచున్నది. ఆలయము లేక చిత్తము మనముచూచు వస్తువుల కాధారము. మనపూర్వకర్మ బీజము

౮ సుజుకి పుట ౬౨ * సుజుకి పుటలు ౨౩-౨౮

౧. సుజుకి. పుట ౮౯.

లిందుండి పెంపొందుచుండును. ఆలయము లేక చిత్తమునందు రక్షితములైయున్న కర్మబీజములు సుఖదుఃఖసదసత్కర్మఫల రూపములై పరిణమించుచున్నవి. ఇందుఁగొన్నిబీజములు కలుష పూర్ణములై ౧. సంసారహేతువులగును. కొన్నిబీజములు పవిత్రములైనవగుటచే మోక్షహేతువులగుచున్నవి. మనలో గర్భితమైయున్న పరమార్థసత్యమే మనకుఁబరచింతను గలిగించు చున్నది.

కాని, మనలోఁ బరమాత్మయున్నంతమాత్రమున మనకు ముక్తిలభింపదు. హేతుప్రత్యయభేదము చెప్పఁబడినది. దారువు యొక్క మండుస్వభావమగ్నికి హేతువు; కాని దానికి మనము నిప్పుముట్టించకున్నచో నదియంటుకొనదు. అదేవిధముగాఁబరమాత్మ మోక్షహేతువైనను, ధర్మజ్ఞానాభ్యాసమవసరము. అసంగుడిట్లు వ్రాసినాఁడు; "సంపత్సుఖాసక్తివిడిచి, నియమోల్లంఘనమునం దీమన్మాత్రప్రీతియులేక, దోషములవలన దైన్యము నొందక, సత్క్రియాచరణకాలమునందెట్టి చలనము శ్రద్ధాభక్తులందులేకుండఁజూచుకొని, లోకము కలుగఁజేయు నాందోళనా నైష్కల్యములకు వశులై, చిత్తప్రశాంతిని చెడఁగొట్టుకొనక యేకాగ్రత నభ్యసించు, వస్తుస్వరూపముల యాథార్థ్యమును సక్రమజ్ఞానముచే గ్రహించుచు బోధిసత్త్వులు విజ్ఞానమాత్ర సత్యమును దర్శింతురు." యోగాచారులు యోగాభ్యాసము చేయుదురు. యోగమనుభవజ్ఞానమిచ్చును, బుద్ధిజ్ఞానము వ్యవహార జ్ఞానమునుమాత్రమే చేకూర్చును. పరమార్థదర్శనము

౧. సాశ్రవబీజము.

నకు యోగశిక్షణమవసరము. మనస్సునందవిద్యాకాలుష్యము పూర్తిగానశించినయెడలనందు సత్యము ప్రతిఫలించును.౧.

మనస్సును శుద్ధమొనర్చి, స్వస్వరూప తేజోవిలసిత మొనర్చుటే నిర్వాణము. "నిత్యమైన పరచింతాభ్యాసముచే సర్వవ్యాత్మకలుషముల నడంచి, భిన్నవస్తురూపముల దర్శింపఁ జేయునవిద్యనుండి నిర్ముక్తమైన స్వచ్ఛజ్ఞానము నార్జించి, మహోదయస్థితిలేక ముక్తిపదము నొందుదుము."౨. విజ్ఞాన మాత్ర శాస్త్రము నిర్వాణము చతుర్విధమని చెప్పుచున్నది. (౧) సర్వవస్త్వంతర్గతమైన పావన సత్స్వరూపముగానున్న ధర్మకాయమే నిర్వాణము. సర్వచేతనులలో నీ నిర్వాణము గర్భితమైయున్నది. (౨) ఉపాధిశేషనిర్వాణము. ఇది సశేషముక్తి. మనకు సర్వాతంక మోహములును నశించినను, భౌతికశృంఖలాబద్ధులమై యింకను దుఃఖవశులమై యుందుము. (౩) అనుపాధిశేషనిర్వాణము, ఇది సర్వబంధవిముక్తి. (౪) పూర్ణజ్ఞానసమన్వితమై, లోకసంగ్రహైకసాధనమగున దుత్తమనిర్వాణము

సర్వసత్యమునకును విజ్ఞాన మవసరమని వాదించి, యోగాచారసిద్ధాంతము తర్కశాస్త్రమునకు మహోపకార మొనర్చినది, కాని మానసికేతరమైన వస్తువులు లేని లోకము

౧. స్పినోజా ధర్మశాస్త్రమునఁ దుదిపుస్తకమును జూడుడు. కామనిగ్రహమువలన మానవునిలో నంతర్యాప్తమైయున్న తేజస్సమన్వయరూపమైన యనంతశక్తి, అజ్ఞానదుఃఖాలయ విముక్తిగాంచును. కామవశమైన మానసమున కసత్యము సత్యముగాఁదోఁచును. కామముచేఁగలుగు మానసాందోళనములు తొలఁగిపోయినపుడు, జగద్రహస్యస్వరూప దర్శనసిద్ధి చేకూరును.

౨. స. ద. సం. పుట ౨౬.

కాని లేదని తెలుచుగా వాదించి, తనదౌర్బల్యమును బ్రకటించుః కొన్నది. ఆలయవిజ్ఞాన శబ్దమునకు నిశ్చితార్థమును జెప్ప లేదు. వస్తుమాత్రమైన తథతారూపమే ఆలయవిజ్ఞానమనియు, సర్వప్రపంచ రూపభావము లదృశ్యములైనపుడు మిగులున దదియే యనియుఁ గొన్నితావులఁ జెప్పఁబడినది. కొన్నితావుల నది సర్వరూపాశ్రయమైన విజ్ఞానరూపమని వచింపఁబడినది. అభావముతోఁ గూడిన విశ్వమానసమని యొకచోఁ బేర్కొనఁ బడినది. వ్యక్తిగతమైన విజ్ఞానవాహినియని యింకొకచో నిర్వ చింపఁబడినది. ప్రధానవిషయమైన దీనినిగూర్చి స్పష్టనిర్వచన లోపమువలన, సహజముగాఁ బెక్కువిమర్శలకు గురియైనది.

౫. మాధ్యమికులు[౧]

మాధ్యమికతత్త్వ మతి ప్రాచీనమైనది ; దీనిబీజములు బుద్ధుని యుపదేశములలోఁ గలవు. తనమార్గమును బుద్ధుఁడు

౧. దాక్షిణాత్య బ్రాహ్మణుఁడైన నాగార్జున విరచితమైన మాధ్య మికనూత్రగ్రంథమే మాధ్యమిక శాఖకు ముఖ్యగ్రంథము. నాగార్జునుని జీవి తమును క్రీ. వె. ౪౦౧ సంవత్సరములో చైనాభాషలోని కనువదించిన కుమారజీవుఁడు క్రీ. వె. ౨ వ శతాబ్దములో నాగార్జునుఁడు జీవించినాఁడని దెల్పినాఁడు. కాని నాగార్జున తత్త్వసంప్రదాయము క్రీ. వె. ప్రథమశతాబ్ద మునకుఁ జెందినదే. క్రీ. పూ. మొదటిశతాబ్దమున నాతఁ డుండెనను వాద మొకటి కలదు. దలైలామాయొక్క పురాతన గ్రంథశాలలో రక్షింపఁబడిన చరిత్ర నమ్మఁదగిన దైనచో, క్రీ. పూ. ౫౭ నందు జీవించిన విక్రమభద్రుని నాగార్జునుఁడు బౌద్ధమతావలంబి నొనర్చెనని శరచ్చంద్రదాసు వ్రాసినాఁడు. బుద్ధుని మరణానంతరము ౪౦౦ ప్రాంతమున దక్షిణకోసలమునందు నాగార్జు నుఁడు జీవించి పరిపూర్ణజ్ఞానియగు బోధసత్త్వుఁ డయ్యెనని చైనాయాత్రికుఁ డైన యువాన్ చ్వాంగు తెలిపినాఁడు. క్రీ. వె. 300 నాగార్జునుని కాలమని

మధ్యమమార్గమని చెప్పినాఁడు. భౌతిక భోగలాలసత్వము నొక
వంకను, దేహకార్శ్యములతోఁ గూడిన కఠినవిషాదవాదుల నొక
వంక నాతఁడు నిరసించినాఁడు. తత్త్వమునందుఁగూడ నాతఁ
డతివాదములను ఖండించెను. సర్వదృశ్యములు సత్యములనియు
లేక సర్వము మిథ్యయనియుఁ జెప్పువాదములు, అతిభావాభావ
వాదముల మధ్యమమార్గమునే మాధ్యమిక తత్త్వ మవలంబిం
చినది. భారతీయ మహోత్కృష్టవైజ్ఞానికులలో నొకఁడు, జగ
త్సత్యవాదులలోను విజ్ఞానవాదులలోను గంటె, నీతత్త్వమం
దనుభవ పరిశీలనము మిక్కిలి సునిశితముగా నుండును. స్వార్థ

డాక్టరు విద్యాభూషణు నభిప్రాయము. కుమారజీవుఁ డాతని జీవితానువా
దముచేసిన క్రీ. వె. ౪౦౧ సంవత్సరము దాటియుండదని చెప్పవచ్చును.
న్యాయసూత్రములు చెప్పిన షోడశప్రమాణముల జ్ఞానము తనకున్నట్లునాగా
ర్జునుడు సూచించినాఁడు; వానిపై నొకవృత్తినిగూడ నాతఁడు రచించినాఁడు.
పంచపదాత్మకమైన తర్కవాక్యము నాతఁడు త్రిపదాత్మకము చేసెను.
ఉపాయకౌశల్య హృదయమను నింకొక తర్కగ్రంథమం దాతఁడు వాదకళా
ప్రపచనము చేసినాఁడు. విగ్రహవ్యావర్తనికారికయందు, నాగార్జునుఁడు
న్యాయ ప్రమాణసిద్ధాంతమును ఖండించెను. వాత్స్యాయనుఁ డీతని భావముల
నెఱుఁగును. మాధ్యమిక సూత్రములకు సంస్కృతభాష్యము రచించిన చం
ద్రకీర్తి యించుమించుగా క్రీ. వె ౭ వ శతాబ్దములోనివాఁడు. క్రీ. వె.
౭ వ శతాబ్దమువాఁడైన శాంతిదేవుఁడు మాధ్యమికుఁడని కొందరును, యోగా
చారుఁడని కొందరును జెప్పుచున్నారు. ఇతఁడు తన గ్రంథములైన బోధిచ
ర్యావతారము శిక్షాసముచ్చయములలో సంవృతి, పరమార్థములను ద్వివిధ
సత్యముల నంగీకరించి, శూన్యసిద్ధాంతమును సమర్థించెను. "అనుకంపాంతరం
గుఁడవై శూన్యమును నమ్మి సత్క్రియాచరణముచేఁ బుణ్యము నార్జింపుము"
(శిక్షాసముచ్చయము: ౧౮ ౨౧) మాధ్యమిక సిద్ధాంతము నితరతత్త్వములం
విమర్శించినది.

రహితమైన మానసికోత్సాహము, తత్త్వాన్వేషణోద్రేకము, నిరపేక్షమైన స్వచ్ఛసంపూర్ణ తత్త్వనిర్మాణమున కాతనిఁ బ్రేరేపించినవి. ఆతని తత్త్వ మొకప్పుడు సంశయవాదమును, వేఱొకప్పుడు యోగపద్ధతిని ప్రదర్శించును. మానవుని జ్ఞానము పరిచ్ఛిన్నమైన కారణముచే సంశయాత్మకమైనది ; కాని, సత్య మునియొక్క పూర్ణప్రమాణమం దాతనికి విశ్వాసమున్నది. ఆతని సంశయవాదము బౌద్ధ సంబంధి; ఆతని నిర్గుణతత్త్వ ముప నిషత్తులనుండి స్వీకృతము. అంతర్దృష్టిలేని వ్యర్థపదజాలముచేతను నౌదాసీన్యముచేతను మన వ్యవహారవిజ్ఞానము భావవైరుధ్యము లను గప్పివేయుచున్న పద్ధతిని నాగార్జునుఁ డుత్తమ తాత్త్వికో త్సాహపరవశుఁడై ప్రదర్శించును. సత్యమునుగూర్చి యోగా చారులు వచించిన పరిచ్ఛిన్నభావములనుండి, నాగార్జునుఁడు సంశయవాదమును గల్పించును. కాని నాగార్జునుని తత్త్వము నందుఁ బ్రధానాంశ ముపనిషత్ప్రోక్తమైన యద్వైతమే. ఉపని షత్సిద్ధాంత పునఃప్రకటనము మాత్రమే మనకు నాగార్జునిలో గోచరించునని తలఁచుట వ్యర్థభ్రాంతియే యగును. ఆతఁడు తన తాత్త్వికోత్సాహము నుపనిషత్తులనుండి యేస్వీకరించినను, బౌద్ధభావవాతావరణమును మనమునందుంచుకొనియే యా తఁడు తన తత్త్వమును గల్పించెను. ఆతని తత్త్వము ప్రజ్ఞాపార మితముపై నాధారపడియున్నదని చెప్పుదురుగాని, నిజముగా నాతఁడు కల్పించిన తత్త్వ మపూర్వమైన నూత్నతను గలిగి యున్నది. విజ్ఞానవాదమునకుఁ బూర్వమే శూన్యవాదముద యించెనని చెప్పుదురు కాని, యది సత్యమని నిర్ణయింపఁ

జాలము. రెండును సమకాలికములై పెంపొందియుండవచ్చును. ఎట్లైనను, మనవిషయప్రదర్శన విధానము రెంటికిఁగల తార్కిక సంబంధమును సూచించును.

౬. జ్ఞానసిద్ధాంతము

మనము దర్శనములనుండి, వానికిఁ గారణములైన వస్తువుల నెఱుఁగఁజాలకున్నచో, దర్శనముల కతీతమై, దర్శించుచున్న స్వయంజ్ఞానశక్తి నెట్లు తెలియఁగలము? బాహ్యజగత్తునకు లేని యస్తిత్వము, విజ్ఞానభావముల కున్నదని యెట్లు చెప్పఁగలము? ఏలన రెండును క్షణికదృశ్యవర్గములే. చూచుట, అనుభవించుట, సంకల్పించుట మున్నగు క్రియలతో సంబంధములేని విజ్ఞానస్వరూప మెట్టిదో మనమెఱుఁగము. వస్తువు వస్తుగుణములకు భిన్నము కాదు. అయినచో నది దుర్గ్రాహ్యము, కావున బాహ్యప్రపంచ మాంతరంగిక జగత్తునకు రూపాంతరమని తలఁచి, ద్రష్టయే సర్వస్వరూపియని చెప్పనవసరములేదు. వ్యవహారప్రపంచ దర్శనము విచ్ఛిన్నతలేని యొక ద్రష్టపై నాధారపడియున్నదని యోగాచారులు తలఁచినారు. ఇంకొక యడుగు ముందుకేగి, ఆత్మకాదుగదా, ఆత్మయొక్క నీడయైన లేదని వాదించిరి. యోగాచారులవాదము సిద్ధమైనచో మనము తెలిసికొనుటకు వస్తువులేలేవు. జ్ఞేయములగు వస్తువులు లేనిదే, విజ్ఞానాస్తిత్వమును బోవును.౧. దృశ్యములేనిదే ద్రష్టయు లేఁడు. ఈవిధముగా నిత్యమగు నాలయమును మాధ్యమికుఁడు తిరస్కరించి, భావపరంపరను ప్రవాహములో విడిచిపెట్టెను. బాహ్య

౧. స. సి. సా. సం. 8 అ. ౧. ౧౮.

వస్త్వను బంధములు గోచరింపనినాఁడు, బాహ్యజగత్తునుండదు. బాహ్యాభ్యంతర వస్తుజగత్తులు రెండును శూన్యములేయగును. మన జాగ్రదవస్థయు నొకవిధమైన స్వప్నమేయని మాధ్యమికుఁడు చెప్పును. అవ్యాహతమైన తార్కికయుక్తి ననుసరించి, ద్రష్టృదృశ్య స్వరూప స్వభావము లనిర్వచనీయములని మాధ్యమికుఁడు గ్రహించినాఁడు. శాస్త్రజ్ఞానము, లోకజ్ఞానము ప్రమాణములే, వాని ప్రయోజనమును విలువగలదేకాని, యవి పరమసత్యములుకావు. ప్రపంచము మిథ్యయను మాధ్యమిక సిద్ధాంతమును గూర్చిన స్పష్టాగవివరణమునకు ముందు, మాధ్యమికుఁ డెట్టిభావములవలన నీసిద్ధాంతమును గల్పించెనో మనము చూతము.

అతిభావాభావ మధ్యమమార్గమే మాధ్యమికమార్గమని పదార్థమే చెప్పుచున్నది. జగత్తు నిజమైనదైనచో, నందు మార్పులెన్నఁడు నుండఁజాలవు. ప్రపంచము పరిణామగతమైనదైనచోఁ గ్రమాభివృద్ధి వికాసముల కవకాశమున్నది. నాగార్జుననుఁగూర్చి చెప్పుచు నిట్లు చంద్రకీర్తి వచించెను. "ప్రతివస్తువునకు నాత్మసత్త్వమున్నచో, నొకస్థితినుండి యింకొక స్థితికిఁ బరివర్తన ముండజాలదు. అట్టి సందర్భములో మానవుఁడు శ్రేయోన్నతపదవి నొందుట కవకాశ మెచ్చట నున్నది?" పరిపూర్ణము సత్యమునైన ప్రపంచములో నేకర్మయుఁ జేయుట కవకాశముండదు. అందుచేఁ బ్రపంచ మసత్యము కావలెను. నాగార్జునుఁ డిట్లనుచున్నాఁడు. "శూన్యసిద్ధాంతమును నీవు నిరసించినచోఁ, గారణసిద్ధాంతమును నిరసింపవలెను. ఆత్మస

త్వమనునది యున్నచో, నగణిత సంఖ్యాకవస్తుజాలము జన్మిం పనివి, నాశనములేనివి కావలెను. దీనియర్థము శాశ్వత శూన్య త్వమే. శూన్యత్వములేనిచో, లేనిదానిని బొందుట కవకాశ మును, దుఃఖనాశనమునకు, గామోన్మూలనమునకు నవకాశమే యుండదు."౧ పరిణామము జగత్స్వభావ మగుటచే, దానిని బరిపూర్ణ సత్యముగా మన మంగీకరింపఁజాలము. జగత్తు పర మార్థసత్యము కాదనినంత మాత్రమున, నాగార్జునుఁడు జగత్తును మిథ్యయనియు వాదింపఁడు.

ప్రతీత్యసముత్పాదసిద్ధాంతమునుండి మాధ్యమికుల జగ న్మిథ్యావాద ముదయించినది. ఒకటివెనుక నొకటి యవిచ్ఛిన్న పరంపరగావచ్చు ధర్మసముచ్చయమే వస్తువు. మానవుఁడొక ధర్మసముచ్చయము; మానవునివేదన సంకల్పము. భావము లన్నియు ధర్మములు. భౌతికధర్మసముచ్చయరూపమే యొక వాహనము. భౌతిక మానసిక ధర్మసమూహమే మానవుఁడు; ఈసమూహమే యాతనికి వ్యక్తిత్వభ్రాంతిని గన్పించును. ఈ ధర్మములకు వేరుగా, వాహనము, మనుజుఁడు భావస్థితినే కలిగి యున్నారు. ధర్మములే యున్నవి; అవి నశ్వరములు, భిన్నదశా పరంపరలలోనవియంతర్దశలు. ప్రతిభావమునకు నించుమించుగా బాహ్యమునఁబ్రత్యయరూపమున ననేకధర్మములున్నవి; చూడఁ బడు వస్తువు, నేత్రము, మున్నగునవి; కాని దాని సరియగు హేతువు వేఱొకపూర్వభావమే. ఎట్లనగా, దీపముయొక్క ప్రతిక్షణమునకు, నూనె వత్తి మున్నగునవి ప్రత్యయధర్మము

౧. అధ్యాయము. ౨౮.

లైయున్నను, ప్రతిక్షణదీపమునకుఁ బూర్వక్షణదీపమే హేతువు. ఏదియు స్వతంత్రమైనది లేదు. ప్రతివస్తువు వస్త్వంతరముపై నాధారపడియున్నది. సర్వధర్మములు, ధర్మసముచ్చయములు నసత్యములని మాధ్యమికులు నిరసింపరు; కాని యవిక్షణికములు ననిత్యములునని చెప్పుదురు.౨. కాని వారుచేయు వాదతన్మయత్వమున నొకప్పుడు ధర్మములన్నియుఁ మిథ్యయనియుఁ జెప్పక పోలేదు.

వస్తుతత్త్వమును నిర్ణయించుశక్తిలోపము, వస్తువే లేదనుటకుఁ దగిన హేతువగుచో, బాహ్యాభ్యంతర వస్తువులెవ్వియును లేవనవచ్చును. అవి అణువులో నణుసముచ్చయములో, సత్త్వసంభవములో కావో మనము చెప్పఁజాలము కావున బాహ్యవస్తువు లసత్యములని యోగాచారుల వాదము. ఈసిద్ధాంతముకు మూలమైన నియమమును నాగార్జునుఁడంగీకరించి, మనకు దెలియని దసత్యమేయని నమ్మి, మనమునిశ్చయముగానేదియుఁ జెప్పఁజాలము కావున విజ్ఞానము నట్టిదేయని వాదించినాఁడు. ఈసందర్భముననేనాగార్జునుఁడు సంబంధసిద్ధాంతమును గల్పించినాఁడు. విజ్ఞానసంబంధముచే సర్వవస్తువుల కస్తిత్వమున్నదని యోగాచారులు చెప్పిరి. మనవిజ్ఞానోపకరణముతప్ప వేఱొకయుపకరణము వస్తుజ్ఞానమిచ్చునది మనకులేదు. సంబంధములే

౨. మనము వస్తువులనుగూర్చి సహేతుకముగాఁ బరిశీలించినచో దేని స్వరూపమును మనకుఁదెలియదు. అందుచే సర్వవస్తువుల స్వస్వరూపము మనకుఁ దెలియదని చెప్పవలెను. (లంకావతారసూత్రము. ౨. ౧౭౩.)

లోకములను నిర్మించినవని నాగార్జునుఁ డంగీకరించినాఁడు. సంబంధ బాహుళ్యరూపమే లోకము.ఆకసమందలి నక్షత్రగ్రహ మండల రాసులు, భూమిపైనున్నసర్వవస్తురాజి, బ్రహ్మాండము లోని సర్వద్రవ్యములును, సత్యహీనములైనవి.అవి భావకల్పిత సంబంధములు, కాని యీసంబంధములైనను విదితములుగావు. ప్రపంచమంతయు నవిదితసంబంధసముచ్చయ రూపమని నాగా ర్జునుఁడు నిశ్చయించినాఁడు. జడపదార్థము, ఆత్మ, దేశకాల ములు, కారణము, ద్రవ్యము, చలనము, శాంతి, మనఃకల్పిత దృశ్యజాలములే కాని, వానికాధారమైన సత్యమేమియులేదు. సత్యము స్వయంసమన్వయ సమర్థమై యుండవలెను. కాని మనము సత్యమును లేక యనుభవమునే ప్రమాణములచే స్థా పింప యత్నింతుమో, ఆప్రమాణము లస్పష్టములును, నాత్మ విరుద్ధములునైనవి. సత్యము మనకు జ్ఞానవస్తువు కావలెను కాని మనయనుభవసంబంధము లట్టిగుణమును గలిగియుండలేదు. స్వయంసమన్వయములేని వస్తువులు గోచరింపవచ్చును గాని, యవి సత్యములుగావు. బ్రాడ్లీతత్త్వము నిట్టిపద్ధతినే పట్టినది. బ్రాడ్లీ తనతత్త్వనిర్మాణమునందుఁజూపిన శాస్త్రీయ విజ్ఞాన సంపద్విలాసమును నాగార్జునుఁడు చూపలేకపోయెను. నాగార్జు నుని కృషియంత పరిపూర్ణమైనదియుఁగాదు, శాస్త్రీయపద్ధతి ననుసరించియునులేదు. బ్రాడ్లేకు శాస్త్రీయ తత్త్వరచనా కౌశ లము నెడఁగల యుత్కంఠ నాగార్జునునికిలేదు. కాని, నాగా ర్జునునికిఁ బ్రధానసూత్రము తెలియును; పునరుక్తిదోషము, లోపభూయిష్టమునైనను,నాతని సిద్ధాంతమునం దైక్యముకలదు.

గతిలేక చలనముయొక్క ప్రమాణము సమర్థనీయ
ముగలేదు, దాని స్వభావము మనకుఁ దెలియదు. ఒకవస్తు
వొకేకాలమున రెండుస్థానములం దుండదు. "మన మొకమారు
నడచిన మార్గమును మఱలఁ ద్రొక్కము; ముందు నడువవల
సిన మార్గమున నడువము. ఏమార్గమున మన మిదివరకు నడు
వలేదో, ముందు నడువమో, యది దుర్గ్రాహ్యము."౧ మార్గ
మును రెండుగా విభజింపవచ్చును; ఇదివరకే గతించినది;
రానున్నది, మూడవదిలేదు, మొదటిది గతించినది; రెండవదిం
కను రాలేదు. అందుచే నడచుట దుస్సాధ్యము. గతిలేక చలన
రాహిత్యముయొక్క ఫలితములు తరువాత శ్లోకములలోఁ
జెప్పఁబడినవి.౨ గతియేలేనపుడు గతిసల్పువాఁడును లేఁడు.౩
గతిలేనప్పుడు కర్తలేఁడు; లేనికర్తయెట్లు చలించును? "ఇది
వఱకే గతించిన మార్గమున నడచుటకు నీవారంభింపక, రాబో
వుమార్గమునను నీవు నడచుట కారంభింపక, గతించిపోవుచున్న
మార్గమున నీవుండక, దేనిని గమించుచున్నావు?"౪ గతిని
గమించువాని నొకటిగాఁ జెప్పుటకు వీలులేదు; ఏలనఁ గతిలేని
గమనము చేయువాఁ డుండఁజాలఁడు. గతివేరు, గమనించు
వాఁడు వేరనందుమా, నడచువాఁడులేని నడక, నడకలేని నడచు
వాఁడు నుండుట కవకాశమున్నది. రెండు నొకటియుఁగాదు,
వేరునుగాదు. అందుచే గమనము, గమించువాఁడు, మార్గము
మూఁడు నసత్యములే.౫ లేక స్థితి నిజమని చెప్పఁగలమా?

౧ మాధ్యమిక సూత్రములు ౨ అ ౧, ౨ ౨అ౨-౫, ౩ ౨అ ౨, ౬, ౭, ౮, ౪ ౨అ ౧౨, ౫ ౨అ ౧౪, ౧౮

చలనము, మార్పు, విరతి, యన్నియు నర్థశూన్యములే. చలనము, మార్పు నిజములై యుండఁగా, నాగార్జునుఁడు లేని సమస్యలఁ దెచ్చిపెట్టుచున్నాఁడని తోఁచవచ్చు. కాని యవిగోచరింపవచ్చును. గాని, వాని స్వరూపమేమియని మనము నిర్ణయింపవలసియున్నది. మనము తత్త్వపరిశీలనము చేయఁదలచినప్పుడు వాని మూలరహస్యములను మనము స్పష్టముగా నిర్ణయించవలెను. గతి విరతులనుగూర్చి సమగ్రజ్ఞానము మనకు లభించుటలేదు; అందుచే నవి పరమసత్యములు గావు; వ్యావహారిక ప్రయోజనముల కవసరమగు కల్పిత పదములే.

సప్తమాధ్యాయమునందుత్పత్తి స్థితి లయశీలములగు సంస్కృతధర్మములనుగూర్చి నాగార్జునుఁడు ప్రసంగించినాఁడు.[౧] ఉత్పత్తిస్థితి నాశనములు వేర్వేరుగా నొక సంస్కృతమునకు లక్షణములు గాకున్నచో, నవికలిసి,యేకకాలమున నొకేవస్తువునందెట్లుండఁగలవు? ఒకవస్తువుత్పత్తికాలమునందే నాశనమును, స్థితిని గలిగియుండకపోయినచో నది సంస్కృత మనఁబడదు. అటులే మిగిలిన రెండులక్షణములును, కాని మూఁడులక్షణములొకేకాలమందుండఁ జాలవు. కాంతియు నంధకారము నొకేక్షణమం దుండనట్లే, సంస్కృతములు నిజములుగావు. ౨౧-వ అధ్యాయమున నాతఁడు సంభవ నాశనములనుగూర్చి చర్చించి యవి యసత్యములని ఋజువుచేసినాఁడు. ఇట్టి విమర్శదృష్టిలో నుత్పత్తి నాశనము లసాధ్యములు. ౧౯-వ అధ్యాయమునందు భూతవర్తమాన భవిష్యద్దశలు గలకాల మర్థరహిత ప్రమాణ

---

౧ ఉత్పాదస్థితిభంగ సహాహారస్వభావము.

మని యాతఁడు రచించినాఁడు. గతవిషయము సందేహావార్త; భవిష్యత్తు స్పష్టముగాఁ జెప్పరానిది. ఈక్షణమే మనకు స్పష్టముగా ననుభవములో నున్నది. కాని, భూతభవిష్యత్తులులేని వర్తమానము దురూహ్యము. కావునఁ గాలము కేవల శూన్యమునుండి కల్పితమైన భావరూపము మాత్రమే.౨

ఒకవస్తువు దాని గుణములచే మనకుఁ దెలియును, వస్తుగుణములన్నియు మనకుఁ దెలిసినపుడు మనకు వస్తువు తెలిసినదన్నమాట; గుణములన్నియుఁ దెలియనిచో వస్తువును దెలియదు. ఈవిషయమునుగూర్చి నాగార్జునుఁడు పంచమాధ్యాయమునఁ బ్రసంగించి, భూమి జలాగ్ని వాయురాకాశములను, విజ్ఞానమును జర్చించి, గుణములకుఁ బూర్వమే వస్తువును లేదని నిర్ణయించెను. ఏలన నిర్గుణపదార్థ ముండదు.౩. నిర్గుణపదార్థము వేరుగా నున్నచో నప్పుడు గుణము లెచ్చటనున్నవి? అవి నిర్గుణవస్తువునందు లేవు; స్వతంత్రముగా నుండఁజాలవు, మఱెచ్చటను వానికిఁ దావులేదు. వస్తువు గుణములకు వేరై యుండఁజాలదు. ఒక వస్తువుకాని, గుణముకాని కానిదేదియును లేదు. గుణము వస్తువును, వస్తువు గుణమును జూపును; రెండు నొకటియో, వేరో మనకుఁ దెలియదు. ౧౪-వ ప్రకరణమునందు వస్తుస్వభావమునుగూర్చి చర్చించుచు, వస్తువులకు భావముకాని అభావముకాని ముఖ్యలక్షణముగాఁ జెప్ప వీలు లేదని చూపినాఁడు. వర్ణ కాఠిన్య మృదుత్వ రుచివాసనాది గుణములు కేవల వ్యక్తిగతములు. మన కింద్రియము లుండు

౨ తే ఆకాశస్థితేన చేతసా కాలంకుర్వంతి, ౩ ౧-వ అధ్యాయము.

టుచే నవియున్నవి. కన్ను లేనిచో రంగును, శ్రోత్రములేనిచో శబ్దమును లేవు, తమకు వేఱైన విషయములపై గుణము లాధార పడియుండుట స్పష్టము. అవి మన యింద్రియములపై నాధార పడియుండుటచే గుణములు స్వతంత్రముగా సత్యములుగావు. అవి స్వయంస్థితినిగలిగి యుండలేదు. గుణము లింద్రియసంబంధములగుటచే, ముఖ్యాముఖ్య గుణ విభాగమును నాగార్జునుఁడు చేయలేదు. సర్వగుణములును కేవలము 'దృశ్య' మాత్రములగుటచే నివి యేవస్తువులందు గోచరించునో యావస్తువులు నసత్యములే. ఏలన గుణముల దోషము వస్తువులకును జెందును. ఈ గుణములను గలిగియున్న వస్తువులను మనమెన్నఁడు నెఱుఁగము. మనము గుణములనే యెఱుఁగుదుము. వస్తువుయొక్క స్వస్వరూపము మన యనుభవమున కతీతమైనది. కావున మనకు దానిస్థితియందలి నమ్మకము కేవలము మనయిచ్ఛపై నాధార పడియున్నది. మనకుఁ దెలిసిన గుణములుకాక, వేఱుగుణములు వస్తువుల కున్నవని చెప్పఁజాలము. గుణములను, వానిలోవానికిఁ బరస్పరవిరోధము లేకుండగా నొక జిగురువలె దనకంటి పట్టుకొని యున్నదే వస్తువైనచో నపుడు గుణముల యైక్యతకు సంబంధమే కారణము. కావున వస్తువు నిరాధారగుణ సముచ్ఛయ భావకల్పితరూపము; విజ్ఞానవిషయమునై యున్నది. విజ్ఞానము దానిస్థితి కాధారభూతమై యున్నది. వస్తువు, గుణములు నన్యోన్యసంబంధము గలవి. విడిగా నేవియు సత్యములుగావు. అన్యోన్యాధారభూతములైన వస్తు, గుణములు పూర్ణసత్యములుగావు. వ్యావహారికముగా గుణములున్నది వస్తువని మనము చెప్పుకొన

వచ్చును. ఏలన నేదియో వెనుక నాధారముగా లేనన్నచో, రూపభారాది గుణములు మన కూహింప నసాధ్యములు. నిమిత్త ధర్మము, అన్యాధారము, సామీప్యము, పరిమితత్వమునను సంబంధములపై నాధారపడి వస్తువులు సత్యములుగా గోచరించు చున్నవని నాగార్జునుఁడు తెలిపినాఁడు.

మాధ్యమిక సూత్రిచతుర్థ ప్రకరణమునందుఁ గారణ సంబంధముల వైరుధ్యములు చూపఁబడినవి. "ఒకవస్తువు తన కారణమునుండి వేరుగాఁగాని, ఒక కారణము వస్తువునుండి వేరుగాఁగాని దర్శింపఁబడదు. వస్తుకారణము వస్తువునుండి వేరైనచోఁ, గారణము లేని వస్తువున్నదని వక్కాణించినట్లగును. కారణము లేని వస్తువు లేదు కాఁబట్టి, వస్తువునకు వేరై కారణ మున్నదనుటయు సహేతుకము కాదు." కారణమునకు వేరైన కార్యమును, కార్యమునకు వేరైన కారణమును నుండుట సాధ్యము కాదని నాగార్జునుఁడు వాదించినాఁడు. ఒకవస్తువు దానినుండియే కాని, యింకొక దానినుండి కాని, రెంటినుండి కాని యే కారణము లేకుండఁగాని జనింపదు. అందుచేఁ దార్కిక ముగాఁ జూచినచో నుత్పత్తి కవకాశము లేదు.[౧] సత్యమగున

౧ స. సి. పా. సం. అ ౪-౭. ౯. యీవాదము నిట్లు నిర్మించినది. "ఏ కారణమును లేని వస్తువును సృజింపఁజాలదు. ఉ॥ చతుర్భుజములుగల వక్రము. ఉన్న దానివిషయములో నుత్పత్తి చెప్పవలయుచో, నిదివరకే యున్న దాని కుత్పత్తి చెప్పవలెను. ఒకే వస్తువున కుండుట లేకుండుటయు నేక కాలమునఁ జెప్పరాదు. అస్తిత్వ నాస్తిత్వములు రెండును లేని వస్తువున్నదనియుఁ జెప్పలేము."

చేదియు నుదయించదు. ఈక్షణమున లేనికుండ మరుక్షణములో నుండఁ జాలదు. ఇది స్వవిఘాతుకోక్తియగును. వస్తువులు పరమ సత్యములు గావని మన మెఱిఁగియుండగా, నవి యట్టివస్తువుల నెట్లుత్పత్తిచేయఁగలవు? కారణములనుగూర్చి మనము చెప్పు కొనునప్పుడు, తర్కసిద్ధముగా మనము చెప్పుచుండుట లేదు. ద్రష్టృదృశ్యములు, వస్తుగుణములు, దేశకాలములు నను వ్యవ హారపదములను వాడుచున్నాము. పారమార్థికముగాఁ జెప్ప వలయుచోఁ గార్యకారణములుగాని, యుత్పత్తి వినాశములు గాని లేవు.౧ కారణ మనగా మొత్తము సామగ్రియఁతయునని కొందరుచెప్పునదియు నర్థరహితమని చూపఁబడినది.౨ ఈచర్చ వలన మార్పునునది నిరాధారమైనదని తెలియుచున్నది. 'అ' మారి 'ఆ' యగును. నాగార్జునుఁ డిట్లు వాదించెను; 'అ'మారి 'ఆ' కాఁగలుగుచో. 'అ'యెప్పుడు 'ఆ' యేయై యుండవలెను. లేకున్నచో 'అ' యెన్నడును 'ఆ' కాఁజాలదు. కాని 'అ' 'ఆ' కాదు; ఏలన, 'అ' మారుచు 'ఆ' అయినదని చెప్పఁ బడుచున్నది. అందుచేఁ బరివర్తన మర్థమగునదికాదు. కారణ ధర్మము మార్పునకు కారణముకాఁజాలదు; ఏలనఁ గారణ ధర్మము నిరాధారమైనదే.

ఒక గుణము వస్తువున కాధారసంబంధము కలిగియు న్నది. రెండు నొకానొక సంబంధమును కలిగియున్నవి. జ్ఞాన జ్ఞేయము లట్టి సంబంధములే కలిగియున్నవి. పారమార్థికముగా రెండు నసత్యములే; కాని వ్యావహారికముగా నవియున్నట్లుగోచ

౧. అ ౨౧. ౨. ౨౦ అ.

రించును; కాని పరస్పరాధారభూతములై యవి యున్నంత కాలము నవి నిత్యములు గాఁజాలవు.

ఒకకాలమున లేక దేశమునను్న దృశ్యమింకొక కాల మున లేక దేశమునను్న యింకొకదృశ్యముతో సామీప్య సంబంధమునుగలిగి యుండవచ్చును. గాని, దేశసంబంధములు వ్యావహారికములగుటచేఁ, బారమార్థికముగాఁ బూర్వాపర ములు నిజములుకావని స్పష్టము.

అంశమునకుఁ బూర్ణమునకుఁగల సంబంధము నూలు నకు వస్త్రమునకుఁగల సంబంధము వంటిది. దారములులేని వస్త్రముగాని, వస్త్రములేని దారములుగాని యుండఁజాలవు. రెంటిలోఁ నేదియు బారమార్థిక సత్యముగాదు. అంశానన్య మైన పూర్ణములేదు; పూర్ణములేని యంశలు లేవు. రెండును పరస్పరాధారభూతములై యున్నవి. కాని యీసంబంధము కేవ లము సంవృత్తిలేక భ్రాంతి. ప్రపంచములోని వస్తువు లెవ్వి యును బారమార్థిక సత్యములుగావు. అవి పరస్పర సంబంధ మాత్రములై యున్నట్లు గోచరించును.

పఞ్చమాధ్యాయమున 'ఆత్మ' విషయము చర్చింపఁబడినది, గుణములకువేరై వస్తువులేదను సూత్రమునసుసరించి, విజ్ఞానావ స్థలకు వేరై 'ఆత్మ' లేదని తెలియుచున్నది. పనిచేయుట, అను భవించుట, ఆలోచించుటయను కార్యములకుఁ బూర్వ'మాత్మ' లేదు. నవమాధ్యాయములో నాగార్జునుఁ డిట్లు చెప్పినాడు; "చూచుట, వినుట, అనుభవించుట మున్నగు క్రియలుచేయున దాత్మయనియు, నీక్రియలకుఁ బూర్వమది యున్నదనియుఁ

గొందరు చెప్పుచున్నారు. కాని, క్రియలకుఁ బూర్వమాత్మ యున్నదని యెట్లు చెప్పఁగలము? అట్లుగా నాత్మ ముందే యున్నచోఁ,జూచుటలో నపుడు దానికి సంబంధము లేకున్నచో, నాత్మతో సంబంధము లేని చూచుటయను క్రియ స్వతంత్రముగా జరుగదా? ఆత్మయు దర్శనాది క్రియలు నన్యోన్యాశ్రయములై యున్నవి. మఱియుఁ జూచుట, వినుట మున్నగు సర్వకార్యముల కది పూర్వమే లేకున్నచో, నదియే యొక క్రియకును బూర్వముండఁ జాలదు. చూచుట, వినుట, అనుభవించుట మున్నగునవన్నియు నొకే యాత్మకార్యములైనచో నాత్మ ప్రతిక్రియకుఁ బూర్వముండి యుండవలెను. చూచుట, వినుట, యనుభవించుట మున్నగున వేద్రవ్యములనుండి యుదయించుచున్నవో, యాద్రవ్యములందాత్మ లేదు.” చూచుట మున్నగు క్రియలు జరుగువరకు నాత్మ యున్నట్లు మనకుఁ దెలియదు, అందుచే నీకార్యములకుఁ బూర్వమాత్మ లేదు, ఆత్మ యీక్రియల కనంతరము నుదయింపదు, దర్శనాది క్రియలు స్వతంత్రముగానే నడుచుచున్నచో నాత్మతో నిమిత్తమేమి యున్నది? ఆత్మయు, దర్శనాదిక్రియలు నేకకాలమునను యున్నవి, కాని యివి పరస్పరము వేరై స్వతంత్రములైనఁగాని యేకకాలమునందుండజాలవు.౧. బాహ్యజగత్తు లేదని నిరూపించుటకు యోగా

---

౧. న్యాయతత్త్వము న గార్జునని యీ భావమునుగూర్చి ప్రసంగించి, దాని కిట్లు జవాబుచెప్పినది:“ఈవిధముగా నీవు దర్శనాదికమున కభావమును జెప్పినచో,నింద్రియ విషయాస్తిత్వము నెవ్వఁడును స్థాపింపఁజాలఁడు. ఇంద్రియ విషయములు లేనిచో వానినిగూర్చి వాదమవసరము లేదు. అందుచే నీవాదము నిరాధారము. సర్వసాత్మ్యములను నీవు నిరసించినచో, నీనిరసనమునకు

చారులుపయోగించిన హేతువాదమునే, ఆత్మ లేదని చెప్పుటకు నాగార్జునుఁడుపయోగించెను. బాహ్యమునకు గోచరించు లక్షణముల వెనుక జగత్తునకు నిజమైన యాధారమొక జడపదార్థరూపమున లేనిచో, భావముల వెనుక నొక భానము కాని, ఆత్మ యేలయుండవలె ననును? అవిచ్ఛిన్న క్షణిక మానసిక దశాపరంపరయే యాత్మయని చెప్పవలెను. విజ్ఞానమయము యొక్క స్వస్వరూపమెట్టిదో మనకుఁ దెలియదు, అదియొక ప్రవాహము; భావపరంపరలను మనకుఁ బ్రదర్శించునొక క్షేత్రము. భౌతిక ప్రపంచమున్నదను విశ్వాసమెంతసాహసమైనదో నిత్యమగు నాత్మయున్నదను విశ్వాసమును నాగార్జునుని దృష్టిలో నంతే నిరాధారమైన సాహసమే. భిన్నమానసకల్పముల కనసరమగు రీతిని విజ్ఞానవిషయము లొక క్రమములో నిర్మింపఁబడి యున్న వనుటయు నూహాకల్పనమే. వస్తువులనగా నవి మనకెట్లు గోచరించుచున్నవో యవియే మనయొక భావప్రవాహమని కూడఁ జెప్పరాదు. విజ్ఞానదశలకు వేరుగా నొక యాత్మయున్నదని మన మంగీకరించుటకుఁ గారణము వ్యవహారప్రపంచము కొఱకే. అష్టమాధ్యాయమునందు, ఆత్మభిన్నదశలు, ఆత్మకర్త, క్రియలు పరస్పరాధారభూతములను భావమును జెప్పఁబడెను. “కర్మననుసరించియే కర్తయను శబ్దమును, కర్త ననుసరించియే కర్మయను శబ్దమును వచ్చినవి. పారమార్థికముగాఁ జూచినచోఁ గర్తయు లేఁడు; కర్మయు లేదు.” ౨.

విలువలేదు. నీవు శూన్యవాదమునకు విలువయుండవలెననిచో, నప్పుడు దర్శనాదికమును నీ వంగీకరించవలెను.” ౨. ౧౬ ఆ. ౧౦.

నిర్వచనము చేయుటకు వీలులేనిది జ్ఞానము. వేదనల వలన భావములు జనించును; భావములు వేదనల నుత్పత్తి చేయును. చెట్టు విత్తును, విత్తు చెట్టును జనింపజేయుచున్నవి. దర్శనము స్వయంస్థితికలది కాదు. "ఇదివరకే చూడఁబడిన దానిని నీ విప్పుడు చూచుటలేదు. రాబోవుదానిని నీ విప్పుడు చూచుటలేదు. గతములోఁగాని భవిష్యత్తులోఁగాని చూడఁబడని వస్తువున కస్తిత్వము లేదని చెప్పవలెను." ౧. "దృశ్యమును నేత్రేంద్రియము చూచుటలేదు; నేత్రేతర మొద్దియు ను జూచుటలేదు. ఇఁకఁజూచునది మూఁడవదేదియును లేదు." ౨. మార్గము, గమనము. మార్గగామియు సత్యములైనట్లే, ద్రష్ట, దర్శనము, దృశ్యముకూడ నసత్యములు. దర్శనము, దృశ్యవిషయములు పరస్పరాధారమైన అస్తిత్వమును గలిగియున్నవి. దృష్టి లేకున్నచో రంగులేదు. రంగులులేకున్నచో నేత్రేంద్రియమునకు దర్శనములేదు. "పుత్రుఁడు తల్లిదండ్రులపై నాధారపడినట్లు, నేత్రవేదనలు, రంగులపైనను, నేత్రములపైనను నాధారపడియున్నవి." మనము చూచినది, మనవ్యక్తిగతమైనది కాదని నిశ్చయముగాఁ జెప్పఁజాలము. ఒకేవస్తువు భిన్నవ్యక్తులకు వేరుగాను, నొకేవ్యక్తికి భిన్నకాలములలో భిన్నముగాను గోచరించును. ౧౪-వ ప్రకరణములో 'సంసర్గ' మును గూర్చి చర్చించి దానినిగూడ నాతఁడు తిరస్కరించినాఁడు. మార్పులు; దశాపరంపరలు వచ్చుచుఁ బోవుచుండును. ఒకదాని వెనుక నొకటి వచ్చు పారంపర్యమునైనను, నేకత్వాను

---

౧. ౩౹ ౩ ౨. ౩౹ ౪

భవముగల వ్యక్తి లేనిదే, సమర్థింపఁజాలము; కాని యీ యేక
త్వముగల 'ఆత్మ' నిరాధారవస్తువని యిదివరకే చెప్పియుంటిమి.

ఇఁక జాతిలక్షణములఁగూర్చి యేమిచెప్పవలెను ? ఈ
లక్షణములు వ్యక్తులకువేరై స్వతంత్రముగానున్నవా ? లేక
యెల్లప్పుడవి వ్యక్తులయందే గోచరించునా ? మనజ్ఞానమంతయు
భేదముపై నాధారపడియున్నది. ఒక గోవననేమి ? అదియొక
అశ్వముకాదు, గొఱ్ఱెకాదు. అనగా నావు—కానిదేదియు నావు
కాదు. ఒకగోవున్నదని చెప్పుటకుబదులుగా, నొకగుఱ్ఱముకాని
యొకచెట్టుకాని లేదని చెప్పుచున్నాము. మనజ్ఞానమంతయు
వ్యావహారికసంబంధమయము; భేదపోషితము. గుఱ్ఱము లేదు;
ప్రపంచమును లేదు. వీనిస్వరూపమేమో మనకుఁ దెలియదు.
ఈ సమస్యారూపమిట్లు చెప్పఁబడెను : "ఒకవస్తుస్వరూపమితర
వస్తువులనుండి భేదముచేయనిదే మనమెఱుఁగఁజాలము. ఒక
వస్తువుయొక్క స్వస్వరూపము మనకుఁదెలియనిదే, దానికితర
వస్తువులతో భేదమును దెలియఁజాలము. ౧. వస్తువులన్నియు
నితరేతరసంబంధమయములు. అన్నియు నసంతతములగు కార్య
కారణములపై నాధారపడినవగుటచే నేవస్తువునకును స్వయం
స్థితిలేదు. సర్వవస్తుగుణములును, వ్యావహారికములేకాని నిత్య
ములుగావు. వస్తుసంబంధ బాంధవ్యసమూహములతో మనము
కార్యములొనర్చుచున్నాము. ఈ సంబంధ బాంధవ్యములకుఁ
బరస్పరసంయోగము లేదు. ఇపుడు మనముచూచువస్తువులు

౧ యస్మాన్నహి స్వభావానామ్ ప్రత్యయాదిషు విద్యతే,
అవిద్యమానే స్వభావే పరభావో నవిద్యతే,

సుషుప్తిలో లేవు. స్వప్నవస్తువులు జాగ్రదవస్థలో లేవు. నిత్య స్థితిగల వస్తువన్నియవస్థలలోను గోచరింపవలెను. భావము స్వీయజ్ఞానము లేనిది, పరభావజ్ఞానశూన్యమైనది. సత్యము శాంతమే, జ్ఞానము సాధ్యముకాదు. ౨. నాగార్జునుని నిశితతర్క నిశ్చయమిట్లున్నది.

లోకమునకు వేఱై దేవుఁడుగాని, దేవునకు వేఱై లోకము గాని లేవు; రెండును భ్రాంతిభావములే. నాగార్జునుఁడు నిరసించిన యీ దేవుఁడు, ప్రమాణజ్ఞానమెఱుఁగని మూఢవిశ్వాసము గలవారి దేవుఁడుమాత్రమే యని మనము మఱువరాదు. మహాయానమతమందు ధర్మకాయస్వరూపుఁడైన దేవుని యందాతనికి నిర్మలభ గలదు.

అతిసాహసమైన తర్కముతో నాతఁడు జన్మస్థితి లయాత్మకమైన ప్రపంచము నిజముకాదని ఋజువుచేసినాఁడు. ౧. దుఃఖము, ౨ సంస్కారములు, 3 బంధమోక్షములు౪ సర్వకార్యములు౫ నసత్యములు. అవి కేవల పరస్పరసంబంధభావములు; వానిస్వరూప మజ్ఞేయము. మానవకోటియొక్క మతావసరముల కెంతవిరుద్ధములుగానున్నను, నాగార్జునుఁడు తన తర్కము చూపిన ఫలితములను సాహసముతోఁ బ్రకటించినాఁడు. నిజమునకు బుద్ధుఁడులేక తథాగతుఁడే లేఁడని తన తత్త్వమును

౨. రూపాది వ్యతిరేకేన యథాకుంభో నవిద్యతే
వాయ్వాద్యవ్యతిరేకేన తథారూపమ్ నవిద్యతే. (అధ్యా ౧.)

౧ ౯ అ. ౨ ౧౨. అ. 3 ౧3 అ. ౪ ౧౬. అ. ౫ ౧౮. అ. ౬. ౨౨. అ.

ముగించి, పారమార్థికదృష్టి ననుసరించి, సత్యాసత్యములకే భేదమును లేదని నిరూపించినాఁడు. నిజమైనదేదియు లేనప్పుడు దేని నపార్థము చేసికొందుము. ౭. దుఃఖాది సత్యచతుష్టయము, ౮. నిర్వాణభావములున్నూ. నన్నియు నసత్యములే. తన మాధ్యమికశాస్త్రమందలి ప్రథమవాక్యమునందే యాతఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు; చావులేదు; పుట్టుకలేదు; భేదములేదు, నిత్యత్వము లేదు, అనేకత్వములేదు, ఏకత్వమును లేదు; ఉత్పత్తిలేదు, లయమును లేదు." ఏదియును సత్యముగాదు. దీనికి వ్యతిరేకార్థమిదివఱకే చెప్పఁబడెను.దీనికిఁ బ్రత్యక్షసాక్ష్య మవసరము లేదు. ఉన్నదానికిఁ గారణము కావలెనుగాని లేనిదాని కవసరము లేదు. ప్రపంచమునకు క్షణికదృశ్య రూపమున్నది.వస్తువు లనిత్యములు గావు, నిత్యములును గావు; అవి జనించలేదు, నాశనము కాలేదు, అవి సమానములుగా నసమానములునుగావు. వానికి వచ్చుటయు లేదు, పోవుటయును లేదు. ఇదంతయు ననిత్యదృశ్యమే. గుణములయొక్కయు వాని సంబంధములయొక్కయు భావపరంపరయే జగము. మనమీ యన్యోన్యములగు సంబంధములను నమ్ముచున్నాము. వ్యవహారప్రపంచమున కుపయోగించు ప్రమాణములు పారమార్థిక సత్యములని తలఁచు శాస్త్రవిశ్వాసము నంధప్రాయమైనదేయని నాగార్జునుఁడు నిరసించినాఁడు.

సంబంధములవలన జగదస్తిత్వమునందు భ్రాంతిజనించుచున్నది. కార్యకారణములు, పూర్ణము తదంశలు స్వయంస్థితి

౭ ౨౩. ౫. ౧. ౨౪. ౫. ౯ ౨౭ ౫.

గలవి కాక, పరస్పరాధారములై, జగత్కల్పనము చేయు చున్నవి. సంవృతిజ్ఞానములేక వ్యవహారజ్ఞాన విషయమైన జగత్తున్నదని యీప్రమాణములు మనకు భ్రాంతిని జనింపఁజేయు చున్నవి. దృశ్యముల అన్యోన్యసంబంధనిర్ణయముల కివి యనుకూలములుగా నున్నవి. పారమార్థిక సత్యము నివి స్థాపింప యత్నించుచో నాత్మవిరుద్ధములగును. అవి తత్త్వాధారములేని వ్యావహారిక ధర్మములకుఁ బనికివచ్చు సూత్రములు. బ్రాడ్లీ తత్త్వవేత్త మనశ్శక్తి భావసంబంధములను గల్పించునుగాని, యది కల్పించు సంబంధములు సంబంధశూన్యములగు వస్తువులకేయని జెప్పినాఁడు. నాగార్జునుఁడు గ్రీన్ తత్త్వజ్ఞునిభావముతో నేకీభవించును. వీరిరువురుగూడ మనయనుభవములో లభించు సత్యము వ్యావహారికమనియు, దీనికి వెనుక ననిర్వాచ్యమైన పూర్ణసత్యమున్నదనియు నమ్మెదురు. కాని బ్రాడ్లీదృష్టిలో మనవ్యవహారశాస్త్ర జ్ఞానానుభవమునందు సంబంధములలోనికి రాని దేదియో కొంతగలదు. కాని నాగార్జునుఁడీభావము నంగీకరింపఁడు. కాని నాగార్జునుఁడు కేవలము నిర్మూలించు విమర్శకుఁడే కాఁడు; ఆతఁడు నిర్మాణాత్మక ప్రజ్ఞావంతుఁడునై యున్నాఁడు. శాస్త్రమునకందని పరమార్థసత్యమున్నది. వ్యావహారిక ప్రపంచానుభవమునుజీల్చి చెండాడి, దానివెనుక నిత్యసత్యమైనదున్నదని యాతఁడు నిశ్చయించినాఁడు. దృశ్యమాన జగత్తు స్వవిరోధ ధర్మకల్పితము. ఇంద్రియాతీతసత్యము విరోధములులేని నిత్యాస్తిత్వముగలది. మనము చూచు, విను, అనుభవించు లోకమునకు వెనుక నేదోయొకపరమార్థమున్న

దని తలపఁజాలము. మనము చూచు వస్త్రధ్వని రూపాదులు నిరాధారము లైన శూన్యమునుండి జనింపలేదు. చతుర్థాధ్యాయములోఁ దనకారంభమున శూన్యత్వభావము లేదనియుఁ దరువాత నదివిధిగా సంగీకరింపఁబడెననియు నాగార్జునుఁడు చెప్పినాఁడు. శూన్యత్వమును దర్క-శూన్యముగా విశ్వసించుట సాధ్యసమదోషమగును, జగత్తు భ్రాంతియను విషయ మాతని కవిలంఘ్యమైనది. జ్ఞానసిద్ధాంతమున కవసరమగు తార్కికసమస్య యేమనగా మనయనుభవార్థమేమియని. మన యనుభవమున కవసరమగు కారణములనుజూపి, వాని నిరాధారతనుబ్రదర్శించి, మనయనుభవము పారమార్థికముగాదని నాగార్జునుఁడు నిర్ణయించినాఁడు. పారమార్థిక సత్యమున్నదను విశ్వాసముగల యాతనిహృదయమునకవరోధముగా నీతర్క ప్రదర్శనము నాతఁడు కల్పించినాఁడు, తనహృదంతర్గత సత్యమును బాహ్య సంశయవాదముచే స్థాపించినాఁడు. ప్రకృతియొక దృశ్యము మాత్రమే; కాని దేనినుండి సర్వమునుదయించి, తుదకు దేని యందు లీనమగునో యట్టినిత్యము నవిచ్ఛిన్నమునగు పరమ సత్యము ప్రకృతికి మూలాధారమైయున్నది. దానినిగూర్చి మనము ప్రసంగించునపుడు మనవ్యవహారవిజ్ఞాన ప్రమాణములను స్మరింపరాదు. అదియెట్టిదో, నిత్యము క్తమో, జ్ఞానగూపమో, మనముచెప్పఁజాలము. దానినిగూర్చి మనము ప్రశ్నించు చేు, మనఅజ్ఞానావస్థలను నిత్యసిద్ధమగు వస్తువునకుఁగల్పించిన దోషము పట్టును. అనంతసత్యస్వరూపమును నిర్వచింప నిరాకరించుటది లేదనుటకాదు. పరమార్థసత్యస్థితి జగదనిత్యరూప

మును సూచించును. "స్కంధములు శూన్యములు; సర్వవస్తువులు శూన్యలక్షణోపేతములు; ఆవియాద్యంత రహితములు; అవిదోషయుక్తములు, దోషశూన్యములును; అవి పరిపూర్ణములును, నపరిపూర్ణములును; కావున నోసారిపుత్రా! ఈశూన్యమునందు రూపముకాని,దర్శనముకాని, నామముకాని,భావముకాని, జ్ఞానముకాని లేవు[1] మనకనుభవములోనున్న ప్రపంచము వ్యావహారికమని యంగీకరించి, సంబంధకారణమైన విజ్ఞానమును యోగాచారులు కల్పించిరి. విజ్ఞానమాత్మయను భావమును బరిశీలించి, యదినిరర్థకమని నాగార్జునుఁడు చూపినాఁడు. విజ్ఞానము జీవాత్మయైనచో నది పారమార్థిక సత్యముగాదు. అది పారమార్థిక సత్యమేయైనచో దానికాత్మయను వ్యావహారిక పరిమాణము వర్తించదు. పరమార్థము పరమార్థమే; దానిని గూర్చి మనమేమియుఁ జెప్పఁజాలము. మనబుద్ధికార్యమంతయు క్షణికము. మనముపరమార్థమును మనబుద్ధిచే గ్రహించిన యెడలఁ బరమార్థము నొక క్షణికవస్తువేయగును;దానిని మనము సగుణమైన ఆత్మజ్ఞానరూపమన్నచోఁ దత్సంబంధమగు నొక వ్యక్తిత్వమును మనము కల్పింపక తప్పదు.

౭. సత్య-జగత్-భిన్నదశలు.

నాగార్జునుని క్షణిక జగద్వాదము, మనము పూజించు ప్రమాణభావము లన్నియు భ్రాంతియని విసర్జింపఁగోరుచున్నది. సర్వ మసత్యమైనచోఁ, బుణ్యపాపములు నసత్యములే. మనము దుఃఖమునుండి విముక్తులమై నిర్వాణమును సంపాదించు

౧. బృహత్ ప్రజ్ఞాపారమితహృదయసూత్రము పుట ౧౪౭ యస్.బి యి. 69

యత్నము చేయనవసరములేదు. ఏలన మన దుఃఖము నసత్యమే. జీవితము భ్రాంతియని నమ్మి మనము జీవింపఁజాలము. భ్రాంతిపై నాధారపడి మనము ధర్మజీవనమును నడుపఁజాలము. పారమార్థికదృష్టిలో మన దుఃఖము లసత్యములేకావచ్చును గాని, మన ప్రస్తుత జీవిత మున్నంతకాలము మనకవి యథార్థములే. పరమార్థసిద్ధిఁ బొందినవాని కేసమస్యలును లేవు. ఆతఁడు నిర్వాణమును బొందినాఁడు. కాని లోకమునందు మగ్నులై యున్నవారు కర్మచేయవలెను. ప్రపంచములో నున్నవారి కందరకు భ్రాంతి యవిలంఘ్యముగావున, ధర్మానుష్ఠానావశ్యకతయు నవిలంఘ్యమే. పారమార్థికముగా నేమిశటస్థించినను, మానవ జీవితమునకుఁ బుణ్యపాపవిచక్షణము నీభ్రాంతివాదము తొలగింపఁజాలదు. నాగార్జునుఁడు వ్యావహారిక పారమార్థికసత్యములను రెంటి నంగీకరించును. "బుద్ధుని యుపదేశము రెండువిధములైన సత్యము నంగీకరించును. క్షణికమైన వ్యవహారప్రపంచజ్ఞానము, అద్వితీయము నిత్యమునైన పరమార్థజ్ఞానము"౧. ఈభేదమువలన, సర్వశూన్య తత్త్వమునకు ధర్మానుష్ఠానమునకును గల వైరుధ్యము తొలగింపఁబడినది. పారమార్థిక సత్యజ్ఞానమే నిర్వాణహేతువైనను, నది వ్యవహారసత్యజ్ఞానముద్వారముననేసాధ్యమగును. సంవృతిజ్ఞానము మానవుని బుద్ధివ్యాపారఫలితము. ఇదియే ప్రపంచదృశ్యమునకుఁ గారణము. సంవృతిశబ్దమున కర్థము సత్యమును గప్పివేయునదనియే. పరమార్థసత్యమును నిరూపింపనవసరములేదు;ఏలన నది స్వతః ప్రమాణ

౧. ౨౪ అ.

స్థితిగలది. స్వప్నగతుఁడు తన స్వప్నానుభవము నెట్టి తర్క-వాదమువలనను నిర్మూలింపఁజాలఁడు; ఏలన స్వప్నవస్తువును లేదనుటకుఁగాని యున్నదనుటకుఁగాని యుపయోగింపఁబడు ప్రతి హేతువు స్వప్నవస్తువవలెనే అభావదోషమును గలిగి యుండును. కాని మనము మేలుకొన్నంతనే స్వప్నవస్తు వసత్య మని తెలియును. అదేవిధముగా మనము పరమార్థమును దెలిసికొనఁగానే సంవృతిజ్ఞాన మసత్యమని బోధపడును. సంవృతిజ్ఞాన వాదము నెంతచేసియు సంవృతిని నిర్మూలింపఁజాలము. దానియందు సర్వవస్తువులు నిజమనునట్లుగానే దృశ్యమానము లగుచుండును. ద్రష్టృదృశ్యములు, సత్యాసత్యములు బంధమోక్షములు వ్యవహారములో నర్థవంతములే. పారమార్థికదృష్టిలో సంవృతి స్వప్నతుల్యమైన మిథ్యవంటిదే. లోకములోని సర్వవస్తువులు, బుద్ధుఁడు, నిర్వాణకాంక్ష మున్నగు మనోజ్ఞభావములు నన్నియు నదృశ్యములైపోవును. అంతయు మిథ్యయైనచో మిథ్యాభావమును మిథ్యయేయని చెప్పు జన సామాన్య వాదము నాగార్జునునిఁ జలింపఁజేయఁజాలదు. తార్కికజ్ఞానములోని లోపములవలన నాతఁడు నిత్యపరిపూర్ణ సత్యమగు పరమార్థము నాతఁ డంగీకరింపవలసివచ్చినది. అంతయు శూన్యము గావున, నేదియు జనించుటకాని,లయమగుట కాని లేకున్నచోఁ బుణ్యాపాపభేదమే యుండదను నాక్షేపణమునకు నాగార్జునుఁడు సర్వకామ సంతృప్తి నొసఁగి, యాంతరంగిక శాంతిని బ్రసాదించు పరమార్థసత్యము సంవృతిజ్ఞానముచే మఱుగుపడియున్నదని సమాధానము చెప్పినాఁడు. నిజమునకు జన్మ

మరణములుగాని, బంధమోక్షములుగాని లేవు. సత్యము శూన్యము, అనగా నది వ్యక్తిత్వమును గాని యేగుణమును గాని కలిగియుండలేదు. అనగా నది పరిపూర్ణశూన్య మనికాని, నిర్గుణ నిర్జీవత్వ మనికాని యర్థముకాదు.౧. సంవృతి సత్యమని చెప్పెదరుగాని బరమార్థమునందు సంవృతి చెప్పెనదేదియును లేదని భావము. నాగార్జునుఁడు దీని విషయములో బుద్ధు నిట్లుదాహరించినాఁడు. "స్త్రీ లేదు; పురుషుఁడు లేఁడు; జీవము లేదు; చేతనము లేదు, ఆత్మలేదు, ఈ ధర్మములన్నియు స్వప్నముల వలెను, గల్పనములవలెను జలములోఁ జంద్రుని ప్రతిబింబముల వలెను, నసత్యములు నభావములునై యున్నవి."

హేతువుదోషోపహతమని నిరసించి, విశ్వాసమునకు స్థానమిచ్చెను. ఈవిజ్ఞానముపై నాధారపడిన విశ్వాసము మూఢ విశ్వాసముకాదు, ఇది నిరాధారమగు మూఢకల్పనము కాదు, హేత్వాధారసహితము. పారమార్థిక వ్యావహారిక సత్యములకు సంబంధము లేనిదైనచో మనకులభించునది పూర్ణసంశయావస్థయే. పరమార్థ జ్ఞానమునుండి వేరుచేసి విడఁగొట్టినచో వ్యవహార ప్రపంచజ్ఞానమైనను సమర్థించుటకు వీలుపడదు. వ్యావహారిక సత్యముతో నిమిత్తములేకుండఁ బారిమార్థిక సత్యమును సాధింపఁబడదని నాగార్జునుఁడు వచించినాఁడు.౨. బుద్ధిగోచరమగు సత్యము స్థిరమైనది కాకున్నను, పూర్తిగా నిరసింపఁదగినదికాదు, కొందరు తత్త్వవేత్తలు గ్రహించినట్లుగా బుద్ధిశక్తి పరిపూర్ణశక్తి కాదు, బుద్ధి కగోచరమైన పరమసత్యము పరిచ్ఛిన్నమానసమునకొక విశ్వసనీయభావము, దానిని మనము

దర్శింపలేక పోవచ్చును గాని నమ్మవచ్చును. మానవునకుఁ దెలిసినది వ్యవహారప్రపంచము గావున, దాని నేమానవుఁడును దర్శించి యుండలేదు! కాని, తన వ్యవహారజ్ఞానమున కట్టి యతీతసత్యసిద్ధాంత విశ్వాసమవసరమని మానవుఁడు తలఁచును. మన కెఱుకలోనున్న విషయముల జ్ఞానము పూర్ణమగుటకీపద్ధతి నవలంబింపవలసి యుండును. కాని, యీపద్ధతి యంతయు మన దృష్టి యెదుటఁ జిత్రింపఁబడి యుండలేదు. పరమసత్యము మన హృదయాకాశములపై విహరించుచు, మనము సిద్ధముగా నున్న చోనది మన హృత్పీఠముల నధివసించును. మనము మన బంధములను దాటిపోవలెను. పూర్ణ జ్ఞానము మనకు లేనంతమాత్రమున దాని యావశ్యకత యందలి విశ్వాసముండుట దోషము కాదు. తర్క-యుక్తి పరిధిలోనికి దానిని మనము చొప్పింప లేకున్నను మన విశ్వాసమున కదియాధారము కావచ్చును. మన కగోచరసత్యవస్తువును గూర్చిన విశ్వాసమిట్టి విధముగానే యుండును.

ఒక సూక్ష్మభావదృక్పథము ననుసరించి, నాగార్జున సిద్ధాంతమును గుమారిలుఁడిట్లు విమర్శించి నాఁడు; "ఏది యిప్పుడు లేదో అది యెన్నఁడు నుండఁజాలదనియు నేది యిప్పుడున్నదో అది పూర్ణసత్యమే యనియు నందుచే ద్వివిధ సత్యములు లేవనియు నంగీకరింపవలసి యున్నది."[౧]. మాధ్యమిక సిద్ధాంతము ప్రపంచము శుద్ధశూన్యమని బోధించునని శంకరుఁడు తలచినాఁడు, ఇట్టి భావముతోడనే ఉదయనుఁడిట్ల

డిగినాఁడు; "శూన్యతను గూర్చిన భావము సత్యమా కాదా?
ఒకవ్యక్తి లోకమును దాను శూన్యముగాఁ జూడకుండినచో
లోకము శూన్యమని నీవెట్లు చెప్పఁగలవు? లోకము శూన్య
మగుట నిజమైనచో శూన్యమును కనుఁ జెందని యింకొకఁడు
దానినిఁ జూచినాఁడని భావము. అపుడు వేఱైన వాఁడొకఁడు,
వాఁడు చూచినది నిజమని యంగీకరింప వలసియున్నది."

నాగార్జునుఁడు స్థితి పలుతెగలు గలదని గుర్తించినాఁడు.
భ్రాంతి మాత్రములైన వస్తువులు ప్రత్యక్ష విషయములంత
సత్యములు గావు. కాని రెండును మానసిక విషయములగుటచే
నొకే జాతికిఁ జెందినవి, సర్వవస్తువులు వ్యక్తులు ధర్మసముచ్చయ
ములే; ఒకానొక సముదాయమునఁ గలియు ధర్మముల స్వభా
వమునను సరించి భేదములుండును. వస్తువులలో సమాన ధర్మ
ములు జేరును, వ్యక్తుల విషయములో నట్లుకాదు. మనప్రాణేం
ద్రియాదులు, చెప్పఁదగిన మార్పులేమియు లేకుండగనే పునరు
జ్జీవితములగుచుండగా, మానసిక ధర్మములు గొప్పమార్పులకు
లోనగుచున్నవి. భ్రాంతివిషయములకు మనస్సునకు వేఱైనస్థితి లేదు;
కానిమనయనుభవములోనివస్తువులకనుభవావస్థలో స్థితియున్నది;
అట్టిభేదముచే నివిదప్రష్టనుండి స్వతంత్రములు, దేశకాలములందుఁ
బ్రపంచమునకు స్థితియున్నదని నాగార్జునుఁ డంగీకరించును గాని
యది స్థిరముగాదని చెప్పను, వ్యవహారప్రపంచమున కొకవిధ
మైన స్థితి లేకపోలేదు. కొన్నియవస్థలలో దానిని మన మట్లు
గ్రహింపఁగలము; తిరిగి తిరిగి గ్రహింపఁగలము, ఇది విశ్వజనీన
మైన యనుభవమేలననిది సర్వజనులకు సామాన్యమై యున్నది.

కేవల మానసికావస్థ,వ్యాప్తముకాదు, దేశసంబంధికాదు,కావున నదిక్షణికము,ఏకైకవ్యక్తిగతము, అందుచే మానసిక విషయస్థితి కంటె,భౌతికవస్తుస్థితి,యెక్కువ స్థిరమైనది.విజ్ఞానప్రవాహవేగముతో మారుచుండు భావరూపములుక్షణికములు,కాని,భౌతికపదార్థములింద్రియగోచరములై, యెక్కువస్థిరత్వమును గలిగియున్నవి;ఏలనఁ గొన్నినిశ్చిత నియమముల ననుసరించి వానిని మనము మఱల విజ్ఞానమునఁజేర్చఁగలము.లోకములో నుండుటయనగా, దేశకాల నిమిత్తనిర్మాణములోనుండు స్థితియే;కానియిది నిత్యస్థితిమాత్రముకాదు.అనగా వస్తువుల సత్యములని భావము కాదు. లలితవిస్తారమిట్లు చెప్పుచున్నది; "లోకములోనే వస్తువునకు భావము (స్థితి)లేదు; అభావమును లేదు." ప్రపంచము పూర్ణసత్యమునుగాదు; పూర్ణ శూన్యమునుగాదు; రెండవ భావము దురూహ్యము, కావున శూన్యశబ్దముచే మాధ్యమికుఁడు పూర్ణనాస్తిత్వమునుగాక, అనిత్యాస్తిత్వమునే చెప్పెను. ఇదియే శంకరుని వ్యవహారజగత్తు. స్వయంస్థితిలేని కారణమున వస్తువులకు నిత్యత్వములేదని చెప్పుట వేరు; వస్తువులసలే లేవని చెప్పుట వేరు. ఈ రెండుభావములునుగూడ మాధ్యమిక గ్రంథములలోఁ గాననగును. వస్తువులనిత్యములను భావమే మాధ్యమిక సిద్ధాంతమని తోఁచుచున్నది. ఏకకాలమందలి పెక్కు కారణములచే నుత్పత్తియగుట ధర్మముల స్వభావమనియు నట్లుత్పత్తియయినవి స్వయంభువములు కావనియు, నందుచే నవి స్వయంస్థితిలేనివనియుఁ జెప్పుప్రతీత్యసముత్పాదవాదమును బట్టి, మనకు వ్యావహారికముగా గోచరించు వస్తువులం పార

మార్థికముగా సత్యములుగావని మాత్రమే నిశ్చయమగు చున్నది. ఈయర్థములో శూన్యమనగాఁ గారణ సంజాతమని యనగాఁ బరాధారభూతమని యర్థము. బౌద్ధజగదస్తిత్వవాదు లైన సౌత్రాంతికులును వైభాషికులును గారణములవలన నుత్ప త్తియైనది స్వయంస్థితిలేనిదను భావమును, అసత్యమను భావము నుగ్గడింపరు; అందుచే నది శూన్యమనియు వారుచెప్పరు. "సర్వమును శూన్యమే; ఏలన సార్వలౌకికమగు నిమిత్తధర్మము నుండియే సర్వమును జనించెను."౧. వస్తువుల అభావమును, నిత్యపరిణామమందుచున్న సంసారప్రవాహమును మాధ్య మికులు వక్కాణించినారు. ధర్మములు పారమార్థికముగను, వ్యావహారికమునుగూడ లేవనుభావమును మాధ్యమికులు చెప్పి నట్లు కొందరుతలఁతురు. వస్తువుల నసాధ్యములగు వంధ్యా పుత్రాదికముతోఁబోల్చవలెను. వంధ్యసౌందర్యమును మనము వర్ణింపవచ్చునుగాని, వంధ్యాపుత్రుఁడసత్యము. ఆతని వాక్య ములలోఁ గొన్ని యిట్టిభావమును సూచించునని తలపఁబడినను, నాగార్జునుని భావమిదికాదని తోఁచుచున్నది, అట్టి వాక్యము లలో నొకటియిది: "మనము ధర్మముల ననుభవములోఁ జూచుటలేదా ?" యనుప్రశ్నకు నాగార్జునుని జవాబిది; నిజమే! నేత్రదోషముకల సన్యాసియుఁ దనభిక్షాపాత్రమం దున్న తలవెండ్రుకను జూచునట్లే, నిజముగా నాతఁడు దానినిఁ జూడఁడు, తలవెండ్రుక యెంతనిజమో యాతనిజ్ఞానము నంతే నిజము, ఏలన స్వచ్ఛనేత్రములుగల వానికిఁ దలవెండ్రుకను

కూర్చిన భావమే తట్టదు;" ఒకవ్యక్తిపరమార్థ సత్యమును సంపాదించునపుడు, వస్తువుల నిజస్వభావము నాతఁడుచూచును; అప్పుడాతఁడు వానియస్తిత్వమును నమ్మఁడు. అవి వానికి గోచరింపనే గోచరింపవు. అందుచేఁ బరిపూర్ణజ్ఞానమనగా వస్తువుల శూన్యత్వజ్ఞానము. ప్రపంచమంతయు నొకమాంత్రికుని వినోదప్రదర్శనమువంటిది. అవిద్యావిముక్తుఁడగు సిద్ధుఁడట్టి దృశ్యముచే మోసగింపఁబడఁడు. ఉన్నట్లు గోచరించునది భ్రాంతి. సర్వవస్తువులు, భావములు మాధ్యమికులదృష్టిలో శూన్యములగుటచే, వారిని సర్వవైనాశికులనియుఁ బిలుచుట కలదు. గ్రహనక్షత్రాదులతోఁగూడిన సృష్టియంతయు నిరాధారదృశ్యమనుభావమున కనుగుణముగా బౌద్ధులునాలుగుశాఖలకుఁజెందుదురని తలఁచు ప్రజాభిప్రాయము సమంజసముగా నున్నది. బాహ్యవస్తుజాలము చూపట్టుచున్నదను వైభాషికులు; వస్తువుల ప్రతిబింబములే మనకు గోచరించుచున్నవని తలఁచు సౌత్రాంతికులు; సృష్టియంతయు మానసికమని భావించు యోగాచారులు; సర్వవైనాశికులనఁబడుమాధ్యమికులు. కాని యీభావమునాగార్జునుని తత్త్వమునకుజెందదని మాయభిప్రాయము. మనము కూర్చుండియుండిన యాసనము నిజమైనయాసనము కాదని ఋజువుచేయనుంకించు సామాన్యమాంత్రికునివంటివాఁడు నాగార్జునుఁడుగాఁడు. ఆతఁడంగీకరించు దృశ్యము నిత్యసముత్పన్నమగు స్థితిగలదనియు, నదిపారమార్థిక సత్యముగాదనియు నాగార్జునుని వాదము.

ర. శూన్యభావము— అంతర్గతార్థములు

శూన్యభావమున ననేకార్థములు గ్రహింపఁబడినవి. కొందరకది శుద్ధశూన్యము; కొందరకది సర్వవస్త్వంతర్యామియై, అతీతము ననిర్వచనీయము నైన నిత్య నియమము. మొదటిది వ్యవహారప్రపంచసంబంధమైనది; రెండవది పారమార్థికసత్యము. మిథ్యాకల్పనమైనను శూన్యవాతావరణములోఁ బోషింపఁబడదు. సర్వాభావమునకంతర్గతమై భావముండును. పరిపూర్ణశూన్యత దురూహ్యము. సంపూర్ణనాస్తికభావ మూహాకల్పనము; ఏలన నిర్ణయముచేసిన కర్తయైనను నిజముకావలెను. ఒక యతీతసత్యమును నాగార్జునుఁ డంగీకరించును, కాని యాతఁడువని మత్తులవలెనే, యదిజ్ఞానవిషయముగాదని వాదించును. "నేత్రము చూడదు; మనస్సాలోచింపదు; మనుజులకు దురవగాహమైన పరమసత్యమిదియే. ఏప్రదేశమున సర్వవస్తు సమ్యగ్దర్శనమొకేకాలమందు లభించునో యది బుద్ధునిచేఁ బరమార్థప్రపంచమని పిలువఁబడెను. అది వాగతీతము."౧. "దానిని భావమనికాని అభావమనికాని రెండుననికాని, రెండును గాదని కాని, చెప్పఁజాలము. కాని దానిని సూచించుటకొఱకు శూన్యమని చెప్పుదుము." ౨. కూటస్థమగు సత్యమున్నది; లేకున్న నీవిధముగా వస్తుప్రపంచముండుటకు వీలుండదు. శూన్యత భావాత్మకమైన నియమము నాగార్జునుని భావ

౧. 3 వ అధ్యాయము.

౨. శూన్యమితి వక్తవ్యమ్ అశూన్య మితివాభవేత్,
ఉభయంనోభయం చేతి ప్రజ్ఞప్త్యర్థంతుకథ్యతే.

మునుగూర్చి కుమారజీవుఁడిట్లు పలికినాఁడు : "శూన్యతమూల ముననే సర్వవస్తువులును నిలిచియున్నవి. శూన్యత లేనిదే యేదియు నుండఁజాలదు." శూన్యతయే సర్వాధారభూతమైనది. "ఓ సుభూతీ! సర్వధర్మములకు శూన్యతయే శరణ్యము. అవి దానిని మార్పలేవు." ౧. "ఏది కారణమునకు, విజ్ఞానదర్శనములకు నతీతమైనదో యేది జన్మోద్భవములు లేనిదో, యేది యనంతమో దానికే శూన్యత నామాంతరమైయున్నది." ౨. శూన్యతననుసరించి వ్యవహారప్రపంచము నిత్యపరిణామశీలమగు దృశ్యము. తుదిలేని పరిణామనాశమునుజూచి మానవుఁడు నిరాశోపహతుఁడగుచున్నాఁడు; కాని యాతఁడది క్షణికమైన అసత్యదృశ్యమని గుర్తించినంతనే, దానినతిక్రమించి, నిత్యసత్యమును దర్శించును; మఱియు నిదంతయు ననిత్యమైన స్వప్నమనియు, ఁదనకు విజయము నిశ్చయమనియు నిర్వికారచిత్తుఁడై యాతఁ డుదాసీనతవహించి కూర్చుండును.

పరమసత్యమునుగూర్చి మనమేమియుఁ జెప్పఁజాలము. దానికి వ్యతిరేకములైన సర్వావస్థలను విసర్జించినచో మనము దానినిఁ బొందఁగలము. పరమసత్యమునకు స్థితియున్నది, లేదు; అది భావాభావవిరోధమునుగాదు.3. మాధ్యమికులననుసరించి హేతువు,వాక్కు వ్యవహారప్రపంచములోనివి.వ్యవహారప్రపంచ ప్రమాణములతోఁ బరమార్థసత్యమును నిర్ణయింపఁబూనుట

---

౧. ప్రజ్ఞాపారమితా. ౨. అష్టసాహస్రికాప్రజ్ఞాపారమితా ౧౮ అ.
3. అస్తినాస్త్యుభయానుభయ ఇతి చతుష్కోటివినిర్ముక్తమ్ శూన్యత్వమ్.
(మాధవుడు స.ద.సం.)

సూర్యుని వేడిమి మన నిత్యోపయోగమునను్న 'ఉష్ణమానము' తోఁ గొలుచుటకు యత్నించుటవంటిదగును. మనదృష్టిననుస రించి పరమార్థము శూన్యము.౪.ఏలన మనము వ్యవహారములో నుపయోగించు నేప్రమాణమును దానికి వర్తించదు కావున దానిని శూన్యమనుచున్నాము. దానికి స్థితియున్నదనుట తప్పు; కారణమేమన నాకృతిగలవస్తువుల లక్షణమది; అది స్థితిలేనిదనుటయుఁ దప్పే; ౧. ఏలన దానినిఁగూర్చి వర్ణింపఁబూనుటయే దోషము. విజ్ఞానము ద్వైతభావముగలది; సత్యమద్వితీయ మైనది; బుద్ధుఁడిట్లు చెప్పెనని చెప్పుదురు: "ఏభాషయొక్క అక్షరములకును వశముగాని సత్యమును వర్ణించుటెట్లు, తెలి యుటెట్లు? సర్వాతీతమైనదియు "శూన్యతా" నామమునఁ జెప్పఁబడునదియు నగు సద్దానినిఁగూర్చి యీ మాటలు చెప్పుటయు దోషమేయగుచున్నది." "ధర్మము (వస్తువు) యొక్క నిజస్వరూపము నిర్వాణము; అది అనిర్వచనీయము, అగ్రాహ్యము, జననమరణాతీతము, వాగ్వ్యాపారాతీతము నైయున్నది."౨. సర్వసంబంధముల నతిక్రమించు నీభావమునే డన్సుస్కోటను పండితుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు: "దేవుఁడు శూన్యమని పిలువఁ బడుటలో నక్రమమేమియును లేదు." "ఏలన విజ్ఞానమునకు సంబంధశూన్యమైనది శూన్యమే. ౩.

౪. శూన్యమ్ తత్!

౧. తత్ర అస్తితా నాస్తితే నానవద్యతే నోపలభ్యతే.

౨. ౧౮ అ. ౩. బ్రాడ్లే. బ్రహ్మోపనిషత్తు ప్రకారము బ్రహ్మము, "శూన్యము, తుచ్ఛము, అభావము, అవ్యక్తము, అదృశ్యము, అచింత్యము,

పరమ సత్యము సర్వబంధాతీతమై, యందుచే మన యల్పవిజ్ఞానము నగోచరమైనను, మానవమానసమునకు సహజమైన యవిద్యచే నది క్షణిక ప్రపంచరూపమున దృశ్యమాన మగు చున్నది. అవిద్య సంబంధనియమము, ప్రపంచము పరమ సత్యమునకుఁ బ్రతిబింబము; లేకున్న మనము పరమార్థమును సంవృతి మూలమున నెన్నఁడు పొందలేము. నాగార్జునుఁడు దీని నంగీకరించినాఁడు. వస్తువుల స్వరూపము రెండర్థములలోను శూన్యమే. "మనమిప్పుడు దర్శించుచున్న వస్తువులు గతములో శూన్యమే; ముందును శూన్యమే, సర్వవస్తుస్వభావమును శూన్యమే." లేని వస్తువులనున్నట్లు భావింపఁజేయునదవిద్య, సత్యజ్ఞానము మహావిద్య; దానికి వ్యతిరేకమైనదవిద్య.

నాగార్జునుని శూన్యము హామిల్టనుయొక్క "అవస్థాతీతమును" స్పెన్సర్ యొక్క దుర్జ్ఞేయమును, స్మరింపఁజేయు చున్నది. దాని సర్వసంబంధాతీత లక్షణమువలన నొకప్పుడు ప్లాటినస్ చెప్పిన 'ఏకము' నకును, స్పైనోజా వచించిన 'పరమార్థమునకును' స్కెల్లింగు నిరూపించిన 'నిర్గుణ' ము నకును బోల్పఁబడినది. లోకక్లేశములచేఁ జకితమైన మానసము నిది

నిర్గుణము." సత్యజ్ఞానానంద స్వభావముగల బ్రహ్మము శూన్యమనియొాగ స్వరోదయము వర్ణించినది. శూన్యంతు సచ్చిదానందమ్ నిశ్శబ్దబ్రహ్మ శబ్దితమ్. పోల్చుకబీరు: "సర్వసత్యములకు సత్యమును, సకలసత్యము లెవని యందున్నవో యాతని శూన్యుఁడందురు." (టాగూరు అనువాదము)

యాకర్షించును.౧. సర్వోత్తమమైన యిది తన పరిపూర్ణతచే
నచలముగాను, సర్వపరిణామ విహీనముగను గోచరించును.
ఏక్షణమున దాని కభావమును బ్రతిపాదింతుమో, యాక్షణ
మున దాని సంపూర్ణత నశించును. ఈదృష్టిలోఁ బరమసత్యము
పూర్ణసత్యమైనచో నందభావమునకు స్థానములేదు. అట్టి సర్వ
పరిపూర్ణ సత్యము నిర్జీవముగాఁ దోఁచును. భావమెంత యవ
సరమో అభావము నంతే యవసరము. అభావము లేనిదే
భేదములేదు. తత్ఫలితముగా జీవపరిణామమునులేదు. పరమా
ర్థము సజీవమైనచో, దానియందొక అభావాంశయు నున్నదని
తప్పనిసరిగాఁ జెప్పుకొనవలసియున్నది. నాగార్జుఁ డిట్టి వాద
మును "మనుజస్వభావమ"ని కొట్టివేయును. పరమార్థమును
గూర్చి కాని, వ్యవహార పరమార్థ సంబంధ రహస్యమును
గూర్చి కాని తెలిసికొని నిర్వచింపలేని మన యసమర్థతవలన
నది శూన్యమని మనము విశ్వసింపనవసరములేదు. మహా
యోగులనుభవించు నిర్వాణానందమే. పరమార్థము పూర్ణమైన
దనియు నిత్యానందసంధాయకమనియు ఋజువుచేయుచున్నది.
మాధ్యమికులు పూజ్యులైనచో యోగాచారుల వాదపరిణామ
మును మన మర్థముచేసికొనుటకు వీలయ్యెడిది. నాగార్జునుని
పరమసత్యమును గూర్చిన హేతుసిద్ధాంతము మన కాలయు

---

౧. షోల్బ్ఛ: షేబరుగీతము:-"హే భగవాన్! తుదిలేని మార్పువలన నాహృదయమున కధిక తాపము కల్గుచున్నది. జీవిత మతివేగగమనముచే లద్దై విసువుపుట్టించుచున్నది. అది విశ్రాంతి నెఱుఁగని వివిధగతులుగలిగి పరుగెత్తుచున్నది. నీయందెట్టి మార్పునులేదు. అనంతశాంతమైన నీ దివ్యరూపమునఁ బరిణామ ప్రతిబింబమైననులేదు.

విజ్ఞానసిద్ధాంతమునకుఁ ద్రోవచూపును. మన యల్పదృష్టినుండి నాగార్జునుని పరమసత్య మచలపదార్థముగాఁ దోఁచుచున్నది. ఇది యోగాచారుల దృష్టిలో నెల్లప్పుడు పెరుగుచున్న ఆలయ విజ్ఞానము. వస్తువులు, వ్యక్తులు దానికి బాహ్యమునఁగాకుండ దానియందే యున్నారు. వారు నిత్యపరిణామమునం దున్నారు. ఈనిత్యపరిణామము పూర్ణవిజ్ఞానములోనిదే. వస్తువులు మాధ్యమికుల దృష్టిలోఁ బరమసత్యమునకు వేరై, తమ యల్పత్వము చేతనే బంధింపఁబడియున్నవి. ఈ రెంటికి నెట్టిసంబంధమున్నదో మన పరిమితబుద్ధికి గోచరించదు. ఆలయవిజ్ఞాన మొక యవస్థ గాదు; అదియొక పరిణామము. అది ఆత్మతత్త్వమే, ప్రపంచ రూపమునఁ బరిణమించుచున్నది. పరమసత్యమును మన భావముచే గ్రహించు నుత్తమపద్ధతి దానిని చిద్విజ్ఞానముగా భావించుటే. ఇందు మనకు భావాభావములు, అనేకత్వైకత్వములు నున్నవి. ఆత్మవిజ్ఞానము సర్వవస్తుమూలమని చెప్పు హెగిలియన్ సిద్ధాంతమునకు యోగాచారుల సిద్ధాంతము సన్నిహితమైనది. మాధ్యమిక సిద్ధాంతము శంకరుఁడు, బ్రాడ్లే మున్నగువారి అద్వైతసిద్ధాంతమునకు సరిపోవును. ఏలన వారికి జీవాత్మభావము పారమార్థికముగాదు. జీవాత్మభావము భావసంబంధమే. పరమసత్యమున కెట్టిసంబంధమును గాని చెప్పుట సహేతుకము కాఁజాలదు.

౯ ఉపసంహారము

ప్రపంచమసత్యమైనను, గతాభ్యాసబలమున దానిని మనము నిజమని తలఁచుచున్నాము, నిర్వాణపథమును జేరుటకు

మనము పురాతన మార్గము ననుసరించి,వస్తుసత్యమును గూర్చి
మనకుఁగల అసత్యభావములను విడిచి దుఃఖమును నిర్మూలించు
కొనవలెను. కష్టదుఃఖములును, సుఖానందములును, నవిద్యా
సముద్భవములే. మనస్సే సర్వకష్టములకును దుఃఖములకును
మూలము. వ్యవహారప్రపంచమున ధర్మనూత్రములకు సము
చితప్రయోజనమున్నది.

సంసారము కేవల వినోదప్రదర్శనమని చూపఁబడినది.
తదంతర్గత సత్యము నెఱుఁగుటయే నిర్వాణము. అదియే వర
మార్గము, తథాగతమనగా జీవాత్మ లేకపోవుట. ప్రపంచ
మనగా నిశ్చితరూపము లేనిది.౧. శూన్యమునకుఁ జెప్పిన లక్షణ
ములన్నియు నిర్వాణమునకుఁగలవే. అది వ్యవహారలోక భాషా
తీతము, అది శూన్యమనికాని అశూన్యమనికాని,రెండుననికాని,
రెండునుగాదని కాని మనము చెప్పఁజాలము.౨. వ్యవహారధర్మ
మునను సరించి బుద్ధుఁడుండెనని మనము చెప్పుదుము. నిజముగా
నదియుఁజెప్పుటకు మన కధికారము లేదు. నాగార్జునుఁడిట్లు
చెప్పినాఁడు: "నిర్వాణ మనగా నేలోపమును లేనిది; అది యిది
వఱకు లేక సంపాదించుటచే వచ్చినది కాదు; ఒకప్పుడుండి
మఱొకప్పుడు లేకుండునదికాదు; వర్ణించుటకు సాధ్యమైనది
కాదు: సృజింపఁబడునదికాదు."నిర్వాణ సిద్ధివలననవిద్య తొలఁగి
పోయి, జన్మబంధములు తెగిపోవును. జన్మరూపావస్థాతీతమై
నదియే మిగులును. నిర్వాణమును బొందుటయను మాటయుఁ
బనికిరాదని చెప్పఁబడెను. అజ్ఞాననాశనమే ప్రధానము.

---

౨. అ. ౨౨-౧౬. చూడు. ౨౫ అ. ౧౭,౨ అ. ౨౨-౧౧.

ముక్తిని సంపాదింపఁదలచువారు, పరమార్థ ధర్మములైన దానము, నీతినియమానుష్ఠానము, సహిష్ణుతాభావము, కృషి, ధ్యానము, పరమార్థ జ్ఞానము; నభ్యసించి, పరిపూర్ణతనందవలెను. సర్వమసత్యమని యెఱిఁగిన బోధిసత్త్వుఁ డితరులను బాపవిముక్తుల నొనర్పనేల యత్నించునని మనమడిగినచో సమాధానము వజ్రచ్ఛేదికలోనిట్లు చెప్పఁబడెను. "బోధిసత్త్వమార్గమునఁ బ్రవేశించిన వారిట్లు నిశ్చయించుకొనవలెను. సర్వజీవులకుఁ బరిపూర్ణ నిర్వాణ పదప్రాప్తినొసఁగి, నేనెవరిని తరింపఁజేయలేదని తలఁపవలెను ఏలన,ఓసుభూతీ! జీవులున్నారని తలఁచుటయేబోధిసత్త్వపదవికి విరుద్ధము."3. "బోధిసత్త్వుఁడే వస్తువును దానము చేయరాదు; ఏలన దానివలన వస్తువులు నిజమని నమ్ముట యగును."4 సరిగాఁ జెప్పినచో బోధిసత్త్వుఁడున్నాఁడని తలఁచుటయే భ్రాంతి.

వైభాషికులు ద్వైతతత్త్వముతో నారంభించి, వస్తువుల ప్రత్యక్షదర్శనము జ్ఞానమని తలఁచినారు. సౌత్రాంతికులు వస్తువులు భావముల ద్వారమున మనకుఁదెలియునని చెప్పి, మనస్సునకు వస్తువులకును మధ్యమందొక తెఱను నిర్మించినారు. భావముల కవ్వలనున్న వస్తువులను యోగాచారులు లేవనియే చెప్పుట సమంజసముగానేయున్నది. మనయనుభవమంతయు భావపరంపరాసముచ్చయమేయని వీరునిర్ణయించిరి. మాధ్యమికులింకను విశేషసాహసతర్కసంపర్కముచే మనస్సుకూడ

3. యస్. బి ఇ. ౪౯. పుట ౧౩౭.
4. ,, ,, పుట ౧.

నొక భావమేయనియు మనకు మిగులునవి సమ్యక్సంబంధము లేని భావములు దర్శనములు మాత్రమేయనియు నిర్ణయించిరి. ఆంగ్లేయుల వ్యావహారిక తత్త్వశాస్త్ర మీమార్గమననుసరించినది. లాకేయొక్కయు నాతనియనుచరులయొక్కయుఁ దర్కవిధానమున కారంభముగాద్రిష్టయు దృశ్యము నన్యోన్యసంపర్కము గలవనియు, జ్ఞానవిషయమీ సంపర్కఫలితమనియు నిర్ణయించిరి. వేనిసంపర్కమువలన జ్ఞానవిషయ ముదయించినదో యా విషయమునందు ద్రిష్టృదృశ్యముల యంశము లెవ్వియును లేని కారణమున, మనకుద్రిష్టనుగూర్చికాని దృశ్యమునుగూర్చికాని యేమియుఁ దెలియదు. ఇట్టిసిద్ధాంతముయొక్క సక్రమఫలితముగా హ్యూమ్‌యొక్క నాస్తికవాదము జనించినది. దీనినను సరించి, ఆత్మయుఁ బ్రపంచమును మానసికదశావరంపరా జాలమే. ఈయుద్యమముయొక్క ఆంగ్లతత్త్వమునిట్లు రీడ్ పండితుఁడు సంగ్రహించినాఁడు; "మొట్టమొదటఁ దత్త్వశాస్త్రమునందు భావములు, వస్తువుల ప్రతిబింబములుగా మాత్రమే ప్రవేశపెట్టఁబడినవి. ఈయుద్దేశముతోఁ గైకొనిన భావములు, నిర్దోషములైఁ మానవవిజ్ఞానవ్యాపారమున కెంతో స్తుతిపాత్రములుగాఁ దోడ్పడినవి. కాని, వానినిగూర్చి జనులు స్పష్టముగా నాలోచించుట కారంభించినవెనుక, క్రమక్రమముగా నీభావములు, తాము వేనిప్రతిబింబములో వానిస్థానముల నాక్రమించి, తుదకుఁ దాము తప్ప వేరువస్తువుల అస్తిత్వమునే లేదనినవి. ఈభావములు, గాలిలోవిహరించు పక్షులవలె స్వతంత్రములైనవి, కాని, నిజముగా నీస్వయంస్థితి స్వాతంత్ర్య

ములుగల భావములు, స్వైరవిహారముగలిగి, నిరాధారములు, వివస్త్రములునై, తమదిగంబరత్వమును మాపుకొనుటకొక చింకిగుడ్డ పీలికయైనను లేక, చరించుట మొదలుపెట్టినవి."౧. తన కూటస్థములైన యీభావముల తత్త్వమునుగూర్చి సమగ్రమైన పునర్విచారణచేసి, అవసరమైన మార్పునంగీకరించనియెడల, జ్ఞానమునకు, ననుభవమునకుఁ, దత్త్వశాస్త్రమునకు నెట్టి యవకాశమును లేకుండును.

తాత్త్వికదృక్పథమునను సరించి చూచినచో, వైభాషికుల పదార్థద్వయసిద్ధాంతము, మనము సౌత్రాంతికులయొద్దకు వచ్చునప్పటికి, మనస్సువైపునబలమెక్కువై గోచరించును. యోగాచారులు బాహ్యజగత్తును విసర్జించి, సర్వవస్తుకేంద్రస్థానము మనస్సునకిచ్చిరి. ఇఁక మాధ్యమికులు జీవాత్మలు కాని, భౌతికవస్తువులుగాని పారమార్థికముగా సత్యములు గావనిరి. పరమసత్య మద్వితీయమైయున్నదనిరి. ఈ యద్వితీయ సత్య మాత్మజ్ఞానముకలిగిన సగుణరూపమని యోగాచారులు నమ్మిరి కాని,మాధ్యమికులు ఆత్మానాత్మలురెండును సమానముగా నసత్యమనిరి. సగుణరూపము పారమార్థికసత్యముకాదు.

అద్వైతవేదాంతశాస్త్రము మాధ్యమిక తత్త్వమును విశేషముగాననుసరించినదని మనము చెప్పరాదు. గౌడపాద కారికలలోని అలాట శాంతిప్రకరణమునందు మాధ్యమికుల భావములు విశేషముగాఁ గలవు. అద్వైతసిద్ధాంతముచెప్పిన వ్యవహార పరమార్థములు మాధ్యమికుల సంవృతిపరమార్థ

౧. గ్రంథములు—పు. ౧౦౯.

ములకు సరిపోవును. శంకరుని నిర్గుణబ్రహ్మమునకును, నాగార్జునుని శూన్యమునకును విశేషసామ్యము గలదు. అనిత్య ప్రపంచ హేతువైన అవిద్య నిరువురంగీకరించిరి. ప్రపంచము భావప్రమాణసంబంధముల నాట్యమని చెప్పు నిశితతర్క ప్రజ్ఞా విలాస మిరువురకు సమానమే. మనము శ్రీహర్షునివంటి అద్వైత వేదాంతవాదినిఁ దీసికొన్న యెడల, నాతఁడు మాధ్యమికసిద్ధాంతములనుమాత్రమే ప్రదర్శించెనని తెలియఁగలదు. మనవ్యవహార ప్రమాణములగు కార్యకారణములు, విషయీ విషయములు, మున్నగువాని వైరుధ్యములను జూపి, నిర్వచన సాధ్యములు కానికారణమున వస్త్వస్తిత్వమును లేదనెను. శ్రీహర్షుని ఖండనము ననుసరించి వస్తువు లనిర్వచనీయములు; మాధ్యమికవృత్తిననుసరించి, యవి నిస్స్వభావములు. రెంటి యర్థము నొకటే. బౌద్ధసహజమైన దృష్టిననుసరించి, పరమ సత్యముయొక్క భావలక్షణముల నాతఁడు వర్ణింపఁడు; అది యున్నదని యాతఁ డంగీకరించును. వ్యవహారప్రపంచము లౌకిక దృశ్యమను నాతని వ్యతిరేకతర్కముచే నద్వైత తత్త్వమున కాతఁడు మార్గమును సిద్ధమొనర్చెను. కాని మాధ్యమికులు, అద్వైతవాదులు, పరస్పరవిరోధ సిద్ధాంతవాదులమని తాము తలఁచుట విచారకరమగు వైచిత్ర్యము.

ఉదాహృతగ్రంథములు

౧. సర్వదర్శనసంగ్రహము ౨-వ అధ్యాయము.
౨. సర్వసిద్ధాంత సారసంగ్రహము.
౩. శంకర వేదాంతసూత్రభాష్యము.
౪. నాగార్జున మాధ్యమికసూత్రములు.
౫. యమకమి సోజెన్. బౌద్ధవిజ్ఞానతత్త్వములు.

అనుబంధము

కొన్ని సమస్యల పునఃపరిశీలనము.౧.

నా 'భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము' సమ్మోదముతో స్వీకరింపఁబడినది. నా విమర్శకులు చూపిన యభినందనమునకు సుహృదయమునకు నేను వారికి నాకృతజ్ఞతను వెల్లడించుచున్నాను. నాప్రథమ భాగమువలన నుదయించిన కొన్ని సమస్యలను నే నిచటఁ జర్చింపఁబూనుకొంటిని. తత్త్వార్థనిర్ణయ విధానము, భిన్నమతసామ్య పరిశీలనా ప్రయోజనము, ఉపనిషదుపదేశము, బుద్ధునిదని చెప్పఁబడు నాస్తికవాదము, నాగార్జునుని తత్త్వశాస్త్రము మున్నగునవియే యీసమస్యలు.

౧. తత్త్వార్థనిర్ణయ విధానము.

తత్త్వశాస్త్ర చరిత్రకారుఁడు, భాషాశాస్త్రపండితునివలెఁగాని, విద్వాంసునివలెఁగాని కాక, శబ్దములు స్ఫురింపఁజేయు భావములను గ్రహించు నుపకరణముగామాత్రమే పాండిత్యము నుపయోగింపవలెను. కేవలభాషాశాస్త్రకోవిదుఁడు ప్రాచీనభారతీయ విజ్ఞానవేత్తల భావములను, తత్త్వశాస్త్ర చరిత్ర భూమియందు మృణ్మయములై బయల్పడి, చెదరియున్న జీర్ణాస్థి సముదాయములనువలె దర్శించును. ఈదృష్టితో నాతఁడు, ప్రాచీనభావములను బునరుజ్జీవన మొనర్చి వాని కర్థనిర్ణయమును జేయు నట్టి సత్ప్రయత్నమునైనను, ససందర్భార్థ

౧ ఈవ్యాసము 'మైండు' పత్రికలో వెలువడినది వాల్యుము 3౫. యన్. యస్. సం. ౧౩౮

కలితమనియు నసత్యమనియుఁ గొట్టివేయును. కాని తత్త్వవేత్త దృష్టి యిట్టిదికాదు. నిత్యనూత్నములైన జీవితసమస్యలతోఁ బోరాడి పరిష్కరించునిమిత్తము నిర్మింపఁబడిన ప్రాచీనుల సిద్ధాంతములకు విలువగలదని గుర్తించి, యవి భూగర్భమునుండి బయల్పడిన శిథిలాస్థికలవంటివి కావనియు, నెంతకాలము గతించినను నిత్యములై ప్రకాశించుచున్న తత్త్వరూపములనియు నాతఁడు భావించును. తత్త్వసమస్యలకు మానవమానసముల భావపరిణతి యాకృతిదాల్చిన యుపనిషత్తులుగాని బుద్ధభగవానుని సంభాషణములుగాని, నేఁడు సజీవములైయున్న వివిధతత్త్వశాఖలందును నూతనాకృతులతో జీవించియే యున్నవి. ప్రాచీనభారతీయుల మహోపదేశవాక్యము లచటచటఁజెదరి యున్నను, నస్పష్టములైనను, నొక క్రమములో లేకున్నను, నవి కల్పించిన సారస్వతమంతయుఁదార్కిక హేతువిరుద్ధముగా నున్నదనుట సాహసము. కేవల శబ్దశాస్త్రపద్ధతినిగాక, సృజనాత్మకమైన తర్కమునకుఁ గర్తవ్యమేమనఁజెదరి యున్న మహనీయుల వాక్యములను జతపఱచి, వారెట్టి జీవితాశయములను బ్రదర్శించిరో వానినిఁ బ్రదర్శించి, దేహోపాధి బంధవిముక్తాత్ములము గావలయును. మ్యాక్సుముల్లర్ పండితుఁడిట్లు రచించినాడు: "నూత్నములు మున్నుగువాని యందు మనకు సులభముగా లభించు నేప్రాచీన భారతీయ తత్త్వము నందలి యుపదేశములనైనను మనము కేవల పునశ్చరణము చేయుట చాలదు; ప్రాచీనులూహించిన సమస్యలను మనము మనకు సన్నిహితములుగాఁ జేసికొని,యవి మనవేయని భావించి

ప్రాచీనవిజ్ఞానవేత్తలు మనకుం బ్రసాదించి పోయిన కొలఁది బాటలలో మనమును నడువయత్నింపవలెను."౧. అంశములను గూర్చుట, పరిమాణములను బొందుపఱచుటయు ముఖ్యములైన పనులే; కాని మానవ జాతియొక్క మనశ్శక్తి చేసిన సాహసకృషి వ్యాపారఫలితములను సేకరించి ప్రకటించుటయను చరిత్రకారుని మహోద్యమములోనిది యొకభాగ లేశమేయని గ్రహింపవలెను ౨. భావముల వెనుక నున్న హేతువులను, శ్రద్ధగా గమనించి, వానినుండి లభించు నిశ్చితార్థములను బయల్పఱచి, తత్కారణములను సూచించి, సిద్ధాంతస్థాపనమొనర్చి, సంబంధశూన్యముగా గోచరించుచున్న భావదుర్గమారణ్య మధ్యమునందు సక్రమ గమనసాధనములగు బాటల నేర్పరుపవలసియున్నది. సూత్రరచయితలయొక్కయు వారిరచనలయొక్కయు నంశముల క్రోడీకరణమే

---

౧. సిక్సు సిస్టమ్సు ఆఫ్ ఇండియన్ ఫిలాసఫీ. పుట ౨౬౩.

౨. పోల్చు. హెగెల్: "విజ్ఞానమందు, ముఖ్యముగాఁ దత్త్వవిజ్ఞానమందు, శబ్దముల వ్యుత్పత్త్యర్థములను గ్రహించుటే కాని, వాని భావములను, సామాన్యార్థములలో దెలిసికొనుటే కాని జ్ఞానము కాజాలదు. అందుచే తత్త్వవేత్తల అభిప్రాయములను, సిద్ధాంతములను, ఉపదేశములను, మనము తెలిసికొని యుండవచ్చును; వారిభావములకుఁగల యాధారములను, తత్ఫలితములను నిర్ణయించుటకై మనము విశేషకృషి చేయుచుండవచ్చును, కాని, తత్త్వవేత్తయొక్క కేంద్రభావముల యర్థము మనకు లభింపకపోవచ్చును." తత్త్వజ్ఞానహీనులగు తత్త్వశాస్త్రచరిత్రకారులను గానములోని భిన్న ధ్వనులను విను పశువులతో హెగెల్ పోల్చువాఁడు. పశువులు ధ్వనులను వినువే కాని వానివెనుకనున్న ధ్వనిసమ్మేళనముచేఁ గలుగు రాగసామరస్య స్వారస్యములనవి యెఱుఁగజాలవు. తత్త్వశాస్త్రచరిత్రం. ఇ. టి. వాల్యూము ౧. పుట. ౨౫.

కాకుండ తత్త్వశాస్త్ర చరిత్రి మానవమానసమునకు జ్ఞాన సాధనమై, ప్రమోదాకర్షణహేతువు కావలయునన్నచోఁ, జరిత్రకారుఁడు విమర్శకుఁడై, తత్త్వార్థనిర్ణయసమర్థుఁడై యుండ వలెను. అతఁడు కేవలము "చింకిగుడ్డల నేరువాఁడైన"చో నిష్ప్రయోజనము.

౨. భిన్నతత్త్వసామ్య పరిశీలనము

ప్రాక్పశ్చిమఖండములలో విజ్ఞానసంస్కారముగలవారం దరు నేఁడు పరస్పరభావముల నర్థముచేసుకొనవలెనని కోరుచు న్నారు. భిన్నతత్త్వసామ్యపరిశీలనముకంటె దీని కధికలాభకర మార్గమింకొకటిలేదు. ఈ పరిశీలనమునందుఁ బ్రమాదము లకుఁ దావున్నది; ఏలన నైరోపీయ పండితునికిని, భారతీయ తత్త్వార్థనిర్ణయకారునికినిగూడ భేదదృష్టికలుగుట కవకాశము లున్నవి. "భారతీయ మతాన్వేషణమ"ను పేరఁ బ్రచురింపఁ బడిన గ్రంథములు భారతదేశమున నివసించిన ఐరోపీయూ క్రైస్తవమతప్రచారకులచే రచింపఁబడినవి. ఒకతరము పూర్వపు ప్రచారకులు రచించినవానికంటె నివి కొంతమెఱుఁగే. కాని, భారతీయవిజ్ఞానమునుగూర్చి వీరి కపోహలు లేవనుటకువీలు లేదు;ఏలన భారతీయవిజ్ఞానమునకు మకుటాయమానమై ప్రకా శింపఁగలదే క్రైస్తవమతమని ప్రదర్శించునుద్దేశముతో నీ గ్రంథములను వారు రచించిరి. భారతీయవిజ్ఞానమును బరిశీ లించిన కొందరు పశ్చిమఖండ పండితులు, మొదటినుండియు భారతీయు లాత్మవికాసమునఁ గుంటువడిరనియు, మతవిష యమునఁ గాని, తత్త్వశాస్త్రవిషయమునఁగాని – విజ్ఞాన

కళాసారస్వతములమాట చెప్పనక్కఱయేలేదు — ఉన్నత ప్రయోజనాంశములం గనిపెట్టుటకు వారికి సామర్థ్యము లేక యుండిరనియు, నిశ్చయించియున్నారు. ఉత్కృష్టతత్త్వ సంస్కృతుల యాధిపత్యము శాశ్వతముగాఁ బశ్చిమదేశహస్తముల కరగతమై యున్నదను విషయమును వారు నిస్సంశయముగా నమ్ముదురు. ఐరోపీయనాగరికతయే పురాతనమైనదనియు, నుత్కృష్టతరమైనదనియు వారు నిర్ణయించి, భారతీయ విజ్ఞానమందు గోచరించు మహత్తరాశయములన్నియు క్రీస్తుశకానంతరదశకుఁజెందినవే యని ఋజువుచేయ యత్నింతురు. కొన్ని మహోత్కృష్టభావములు భారతీయులవని కొందరజ్ఞానులు తలంచుచున్నారనియు, నవి నిజముగా గ్రీసుదేశములనుండి గ్రహింపఁబడినవనియు వారు చెప్పుచున్నారు. ఋగ్వేదమంత్రములు, నవిప్రకటించు నాగరికతయు బేబిలోనియా యీజిప్టుదేశముల సంస్కృతుల కంటె నర్వాచీనములని నిశ్చయించుటే వారి యుద్దేశము.

అసంస్కృతములు, అపరిణతములునైన ప్రాచీన భారతీయ భావములను, బరిణతగాంచిన పశ్చిమఖండ భావములతోఁ బోల్పయత్నించుటే యసమంజసమని పశ్చిమ పండితుఁడు నిరసించుచుండఁగా, మ్లేచ్ఛభావములతో నతిసనాతనములగు భారతీయ విజ్ఞానతత్త్వములను బోల్చుట తమ కవమాన హేతువని తలంచు భారతీయ విమర్శకులును లేకపోలేదు. మతవిషయమందును ముఖ్యముగా వేదాంతవిషయమందును భారతదేశము పశ్చిమదేశముల కంటె నున్నత స్థానము నాక్రమించుననియు,

భారతీయ విజ్ఞానముతోఁ బోల్చినచోఁ బశ్చిమఖండ విజ్ఞానము సంస్కారశూన్యము నిస్సారము ననియు వీరు భావింతురు.

వ్యక్తులయభిరుచులనుబట్టి యీనిర్ణయముతో నేకీభవించుటో మానుటో జరుగుచుండును. పరస్పరగౌరవము, తత్సంభవమగు నాదరభావము లేకున్నచో నొండొరుల నర్థము చేసికొనుట కవకాశముండదు, మనము చరిత్రను సరిగాఁజదివినచో నాంతరంగికజ్ఞానకాంతిప్రతి దేశమునకుఁ గలదనియు నాత్మజ్ఞాన సిద్ధికందరు సమాన భాగస్వాములే యనియుఁదెలియఁగలదు. భిన్నతత్త్వ పరిశీలనమునందు, జ్ఞానమంతయుఁ దనదే యనియు, నితరులంధకారమగ్నులై యున్నారనియు నిశ్చయభావములుగల సంస్కృతిలేకమత సామ్రాజ్యవాది సరియగు మార్గదర్శికాఁజాలడు, నిష్పక్షపాతముగఁ దత్త్వ నిర్ణయము చేయఁదలచునాతఁడు, శాస్త్రీయ పరిశోధనపద్ధతి నవలంబించి, వివేకమును దానితోఁ గొంత యూహాశక్తిని సహేతుకముగా నుపయోగింపవలెను. ఆధునిక కవితాలక్షణముల ననుసరించి భారతీయ తత్త్వభావములఁ బరిశీలించి, నేటిసమస్యలకు వానిననుసంధించు నప్పుడు, తానుపయోగించు ప్రమాణములనట్టి వ్యక్తి సద్విమర్శతో నెన్నుకొనుటయందు శ్రద్ధాసహిష్ణుతలను జూపవలెను; ఏలనఁ నవి పూర్వప్రమాణములతో సమానములుగానే గోచరింపవచ్చునుగాని,నిజముగా భేదమును గలిగియుండవచ్చును. ప్రాచీన విజ్ఞానరీతులకు బదులుగా నవీన వాదపద్ధతుల నుపయోగించుటకు సిద్ధపడరాదు, ఇట్టి మహత్తర కృషిలో, రచయిత, ఒక భావమునింకొకటిగా నర్థము చేసి.

కొనుట కవకాశమెల్లప్పుడు నుండును. ఈప్రమాదమన్ని విధములగు చరిత్రరచనలందు సామాన్యమే, ఇట్టి ప్రమాద వశముగాకుండఁగాపాడుకొను విధానమొక్క భిన్నతత్త్వ సామ్య పరిశీలన పద్ధతియే. అప్పుడు మనము ప్రతి సంప్రదాయము యొక్క ముఖ్య లక్షణములను గుర్తించి, దాని విలువను గ్రహింతుము.

3. ఉపనిషదుపదేశము

నేన్వ్రాసిన ఉపనిష దుపదేశ విషయములో నా భావముల కొక ముద్రవేసి, యొక పతాకము నెగురవేయలేదని కొందరు విమర్శకులు దిగ్భ్రాంతిచెందిరి. శంకరుని తత్త్వమునకుఁ జెందినదియు, డ్యూసేను పండితునిచే సమర్థింపఁబడినదియు నగు 'మాయా' సిద్ధాంతముపై నేఁజేసిన విమర్శ ననుసరించి, నేను శంకరాచార్యుని తత్త్వమునకు విరోధినని కొందరు తలఁచిరి. సగుణోపాసన విషయమున నేనుజూపిన యౌదాసీన్యమునుబట్టి రామానుజాభిప్రాయమునకును నేను వ్యతిరేకుఁడనే యని మఱి కొందరు నిశ్చయించిరి. శంకరునికాని రామానుజునికాని, మఱే యితర భాష్యకారునిఁగాని యనుసరింపని వ్యక్తి, తత్త్వవిరుద్ధ వాదియని భావింపఁబడుచున్నాఁడు. నేనుజేసిన ఉపనిషదుపదేశార్థ వివరణము హేతుదూరము గాదనియు, నేయొక సంప్రదాయమునకుఁగాని, భావమునకుఁగాని నా వివరణముకొలఁది భేదముగలిగియుండిన నుండవచ్చుననియు మనవి చేయుచున్నాను.

ఉపజ్ఞగల యే తత్త్వవేత్తయొక్క మూలభావములైనను భాష్యకారులయొక్కయు శాఖాస్థాపకుల యొక్కయు వాదోప

వాదములలోఁ గప్పవడిపోవును. సోక్రటీసును ప్లేటో దృష్టితో
డను, ప్లేటోను ఆరిస్టోటల్ లేక ప్లాటినస్ దృష్టితోడను మనము
చూడఁ గోరుదుము. సుప్రసిద్ధ భాష్యకారులలో నేదో యొక
భాష్యకారు ననుసరించి, ఉపనిషదర్థ నిర్ణయముచేయ యత్నిం
చుచుందురు. ఏవిధముగా నుపనిషత్తులు భిన్నతత్త్వవ్యాప్తి కవ
కాశములు కలిగించినవో చూపి, ప్రధానాచార్యులగు శంకర
రామానుజుల సిద్ధాంతముల కేకసూత్రతఘటింప నేనుయత్నించి
యున్నాను. మన మేకైకమగు నొక దృక్పథమును గనుగొనఁ
గల్గినచో, భిన్నతత్త్వార్థ వివరణములను మనము సమన్వయించి
గ్రహింపవచ్చును. అట్టి యేకైక దృక్పథము లేకపోవచ్చును.
కాని యట్టి దున్నచో నుపనిషదుపదేశము నధికసౌలభ్యముతో
మన మర్థముచేసికొన వీలగును. తత్త్వార్థ నిర్ణయమునం
దున్నత సమన్వయ దృష్టియే అధికసత్యమైనదని చెప్పనొప్పును.

పరమార్థమును వర్ణించుటలో నుపనిషత్తులు భావద్వయ
మును బ్రకటించినవి. ఒకపరి దానిని వ్యవహారప్రమాణముల
కతీతమైన నిర్గుణ తత్త్వముగాను, వేఱొకపరి, దానినే మన
ముపాసించి పూజింపవలయు సాకారుఁడైన యీశ్వరునిగను
వర్ణించినవి. దీనిఫలితముగా జగత్స్వభావమునుగూర్చి మనకు
రెండుభావములు లభించినవి. కొన్ని వాక్యములలోఁ బ్రపంచము
నిర్గుణబ్రహ్మమునకు లీలాస్వరూప మనియుఁ గొన్ని యితర
వాక్యములలో నీశ్వరుని స్వరూపమనియు వర్ణింపఁబడినది.
శ్రద్ధాన్వితుఁడైన పాఠకుఁడీ భావద్వయము నుపనిషత్తులలోఁ
బెక్కుతావుల దర్శించును. నిర్గుణబ్రహ్మముయొక్క వివర్తస్వ

రూపమే లోకమని యొక భావమును, పరమపురుషుని బాహ్య స్వరూపమే జగమని రెండవ భావమును గోచరించును.౧. మొదటిది శంకర సిద్ధాంతమునకును, రెండవది రామానుజ వాదమునకును సన్నిహితముగా నున్నవి. "మూలగ్రంథముల నిజతత్త్వము శంకరాద్వైతమా, రామానుజ విశిష్టాద్వైతమా యనునది నిశ్చయముగాఁ జెప్పుట సులభమైన పనికాదని"౨ నే నొప్పుకొనుచున్నాను.

రెండును బరస్పరవిరుద్ధములుగాఁ జూపట్టుచున్న వీనిని సమన్వయ మొనర్చుటకు, రెండు దృక్పథములను దీసికొనుటే సముచితమార్గము. బుద్ధ్యంతరువునుదాటి, సత్యస్వరూపమును మన మంతర్దృష్టితోఁ దిలకించినయెడల, నిర్గుణబ్రహ్మము తప్ప వేఱొద్దియును గోచరింపదు. ప్రపంచము నిర్గుణబ్రహ్మమే. రెంటి సంబంధమును గూర్చిన సమస్యయే లేదేలన రెండు నిర్గుణబ్రహ్మమే. మనము మనుజదృష్టినుండి నిర్గుణబ్రహ్మమును జూచినచో, మన బుద్ధికల్పిత ప్రమాణముల ననుసరించి, యది సర్వభేదయులను సమన్వయించు నొక పూర్ణవస్తువని చూపట్టును. నిర్గుణబ్రహ్మమే సాకారమూర్తియైన యీశ్వరుఁడై, తన దైవమాయచే జగత్తును రక్షించుచుండును. శంకరుఁడు చూపిన నిర్గుణబ్రహ్మరూపము, రామానుజుఁ డంగీకరించిన యీశ్వరరూపము నొకే పరమసత్యముయొక్క అతీంద్రియదృష్టికి, పరిమితమైన మానవబుద్ధికి గోచరించిన భిన్నరూపములని చెప్ప

౧. చూడు పుటలు: ౧౬౮, ౧౭౨-౧౭౩, ౧౮౪-౮౬, ౨౦౨.
౨. పుటలు: ౨౫౮-౨౫౯.

వచ్చును.౩. ఈ ద్వివిధభావములు నుపనిషత్తులందు మిశ్రితములై యుండుటచేతనే శంకర రామానుజులు వారివారి భావములను సమర్థించుకొనఁగల్గిరి. మనము ముందుఁజూచు రీతిని దృక్పథ ద్వయోపకరణము నుపయోగించి శంకరుఁడీ రెండుభావములను జెప్పిన యుపనిషద్వాక్యములను సమన్వయింప యత్నించినాఁడు.

౪ బుద్ధునిదనఁబడు నాస్తికవాదము.

నేను జేసిన పూర్వబౌద్ధ వివరణమునందు, ఉపనిషదుపదేశమే యొక నూతనాశయోద్ఘాటనముతో",౧ బునఃప్రకటితమ"ని చూప యత్నించితిని, ఉపనిషద్వాక్యము లనేచటను స్పష్టముగా స్మరింపకున్నను, బుద్ధుని ఉపదేశమం దుపనిషద్విజ్ఞాన ప్రభావమున్నదని యంగీకరించియే యున్నారు. ౨. వేదప్రమాణమందు౩ను, కర్మకలాపదీక్షరయందు నుదాసీనతయుఁ, గర్మసూత్రమందు౪ను,బునర్జన్మమునందు౫ను విశ్వాసము, మోక్ష

౩.పుటలు: ౧౬౪,౧౭౨,౧౪౦-౧౪౧-౧౪౪-౧౪౫, ౨౫౪-౨౫౯.

౧. పుట ౩౬౧; చూడు పుట ౩౭౫

౨. అతిసనాతనవాదియగు కుమారిలుఁడువంటి తత్త్వవేత్తలుకూడఁ, బ్రపంచము మనఃకల్పితమను భావము, క్షణికవాదము, అనాత్మసిద్ధాంతము బౌద్ధు లుపనిషత్తులనుండియే గ్రహించినారని చెప్పినాఁడు. "విజ్ఞానమాత్రక్షణభంగనైరాత్మ్యాదివాదానామ్ అపిఉపనిషత్ప్రభవత్వమ్." తంత్రవార్తికమ్. ౧. అ. ౩. ౨.

౩. ముండకోపనిషత్తు ౧అ. ౧. ౫.

౪. ,, ,, ౨.౭-౧౦.బృ.ఆ.ఉ.౧అ.౪.౧౫.

౫. ఛాం.ఉ.౫అ.౧౦-౭;కఠ ఉ.౫.౭;శ్వే.ఉ.౫అ.౧౧-౧౨.

ము లేక నిర్వాణసంపాదనావకాశము౬ జగజ్జీవాత్మల అనిత్యతా సిద్ధాంతమును౭, బుద్ధునకు నుపనిషత్తులకు సమానములే. భూమి పైనున్న దేనికిని బరిపూర్ణ స్థితిలేదనియు, సాంసారిక జగత్తు ఆద్యంతములులేని పరివర్తన ప్రవాహమనియు బుద్ధుఁడుపనిషత్తులభావముల నంగీకరించెను గాని, నిర్గుణ బ్రహ్మాస్తిత్వమును గాని, ఆత్మ, మోక్షభావములను గాని యాతఁడు నిశ్చయముగాఁ బ్రకటించి యుండలేదు. సిద్ధులైన వారి మరణానంతరావస్థయెట్టిదో, మరణానంతరము వారుందురో లేకుందురో, రెండునో, యేదియుఁగాదో ఆత్మయొక్కయుఁ బ్రపంచముయొక్కయు స్వభావమెట్టిదో, అవి నిత్యములో, అనిత్యములో, రెండునో, రెండునుగాదో, బుద్ధుఁడేమియు మనకుఁ జెప్పలేదు. ఈప్రశ్నలాతఁడు గుప్త విషయములలోఁ జేర్చి, వానిని గూర్చి యూహించుటే నిషేధించినాఁడు. ఈసమస్యలను గూర్చి బుద్ధుఁడు పిడివాదములు చేయుట కిష్టపడని మాటనిజమే కాని, వీనిని గూర్చి యాతఁడు మౌనము వహించిన మూకీభావముయొక్క భావార్థములను నిర్ణయించుట మాత్రముల్లాసకరమైన విషయమే యగును. ప్రపంచపరివర్తనల కంటని పరమసత్య

---

౬. ఛాం.ఉ.౪అ.౧౯.౫-౬; బృ.ఆ.ఉ.౬ ౨.౧౯; శ్వే.ఉ.౧అ.౭.౮.౧౨

౭. పరివర్తనశీలమగు ప్రపంచము 'జగత్' శబ్దముచేఁ జెప్పఁబడెను. ఈ.ఉ ౧. బృ.ఆ.ఉ ౩అ.౧.౩. పోల్చు "సర్వమ్ మర్త్యోరన్నమ్." బృ ఆ ఉ.౩.౨.౧౦.౧అ.౩.౨౮, కఠ. ఉ.౧అ.౧౨. నందు స్వర్గమనగా నాఁకలి దప్పులు, దుఃఖము, జరామృతులు, లేనిదని చెప్పబడెను. మహోన్నతములైన యిహలోకసుఖములు వ్యర్థములను భావము కఠ.ఉ.౧అ.౨౬-౨౯ లోఁ జూపఁబడెను.

మొకటియున్నదా, పరివర్తనశీలమగు స్కంధములకు వేఱై నిత్య
లక్షణముగల యాత్మయున్నదా, నిర్వాణావస్థ పూర్ణభావస్థితి
యగునా యను మూడు సమస్యలు తత్త్వశాస్త్రమునకు నొక్క-
మూలైక సమస్యయొక్క భిన్నరూపములే. వ్యవహారజగత్స్థితి
సూత్రముల కతీతమైన పరమసత్య మొకటి యున్నచో నప్పుడు
నిర్వాణమనగా నట్టి పరమసత్యపదవిని జేరుటయగుచు, ముక్తా
త్మయే నిత్యాత్మస్వరూపమగును. పరమసత్యమే లేనిచో, నిత్య
మగు నాత్మయును లేదు, నిర్వాణమన శూన్యమగును. మొదటి
భావముపనిషద్విజ్ఞాన సారమైయున్నది; రెండవది భౌతికశాస్త్ర
మనుసరించునభావహేతువాదమునకుఁ జెందును.

బుద్ధుని వ్యక్తిగతభావము లేవియైనను, ముముక్షుజను
లకు నిరుపయోగములు గావునఁ బరతత్త్వవిషయ సమస్యలు
చర్చింపఁదగినవికావని యాతఁడు భావించెను. అతని సర్వ
తాత్త్వికవిచారణా త్యాగము, ప్రతి విజ్ఞానవేత్తకును, ప్రతి
తత్త్వమునకును నామకరణముచేయుఁ గుతూహలముగల అభి
నవ తత్త్వశాస్త్ర చరిత్రకారునికిఁ గ్రోధోత్పాదనహేతువగు
సంశయాంధకారమువలెఁ జూపట్టును. కాని బుద్ధుఁ డాతనికిఁ
దన హృదయమును జూపఁడు. బుద్ధుఁడు వహించిన మౌన
మాతని సంశయావస్థా సూచకమా? తనకుఁ దోఁచినదాని
నాతఁడు లజ్జాన్వితుఁడై ప్రకటింపలేకపోయెనా? లేక తనభావము
లను మఱుగుపఱచి యుంచుటే లాభమని తలపోసి యూరకుం
డెనా? అతని మానసమును సంశయమేఘము లావరించినవా!
లేక తాను మోసగింపఁబడుదు నను భయముచేఁ జకితుఁడై

యట్లూరకుండెనా? తన యుపదేశము భావాభావ రూపము లలో నెవరెట్లర్థముచేసికొనిన నట్లే మంచిదని తలఁచినాఁడా? మనకు మూఁడేమార్గము లున్నవి, పరమసత్య మున్నదని బుద్ధుఁ డంగీకరించెను; లేదా దానిస్వభావము నాతఁ డెఱుఁ గఁడు; లేదా దాని యస్తిత్వము నాతఁడంగీకరింపనేలేదు. అందుచే నాతని జ్ఞానము భావాత్మకమా, అభావమా, సంశ యాస్పదమా యను విషయమును మనము చర్చింపవచ్చును. ఈకార్యమును నెరవేర్చుటకు మన కారంభవిఘ్న మేమనఁగా, బుద్ధుని యుపదేశము లిఖితరూపమున నేదియు మనకు లేదు. పాళీప్రమాణ గ్రంథము బుద్ధుని మరణానంతరము చాలకాల మునకు బయల్వెడలినది. అందుచే నీ పాళీప్రమాణగ్రంథములో నెంతవరకు బుద్ధుని యుపదేశ మున్నది, తరువాతఁ గల్పింపఁ బడినదెంత యను విషయమును మనము నిశ్చయించుట సులభ ముకాదు. సనాతన భారతవర్షమున మహోపదేశకుల యుపదే శములు, ప్రసంగములు వారి శిష్యులచే వల్లింపఁబడి, అనుశ్రు తముగా ననంతర తరమువారి కందఁజేయఁబడినవి కాని, రచింప ఁబడలేదు. వేదములట్టివే. బుద్ధుని విషయము నట్టిదే. బుద్ధుఁ డతని జీవితకాలమందే, సన్యాసివర్గమును స్థాపించి, శిష్యపరం పరను గలిగియుండెను. వారే బుద్ధునుపదేశమునకుఁ బ్రతినిధు లైరి. బుద్ధుని వాక్యములే 'తు''చ' తప్పకుండ యథోక్తము లుగా మనకు లభించినవని చెప్పఁజాలముకాని, బుద్ధోపదేశము నందలి ప్రధానవిషయ మంతయుఁ జాలవరకు మనకు లభించి యున్నదని తలఁపవచ్చును. పూజ్యసత్య చతుష్టయము, అష్ట

విధమార్గము, మహాపరినిర్వాణసుత్తము, సుత్తనిపాతములలోని బుద్ధుని మహోపదేశముల ప్రమాణములను మనము శంకించితి మేని, యాజ్ఞవల్క్య శాండిల్యోద్దాలకాదుల మహోపదేశము లను మనము శంకింపవలసివచ్చును.౧. పూర్వ బౌద్ధమునకుఁ దమకుఁదోఁచిన యర్థమును గల్పించు నిమిత్తము, వారివారి యిచ్ఛానుసారముగా భావాభావ సంశయాత్మక వాక్యములు బుద్ధునివేయనియు మిగిలినవి బుద్ధుని యనుచరులచేఁ గల్పింపఁ బడినవనియు ఋజువుచేయుటకు యత్నములు చేయఁబడినవి. కాని బుద్ధుని మౌనమునుగూర్చి మనకుఁదోఁచిన భావములకు వ్యతిరేకముగా నున్న వాక్యములు బుద్ధునివిగావను నభిప్రాయముతో మనము పరిశీలన మారంభించుట శాఖాచంక్రమణమే యగును. ఏలన నేయాధారము లావాక్యములు బుద్ధానంతర కాలమునకుఁ జెందినవని తలంచుచున్నారమో, యవి భిన్నదృక్పథములను జూపునవిమాత్రమేయైయున్నవి. బుద్ధునివే యని సామాన్యముగా నంగీకరింపఁబడిన గ్రంథముల నాధార

౧. రైస్‌డేవిడ్సు ననుసరించి, నాలుగు బృహన్నికాయములును, ఇతివృత్తము, సుత్తనికాయము మున్నగు నల్పనికాయములలో నధిక భాగములును క్రీ. పూ. ౪౦౦ సంవత్సరమునకుఁ జెందినవనియు, వినయము, మహావగ్గము, సుల్లవగ్గములో ౧-౧౦ ప్రకరణములును క్రీ.పూ. 3౦౦ లకుఁ జెందినవని యుం జెప్పఁబడెను. సాంచి మున్నగు ప్రదేశములలోని స్తూపశాసనాదులం[illegible] ననుసరించి, క్రీ. పూ. శతాబ్ద మధ్యకాలము నాటికి పిటకములని చెప్పఁబడు బౌద్ధగ్రంథములు స్థిరములై యున్నవనియు నవి పంచనికాయములుగా విభజింపఁబడినవనియుఁ దెలియుచున్నది.

ముగాఁ జేసికొని, వానివలన నెట్టితత్త్వము సముచితమని నిర్ణయింపనగునో చూతము.

౫

బుద్ధునిమౌనమునకు శూన్యమే యర్థమనుభావము విశేషప్రాముఖ్యము గాంచినది. హిందూతత్త్వజ్ఞులు, పూర్వబౌద్ధులు నవీనభారతీయతత్త్వపరిశీలకులుకూడ నీభావమునే స్వీకరించిరి.౧ పశ్చిమఖండమున హెర్బర్టుస్పెన్సరు, ఆగస్టుకాంట్మేల భౌతికతత్త్వవాదులభావములు ప్రజామానస్సముల నుఱ్ఱూతలూగించినపుడు బౌద్ధగ్రంథపరిశీలనమునెడ నాదరము పెంపొందినది. బౌద్ధవిద్వాంసులు బుద్ధునిమౌనము నాస్తికవాదమును మఱుగుపఱచిన తెరవంటిదేయని, సహజముగా నిశ్చయించిరి. తన యనుచరులకస్మాత్తుగా సబ్బులగుదురోయని బుద్ధుఁడు తన మనోనిశ్చయమును బ్రకటింప సాహసింపలేదని వీరు తలఁచిరి. వీరివాదమునే మనమంగీకరించినయెడల బుద్ధునితత్త్వ మసంజసమగుటయేకాక, బుదునిశీలమును నిరసింపవలసివచ్చును. ఈ భావమునకు వ్యతిరేకములైన బుద్ధునివాక్యము లెన్నోయున్నవి. వాని కీయర్థము పొసఁగదు. మఱియు శివకేశవుల దైవారాధనముద్ధృతముగా విజృంభించుచున్న దినములలో బుద్ధుఁడు నాస్తికవాదియేయైనచో నాతనిమతమునకుఁ గలిగిన విజయము

---

౧. పోల్సుమెక్డొనల్ పండితుఁడు; "తనయుపదేశముయొక్క లక్ష్యసిద్ధినిఁగూర్చి బుద్ధుఁ డేఁడెండేహమునకుఁ దావొసఁగలేదు. సర్వసంస్కారసర్వస్యం ధనాశనము, శాశ్వతమరణము ఫలితము."

హిందూస్థాన్‌రివ్యూ ౧౯౨౩. పుట ౯౩.

నిరాధారమని చెప్పవలసివచ్చును. పూర్వబౌద్ధమత స్వీకృతి యొనర్చినవారందరు దైవభక్తులని చూపుట కనేకాధారము లున్నవి. మహాసుదర్శనము, చక్రవర్తిసింహానాదసుత్తాంతములు పూర్వబౌద్ధులమానసములను సూర్యభగవానుఁ డాకర్షించి నాఁడని తెలియును. పూర్వబౌద్ధమును స్వీకరించిన అగ్ని దేవతో పాసకులైన జటిలులు నాస్తికవాదముతోఁ దృప్తి పొందుట కవ కాశము లేదు. ౧. పరమసత్య మేదియు లేదనియు, నాత్మయు నసత్యమేయనియు, ధర్మానుష్ఠానజీవితమునకు ఫలితము నాశ నమే యనియు బోధించినతత్త్వము, బుద్ధునియెడఁగాని, అతని యుపదేశము నెడఁగాని గౌరవోత్సాహముల ప్రజలలో నుదయింపఁజేయుట కవకాశము లేదు. ఇట్టిశుష్కతార్కికవాదము క్రీ. పూ. ౬-వ శతాబ్దమునాటి భారతీయులహృదయముల నాకర్షించినదని తలఁచుట, మనస్తత్త్వధర్మముల నెఱుఁగనియజ్ఞా నమేయగును. బెర్రిడేల్ కీత్ వంటి నిదానముగల పండితుఁడు సైతము బుద్ధుఁడు నాస్తికుఁడని నమ్మఁజాలనైను. బుద్ధుఁడు వ్యవహారరంగమునఁ జూపిన అజ్ఞతావాదమునకు నాస్తికార్థ కల్పనముచేసిన పాళీప్రమాణగ్రంథములలోని వాక్యములు బుద్ధుని మూలోపదేశముగా స్వీకరింపనవసరము లేదని యాతఁ డభిప్రాయపడెను. ౨.

౬

రెండవదైన అజ్ఞతావాదమేయొకనిశ్చయార్థమును జెప్పదు. కీత్ పండితుఁ డీవాదము నతికుతూహలముతో సమ

౧. మహావగ్గము, ౧ అ. ౧౯. ౨. బుద్ధిస్టుఫిలాసఫీ పుట ౪౭

ర్థించినాఁడు. ఆతఁ డిట్లుచెప్పినాఁడు; "బుద్ధుఁడు చిత్తశుద్ధిగల అజ్ఞతావాదియని గ్రహించుట సమంజసము. ఆతఁడు తనకాలములోఁ బ్రచారములోనున్న వివధతత్త్వములు భావముల నన్నిటిని బరిశీలించి, అభినవతత్త్వమును నేఁడుపరిశీలించి మన మెట్టిసంతృప్తిని గాంచనట్లే, బుద్ధుఁడు నెట్టి మనస్సంతృప్తినిఁ బొందక, పరమసత్యమునుగూర్చి యెట్టి హేతుసహితముకాని, నిర్హేతుకముకాని యగు నిశ్చయభావమును గలిగియుండక పోవచ్చును. బుద్ధునివాక్యములేయని నిశ్చయముగాఁ జెప్పుట కవకాశముగల ప్రసంగములలో మనకుఁజూపట్టిన తత్త్వనిర్మాణ సామర్థ్యలోపము ననుసరించి, యాతఁ డజ్ఞతావాదియే యని నిర్ణయింపవచ్చును." "ఈవిషయములలో నజ్ఞతావాదమునకు జ్ఞానపరిమాణపరిమితినంతను సహేతుకపరిశీలనముచేసి నిశ్చయమునకు రానవసరములేదు. ఈభావమునకు రెండే యాధారము లున్నవి. జీవాత్మ పరబ్రహ్మాదికవిషయముల సత్యమును గూర్చి బుద్ధునికే నిశ్చయభావమును లేకుండవచ్చును. కాని నిర్వాణప్రాప్తి కవసరమగు చిత్తనైర్మల్యము పైవిషయములను గూర్చి వాదోపవాదములు చేయుటవలన నిలువదని యాతఁడు నిశ్చయించియుండవచ్చును."౧.

ఈయజ్ఞతావాదము ననుసరించి, తనకుసమాధానముగా నిచ్చుటకే భావమునులేని కారణమునఁ దాత్త్వికప్రశ్నముల కాతఁడు బదులుచెప్పనిరాకరించెనని చెప్పుట బుద్ధదివంటి నిరుపమానప్రతిభాశాలి కన్యాయమొనర్చుటే యగును. బుద్ధునికి

౧. బుద్ధిస్టు ఫిలాసఫీ పుటలు ౬౩, ౩౫.

నిశ్చితసిద్ధాంతమేమియు లేకున్నచో, జీవితమునుగూర్చి యాతఁడున్న తార్థములను విశాలభావములను బ్రకటింపఁగలిగి యుండకపోవును. జీవయాత్రలో నేబాటయును లేకుండ బుద్ధుఁడు సంచరించెనని నిర్ణయించుచో, నాతని తత్త్వము దురూహ్యము, నాతని సర్వమానవ కల్యాణకాంక్ష దుర్గ్రాహ్యమునగును. మానవప్రయత్నముయొక్క పరమలక్ష్య స్వభావమును గూర్చి యాతనికి సుస్పష్టభావములు లేకున్నచో, నిర్వాణ స్వరూప రహస్యమును గూర్చి యాతనికి జ్ఞానప్రకాశము గోచరింపని యెడల, మనము మనజీవితములను బరిపూర్ణములొనర్చుకొన్నచో నవ్యయానందప్రాప్తి యున్నదని యాతఁడెట్లు బోధింపఁగలిగి యుండెను? ఆతఁడు వహించిన "బుద్ధుఁడ"నగా జ్ఞాన సిద్ధుఁడను' నామమే, పరమార్థ విషయములఁగూర్చి యాతనికి సత్యములైనను నసత్యములైనను గొన్ని స్పష్టభావములున్నవని ఋజువుచేయుచున్నది. ధర్మమును సమగ్రముగా నాచరింపవలసినదని శిష్యులకాతఁడు చేసిన మహోపదేశముల మఱుఁగున గోచరించు నాతని గంభీర నిశ్చయవ్యక్తిత్వమాతని సంశయాత్మునిగా నర్థముచేసికొనుట కాటంకమగుచున్నది." బుదిమంతుఁడు నాయొద్దకురావచ్చును; ఆతఁడు ఋజుమార్గగామియుఁ బరిశుద్ధచిత్తుఁడు కావలెను. ఆతనికి నేనుపదేశముచేసి అనుష్ఠాన పథము నిచ్చెదను; నేఁజెప్పినచొప్పున నాతఁ డాచరించినచో, గృహసౌఖ్యములవిడిచి, మోక్షమునార్జింప నానాదేశములు తిరిగ్మరి, విఫలులై, సంచరించువారివలెఁగాక—ఏడుదినములలో

దరించు నవకాశమున్నదని చెప్పుచున్నాను."౧. పరమార్థమును గూర్చి నిస్సంశయభావములులేనిచో నిట్లుపదేశించిన బుద్ధుఁడు వంచకుఁడైనఁ గావలయు లేక ఉన్మత్తుఁడైనఁ గావలయును.

మఱియుఁ, దనకుఁదెలిసిన సత్యములనన్నిటిని దానుజెప్పి యుండలేదని బుద్ధుఁడు పలికినవాక్యముల నీవాదము గ్రహించి యుండలేదు. పాసాదికసుత్తాంతమందు౨ ధర్మానుష్ఠానముకవసర ముకాని యాధ్యాత్మిక సత్యములన్నియుఁ దనయొద్దనున్నను జెప్పఁదలచుకొనలేదని బుద్ధుఁడు వచించియున్నాఁడు. సంయుత్త నికాయము బుద్ధునుపదేశప్రసంగము నొకటి చెప్పుచున్నది. ఒకవృక్షముయొక్క గుప్పెడాకులు చేతఁబట్టుకొని తనయెదుట నాసీనులైయున్న సన్యాసులతోఁ, దనచేతనున్న పత్రముల సంఖ్యతోఁ బోల్చినచో నరణ్యములోని పత్రములసంఖ్య యెట్లు గణనాతీతమో, అదేవిధముగాఁ దా నుపదేశించిన సత్యముల సంఖ్యతోఁ బోల్చినఁ దనకుఁదెలిసియు నుపదేశింపని సత్యముల సంఖ్య గణనాతీతముగా నుండునని బుద్ధుఁడు చెప్పినాఁడు. బుద్ధుఁడు తాను నమ్మినదానికంటెను, దెలిసినదానికంటెను దక్కువగా నుపదేశించియుండగా, నాతనిశిష్యు లాతఁ డుపదే శించినదానికంటెఁ దక్కువగా నమ్మినారని తోఁచుచున్నది.

బుద్ధు నజ్ఞతావాదము హేతునిర్ణయముపై నాధారపడి నదికాదని కీత్ పండితు నభిప్రాయము. బుద్ధుఁడు దీనిని తార్కికముగా నిశ్చయించియుండకున్నను, పరమార్థసమస్య

౧. ఉదుంబరికాసీహనాద సుత్తాంతము. దిఘా. యన్. 3 అ. ౫౬.
౨. ” ” ” 3 అ. ౧౩౮.

లను, వ్యవహారప్రమాణ జ్ఞానముచేఁ బరిష్కరింపయత్నించుట కష్టసాధ్యమను భావము బుద్ధునికిఁబూర్వ తత్త్వవేత్తల కపరిచితవిషయముకాదు. ప్రపంచమునకాది యున్నదాయను విషయమునుగూర్చి బుద్ధుఁడు ప్రసంగించుట కిష్టపడకుండుటకుఁ గారణము రెండు సమాధానములలో నేదియు నాతనికి తృప్తికరముగా లేకుండి యుండవచ్చును. బుద్ధుఁడు తనకాలమునఁ బ్రచారమందున్న వివిధతత్త్వభావములను బరిశీలించియున్నచో నొకవిధముగా హేతుబద్ధమైయున్న ఉపనిషత్తుల అజ్ఞాతా సిద్ధాంత మాతనిదృష్టి నరికట్టియుండెడిది.

బుద్ధుని అజ్ఞాతాతత్త్వ ముపనిషత్తులలోవలె నుద్దేశపూర్వకమైనదికాక, పూర్ణమైనదైనచో, బుద్ధుని తత్త్వచింతా సామర్థ్యమున కది గౌరవప్రదముకాదు. ఏలన బుద్ధుని మౌనమున కిట్టర్థము చెప్పువారు బుద్ధుఁడు నిశ్చయలక్షణ శూన్యుఁడైన తత్త్వవేత్తయని నిర్ణయింపఁదలఁచిరి. ఇది కేవలము వ్యక్తిగతాభిప్రాయము. బ్రహ్మజాలసుత్తమునందు వర్ణింపఁబడిన అరువదిరెండును, పొట్టపాదసుత్తము[1] నందుఁ బది పద్ధతులు చెప్పి యవి మోక్షసాధనములు కావని నిరసించినవియును, తనకాలమునందలి మతానుష్ఠానములఁ గూర్చియు బుద్ధుఁడు ప్రదర్శించిన సమ్యగ్విమర్శా దృష్టినిబట్టి చూచినచో నాతఁడనల్పప్రతిభా సంపన్నుఁడనియు నుత్కృష్ట విమర్శకుఁడనియుఁ దెలియఁగలదు. అనేకతత్త్వసిద్ధాంతముల నాతఁడు విమర్శించిన పద్ధతి చూచినచో నాతఁడు తాత్త్వికవిచక్షణా సామర్థ్యము లేని

---

1. డియా. యస్. 1 అ. 178.

సామాన్యుఁడనుట యుక్తియుక్తముగాలేదు. అది నిరాధార మైనట్టియు విచిత్రమైనట్టియు నజ్ఞానమగును గాని అజ్ఞతావాదము కాఁజాలదు. పరమార్థవిషయమునుగూర్చి, యే బుద్ధిమంతుఁడును, ముఖ్యముగా బుద్ధుఁడువంటి శేముషీధురంధరుఁడు, నుత్తమధర్మకర్మ వీరుఁడును, నిశ్చయవిశ్వాసములేక జీవింపఁజాలఁడు.

బుద్ధుని యుపదేశము నిస్సంశయముగా సంస్కారశూన్యమైన విజ్ఞానమునకుఁజెందిన దను విశ్వాసముగలవారి భావముల కనుగుణముగా నుండునని, యాతని తత్త్వ మజ్ఞతావాదమని యట్టి పండితులు సమర్థించుచున్నారు. బుద్ధుని యుపదేశమున కే యితరమగు నర్థములనైన వారు నిరసించుటకుఁ గారణ మవి విశేష హేతుసిద్ధములైయున్న కారణముచే సంస్కారశూన్యము లనుటకు వీలులేదు. బుద్ధుఁడు సంకుచితభావములు గల హేతువాది యనియు, మనస్తత్త్వజ్ఞాన హీనుఁడనియు, వ్యర్థతత్త్వవేత్తయనియు వర్ణించుటవలన నెవరికిని సంతృప్తికలుగకపోవుటేకాక, యిట్టి విమర్శకుల భావముల నంగీకరింపని వారికెట్టి మనఃక్లేశమును గలిగింపఁజాలవు. క్రీ. పూ. ఆరవ శతాబ్దమునకుఁ జెందిన భారతవర్షమునందైనను, ప్రజాకోటి యొక్క మతదృష్టి నాకర్షించిన బుద్ధుఁడొక స్వప్నభావప్రచారకుఁడని యెవ్వఁడును నమ్మఁజాలఁడు.

౭

బుద్ధుఁడొక స్వప్నభావపూరితుఁడని కాని, వంచకుఁడని కాని మనము నమ్మకున్నచో, నాతఁడు ఋజువాదియు, నాత్మ

నిశ్చయదీక్షా పరతంత్రుఁడు ననియు, హేతురహితవాదములచే నాకర్షింపఁబడని దృష్టికలవాఁడనియు విశ్వసించవలెను. అప్పుడు శ్రద్ధగాఁ బరిశీలించువాని కాతని యుపదేశములో నాతఁడు పర ధ్యానముగా నున్నపు డనిన యొక్క వాక్యమో, ఒక్క భావమో, ఆతని జీవితమునకు మూలాధారభూతమై, యాతని జ్ఞానసిద్ధికి రూపమైన సూచనల నొసఁగఁగలదు. అట్టి యాతని తత్త్వముయొక్క రూపము సుస్పష్టముగాఁ జెప్పకున్నను, విశ్వ విశాలమైనదై విలసిల్లును.

ప్రపంచము నిస్సారమనియు యనిత్యమనియు బుద్ధుఁ డుద్ఘాటించిన భావము లౌకికమంతయువ్యర్థమని చెప్పిన ఉప నిషద్భావమున కనుగుణముగానే యున్నది.౧. ప్రధానమైన ప్రశ్న యేమనఁగా, నుపనిషత్తులలోవలెఁ, బరమసత్యము నొక దానిని దర్శించినఫలితముగా నిహలోకజీవనము నిరర్థకమని బుద్ధుఁడు నిరసించెనా? యనునదై యున్నది. సత్యమునుగాని దైవమునుగాని యొకఁడు నమ్ముటలేదని చెప్పినప్పు డాతఁడు పామరులునమ్ము సత్యదైవములనమ్మఁడని యర్థము. అపరిణీత భావములను బుద్ధుఁడు నిగసించుటవలన నాతనికిఁగల పరిణీత భావములతోఁ బోల్చిచూచియే యాతఁడట్లు చేసియుండును. నిజముగా బుద్ధుఁ డెచ్చట నెప్పుడు నుపనిషత్సత్యమైన నిర్గుణ బ్రహ్మవిషయమును నిరసించియుండలేదు. కథావత్తునందు భిన్నవివాదాంశములు చర్చింపఁబడినవి; కాని అవ్యయమైన

౧. "అధ్రువములైన వస్తువులందు ధ్రువమైనదిలేదని విజ్ఞులు తెలిసికొందురు." కఠ. ఉప. ౪౧. ౨.

సత్పదార్థమునందు స్మరింపఁబడియుండలేదు. దీనివలన స్పష్టమగునదేమన నుపనిషదుపదేశమును బుద్ధుఁడంగీకరించెను. శాలీపట్టణమునం దాతని సుప్రసిద్ధోపదేశము శాశ్వతరాజ్యమొకటున్నదని స్పష్టముగా సూచించుచున్నది. పరమార్థమస్తియనికాని, నాస్తియనిగాని, రెండునుగాని, రెండునుగాదని కాని చేయఁబడిన వర్ణనములు బౌద్ధేతరగ్రంథములందట్టి సమానవాక్యములను స్ఫురింపఁజేయుచున్నవి. బౌద్ధేతరగ్రంథములందిట్టి వాక్యములు పరమార్థములేదని కాక, దానినిగూర్చిన లౌకికవర్ణనలసత్యములనియే చెప్పును. ౧.

అట్లైనచో బుద్ధుఁడు నిస్సంశయవాక్యములలోఁ బరమసత్యాస్తిత్వము నేలప్రకటింపలేదు ? ఆతఁడట్లు వర్ణించుటకిష్టపడలేదు; ఏలన; నితరులవాదములు కేవలవ్యావహారికప్రమాణములని యాతఁడు నిరసించి వానినే తాను నుపయోగించి వ్యవహారజగత్తునుండి పరమార్థజగత్తులో నడుగుపెట్టినవాఁడగును. పరమార్థము వ్యావహారికదృష్టికి లభించునది కాదు; వ్యవహారప్రపంచ పరిమితులలో నెచటను బరమార్థము చూపట్టదు. దీని నుపనిషత్తులు నంగీకరించి, వ్యావహారికజగత్సంబంధములైన ప్రమాణములను బరమార్థతత్త్వమునకుపయోగింపవలదని నిషేధించియున్నవి. ఉపనిద్ద్రష్ట, బ్రహ్మస్వరూపమును వర్ణింపుమని యడుగఁగా, మౌనము వహించెను. తిరిగి తిరిగి ప్రశ్నింపగా నట్లే మౌనము వహించి తుదకిట్లు

౧. ఆర్. వి. ౧౦. ౧౨౯. ౧–౨; బృ. ఉ. ౨అ. ౫. ౧౯; ౩అ. ౮. ౮
ఈ. ఉ. ౪, ౫, కఠ. ఉ. ౩అ. ౧౫; ముం. ఉ. ౧అ. ౧. ౬;

వలికెను. "శాంతోఽయమాత్మా."౨. "ఎచటికి నేత్రము వాక్కు చేరలేదో, మనస్సు పోఁజాలదో, దానిని గూర్చి యెట్లు చెప్పవలెనో మేమెఱుగము."౧. "అది తెలియఁబడిన దేదియుఁ గాదు, అవిదితమున కతీతమైనది."౨. తఱచుగా నుపనిషత్తులు బ్రహ్మమును గూర్చి నేతివాక్యములలో వర్ణించినవి.౩. నిర్గుణ బ్రహ్మము తెలియనిది, తెలియరానిది, అనాద్యంతమైనది, నిరాకారనిరాధార నిర్దేశమైనదను భావము జనసామాన్యమునకు దుర్గ్రాహ్యము, అందుచే మతకాంక్షాయత్తచిత్తుల సంతృప్తికై, పరబ్రహ్మ మనిర్వచనీయమైనను, సగుణాత్మక వర్ణనము లొసఁగి యున్నవి. నిర్గుణబ్రహ్మ మనిర్వచనీయమను మహోగ్రతత్త్వమున కుపనిషత్తులు కట్టుపడకపోయినను, బుద్ధుఁడధిక ఋజుదృష్టి గలిగి, బ్రహ్మపదార్థమును గూర్చి యేవ్యావహారిక ప్రమాణమును బనికిరాదని నిశ్చయించెను. పరమాత్మ యనగా జగత్తు కాదు; దేహేంద్రియ మనోబుద్ధిభావములచేఁ గల్పితమైనదాత్మ కాదు; ఇహలోకజీవితము నిర్వాణముగాదని బుద్ధుఁడు చెప్పినాఁడు కాని, వానిస్వరూపమెట్టిదో యాతఁడు చెప్పలేదు;౪.

---

౨. ౨. ౧: శ్వే ఉ ౬అ ౧౧; మైత్రి. ఉ. ౪. ౧౭.

౨. శంకరభాష్యము. ౩అ. ౨. ౧౭

౧. కేన. ఉ. ౧అ ౩; కఠ. ఉ. ౬అ ౧౨-౧౩; ముం. ఉ. ౩అ ౧. ౮.

౨. కేన.ఉ. ౧అ ౪.

(3) బృ.ఉ. ౨అ ౩. ౬; ౩అ ౮. ౮; ౩అ ౯. ౨౬; ౪అ ౨-౪; కఠ. ఉ. ౩అ ౧౫; ముం. ఉ. ౧అ ౬.

(౪) సెంట్ అగస్టైన్: "దేవుఁడేదికాదో తెలియవచ్చునుగాని, అతఁడేదో తెలియరాదు. ట్రినిటీ ౭అ ౨.

ఏలన నవి తర్క-ప్రమాణములకు ఋజువుకానివి. వాని యాథార్థ్యము ముక్తపురుషుల అంతర్దృష్టికి గోచరించును. వారివాక్యములను ప్రమాణములుగా నితరులు గ్రహించి నమ్మవలసిన దే, కాని యట్టిప్రమాణము నంగీకరించినవాఁడు, వేదప్రమాణమును, వైదిక దేవతల నంగీకరింపవలసివచ్చును. సత్యసిద్ధిలేని మానవహృదయ మానసములం దుదయించిన కల్పనముల నితరుల ప్రమాణము నాధారము చేసికొని నమ్ముమని బయలుదేరుచున్న యాహ్వానములకు బుద్ధునిప్రమాణ వాక్యములకు భేదమెవ్వఁడు పరిశీలించును? పరమార్థ విషయములనుగూర్చి నిశ్చయమైన సిద్ధాంత జ్ఞానమున కవకాశములేదని యుపనిషత్తులు ప్రకటించియున్నవి; బుద్ధుఁడంగీకరించినాఁడు. మేము పరబ్రహ్మసాక్షాత్కారము నొందితిమని చెప్పువా రితరులపైఁ దమ భావములను జొప్పింప యత్నించు స్వార్థమతప్రచారకులు, బుద్ధుఁడు తన పూర్వుల నిర్హేతుకవాదములను నిరసించి, తానట్టి యింకొకవాదము నెట్లు స్థాపింపనోర్చును? మఱియు నట్టి యత్నమువలన వివాదములు పెంపొంది, ఆత్మజ్ఞాన వికాసవిఘాత హేతువులగును. బుద్ధుఁడు తనకుఁ దెలిసిన సత్యములను బ్రకటింపఁడు; మోక్షసాధనమున కివి నిరుపయోగములగుటయే కాక, వీనినిఁ గూర్చి ప్రజలలో భేదాభిప్రాయములున్నవి.[౧] ఆతని కాలములో వ్యర్థవాద

౧. ఉదానము. పుట ౧౧; సంయుత్తనికాయము. ౫౬ ౪౩౭; దీఘ నికాయము. ౧ ౧౭౯. నిర్గుణబ్రహ్మము భావాతీతమైనదని విశదపరచుటకు మౌనమువహించుట సుప్రసిద్ధమైనపద్ధతియే. నిర్గుణతత్త్వస్వరూపమును గూర్చి యడిగినప్పుడు విమలకీర్తి మౌనముద్రవహించెను; భోధిసత్త్వమంజుశ్రీ

ములు చేయునభిలాష దురంతమనోవ్యాధి రూపమును దాల్చి
నది. బుద్ధుని దృష్టిలో హిందూతత్త్వజ్ఞులు, అగాధవిజ్ఞాన సమ
స్యలను గూర్చిచర్చించు వ్యాపారములోమగ్నులై జీవితసంగూఢా
వసరములను దృణీకరించు చున్నారని తోఁచినది. అందుచే
బుద్ధుఁడతీంద్రియ జ్ఞానవిషయ వివాదములనుండి దృష్టిమరల్చి,
సత్యసాక్షాత్కారమున కనుష్ఠానమార్గమైన మతధర్మములయెడ
శ్రద్ధచూపుఁడని తన శిష్యులకుఁ బ్రబోధించెను. మనము మన
వ్యక్తిగతాపభ్రంశలనుండి విడివడి, మన హృదయములందు
సత్యము ప్రతిఫలించి, మన జీవితమును మార్పుచేయు నవకాశ
మును గలిగించినచో సత్యము స్వస్వరూపావిష్కృతి నొందును.
నిత్యజీవితానుష్ఠానములోనే పరమార్థము ప్రకాశింపఁగలదు.
అది విద్వద్వివాదవిషయముకాదు; ముముక్షుజనైక శరణ్యము.
సత్యాన్వేషణమందు మానవబుద్ధికిఁగల పరిమితత్వముచేత,
బుద్ధుఁడు ప్రజలయొక్క తత్త్వజిజ్ఞాసాపిపాసను సంతృప్తి పరుప
నవసరములేదని నిశ్చయించెనే కాని, తత్త్వజ్ఞానమును గూర్చి
యాతనికి సునిశ్చితాభిప్రాయములు లేకకాదు.

తర్కసాధ్యమైన సరిహద్దులలో జగత్వ్యాపకమైన నూత్న
మును గూర్చియది ధర్మమని వర్ణించినాఁడు. వేదకాలములో
ధర్మభావమును గూర్చిన పూర్వచరిత్రమును బరిశీలించినచో
'ధర్మ' పదార్థము స్పష్టముకాఁగలదు. ఋగ్వేదమునందు భౌతిక

యిట్లాశ్చర్యమును సూచించెను. "మంచిపని చేసినాఁడు! అద్వైతము నిజముగా వాగతీతము." విమలకీర్తి సూత్రము. పోల్చు. సుజూకి: మహాయాన బౌద్ధము. పుటలు ౧౦౬-౧౦౭

క్రియ నైతికక్రియామార్గములలో ఋతభావమునుగూర్చి చూచి యున్నాము. ఋతము దైవకల్పితముకాదు; దైవమే; దేవతల కతీతమైనది; దేవతలు దానికి రక్షకులని చెప్పఁబడెను. మానవ జీవితభిన్నరంగములలో ననఁగా విధి నిషేధాచారనీతిరంగము లలో నన్నిసమస్యలకుఁ బరిష్కారరూపమును, జగత్క్రమ రూపమునైన దే ధర్మము. బృహదారణ్యకోపనిషత్తునందు భగ వంతుఁడు క్షత్రియవైశ్యశూద్రజాతులను సృజించి "వీని కంటె శ్రేష్ఠతరమైన ధర్మసూత్రమును" సృజించెనని చెప్పబడినది, నిజముగా ధర్మముకంటె నతిశయమైన దేదియును లేదు; 'ధర్మాత్ పరమ్ నాస్తి!...ఏది ధర్మమో అదియే సత్యము....నిజముగా ధర్మము సత్యము నొకటే"౧. వేదప్రోక్తమైన ఋతమే ధర్మము సత్యమునై యున్నది.౨. తైత్తిరీయోపనిషత్తునందు, సర్వమును దన యాత్మరూపముగా జూచుముక్తాత్ముఁడిట్లు గానముచేయును. "నేను ప్రథమజుఁడను; ఋతమును; దేవతలకుఁబూర్వుఁడను; అమృతనాభిని."3. అట్లే కఠోపనిషత్తునం దొక ఋగ్వేద

౧. ౪. ౧౪. చూడు. బృ.ఉ. ౫. ౧౫. ౧; ఈ. ఉ. ౧౫; "సత్యముఖము హేమపాత్రిచేఁ గప్పఁబడెను; ఓపూషన్ ! నీవు దానినిఁ దొలగింపుము; ఏలన నాతనిధర్మమే సత్యమని చూడవలెను." చూడు. ఆర్. వి. ౪. ౫. ౫; ౭. ౧౦౪. ౧౨; ౧౩; ౧౧౩. ౪; ౧౦ ౧౯౦. ౧.

౨. ఋతమునకు వ్యతిరేకము అనృతమనగా నసత్యము నధర్మమును.

3. అహమస్మిప్రథమజాఋతాస్య పూర్వం దేవేభ్యోనాభాయి.

మంత్రములో మార్పు లేకుండఁ బునరుక్తమైనది. ఇందు ఋతము పరమేశ్వరుఁడేయని చెప్పఁబడినది ౫. పరబ్రహ్మము ఋతము సత్యము నై యున్నది. ౬. ధర్మము ఋతము సత్యమేయను భావము ఋగ్వేద కాలమునకును నుపనిషత్కాలమునకునుగూడఁ జెందినదే. తత్త్వ జిజ్ఞాసువునకైకైక సత్యముగా, గోచరించి, జ్ఞానశ్రద్ధల వలన బ్రహ్మసాక్షాత్కారము లభించును. ఇదియే ఉపనిషత్తులుద్ఘాటించుభావము. మతాభిమానులకు నిర్గుణబ్రహ్మము నిత్యప్రేమ నిలయముగాఁ దోఁచును. తత్సాధనమార్గము ప్రీతి, భక్తి చూపుటే, ఈభావమును గొన్ని యర్వాచీనోపనిషత్తులు, భగవద్గీతా, పురాణములును బ్రదర్శించినవి. ధర్మానుష్ఠాన తత్పరులగువారు, పరబ్రహ్మము శాశ్వత ధర్మరూపమని భావించి, సేవాత్యాగముల వలన దానిని సాధింపఁగోరుదురు. భిన్నమనః ప్రవృత్తులుగల మానవులకుఁ బరబ్రహ్మ మొక్కటియైనను భిన్న రూపములలో ననగా జ్ఞానజ్యోతిగాఁ బ్రేమనిధిగా, జీవిత జీవనముగాఁ దోఁచుచుండును.

---

౪. ౪అ ౪౦. ౫; చూడు వాజసనేయిసంహిత. ౧౦; ౨౪; ౧౨. ౧౪. తైత్తిరీయసంహిత. ౩. ౨. ౧౦. ౧; శత. బ్రా. ౬అ ౭, ౩. ౧౧; తై. ఆరణ్యకము. ౬. ౧. ౫. ౬; రంగరామానుజుఁడు. భాష్యము వ్రాయుచును కఠ. ఉ. ౫. ౨. నందు ఋతమనగా అపరిచ్ఛిన్నరూపబ్రహ్మైకమ్ అని చెప్పినాఁడు.

౫. వేదాంవసూత్రములు ౨; తైత్తిరీయము ౩అ ౧౦; కఠము ౫. ౨; శాంకరభాష్యమునుచూడుము.

౬. ఋతమ్ సత్యమ్ పరబ్రహ్మ. తైత్తిరీయారణ్యకమ్. ౬అ ౧౩. ౨౭. ౧౨.

బుద్ధునిదృష్టి ప్రధానముగా ధర్మదృష్టి; అందుచే సహజముగాఁ బరబ్రహ్మముయొక్క ధర్మరూపమాతని నెక్కువగా నాకర్షించినది. ఉపనిషత్తులు పరబ్రహ్మకిచ్చిన స్థానమును బుద్ధుఁడు ధర్మమున కిచ్చినాఁడు.౧ సర్వవస్తువులును ధర్మాధీనములై యున్నవి. అగన్న సుత్తాంతమునందు, జగత్పరిణామమును, నందలి జీవాంతరభేదములును ధర్మసూత్రములై యున్నవని చెప్పఁబడినది.౨ బ్రహ్మచక్రము ధమ్మచక్కమగు. బ్రహ్మపదము ధమ్మపదమగును.౩ అష్టాంగ మార్గమనాలోచితముగా బ్రహ్మయాన మనియు ధర్మయానమనియుఁ జెప్పఁబడెను. తథాగతుని దేహము బ్రహ్మము లేక ధర్మమని చెప్పఁబడెను.

౧. పోల్చు. రవీంద్రనాథటాగూరు: "ఈధర్మము, నుపనిషద్బ్రహ్మమునొకటే; బౌద్ధమతముచెప్పుధర్మము— శాంతి, సత్, ప్రేమరూపములుగల శాశ్వత సత్యము; మానవుఁడు దీనియుత్కృష్ట సమర్పణమునగాఁ దన జీవితార్పణమును జేయవచ్చును. ఈధర్మముమానవునియందు మానవాతీతమైన త్యాగమునుదయింపఁజేసి, యట్టి అహంకారనాశనమువలన మనమీ లోకమున నెఱిఁగియున్న దేనికిని బోల్చుటకువీలులేని ఉత్తమస్థితినీయఁగలదు: ఐనను దానినిగూర్చి, ఆత్మనాశనమార్గమునఁగాక అనంతప్రేమమున నొకింత యస్పష్టరూపమునైనను మనము తెలిసికొనవచ్చును. ఈవిధముగా నిస్తులమైన ప్రేమాంబునిధి విజ్ఞానమున జీవించుటయే బ్రహ్మవిహారమని బుద్ధుడు చెప్పినాఁడు. విశ్వభారతి. త్రైమాసికపత్రిక. ౧౯౨౮. పుటలు ౩౭౫–౩౭౬.

౨. దీఘనికాయము. ౩౪ ౭౦.

౩. సంయుక్తనికాయము. ౧.౧౪౧; ౫.౫; థేరగాథ. ౬౭౯.

అతఁడు బ్రహ్మైక్యములేక ధర్మైక్యము పొందెనని చెప్పెదరు.౮. ధర్మమును మన ముపాసించి పూజించవలెనని చెప్పు పెక్కు వాక్యములు పాళీప్రమాణ గ్రంథములలో నున్నవి.౯. మిళింద మునందు ధర్మము ధర్మదేవతామూర్తిగాఁ జెప్పఁబడెను.౧౦. ధర్మమే పరమసత్యము; జగద్వస్తుసమూహము లన్నియు నాయొక్క ధర్మరూపములు గావున ధర్మములనఁబడెను.

శరీరరూపము, దర్శనములు, అనుభవములు, మనోవృత్తులు, బుద్ధియు ననదూపములు గావున వానికాత్మలేదు

---

౮. బుద్ధుఁడు నిర్వాణముపొందినప్పుడు, 'ధర్మధాతు స్వభావాత్మక స్థితి' నందె, నని చెప్పిరి.

౯. సంయుక్తనికాయము. ౨౫ ౧౩౮; అంగుత్తరనికాయము. ౨౫ ౨౦

౧౦. పోల్చు. శతపథబ్రా. ౧౫ ౮.౩.౧౮; పోల్చుసోనీక్: "బౌద్ధులు న్నాయాధ్యక్షునిగాని, సృష్టికర్తనుగాని యంగీకరింపకున్నను, వారు సర్వాధారమై నిర్దుష్టమైనధర్మము నంగీకరింతురు. అదియెట్లప్రయత్నముగా నడచిననుసత్యద్భుతమైన వివేకవైశాల్యములుగలది ... వారభిప్రాయములలో బౌద్ధులు నాస్తికులనుట ద్రోహము. బౌద్ధులు దైవానేకరూపములలో నొకటైన ధర్మమునారాధించినారు." (బుద్ధుని ధర్మమార్గగ్రంథములలో సుదాహృతము. పుట. ౧౩.) సాండర్సు చెప్పినాఁడు: "ధర్మమునందు, సద్వాక్యము, సగాత్రాయ్యమునైన సత్యమునందు, బుద్ధునిపరిశుద్ధవిశ్వాస మాస్తికతయని చెప్పవచ్చును. తనదేశప్రజలయొక్కయు నారి యతిజిజ్ఞాసా ప్రతిభయొక్కయుఁ బూర్ణజ్ఞానమాతనికున్న కారణమున, ధర్మసూత్రముననాధారభూతములైన తత్త్వవిషయములను వారేనిర్మింపఁగలరని బుద్ధుఁడు విడిచిపెట్టినాఁడు." కర్మ ధర్మసూత్రములను గూర్చి, ధర్మాస్తికతకు బుద్ధుడు నూతనమును పూర్వమునైన జ్ఞానమును బ్రదర్శించినాఁడని సాండర్సు నభిప్రాయమై యున్నది. (బౌద్ధచరిత్రలోకము. ౦ పుట. 3.)

ణాము లేదని బుద్ధుఁడు చెప్పినాఁడు.౨. జీవాత్మయొక్క పరివర్తన శీలమున కుపమానములుగ నగ్నియు, జలచలనమునీయఁబడెను. పరివర్తనాత్మకములగు స్కంధములకు వేరుగా నాత్మయనునది లేదని వారణాసీ నగరోపదేశమునఁ గానరాదు. వచ్ఛగోట్టుని తోడి ప్రసంగమందు ఆత్మయొక్క సద్భావమసత్యమని చెప్పుటకు బుద్ధుఁడొప్పుకొనలేదు, బుద్ధునికనేక శతాబ్దముల యనంతరము విరచితమైన లంకావతారగ్రంథము, తనశిష్యులను గనుమాయుటకై 'ఆత్మ' సిద్ధాంతమంగీకరించెనని చెప్పినది. అనేకములైన యితరోక్తులచే సమర్థించుటకు వీలుండఁగా బుద్ధుఁడు దాత్కాలిక వాదప్రయోజనములకై తననిశ్చయప్రమాణముల విడనాడెనని చెప్పవలసిన యవసరము లేదు. ముక్తపురుషుఁడు తన దేహమును వీడులోపున నిర్వాణము సహజముగా లభించునని వాదించి, పునర్జన్మరాహిత్య జ్ఞానముతోఁ గూడిన శ్రేష్ఠతమమైన యానందావస్థయే నిర్వాణమని బుద్ధుఁడు చెప్పుట వలన నాతఁడాత్మ సత్యమని యంగీకరించినట్లే యైనది. ముక్తపురుషుని లక్షణము ప్రకృత్యతీతమైనదని యాతఁడు ప్రకటించినపుడును, నాతఁడుపదేశించినది వస్తునాశనమని నేరమారోపింపగా నతఁడు ప్రతిఘటించినపుడును, పంచస్కంధనాశనముతో నాత్మనశించునది కాదని యాతడంగీకరించినట్లే యగును. ధమ్మపదమునందాత్మస్వయంప్రభువనియు, సదసత్కర్మసాక్షియనియుఁ

౨. చూడు మహావగ్గము, ౧౪. ౬.౩౮; మజ్ఝిమనికాయము. ౩౮; మహానిదానసుత్తము; దీఘనికాయము. ౨౪.౬౬.

౧. అలగద్దూపమసుత్తము; మజ్ఝిమనికాయము. ౧౪. ౧౪౦.

జెప్పఁబడినది.౨. సాంఖ్యమునందు నద్వైత వేదాంతమునందు నుపనిషత్తులకు బౌద్ధమతమున కనుగుణముగా ననాత్మసంబంధ ములైన లక్షణములన్నియు నాత్మనుండి వేరు చేయఁబడినవి.

కాని వ్యవహార ప్రమాణములచే నాత్మాస్తిత్వమును బుద్ధుఁడు స్థాపింపనిష్టపడలేదు. అందుచే నిత్యతాలక్షణముగల యాత్మ,స్కంధములతో నొక్కటా వేరాయను ప్రశ్నములు కాతఁడు సమాధానముల నొసఁగుట కిచ్చగింపలేదు.౩. అతఁడు నిరసించినది నిత్యమైన యాత్మకాదు; దానిని గూర్చిన తత్త్వా వలోకనములనే. ఆత్మస్వభావమును గూర్చిన మిథ్యాభావ ములను జర్చించి యాతఁడిట్లు వ్రాసెను; "ఓ శ్రమణులారా! ఇది కేవలమభిప్రాయములలో సంచారము; భావములు కల్పించు కొని సంతోషించుటే; వ్యర్థములైన యూహలను గ్రహించుట, శుష్కభావవిలాసము మాత్రమే."౪. బుద్ధుని ప్రథమ శిష్య వర్గములో నొకశాఖవారు 'ఆత్మనిత్యత' యందు విశ్వాసము గలవారున్నారు. వీరే సమ్మతీయులు, వజ్జిపుత్తకులనని కథావత్థు చెప్పుచున్నది. సంయుత్తనికాయమునందు భారవాహక సూత్ర మున్నది.౧. బౌద్ధభాష్యకారులగు బుద్ధఘోషుఁడు వసుబంధువు చంద్రకీర్తి యశోమిత్రుఁడు మున్నగువారు శూన్యవాదుల గుటచే, వారు తమ కనుకూలముగా దీనికర్థము చెప్పిరి. కాని

౨. ౩, ౧౬౦.

౩. మజ్ఝిమనికాయము, ౧౫, ౨౯౬.

౪. శీలాచారము: బౌద్ధసంభాషణములు. వాల్యూము ౧. పుట ౬.

౧. ౩౫. ౨౫.

పరివర్తనాత్మకములగు స్కంధములే భావములు, భారవాహకులు గూడనని తలంచుట యుక్తముగాలేదు.

నిర్వాణమనగా 'శుద్ధ శూన్యత' యనుట సముచితము కాదని నేడందరంగీకరించి యున్నారు. నిర్వాణశబ్దమునకు నాశనమనియర్థము; నాశనమగునది. "కామము, దుఃఖము. పునర్జన్మము". ౨. చిత్తవికారములనుత్పత్తిపోనును బూర్తిగా నిర్మూలించుట వలన వెంటనే నిర్వాణము లభించుననియు,నది యనిర్వచనీయమగు నవస్థయనియుఁ బూర్వబౌద్ధులభావమైయున్నది.౫.అది సంసారము నశించిన అప్రిమేయ శాంతినిలయమైన సత్యపదవి.

ఆపన్నకసుత్తమందు నిర్వాణ వర్ణనముపనిషత్తులలో వర్ణింపబడిన మోక్షభావమును సూచించును. "ఇతరులను బాధించక, తానుబాధపడక తనజీవితకాలమునందే భుక్త్యవసరము తొలఁగిపోయి, ప్రసన్నహృదయుఁడై, బ్రహ్మైక్యము చెంది, యాత్మలో సుఖమందును."౬. థేరథేరీగాథామనోజ్ఞ

---

౨ మహావగ్గము; ౬అ. ౩౧,౭; సస్. బి.ఇ. వాల్యమ్.౪.

3 బ్రహ్మజాలసుత్తము: దీఘనికాయము. ౧ అ.

౪ నందిసంయోజనో లోకో వితక్కస్సవిచారణా
తణ్హాయవిప్పహానేన నిబ్బాణమితిఉచ్యతే, (సుత్తనిపాతము.౧౧౦౯ ౧౦౮౭)

౫ మజ్ఝిమనికాయము ౧౩౯ పోల్చు. కీత్. "నిర్వాణము సత్యమని ప్రమాణగ్రంథముల భావముల సారాంశముగాఁ దోచును"

(బౌద్ధతత్త్వము పు ౮౩)

౬ అనత్తంతపో అపరంతపో దిత్తేవే. దమ్మే నిచ్ఛాతో నిబ్బుతో తిభూతో సుఖపతిశంవేది బ్రహ్మభూతేన అత్తనావిహారతి.

మజ్ఝిమనికాయము ౧అ ౪౧౨

గీతములందు, నిర్వాణసుఖమనగా మోక్షానందము సుచిర ముగా వర్ణింపఁబడినది.

తర్క-జ్ఞానమున కలభ్యమైన కారణముచే నిర్వాణమును మనము తృప్తికరముగా వర్ణింపఁజాలము. ముక్తపురుషులుదాని యనంతగుణమహాత్త్వము ననుభవించినను, బుద్ధిశక్తి కది శూన్య ముగానే తోఁచును. సాంసారిక కర్మసూత్రబద్ధమైన వ్యవహార ప్రపంచమదృశ్యమగుటయే నిర్వాణము. "ఓయతులారా! అది భూజలసంబంధముకాదు; అనంతాకాశ విజ్ఞానసంబంధమును గాదు; శూన్యమునుగాదు; దర్శనమునుగాదు; ఇహలోకమును గాదు; పరలోకమునుగాదు; సూర్యుఁడునుగాదు; చంద్రుఁడును గాదు." "అచట మృతికాని పుట్టుక కాని లేదు; ఇహపరము లచట లేవు; మధ్యమలోకమును లేదు; అది దుఃఖనాశనము." ౧ "అది శూన్యముకాదు,అదిజన్మములేనిది; ఆదిలేనిది; అకృతము అమిశ్రితము; అట్టిదే లేనిచో జన్మమునుండియు, సంసారమునుం డియు కృతమిశ్రితములనుండియు విముక్తియే లేదు." ౨. ఈవిధ ముగా నిర్వాణమనఁగా నజమునసంతము, 3 నశ్వరప్రపంచవిరోధ మైన నిత్యతాలక్షణముగల యేకైకస్థితియనను నర్థమునకుఁ బ్ర మాణాధారమున్నది. ౪.నిర్వాణముఁ బొందిన ముక్తపురుషులస్థితిని

౧. ఉదానము ౮అ ౧ ౩అ ౧౦; ఇతివృత్తకము.

౨. ఉదానము ౮అ 3 ౧౦; పోల్చు ఛాందో. ఉ. ౮అ ౧3. ౧. నందు ముక్తులుపోవు బ్రహ్మలోకము 'అకృతమ్' అనియున్నది. మోక్షస్థితి 'అకృతః' యని యున్నది. ముండ ఉ. ౧అ ౨. ౧౨.

3. మిళిందము పుట ౨౭౧.

౪. చూడు-సైకలాజికల్ ఎథిక్స్. పుట 3౬౭.

గూర్చి ఉదానము ప్రసంగించి, ఆరిపోయిన అగ్నిజ్వాలామార్గ మలభ్యమైనట్లే, పూర్ణ సిద్ధాత్ములగు ముక్తపురుషులు పోయిన మార్గమదృష్టమని చెప్పినది. ఇంధనమంతయుఁగాలిపోయిన పరిశుద్ధజ్వాలవంటిది పరమాత్మయని ఉపనిషత్తులుగ వర్ణించినవి. ఇంధననాశముతో నగ్ని, కంటికిఁగన్పట్టకున్నను, నశించదు. ౨. స్వర్గమోక్షముల కుపనిషత్తులు భేదముచెప్పనుగాన, బుద్ధుఁడు నట్లే నిర్వాణమనగా స్వర్గసుఖముకాదనియు, నరూపలోకమం దానందమయ జీవితకాంక్షపూర్ణనిర్వాణమున కాటంకమనియు వివరించెను.

నిర్వాణమనగాశూన్యముకాదని బుద్ధుఁడంగీకరించినట్లు స్పష్టము. నిర్వాణమనఁగా 'శూన్యరాత్రి' యను యమకుని భావము మతద్రోహమని సారిపుత్రుఁడు ఖండించెను. 3. కోసలాధిపతియగు ప్రసేనాదికిని, ఖేమానామధారిణియగు సన్యాసినికిని జరిగిన మనోజ్ఞసంభాషణమునందు, నిర్వాణమనగా ననిర్వాచ్యానందమనియు, నది వ్యవహారప్రమాణ వర్ణనముల కతీతమనియుఁ జెప్పఁబడినది. గంగాతీరమునందలి యిసుక రేణువులను,

---

౧. శ్వేతా. ఉ. ౨. పోల్పు కీత్: "నిప్పారిపోవుట యనగా నాశనమగుట యని మన యర్థము భారతీయుల భావముకాదు. నిప్పులేనప్పు డగోచరమై యే శుద్ధరూపమున నగ్ని యున్నదో, దీప మారిపోయినపు డది యట్టి పూర్వావ్యక్తరూపమును బొందునని వారియభిప్రాయ మనుటలో సంశయములేదు.

(బౌద్ధతత్త్వము. పుటలు ౬౫-౬౬)

3. సంయుత్తనికాయము. 3౹౹ ౧౦౯.

సముద్రమునందలి జలబిందువులను లెక్కపెట్టలేనట్లే, తథాగతుని జ్ఞానముయొక్క లోతునెవఁడును గ్రహింపఁజాలఁడు.౪. నిర్వాణస్వరూపమును గూర్చిన సర్వప్రశ్నలకు సమాధానమిచ్చుటకు బుద్ధుఁడంగీకరింపలేదు;ఏలన,నీప్రశ్నలు ధర్మదీక్షాభివృద్ధికాటంకములు;౫.మఱియు నిర్వాణమనను వేద్యము, "ఏది యనిర్వచనీయమో, దానినిగూర్చి మౌనమే శరణ్యము."౬.

౮—

భౌతిక శాస్త్రీయమనస్తత్వము గలవారు,బుద్ధుని యుపదేశము అభావాత్మకమైన తార్కికవాదమని చెప్పుదురు. తత్త్వనిర్వాణవిషయములలో నభినవప్రయత్నముల వ్యర్థతను గుర్తించిన వారాతని సిద్ధాంత మజ్ఞతావాదమను చున్నారు; వీరి వాదమున కనుకూలములైన వాక్యముల కర్థము చెప్పవలసి

౪. „ ౪౯ ౩౭౪; మజ్ఝిమనికాయము ౧౯ ౪౮౭.
౫. „ ౨౯ ౨౨౩; „ „ ౬౩.
౬. పోల్చు. అరవిందఘోషు: "నిర్వాణలక్ష్యము వేదాంతపరుండగు ఆత్మానుభవముయొక్క అత్యుత్తమస్థితిని గూర్చిన వ్యతిరేకవర్ణనము."

(ఆర్య. ౬, పు. ౧౦౧.)

ఫ్రీడ్రిక్ హీలరు ననుసరించి, "నిర్వాణము, వ్యతిరేకభావముగా గోచరించినను, కాన్యార్థకల్పితమైనను, సర్వప్రపంచములోని సర్వమతస్థుల హృదయములు నిశ్చయముగాఁగోరు శాశ్వతిమోక్షమనియే చెప్పవచ్చును" (నవ్య పాళీ-ఆంగ్లకోశమున నుదాహృతము) అర్వాచీన బౌద్ధశాఖలు నిర్వాణమనఁగా సర్వాత్ముఁడైన బుద్ధునితో నైక్యము నొందుటయే, మానవహృదయమందు బుద్ధత్వమావిష్కృతి మగుటయని భావించినవి. స్వభావశూన్యతయే నిర్వాణమని యర్థముచెప్పిన యితరులకైనను, నీభావము బుద్ధుని యుపదేశమునకు సన్నిహితముగా నున్నదని చెప్పవచ్చును.

వచ్చినపుడవి బుద్ధుని యనుచరులచేఁ గల్పితములని వచించి యున్నారు. పాలీప్రమాణ గ్రంథముల ననుసరించి ఆత్మ, పరమాత్మ, నిర్వాణముల కాస్తికభావార్థముల నీయవచ్చునని కీత్ పండితుఁడు చెప్పియు, నివి బుద్ధుని భావములనుటకు సాహసము లేక, బుద్ధుని 'పూర్వశిష్యులలో నొకవర్గమువారి భావములని' నిర్ణయించెను.౧. ఆధ్యాత్మిక సమస్యలను గూర్చి, బుద్ధుని మౌనమునకు భిన్నవ్యక్తులు చెప్పిన యర్థములు వారి విశ్వాస వ్యాపారములే.౨. నిష్పాక్షిక చిత్తుఁడైన చరిత్రకారుఁడు తన వాదములలో సత్యప్రియత్వమును జూపుటేకాక, తన యభి

---

౧. బౌద్ధతత్త్వము పుటలు ౬౩-౬౪.

౨. పూర్వయుగములకుఁ జెందిన తత్త్వశాస్త్రభావముల నిర్ణయించుటలో మన కాధారములైయున్న "అసంపూర్ణములు, అప్రత్యక్షములు, లేక సంశయాస్పదములునైన" లిఖితపూర్వక వాక్యముల సిద్ధాంతములవిషయములో వ్యక్తిగత విశ్వాసమున కెట్టిస్థాన మున్నదను సందర్భమునుగూర్చి, బర్నెట్ పండితుఁడు చెప్పినాఁడు. "మానవుఁడు తన జీవితమును, ప్రాచీన తత్త్వవేత్తల నర్థముచేసికొనుటకై యభిమానపూర్వకమైన కృషిలోనున్నచో నొకొక్కప్పుడు స్ఫుటమైన యొక నిశ్చయ మాతని హృదయమును వశము చేసికొనును. కాని దీని కాధారము పదటీక(Foot-Note)యందు మాత్రమే రచింపఁబడు పెక్కునిర్ణయముల మూలముననే అసంపూర్ణముగాఁ బ్రకటింపవీలగును. లభించిన వాక్యముల సంఖ్య నిశ్చయముగా వలెను. ఈసంఖ్య యెప్పుడును పూర్తిగాదు. ప్రతివాక్యమును సమానార్థమునే చెప్పునదై యుండవలెను. స్పష్టముగా స్మృతిపథమునలేని గణనాతీతవాక్యముల భావములు మనసులోనుంచుకొని వీనిని జదివి యర్థముచేసికొనవలసియుండును. వీనివలన నేర్పడు నిర్ణయములే యిరువురకు నొకేయభిప్రాయమును గలిగింపవు." (గ్రీక్ ఫిలాసఫీ: పుటలు ౧-౨)

వాదన ప్రకటనలలో ధర్మమును గూడఁ బ్రదర్శించవలసి యున్నది. ఒక తత్త్వములోని వైరుధ్యములను గుర్తించుటాతని కర్తవ్యమే కాని, తాను నిర్ణయించిన యర్థములు సఫలము గావలెనన్నచోఁ బ్రధానవిషయములనుండి యప్రధానవిషయ ములను వేరుచేసి వైరుధ్యములను సమన్వయించుటకు యత్నింప వలెను. ఉపదేశప్రమాణగ్రంథభావముల ననుసరించి, యెక్కు సమంజసమైన యింకొక యర్థమును జెప్పుటకవకాశముండగా, దానినిఁ దోసిపుచ్చి, బుద్ధుని తత్త్వము శూన్యవాదమే యని కాని, అజ్ఞతావాదమే యని కాని రాపాడించుట యుక్తము కాదు. బుద్ధునజ్ఞతావాదమును సమర్థించు నాతఁడు బుద్ధుని మౌనమున కజ్ఞానము నర్థముగాఁ జెప్పును; శూన్యవాదపోష కుఁడు బుద్ధుఁడు మౌనమువహించుట పిఱికితనముగా వాదించును. మొదటి వాదముననుసరించి బుద్ధునికి సత్యము తెలియదు; తాత్త్వికప్రశ్నములకు జవాబీయనొల్లక తనగౌరవమును గాపా డుకొనఁజూచి, కారణముమాత్రమట్టి ప్రశ్నములు నిష్ప్రయోజ నములని చెప్పినాఁడనిభావము. రెండవవాదము ననుసరించి, బుద్ధునికి సుస్పష్ట భావములున్నవి; కాని సంప్రదాయసిద్ధమైన ప్రజాభిప్రాయము నెదుర్కొను ధైర్యము లేక, మౌనము వహిం చెనని యభిప్రాయము. ప్రపంచములోని మహోత్కృష్టపురుషు లలో బుద్ధుఁడొకఁడనియు, సోక్రటీసును గూర్చి "ఉత్తముఁడు, జ్ఞానిశ్రేష్ఠుఁడు నాతని కాలములోఁ బరమధర్మమూర్తి" యని ప్లేటో చెప్పిన వాక్యములకు సరిపోవువాఁడనియు విశ్వసించు వారు 'శూన్యతా' 'అజ్ఞతా' వాదులభావములతో నేకీభవిం

చుట క్లిష్టపడకున్నచో, క్షంతవ్యులమని మనవి చేయుదురు. బుద్ధునియొక్క తాత్త్వికప్రజ్ఞనుగాని, యాతని నిరుపమానధర్మ దీక్షామహత్త్వమును గాని క్రిందు పరచుటకు మనమిచ్ఛగించని చో భావాత్మకమైన యర్థమునే మన మంగీకరింపవలెను. తత్త్వజ్ఞానమునం దాతని లోపదోషములకును నాతని తత్త్వజ్ఞాన సంజాతమైన యాతని ధర్మోపదేశమునకు నట్టి యర్థకల్పనము మాత్రమే సరిపడును. బుద్ధుఁడు జీవించిన కాల తాత్త్వికవాతావరణమున కిదిసరిపోయి, ఉపనిషదుపదేశప్రవాహమున కవిచ్ఛిన్నతఘటించును. ఒకదేశముయొక్క విజ్ఞాన చరిత్రము సక్రమసమ్యగ్వికాసమగునే కాని, ఒకదాని వెనుక నొకటిగావచ్చు మార్పుల కూర్పుకాఁజాలదు.

ఉపనిషత్తత్త్వదృక్పథమును బుద్ధుఁ డంగీకరించినచో హిందూతత్త్వజ్ఞులు బౌద్ధమతమును విరోధిమతముగా నేల ప్రకటించిరి? హిందూబౌద్ధమతసంస్కృతుల భిన్నతకుఁ గారణమేమి?

హిందువులకుఁగల విరోధము బుద్ధుని తాత్త్వికభావములతోఁగాదు బుద్ధుని కర్మమార్గముతోడనే. విజ్ఞానరంగమున వ్యక్తిస్వాతంత్ర్యమును, నాచరణరంగమున నియమానుసరణమును, జరితాప్రారంభమునుండియు హిందువుల తత్త్వము, అస్తికవిషయమున నుదాసీనత నెంచక, పూర్వమీమాంసా సాంఖ్యతత్త్వములను హిందువులు వైదికములుగా నెంచి, మహోన్నత తత్త్వధర్మచింతా పరతంత్రత గలిగియున్నను బౌద్ధమతమున వైదికమతముగా నెంచినారు. కారణమేమన

మీమాంసాసాంఖ్యములు హిందువుల సాంఘిక వ్యవస్థావిధానములతో జోక్యము పెట్టుకొనలేదు; బౌద్ధము ప్రజాసామాన్యమున కుపదేశింపయత్నించినది.

ఉపనిషత్తత్త్వముయొక్క ఫలితములను జూపుటకొఱకై, సాటిలేని ప్రతిభాసౌందర్యమును బ్రదర్శించి, ఉపనిషత్తులయెడ వచోమయగౌరవమును మాత్రమే చూపువారి విశ్వాసానుష్ఠానములందలి వైరుధ్యములను బుద్ధుఁడు ప్రకటించినాఁడు. ఉపనిషద్ద్రష్టలు తమ భావములను బరబ్రహ్మశిఖరముల నంటు మహోన్నత సాహసవేగములను జూపియుండగా, బ్రజాసామాన్య మల్పదేవతల నారాధించుచు, దమ కర్థము తెలియని కర్మకలాపము నంటిపెట్టుకొని యుండునట్లుగా విడువఁబడిరి. బుద్ధునికాలములోనున్న బుద్ధిమంతులు తరుగులేని కర్మకాండా పద్ధతికి విసిగి విశ్వాసమును గోల్పోయిరి. వానప్రస్థులకు యతులకుఁ గర్మావసరములేదు. గృహస్థులుమాత్రమేల యీ వ్యయప్రయాసలతోఁ గూడిన కర్మకలాపముమానకూడదని సంశయించిరి. అర్థమునువిడిచి శబ్దదాసులగువారి వైఖరిని బుద్ధుఁడు నిరసించి, మోక్షము బాహ్యశాసన రూపకర్మాచరణములో లేదనియు నది యంతర్గతాత్మ వికాసముపై నాధారపడియున్న దనియు వక్కాణించెను.

కొన్ని సవరణలతో నహింసాధర్మము నుపనిషత్తు లంగీకరించినవి. వైదికదృష్టి చిరస్థాపితమైన ప్రదిమగలదగుటచే నుపనిష దుపదేశమునకు విరోధముగా నున్నను వైదికవ్యవస్థల నుపనిషత్తులు సహింపవలసివచ్చినది. ఛాందోగ్యోపనిషత్తు,

మోక్షకామియైనవాఁడు జీవహింసచేయరాదని చెప్పుచుఁబుణ్య కార్యములలో ననగా యజ్ఞములందుఁ బశువధకను జ్ఞనిచ్చెను[౧]. కాని పశువధ బుద్ధుని దృష్టిలో ఘోరదోషమగుటచే దాని నాతఁడు పూర్తిగా నిషేధించినాఁడు[౨].

వర్ణనియమములను దాము ప్రోత్సహింపకున్నను, నుపనిషత్తులు సహించినవి. బుద్ధుని ప్రచారము వర్ణవిభాగమును స్పష్టముగా నిర్మూలించినది. వ్యక్తుల యున్నతాధోస్థితికిఁ గారణములు జన్మములుకావనియు, శీలములే[3]. యనియు బుద్ధుఁడు చాటించెను. ద్విజవర్ణత్రయమునకే వేదాధికారమును బ్రాహ్మణులిచ్చియుండ బుద్ధుఁడట్టి నిషేధములను దొలగించెను. బ్రాహ్మణుల నిరుపమాన ప్రజ్ఞాసామర్థ్యములను బుద్ధుఁ డంగీకరించి, వారికి శ్రమణులతో సమానపదవి నిచ్చి, శ్రమణులగుట కవకాశము శూద్రులకుఁ జండాలులకుఁ గూడ నిచ్చెను. ఉన్నత

---

౧. అహింసా సర్వభూతాని, అన్యత్రతీర్థేభ్యః ౮అ. ౧౫

౨. చూడు కూటదంతసుత్తము; దీఘనికాయము. ౧ అ. ౧౨౭ యతులకుఁ దగినశిక్షణమును విధించినను,జనులు తనప్రధాననియమముల నుల్లంఘింపనంతవరకు వారి కులమతాచారపూజాదికములతో జోక్యముకలిగించుకొనలేదు. పశువధలేకుండ యజ్ఞములనెరవేర్చుటకు బ్రాహ్మణుఁడైన కూటదంతుని కనుజ్ఞనిచ్చెను.బుద్ధుని స్వకీయశిష్యుఁడైన కుమారకశ్యపుఁడు పాయసి రాకుమారునికి హింసారహితయజ్ఞములు మంచివనిచెప్పెను. (చూడు పాయసి సుత్తాంతము, దీ.ని. ౨౩అ.) సర్వమానవజాతిని ప్రేమించుట, ధర్మమునాచరించుటయు నుత్తమయజ్ఞమని బుద్ధుఁడుచెప్పెను. (చూడు. ఛాం. ఉ. 3అ.: ౧౬. ౧౭)

3 అగన్నసుత్తాంతము. దీ.ని.3అ; సంయుత్తనికాయము. ౨.౧౩౮ అంగుత్తరనికాయము.౨ ౨౦.

కులజుఁడైన బ్రాహ్మణునెట్లు శిష్యునిగా స్వీకరించెనో యట్లే సునీతుఁడను శ్వపచునికూడ నట్లే గ్రహించెను.౪.

అనేక సంస్కరణముల కాతఁడు కారకుఁడైనను, పూజ్యమైన యార్యధర్మమునే పునరుద్ధరించుటకై తాను జీవించి మరణించినట్లు బుద్ధుఁడు విశ్వసించినాఁడు. బుద్ధుఁడు తా నొక నూతనమత స్థాపకుఁడనని తలఁపలేదు; వైదిక హిందూమతము నాతఁడు సంస్కరించి, తానుచుట్టు నున్న సంఘము నుద్ధరింపవలెనని కోరెను. అభ్యుదయమార్గదర్శకు లేయుగమునందైనను, విప్లవప్రతిఘటనా ప్రతినిధులని ప్రజలు సందేహమనస్కులగుటలో నాశ్చర్యములేదు. సాంప్రదాయిక పురోహిత బృందము స్థానమున నాధ్యాత్మిక సోదరబృందమును, జన్మాధిక్యత స్థానమున వ్యక్తిగతశీలమును, వేదప్రమాణమునకుబదులు తర్కహేతువాదమును, కర్మకలాపాచారకాండస్థానమున ధార్మికానుష్ఠానమును, వైదిక దేవతల స్థానమున ముక్తపురుషులను, జొప్పించి, బుద్ధుఁడు హిందూపురోహితుని దృష్టికి నిరసింపఁదగు సంఘవిప్లవకారునిఁగఁ జూపట్టెను. బుద్ధుఁడు తదనుచరులుం క్షమింపరాని మతద్రోహులుగాఁ బరిగణింపఁబడుటకుఁ గారణము వారు ప్రచురించిన సామాజికవిప్లవము. బుద్ధుని తత్త్వ

౪. కశ్యపశేహానాదసుత్తము: సమన్నఫలసుత్తము. ౧౪. గిర్నార్, సహాబజ్ గర్ లవద్ద అశోకుని శాసనములు; చూడు వినయపిటకము వాల్యము ౨; మధురాసుత్తము. పోల్చు; "వంశమునందు గౌరవముగలవారిలో క్షత్రియుఁడుత్తముఁడు, కాని జ్ఞానధర్మములందు సిద్ధుఁడైనవాఁడు మానవులందే కాక, దేవతలయందును శ్రేష్ఠుఁడు." (అంబట్టసుత్తము.)

ములో హిందూవిజ్ఞానముతో సమన్వయింపరాని సిద్ధాంతమేది యునులేదు; కాని బ్రాహ్మణాగ్రేసరత్వముతోఁ గూడిన సంఘవ్యవస్థకును, దానికి విరోధప్రచారమునకుఁగలిగిన సంఘర్షణము తీవ్రమైనది. ఉగ్రముగా జరిగిన యాస్తికసిద్ధాంత వివాదములలో నవైదికవాది యెవఁడైనను నాస్తికుఁడే. మన నిరాధారభావముల నంగీకరింపనివా రందరు మతద్రోహులే; మనకు భిన్నమైన ధర్మప్రమాణములను విశ్వసించినచో వారవినీతిపరులే. క్రతుకర్మయుక్తమైన వైదికమతపోషకునికి బుద్ధుఁడు మతద్రోహియైన శత్రువే. యజ్ఞశాలలో హోమముచేయుచున్న భరద్వాజుఁడను బ్రాహ్మణుని దర్శింప బుద్ధుఁడేగినప్పుడాతఁడు: "ఓ ముండితశిరస్కుఁడా! ఓ శమనకా! నీవు కులభ్రష్టుఁడవు. లోనికిరాకుమ"ని యరచెను.౧. వైదికమతము నెదిరించు ప్రతిఘటనోద్యమము లన్నిటిని సనాతనసంప్రదాయవాదు లిట్లే చూచిరి. వైదికాచారమునకంటె బ్రహ్మజ్ఞానమధికమైనదని చెప్పినందుకు శంకరుని మండనమిశ్రుఁడు గర్హించినాఁడు.౨. బుద్ధుని ప్రతిఘటన ముపనిషత్తత్త్వమును గూర్చి కాదు, బ్రాహ్మణపోషితమైన హిందూమతమునుగూర్చియే, పెంపొందుచున్న వేదాంతసంప్రదాయమునకు విరుద్ధముగాఁ

౧. తత్రైవముండకా, తత్రైవశమనకా, తత్రైవవసలకా, తిట్ఠాహి.

౨. "తనసాలగ్రామపూజచే మండనమిశ్రుఁడు సర్వదేవతల నాహ్వానించి, తన కరగతదర్భాంకురములను క్షాళనము చేయుచుండగా, శంకరాచార్యునిపాదములు దేవతావర్గమధ్యమున గోచరించెను. అవిసన్న్యాసిపాదములుగా నెఱిఁగి, క్షణమాత్రక్రోధపరీతుఁడై, యిట్లు సంబోధించెను, 'కుతోముండీ' 'ఈసన్న్యాసి యెచటనుండి' ఆనందగిరి: శంకరవిజయము.

డమ సిద్ధాంతమును వ్యాపింపఁజేయుటలో బుద్ధుని యనుచరులు నూతనమత ప్రచారకులు చూపు సహజోద్రేక లక్షణములను ప్రదర్శించుటలో హిందూ బౌద్ధమతముల మధ్యమం దుదయించిన చీలిక స్థిరతరమయ్యెను. బుద్ధోపదేశమునందలి శూన్యవాదము కథావత్తువునందును, మిళిందరాజప్రశ్నలందును, హీనయాన మహాయాన మతగ్రంథము లందును వివరింపఁబడినది. వేదాంతవాదులైన పండితులు భిన్న బౌద్ధమతశాఖా సిద్ధాంతములను నిశిత విమర్శనములకు గురియొనర్చుటలో నాశ్చర్యములేదు.

౧౦.

చతుర్విధబౌద్ధశాఖలును బుద్ధుని యుపదేశమునే బోధించుచున్నట్లు చెప్పుకొనుచున్నవి. ధర్మములు, వాని కారణకార్య సంబంధము, వాని స్వరూపనాశనముచేయు పద్ధతిని బుద్ధుఁడు కనుఁగొనెనని వారిభావము. గతమెన్నటికి లభింపనిదై నశించిపోయినందున,వర్తమానముతో నెట్టిసంబంధమును లేనిదనిచెప్పిన ఆజీవకులకు వ్యతిరేకముగా వస్తువులు సంస్కారసమూహము లైనను,'అన్నియునున్నవ'ని బుద్ధుఁడు నిర్ణయించెను,ధర్మజీవితావసరములకై, సర్వవస్త్వస్తిత్వమును బుద్ధుఁ డంగీకరించెను. సర్వాస్తివాదులైన వైభాషికులును సౌత్రాంతికులును, వస్తుద్వయాస్తిత్వమును నిరూపించిరి. ఉపనిషత్తులు చెప్పిన నామరూపములను బౌద్ధులు స్వీకరించి, రూపమనఁగా జడపదార్థాంశములనియు, నామమనగా దర్శనములు, భావనలు, వృత్తులు, బుద్ధి యనుచతుర్విధ మానసభాగములనియు నిర్వచించిరి. ఇంద్రియ

విషయము జడపదార్థము; చతుర్విధ మానసరూపములాత్మయు నగును. పంచేంద్రియములు, మనస్సును గలిసి షడాయతనములనియు వాని విషయము లారువిధములనియు నొకప్పుడు చెప్పఁబడెను.౧. మనస్సుయొక్క విషయము లింద్రియసంబంధములు గానివి,అరువది నాలుగురకములుగాఁజెప్పిరి. మరికొన్ని సమయములందు, మనస్సుతోఁ గూడిన పంచేంద్రియములును, షడ్విధ విషయములును, షడ్విధవిజ్ఞాన రూపములును గలిసి పదునెనిమిది ధాతువులనిచెప్పిరి. సరిగాఁజెప్పుచో బాహ్యాభ్యంతరభేదములుగాని, భిన్నద్రవ్యముల పరస్పర సంపర్కముకాని లేదుగాని, వానికలోనట్టి సంబంధమున్నట్లుగాఁ జెప్పబడుచున్నది. జడపదార్థమును మనస్సును గూడ నిరంతరము భిన్నములైన క్షణికప్రవాహరూపమునఁ బరిణామమందుచున్నవి. మనస్సు విజ్ఞానప్రవాహరూపమును, జడపదార్థము నిబిడద్రవ్యరూపముగాను మారుచున్నవి. ఇట్టి యింద్రియవిషయములును, మనోవిషయములును కారణమాత్రము ననుసరించును. క్షణికరూపములు గోచరించి వెంటనే యదృశ్యములగు చున్నవి కాని, యవిచలింపవు, మార్పునొందవు. వీనికి సంబంధించిన కారణధర్మము నూతనార్థమును గలిగి యున్నది. ఇది యేప్రతీత్యసముత్పాదము. ఒకదాని వెనుకనొకటి యుద్భవించును. ఒకదాని కొకటి కారణముకాదు.

౧. స్కంధములు, ఆయతనములు, ధాతువులు ననివిభాగింపఁబడినవి.
చూడుము. థేరగాథ ౧౨౫౯.

వస్తుద్వయాస్తిత్వసిద్ధాంతము ననుసరించి, విజ్ఞానమును, విజ్ఞానవిషయము నేకకాలమందుండుటయే జ్ఞానము, స్టైర్బాట్‌స్కీ పండితుడిట్లు దీనిని వర్ణించినాఁడు: "వర్ణాంశము (రూపము) నేత్రేంద్రియ పదార్థాంశము (నేత్రము) విజ్ఞానపదార్థాంశము (చిత్తము) నేకకాలసన్నివేశముచే వర్ణస్పర్శవేదన కలుగుచున్నది."[౨] దీనియర్థమేమనఁగా, విజ్ఞానాంశము విషయాంశము, నింద్రియాంశముల గుణములతోఁ గోచరించుచున్నది. విజ్ఞానమింద్రియావయవమును గ్రహింపక, విషయమునే గ్రహించును; ఏలననీరెంటికిని సారూప్యసంబంధమున్నది. కాంతియెట్లు ప్రసరించునో విజ్ఞానమట్లే గ్రహించును.అభిధర్మకోశ మిట్లుచెప్పినది: "దీపకాంతి సామాన్యముగా గ్రహింపఁబడిన యుపమానము. దీపమనగా, నెడతెరపిలేకుండ నుదయించు జ్వాలాపరంపరా స్వరూపమే. ఈజ్వాలోత్పత్తికి స్థానము మారినపుడు దీపమారిపోయినదందుము. అనేక విజ్ఞాన దశాపరంపరలకు విజ్ఞానమనునది వ్యవహారనామము. అది దానిస్థానమునుండి మారినపుడు (అనగా నింకొకవిషయాంశసన్నివేశమును బొందినపుడు) మనమది యావస్తువును గ్రహించినదందుము."[౩] మనకు క్షణికములైన విజ్ఞాన విద్యుల్లతాపరంపరలే యున్నవి; తెలిసికొనునది వేరొకటిలేదు. ఈయనవరతక్షణిక విజ్ఞానదశలలోఁ బూర్వక్షణముత్తరక్షణకారణము.

౨ త్రయాణాం సన్నిపాతస్స్పర్శః (ది సెంట్రల్ కన్సెప్షన్ ఆఫ్ బుద్ధిజమ్, పు. ౫౫)

౩. ౯: చూడు, స్టైర్బాట్స్కీ, ది సెంట్రల్ కన్సెప్షన్ ఆఫ్ బుద్ధిజమ్ పు. ౫౭.

ఈభావమునుండి యోగాచారుల విజ్ఞానవాదమున కొక మెట్టే యున్నది. సర్వక్షణికాంశములు నాలయవిజ్ఞాన మను నొకదానికే చెందినవని యోగాచారులవాదము. ధర్మము లన్నియు విజ్ఞానజన్యములు. పూర్వసంస్కార ఫలితముగా విషయములు విజ్ఞానమునకుఁ బ్రత్యక్షములగును. విజ్ఞానజాతమైన బాహ్యప్రపంచమునకు మనము నామసంజ్ఞలను గల్పింతుము.[౨] పూర్వక్షణ ముత్తరక్షణ కారణమై, రెండును కేవల సమనంతరత్వ సంబంధమునుమాత్రమే కలిగియున్నవను నిత్య ప్రవాహరూపమైన విజ్ఞానవాదమునుండి, మానసికదశలన్నియుఁ బరిణామములుగాఁ గల ఆలయవిజ్ఞాన సిద్ధాంత ముత్పన్నమైనది. అసత్యదశాభేదముల నంగీకరించుట నిత్యమైనసత్యము నంగీకరించుటే యగును. వ్యక్తిగతభావము లసత్యములు లేక నిస్స్వభావములు. మొదటికారణమేమన, మనస్సునకు వేరైన ప్రపంచములో స్థితిలేని కేవల పరికల్పితభావములే యవి; రెండవకారణ మవి కేవల పరతంత్రములు; మూడవకారణ మివన్నియుఁ బరిపూర్ణమైన 'తథత' లో లీనములగునవే. ఈ భిన్న రూపములన్నియు స్వయముగా సత్యములుగా వేలన నివి యేకైక పరిపూర్ణవస్తు భిన్నరూపములు.

గ్రాహ్యగ్రాహకరహితమైన శుద్ధవిజ్ఞానమే పరిపూర్ణ సత్యస్వరూపము[౩]. ఈపరిపూర్ణ సత్పదార్థము ప్రపంచములో

---

౨. నామసంజ్ఞావ్యవహార. లంకావతారసూత్రము. పు౭౯.

౩. అద్వయలక్షణమ్ విజ్ఞప్తిమాత్రమ్. చూడు. స్చెర్బట్స్కీ; ది కన్సెప్షన్ ఆఫ్ బుద్ధిస్టునిర్వాణము, పుటలు 3౨-33.

నంతర్యామియైయున్నది కావున, నిర్వాణకాముఁడు దృష్టిని మార్చుకొనుటే చేయవలసినపని. అతీంద్రియమైన యోగశక్తి, ప్రపంచవస్తువులను సక్రమదృష్టితోఁజూచు సామర్థ్యమునిచ్చును. అజ్ఞానికి సంసారమైనదే జ్ఞానికి నిర్వాణము. కాని యోగాచారుఁడు వ్యక్తిగత విజ్ఞానమునకు, విశ్వవిజ్ఞానమునకు భేదమును సరిగా వివేకింపఁజాలకపోయెను. జ్ఞాని జ్ఞేయజ్ఞాన భేదముల సత్యములనియు, నవి కలుషీభూతమైన విజ్ఞానమున కట్లు గోచరించుననియుఁ జెప్పుటవలనను, వ్యక్తిగత విజ్ఞానదశలకును విశ్వవిజ్ఞానమునకును వీచీసాగరసామ్యము నుదాహరించుటవలనను, తథత యనునది శాశ్వతసత్యమనియు నేకైకా సంస్కృతధర్మమనియు నంగీకరించుటవలనను, మిగిలినవన్నియు ననిత్య వ్యవహార ప్రపంచరూపములే యని నిర్ణయించిన కారణముననను, సర్వధర్మములు (వస్తువులు) నేకైక చిత్స్వరూపములని భావించుటవలనను, యోగాచారుఁ డనాలోచితముగానైనను పరిపూర్ణవిజ్ఞానాస్తిత్వము నంగీకరించుచున్నాఁడు. ప్రపంచము మనఃకల్పితమను భావము తఱచుగా గోచరించును. ఈ యోగాచారసిద్ధాంతమును మాధ్యమికులు నిశితముగా విమ

౨. ఒక వస్తువు తనపైఁదానే వర్తించలేదు కావున మనకు స్వసంవిత్తి లేదని వీరివాదము. హస్తాంగుళము తన్నుఁదానే స్పృశింపలేదు; కత్తి తన్నుఁదానే ఛేదింపలేదు. సర్వప్రపంచధర్మములును పరస్పరాధారభూతములని వాదించి మాధ్యమికులు కారణముచేఁ బ్రపంచము శూన్యమని నిర్ణయింతురు. సర్వస్థితికిఁ గూటస్థసత్యమే శూన్యమనియు వర్ణింపఁబడెను. నాగార్జు

నుని మాధ్యమిక తత్త్వపండితులెల్లరు నాతని తత్త్వము శూన్య వాదమనియే చెప్పుదురు౨ నాగార్జున తత్త్వప్రకరణమునందు3. నే నాతనివాద మభావవాదముకంటె నధికముగా భావాత్మకమే యని చూపియుంటిని. శూన్యమనగా నాగార్జునుని దృష్టిలో నస్తిత్వముగల పరమసత్యమనియు, నది వ్యవహారధర్మ విరహితమను భావములో శూన్యమనియుఁ జెప్పియున్నాము. నాగార్జునుని పరమసత్యము కేవలమఖండశూన్యమో కాదో మనము పరిశీలింతము.

౧౧ —

ప్రపంచము శూన్యమని నాగార్జునుఁడు భావించుటలో సందేహములేదు. సత్పదార్థమనఁగా స్వ-భావము గలది, అకృతకమైనది,పరతంత్రనిరపేక్షగలది యనిభావము. పరతంత్ర మైన దెల్ల శూన్యమనగా స్వ-భావ-శూన్యమైనది. నిజమైనది స్వతంత్రమైనది, కారణసముత్పన్నముగానిది.౨. ద్రష్టృదృశ్యములు, వస్తు, గుణములు కర్తృ కర్మలు, భావాభావములు, ఉత్పత్తిస్థితిలయములు, ఏకత్వానేకత్వములు. పూర్ణాంశలు, బంధమోక్షములు, దేశ, కాలసంబంధములు మున్నగువాని పరస్పరసంబంధములపై ప్రపంచ మాధారపడి యున్నది; నాగా

---

౨. కెరన్. మాన్యుయల్ పు.౧౨౬; జాకొబీ,ఎ.ఒ.జె.౩౧,పు.౧;కీత్: బుద్ధిస్టుఫిలాసఫీ, పుటలు, ౨౩౭,౨౩౯,౨౪౭,౨౬౧.

3. పుటలు, ౬౪౩.

౧, ౧౫, ౨, మాధ్యమిక కారికా.

౨, అశూన్యమ్...అప్రతీత్యసముత్పన్నమ్, మా.వృత్తి. ౪౦౩.

ర్జునుఁడీ సంబంధములలో నొక్కొక్కటే పరిశీలించి, యందలి వైరుధ్యములను బ్రదర్శించును.౩. సత్యమవిరోధలక్షణము కల దగుచో నపుడు వ్యవహారప్రపంచ మసత్యము, ప్రపంచము శుద్ధాస్తిత్వమునుగాని, శుద్ధనాస్తిత్వమునుగాని కలిగియుండలేదు, శుద్ధసద్వస్తువువస్తువుగాదు, జగత్సంబంధికాదు; శుద్ధనాస్తిత్వము భావమేకాదు; వీలన నది భావమేయైనచో సంపూర్ణశూన్యత యొక వస్తువగును: కాని శబ్దార్థము దీనికి విరోధము. శూన్యము శూన్యమెట్లుకాఁగలదు, సత్పదార్థమొకపరిణామము.ప్రపంచము లోని వస్తువులున్నవి, కావుమారుచున్నవి,అవి నిత్యమదృశ్యము లగుచున్నవి. అవి స్వయంస్థితిగలవి కాని, లేనివికానికాదు; వీలన నవి దర్శింపఁబడి,క్రియాజనకములై ఫలితముల నిచ్చుచు న్నవి. లలితవిస్తారమిట్లు చెప్పను:" స్థితిగల వస్తువేదియును లేదు; స్థితిలేని దేదియును లేదు, ఇట్టి వస్తుతత్త్వరహస్యము నెరిగినవాఁడు రెండిటికి నతీతుఁడగును."౧. నాగార్జునుఁడు వస్తుతత్త్వమును గూర్చి యారంభించి, వస్తువు లనిత్యములుగావు నిత్యములును గావు; పుట్టవు, గిట్టవు; సమానములుగావు, భిన్నములునుగావు; ఆరంభావసానములును వానికిలేవని ప్రవచించెను.౨. వస్తువులకు నిజమైన సముత్పాదములేదు; ప్రతీత్యసముత్పాదమే యున్నది;

---

౩. పుట ౭౮౫.

౧. నచపునరిహకశ్చిదస్తి ధర్మః, సో౽పినవిద్యతియస్యనాస్తిభావః। హేతుక్రియాపరంపరాయాజానే, తస్యనభోతిహఅస్తినాస్తిభావః। (౨౧౭అ.)

౨. అనిరోధమనుత్పాదమ్, అనుచ్ఛేదమశాశ్వతమ్, అనేకార్థమ్ అనానార్థమ్ అనాగమమనిర్గమమ్.

వానికి సముచ్ఛేదమునులేదు; ప్రతీత్యసముచ్ఛేదమే యున్నది; మిగిలిన లక్షణములునట్టివే. సృష్టిలోని సర్వవస్తువులు నిట్లుగాఁ బ్రతీత్యస్థితిగలవే. నాగార్జునుఁడు శూన్యశబ్దమును జగత్తుయొక్క అవాస్తవికతను దెలుపుట కుపయోగించెను.3. ఒకవస్తువు నిత్యము, నవస్థాతీతమైనచో దానికుత్పత్తిలయము లుండరాదు.౪. పరివర్తనము లేని వస్తువులు జగమునందు లేని కారణముచే జగత్తు శూన్యమైనది.

మధ్యమమార్గము నుపదేశించువాఁడు కావున నాగార్జునుఁడు జగన్మిథ్యావాదము నంగీకరింపఁడు. వస్తువుల స్వయంస్థితి సిద్ధాంతమునే యాతఁడు ఖండించును; వాని యసత్యాస్తిత్వము నాతఁడు నిరసింపఁడు. నాగార్జునునిఁగూర్చి వ్రాయుచు చంద్రకీర్తి యిట్లు నుడివినాఁడు. "వస్తువుల స్వయంస్థితి నంగీకరించిన నీకు, వస్తువుల కట్టిస్థితిలేదను మావాదమువలనఁ బ్రపంచముయొక్క అస్తిత్వమున కుపహతి కలిగినది, వ్యవహారజగత్తు సత్యమే యను మా సిద్ధాంతమునకు వస్తువులకు స్వయభావము లేదనుటచే దోషముపట్టలేదు."౫.

3. "యః ప్రతీత్యసముత్పాదః శూన్యతామ్ తామ్ ప్రచక్ష్యతే" (మా కా ౨౪అ "శూన్యాః సర్వధర్మాః నిస్స్వభావయోగేన" — ప్రజ్ఞాపారమితము.

౪. "యద్యశూన్యమిదం సర్వమ్ ఉదయోనాస్తి నవ్యయః" మా. కా. ౨౪అ

౫. "భవతస్తు స్వభావవాదినః. స్వభావస్య భావానామ్ వైధుర్యాత్" సర్వభావాపవాదస్సంభావ్యతే, వయంతు ప్రతీత్యోత్పన్నత్వాత్ సర్వభావానామ్ స్వభావమ్ ఏవమ్ నోపలభామహే. తత్కస్యాపవాదం కరిష్యామః (మాధ్యమికవృత్తి, ౨౪.) కొన్ని వాక్యములు పూర్ణమిథ్యావాదమును జెప్పునవి

ప్రపంచ మసత్యమనియు నింకొకటి సత్యమైనదేదియు లేదనియు నాగార్జునుని విశ్వాస మని చెప్ప వీలులేదు. విజ్ఞానమంతయు నసత్యమైనచో, నసత్యముగానిదేదో యుండవలెను. ఫలన సత్యమగునదొక టేదియు లేకుండ నసత్యావాదమున కర్థమేలేదు. పరమార్థజ్ఞానము సర్వాంతర్యామి యగుటచే నది లేకుండ, వ్యావహారిక జ్ఞానమునులేదు. వ్యవహార జగత్తులోని సర్వమును బరమార్థమునే సూచించును. "ఓ సుభూతీ! శూన్యతయే సర్వవస్తువులకు శరణ్యము. దాని నవి మార్చలేవు."౧. వస్తువులు స్వతంత్రములుగా గోచరించుటకుఁ గారణము మాయ.౨. "ఓ సారిపుత్రా! ఉన్నవని నిశ్చయింపఁబడిన వస్తువులు లేకుండుటయే అవిద్యయందురు"౩. వ్యావహారిక జగత్తును బరమార్థజగత్తుగా నర్థముచేసికొనుటే అవిద్య. కాని పరమార్థ

కలవు. ౧౭వ ప్రకరణములో నాగార్జునుఁడు ప్రపంచమును స్వప్నాకాశహార్మ్యాదులతోఁ బోల్చెను:

"క్లేశాఃకర్మాణి దేహాశ్చఫలానిచ
గంధర్వనగరాకారా మరీచిస్వప్నసన్నిభాః॥

గంధర్వనగరాకారములవలె నిస్స్వభావములనియు మిథ్యారూపములు కావనియుఁ జంద్రకీర్తివాదించెను; "మేము జగదనిత్యతావాదులముకాని నాస్తికవాదులముకామ"ని చంద్రకీర్తి వాదము.(మాధ్యమికవృత్తి ౩౬౮.)

౧. శూన్యతాగతికాహి, సుభూతే, సర్వధర్మాః, తేతాంగతిం,నవ్యతివర్తంతే.

౨. ధర్మతైషా సర్వధర్మానామ్ మాయాధర్మతా ముపాదాయ......

౩. యథా, సారిపుత్ర! నసంవిద్యంతే తథాసంవిద్యతే ఏవమ్ అవిద్యమానాస్తేనోచ్యంతే అవిద్యేతి.

ముకు మనము వ్యవహారజగత్తు ద్వారముననే తెలిసికొనఁగలము. పరమార్థజ్ఞానము లేనిదే మనకు నిర్వాణప్రాప్తిలేదు౪.

నిర్వాణస్వరూపమునుగూర్చి యుపదేశించుటే మాధ్యమిక శాస్త్ర ప్రయోజనము. ప్రపంచభావమునశించిన యానంద స్వరూపమే నిర్వాణము౧. వస్తుప్రపంచ శూన్యతను గుర్తించుటే నిర్వాణము, నదియే పరమసత్యము౨. నిర్వాణమును, శూన్యతయు నేతివాక్యములలోనే చెప్పఁబడెను. నిర్వాణము భావము కాదభావమునుగాదు; రెంటికి నతీతమైనది౪. శతకమను సుప్రసిద్ధ గ్రంథమునందు శూన్యతయే నిర్వాణమని చెప్పఁబడెను౩. శూన్యతయే సత్యము. "లేక వృద్ధి క్షీణములు లేని తథత"౫.

---

౪. వ్యవహార మనాశ్రిత్య పరమార్థోనదేశ్యతే పరమార్థమనాగమ్య నిర్వాణమ్ నాధిగమ్యతఇతి—

—మాధ్యమికకారికా ౨౪

౧. సర్వప్రపంచోపశమ శివలక్షణమ్ నిర్వాణమ్ శాస్త్రస్య ప్రయోజనమ్. మాధ్యమికవృత్తి. చూడు మాండుక్యోపనిషత్తు ౭,౧౨. పోల్చు చంద్రకీర్తి. భావాభావాంతరద్వయరహితత్వాత్ సర్వస్వభావానుత్పత్తిలక్షణా శూన్యతా— మాధ్యమికవృత్తి ౨౪

౨. యోఽనుపలంభః సర్వధర్మాణాం సాప్రజ్ఞాపారమితేతి ఉచ్యతే

౩. శూన్యతామేవనిర్వాణమ్ కేవలమ్ తదిహోఽభయమ్—

—మాధ్యమికవృత్తి ౧౮

౪. నచాభావోఽపినిర్వాణమ్ కుతఏవాస్యభావతా
భావాభావపరామర్శ క్షయోనిర్వాణముచ్యతే. —రత్నావళి.

౫. యమ్. యమ్. శారప్రసాదశాస్త్రి యిట్లు వ్రాసెను: "ఈ యభావవర్ణములన్నిటియందున నిర్వచనీయభావాత్మకమైన 'శూన్య' మున్నది. (బౌద్ధగ్రంథ సమాజపత్రిక వాల్యూము ౨ ౬౩, పు౭.)

అష్టసాహస్రిక ప్రజ్ఞాపారమితమునందు శూన్యత యనగా "అప్రమేయమైనద"ని వర్ణింపఁబడెను. "ఓ సుభూతీ! ఏది కారణములేనిదో, ఏది భావధ్యానాతీతమో, ఏది యకృతకమో, ఏది అభావజన్యముకాదో, ఏది త్యాగముచేఁగాని, నిగ్రహము వలనఁగాని, నాశనమువలనఁగాని, మరణమువలనఁగాని లభింపదో, దానికే 'అప్రమేయమై'నదని పేరు". నాగార్జునుని భావములో నిర్వాణము, బుద్ధుఁడు, శూన్యత ఒకే సత్యమును దెలుపును. ప్రపంచ విరతియే నిర్వాణమని చెప్పినచో నది వ్యవహారభావము, కారణాంతరములచేఁ గలిగినది. నిర్వాణమునకుఁ బూర్వము ప్రపంచ మున్నదనియు నిర్వాణసిద్ధి యనంతర ముండదనియుఁ జెప్పుట సహేతుకముగా లేదు. అందుచే నాగార్జునుఁడు, వ్యవహారపరమార్థ జగత్తులకు మూలములో భేదము లేదనియు నిర్వాణము, సంసారము నొకటే యనియు భావించినాఁడు. అతఁడిట్లు పలికెను. "కారణావస్థా బద్ధమగుటచే మనమీ ప్రపంచ మసద్రూపమని చెప్పుదుము. కారణావస్థాదిబంధముల నున్మూలించినచో నిదియే పూర్ణసత్పదార్థము"[1]. పరమసత్యము, అజము, అవినాశము, అనిత్యము, నిత్యము, సని యాతఁడు వర్ణించుటవలన సత్పదార్థము వ్యావహారికలక్షణములన్నిటికి వ్యతిరేకమైనదని యాతని భావము. ఉపనిషత్తులు నిర్గుణబ్రహ్మ వర్ణనమున నుపయోగించిన యా శబ్దములనే

౬. ౧౮౯

౧. మాధ్యమిక కారికా. ౨౫౯.

శూన్యతావర్ణనమునకు నాగార్జునుఁ డుపయోగించెను౨. అది యేకముగా దనేకమునుగాదు, సత్తుగా దసత్తునుగాదు౩. పరమ సత్యమైన శూన్యము వాగ్విజ్ఞానాతీతము౪.

వ్యావహారిక ప్రపంచగతమైన బుద్ధిశక్తికిఁ బరమసత్య మగ్రాహ్యమని శాంతిదేవుఁడు పలికినాఁడు. భిన్నతాలక్షణ యుక్తమైన విజ్ఞాన మభేదమైన పరమసత్యమును గ్రహింపఁ జాలదని మాధ్యమికుఁడు వచించినాఁడు. సర్వభావనిర్మూల నమే శూన్యతయని విద్వాంసులు చెప్పుదురు. దానిని శూన్య తగా దర్శించినవారు నింకేమియు నధికముగా వర్ణింపఁజాలరు౧. "శబ్దముల కలభ్యమైన విషయమునుగూర్చి యెట్టి వర్ణనమును గాని జ్ఞానమునుగాని ప్రదర్శింపఁగలము అది శబ్దాతీతము౨

౨. కేన ఉ.౩౮,౧౧; బృ. ఆ.ఉ.౨,౫,౧౬; ౩-౪,౪; కఠ. ఉ.౩,౧౫ ఈశ, ఉ. ౯-౧౦; ము. ఉ. ౧౮. ౬; మాండూ. ఉ.౭

౩. నాస్తికో దుర్గతిం యాతి సుగతిం యాత్యనాస్తికః
యథాభూతపరిజ్ఞానమ్ మోక్షమద్వయనిశ్రితా,

—ఆర్యరత్నావళి.

అని నాస్తియని తలఁచువాఁడు దుర్గతినిబొందును; అనాస్తికుఁడు సుగతినిబొం దును; కాని సత్యము నాస్తియుఁ గాదు; అస్తియుఁగాదను యథాభూతజ్ఞా నికిఁగాని మోక్షములేదు.

౪. బోధిచర్యావతారము. ౯ఆ.౨.

౧. శూన్యతా సర్వదృష్టీనామ్ ప్రోక్తానిశ్శరణమ్ జినైః।
యేషాంతు శూన్యతాదృష్టి స్తానసాధ్యాన్ వభాషిరే॥

—మాధ్యమికకారికా ౮ఆ.

చెప్పుటయు నక్షరమైనదానిని క్షరముగాఁ జెప్పుట యేయగును౨. ఇట్టి అనిర్వచనీయ విషయ నిర్వచనము సత్యమునుగూర్చి మనము చెప్పగల పద్ధతిలో నుత్తమమైనది; కాని, యది అనిర్వాచ్య వర్ణనమే యగుటచే, వ్యర్థమని దాని నుపసంహరించుచున్నాము౩. శూన్యత నెఱుఁగుటే సర్వము నెఱుఁగుట; దానిని మన మెఱుఁగనిచో మన మెఱిగిన దేమియును లేదు౪. అనిర్వచనీయమైన యీ సత్పదార్థము ధర్మములయొక్క 'ధర్మత' 'ఇదంత' తథత, భూత తథతయునై యున్నది. ఇదియే తథాగతగర్భము. నాగార్జునుని శూన్యవాదమునం దంతర్గతములై యున్న భావముల నిట్లు నిశ్చయింపకున్నచో నాతని తత్త్వసిద్ధాంతమునుగాని, యాతఁ డుపదేశించిన భక్తిమార్గమునుగాని సమర్థించుట దుస్సాధ్యము౫.

౨. అనక్షరస్య ధర్మస్య శ్రుతిః కా దేశనా చ కా।
శ్రూయతే యస్య తచ్చాపి సమారోపాదనక్షరా॥
—మాధ్యమికవృత్తి ౧౫.

౩. చూడు - వేదాంతసారము పు.౮.

౪. మాధ్యమికకారికా ౨౪; బృ. ఆ. ఉ. ౨అ. ౪, ౫, ౭-౯; ౩అ. ౨ ౧; ౪అ. ౪ ౨౧; ౫అ. ౧.౧; ముం. ఉ. ౧అ ౩.

౫. రూడాల్ఫ్ అట్టో చెప్పినాఁడు. "మనయోగులు దర్శించు విచిత్రమైన శూన్యతావస్థయే, బౌద్ధయోగులు చెప్పు శూన్యతయు శూన్యమునైయున్నది మన శూన్యతకు బౌద్ధులశూన్యతకు నర్థము దీనికిఁబూర్తిగా సరైనదని యర్థము మనకు విదితదృష్టములగు వానికంటెఁ బూర్తిగా నన్యమగుటచే దానినిగూర్చి యేమియుఁ జెప్పుట కవకాశమేలేదు."

ది ఐడియా ఆఫ్ ది హోలీ. ఇ.టి. పుట. ౩౦.

'శూన్య' శబ్దార్థ స్పష్ట నిర్వచన లోపముచే మనకిట్టి సంశయావస్థ కలిగినది. వ్యవహార ప్రపంచమునకును బరమ సత్యమునకుఁగూడ 'శూన్య' శబ్దమే వాడఁబడినది. బుద్ధి వరి కల్పితభావ సంబంధములచే నిర్మితమైన వ్యవహారజగత్తు సువిదితముకాదు. అందుచే జగత్తునుగూర్చి యెట్టి జ్ఞానసిద్ధాంతమును స్థాపింప యత్నింపఁడు. కారణము బుద్ధికల్పితమైన యే సిద్ధాంతమును లోపరహితము కాఁజాలదు. సమన్వయించుటకు శక్యముకాని వైరుధ్యములున్నవి కావున జగద్భావ రహస్యమును బుద్ధి వివరింపలేనప్పుడు, పరమసత్యమునుగూర్చి మాత్ర మెట్లు నిశ్చయింపఁగలదు? రెండు నబోధ్యములైన రహస్యములే. అందుచే రెంటికిని 'శూన్య' శబ్దమునే నాగార్జునుఁడుపయోగించినాఁడు. సదసద్విషయమును నిర్ణయించుటలో జగము, పరమసత్యముకూడ సమానముగా నవిదితములే. సత్యము 'శాంతమే' సత్తుకా దసత్తునుగాదు. సత్పదార్థమే సర్వసత్యమన్నచో, జగత్తు మిథ్యయగును. జగమే సత్యమన్నచో, సత్పదార్థము మిథ్యయగును. రెండును శూన్యములే కాని భిన్నార్థము లున్నవి.

నాగార్జునుని తత్త్వమును బరిశీలించి, తుదకు శూన్యవాదమునకు నద్వైతవేదాంతమునకుఁగల కొన్ని సామ్యములను నేను సూచించియుంటిని[1]. జగత్తు పరిణామవశమైనది కావున

1. పుటలు, ౬౬౮-౬౬౯.

నస(ద్రూపమని రెండువాదములు నంగీకరించును౨. వ్యవహార జ్ఞాన ప్రమాణముల కందని సత్యమొకటి యున్నదని రెండును విశ్వసించినవి౩. కాని నాగార్జునుఁడు దీనిని సూచించి విడుచునే కాని, అద్వైతవేదాంతమువలె సర్వ వివరములతోఁ గూడిన తత్త్వమును నిర్మింప యత్నింపఁడు. ధర్మాధర్మములు సంసార గతులైనవారి కుత్తమాధమ గతులకుఁ గారణమైయుండును గాని వీనివలన నిర్వాణము లేక మోక్షస్థితి మార్పునొందదు౧.

అద్వైతవేదాంతమునకు శ్రుతిప్రమాణమే కాక, హేతు ప్రమాణమును జూపుటకై, మాధ్యమికసిద్ధాంతముకంటె నధికోపయోగకరమైనది గౌడపాదునకు లభింపలేదు. గౌడపాదుని కారికలనేకములు నాగార్జునుని గ్రంథమును స్మృతికిఁ దెచ్చును౨. అందుచే వాచస్పతి శూన్యవాద పోషకులను ప్రకృష్టమతు లనియు, సర్వాస్తివాదులనుహీనమతులనియు, యోగాచారులను మధ్యమమతు లనియువచించుట సముచితముగానే యున్నది౩.

---

౨. శంకరుఁడీ శ్లోకము నంగీకరించును:—
జరామరణధర్మేషు సర్వభావేషు సర్వదా।
తిష్ఠంతి కతమే భావాః జరామరణం వినా॥" మాధ్యమిక కారికా ౭.

౩. సత్యమోక్షములనుగూర్చి శంకరుని భావమున కనుగుణముగానే చంద్రకీర్తివాక్య మిట్లున్నది. సర్వకల్పనాజాల రహితజ్ఞానజ్ఞేయ నివృత్తిస్వభావమ్, శివమ్, పరమార్థస్వభావమ్. చూడు–శంకర భాష్యము. ౩అ. ౨. ౧౭; భ. గీ. ౧౪. ౧౨.

౧. ధర్మేచ సత్యధర్మేచ ఫలమ్ తస్య న విద్యతే— మాధ్యమిక కారికా ౫.
పోల్చు: బృ. ఆ. ఉ. ౪అ. ౩. ౨౧–౨౨; కఠఉ. ౨అ. ౧౪.

౨. పోల్చు: గౌడపాద కారికా. ౨అ. ౩౨; ౪అ- ౨౨; ౪అ. ౫౫

౩. భామతి: ౨అ. ౨. ౧౮.

ఓం

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

తృతీయభాగము - ప్రథమాధ్యాయము.

ఉపోద్ఘాతము

౧—దర్శనముల ఉత్పత్తి.

బుద్ధుని యుగము, భారతవర్ష తాత్త్వికదృష్టికి నవ్య వసంతోదయముగా విరాజిల్లినది. ప్రాచీన సంప్రదాయమునకుఁ గల్గిన ప్రచండప్రతిఘటనమునకు ఫలితము తత్త్వశాస్త్రాభ్యుదయము. తమ పూర్వులు, నాటి పద్ధతుల ననుసరించి పరిష్కరించిన సమస్యలను, కొన్ని యడుగులు వెనుకకేగి, పునఃపరిశీలనము చేయుటకుఁ బ్రజలుత్సాహవశులైరి. వాని లక్షణము లెట్టివైనను, బౌద్ధ జైన మతముల తిరుగుబాటు, భారతీయ విజ్ఞాన చరిత్రమునం దొక నూతనయుగహేతువైనది. ఈ మతములం దవిశ్వాసపద్ధతిని శాశ్వతముగా నణఁగఁద్రొక్కి విమర్శదృష్టి నుద్భవింపఁ జేసినవి. బౌద్ధవిజ్ఞానవేత్తలకుఁ దర్క-

శాస్త్రమే ప్రధానక్షేత్రము. దానినుండియే తమ శత్రు సిద్ధాంత నిర్మూలనమునకు వలయు నస్త్రజాలమును గల్పించు కొనిరి. పురాతనాంధ విశ్వాసములను నపరిశుద్ధాచారముల నుండి మనస్సును క్షాళన మొనర్చి శుద్ధియొనర్చు నౌషధరాజ ముగా బౌద్ధమతము పనిచేసినది. చిత్తశుద్ధితోఁగూడిన సంశయ తత్త్వము, సహజములగు పునాదులపై నిలుచు విశ్వాసములను గుర్తించునట్లు చేయును. తత్త్వాభ్యుదయ ఫలితముగాఁ బునాదు లింకను లోతుగాను దృఢతరముగాను నిర్మించవలెనను నిశ్చ యము జనించినది. అట్టి నిశ్చయమునుండియే షడ్దర్శనము లుదయించినవి; ఇందు మతకవితారీతులకు బదులు నిశితవిమ ర్శయు విషయపరిశీలనమును ప్రాముఖ్యము గాంచినవి. సంప్ర దాయ శాఖావాదులు తమ భావములను సూత్రీకరించి, వానిని తర్క-హేత్వాధారములచే సమర్థించుకొనవలసివచ్చెను. తత్త్వ చింతకుఁగల ప్రాముఖ్యము తత్త్వవిమర్శకును గలిగెను. దార్శ నిక పూర్వయుగమందలి తాత్త్వికభావములు సృష్టిస్వభావ మును గూర్చిన సామాన్యనిర్ణయములు. కాని, ఫలవంతమగు తత్త్వాన్వేషణమునకు ముఖ్యాధారభూతమైనది సహేతుకమైన జ్ఞానసిద్ధాంతమని వారు గ్రహించియుండలేదు. విమర్శకులు తమ ప్రతివాదులను జీవితానుభవముల కనుగుణములైన సహజ పద్ధతుల నుపయోగించునట్లు చేసిరి. తమ విజ్ఞానవిధానములను సమర్థించుకొనుట కతీంద్రియ ప్రమాణములపై నాధారపడు టకు వీలులేకపోయినది. మనకు నచ్చిన విశ్వాసములను సమ ర్థించుటకు హేత్వాభాసము లుపాయములు కాఁజాలవు. ఇప్ప

డాత్మవిద్య కాధారమాన్వీక్షికిలేక పరిశోధకమార్గము౧. హేతుబద్ధమైన తత్త్వసిద్ధాంత సమర్థనావశ్యకత సంప్రదాయవాదులకు రుచికరముగా నుండియుండదు౨. అంతర్దృష్టికి బదులు హేతువిమర్శనపద్ధతి చేకొట్టుటవలన సంప్రదాయ భక్తులగువారు ప్రాణోపద్రవము తటస్థించినట్లు తలంచిరి. జీవితానుభవముల నుండి సముద్భవమందు విజ్ఞాన శక్తిస్వరూపము, మన కుపనిషత్తులయందును, విశ్వరూప సందర్శన జ్ఞానములచేఁ బరవశమై యాలపించు గీతాలహరీ రూపమైన భగవద్గీతయందును, ప్రత్యక్షమై, నేఁడు సమున్నత విచక్షణాన్విత తత్త్వపరిశీలనరూపము నొందినది. మఱియు హేతునిర్ణయవిధాన మంగీకరింపఁబడినపుడు, విజ్ఞానఫలితములయెడ మనకుఁ గలుగు నిశ్చయములు సంశయావధిని దాటిపోవు. విమర్శాత్మకమైన తత్త్వవిధానమెల్లప్పుడును మనము పూజించు సంప్రదాయమున కనుగుణ

---

౧. న్యా. భా. ౧అ. ౧. ౧; మనువు: ౭అ. ౪౩, కౌటిల్యుఁడు (క్రీ. పూ. 300) ఆన్వీక్షికి తక్కిన మూఁడింటికి వేరైన ప్రత్యేకశాస్త్రమని చెప్పినాఁడు తక్కినవి త్రయీ అనగా వేదములు; వార్తఅనగా వాణిజ్యము దండనీతి యనగా రాజ్యాంగము, (౧అ. ౨) క్రీ. పూ. ౬-వ శతాబ్దమువరకు వాన్వీక్షకి ప్రత్యేకముగా నభ్యసించవలసిన శాస్త్రముని గుర్తింపఁబడెను. వాఁటినుండి తత్త్వశాస్త్ర నిర్మాణ మారంభమై, క్రీ. పూ. ౧-వ శతాబ్దమునకు 'ఆన్వీక్షకి' స్థానమున 'దర్శన' ముపయోగింపఁబడెను. (చూడు, మహాభారత శాంతిపర్వము. ౧౦. ౪౫ భాగవతపురాణము ౮ కాం. ౧౪. ౧౦) ప్రతితత్త్వ మొక జిజ్ఞాసతో నారంభించి, యొక అవసరమును దీర్చినది. పోల్చు: జిజ్ఞాసయా సందేహప్రయోజనే సూచయతి, (భామతి. ౧అ.౧.౧)

౨ ధర్మశాస్త్రములు చెప్పిన విధులనుండి ప్రజలను విముఖులనొనర్చును గావున ఆన్వీక్షకి నభ్యసింపరాదని రామాయణము చెప్పినది.

ముగా నుండకపోవచ్చును. కాని నాటి యుగవైఖరి ననుసరించి హేతుసిద్ధమైన ప్రతి తత్త్వశాఖయును దర్శనసమాన ప్రమాణము గలదిగా నంగీకరింపవలసివచ్చెను. లోకమునందు వ్యాప్తిలోనున్న బహుళభావముల నొకచోఁ జేర్చి, వానికొక సముచితాకృతి నిచ్చు ప్రయత్నములే దర్శనములని యెంచఁబడెను[1]. అవి సత్యముయొక్క అనేకరూపములలో నేదోయొక రూపమును దెల్పును. ఇట్టి యభిప్రాయమువలన స్వతంత్రములు, సంబంధశూన్యములుగా గోచరించు భిన్నదర్శనము లొకే మహోత్కృష్ట దర్శనరూపములని గ్రహింపఁబడెను. ఏయొక్క దర్శన తత్త్వమును, సర్వదర్శనములయొక్క తత్త్వ ప్రకరణార్థముతోఁ గలిపి తెలిసికొనినఁగాని, సంపూర్ణార్థము నొసఁగఁ జాలదు.

౨. వేదములతో సంబంధము.

విమర్శనావిధానము, తాము నమ్మినతత్త్వములు తామనుకొన్నంత స్థిరతరాధార నిర్మితములుగావని తెలియఁజేసి, తాత్త్వికాహంకార గర్వముల సడలింపఁజేసినది. కాని నాస్తికులయొక్కయు సంశయవాదులయొక్కయు కొందరు బౌద్ధమతానుచరులయొక్కయు సంస్కరణోద్యమోద్రేకము, సర్వసిద్ధాంత నాశకరూపము గైకొనెను. ఇట్టి నాస్తికతా ఫలితములు, హిందూమనఃప్రపంచమున నశాంతి హేతువులయ్యెను. మానవుఁడు సంశయాత్మకుఁడై జీవింపఁజాలఁడు. బుద్ధిబల మదము

[1] మాధవుఁడు: స.ద. సంగ్రహము.

కేవలము సంతృప్తి నొసఁగఁజాలదు. వాగ్వివాదోత్సాహము, మనశ్శాంతి నీయఁజాలదు. మనము సత్యమును దర్కముచే స్థాపింపలేకున్నచో నది తర్కదౌర్భాగ్యమేయగును. అంతమాత్రముచే నుపనిషన్మహర్షులవంటి పూజ్యహృదయుల మహాత్తరాశయములకుఁ బ్రమాదము సంభవింపదు. అనేక యుగవికాసమునందిన సత్యాన్వేషణము, విజ్ఞానము సత్యమున కొకయడుగైన ముందునకు వేయకుండ నుండదు. దైన్య మొకటే మార్గముకాదు, హేతుచకితమైన బుద్ధికి విశ్వాస మాశ్రయమిచ్చును. ఉపనిషద్ద్రష్టలు పావనతమ బ్రహ్మజ్ఞానవిద్యామందిరములో నుత్తమ దేశికులు. భగవంతునిఁగూర్చియు నాత్మజీవితమునుగూర్చియు వారు మనకుపదేశించిరి. నిస్సహాయమైన కేవల హేతువాదముచే మనకు సత్యమును సమూలముగా గ్రహించు సామర్థ్యములేని కారణముచే నాత్మజ్ఞాన సిద్ధులైన బ్రహ్మర్షివరేణ్యుల వాక్యములనుండిమనము వలయు సాహాయ్యసంపద నాసింపవచ్చును. విశ్వాసమువితర్క్యముగా నంగీకరించినవిషయముల నీవిధముగా హేతువాదముచే సమర్థించు తీవ్రకృషి జరిగినది. మానవజాతియొక్క క్రమాభ్యున్నతి నందు

(౨కాండ-౧౦౦-౩౬) (మహాభారతశాంతిపర్వము ౧౮౦-౪౭-౪౯ ౨౪౬-౪౮ హేతుశాస్త్రముచే నపహృతవివేకులై శ్రుతిస్మృతుల నెవరు నిరసింతురో వారుబహిష్కరింపఁదగుదురని మనువుచెప్పినాఁడు (౨౫-౧౧) కాని, గౌతముఁడుతనధర్మసూత్రములందును (౧౧౫) మనువు (౭-౪౩)ను రాజుల కాన్వీక్షకి నాదేశించిరి. శాసనసభలలో హేతువాదు లుండవలెననిరి. శ్రుతిని సమర్థించుహేతువు పరిగ్రాహ్యమే. అన్వీక్షకీసహాయమున వ్యాసుఁడు వేదవిభాగముచేసినాడట. న్యా. సూ. వృత్తి. ౧.౧.౧.

చున్న అనుభవజ్ఞానమును వివేకపూర్వకముగా గ్రహించు యత్నమే తత్త్వశాస్త్రమగుటచే నిందు వైపరీత్యమేమియును లేదు. తత్త్వశాస్త్రనిర్ణయము లంధవిశ్వాసములపై నాధారపడకుండ మనమప్రమత్తులమై యుండవలెను.

ఇట్టి దర్శనములలో నారు ప్రాముఖ్యమునందినవి. గౌతముని న్యాయము; కణాదుని వైశేషికము; కపిలుని సాంఖ్యము; పతంజలి యోగము; జైమిని పూర్వమీమాంస; బాదరాయణుని ఉత్తరమీమాంస లేక వేదాంగము:, ౧. ఇవన్నియు బ్రాహ్మణదర్శనములనగా వేదప్రమాణము నంగీకరించునవి. వేదప్రమాణము నంగీకరించు దర్శనము లాస్తికములనియు, గానివి నాస్తికములనియు నెన్నుదురు. ఒకదర్శనమాస్తికమో నాస్తికమో అదిప్రకటించు ఆస్తిక నాస్తికసిద్ధాంతములపై నాధారపడక, వేదప్రమాణము నంగీకరించునా లేదా యనువిషయముపైననే యాధారపడియుండును. ౨. బౌద్ధశాఖలకును మూలాధారము లుపనిషత్తులేయైనను, వేదప్రమాణమునవి యంగీకరింపని కారణముచే నవైదికములని యెంచబడినవి. ఈ విషయములగూర్చి యధికారజ్ఞానముగల కుమారిలుఁడు బౌద్ధదర్శనములన్నియు నుపనిషత్తులనుండియే తమభావ

---

౧. హరిభద్రుఁడు తన షడ్దర్శన సముచ్చయములో బౌద్ధన్యాయ, సాంఖ్య జైన వైశేషిక జైమినీయదర్శనములను వివరించెను. (౧౪, 3.) జినదత్తుఁడు, రాజశేఖరుఁడు నీభావమునే యంగీకరించిరి.

౨. ప్రామాణ్య బుద్ధిర్వేదేషు.మనువునాస్తికో వేదనిందకః యని చెప్పెను (౨౪, ౧౧) చూడు మహాభారతము ౧౨ పర్వము ౨౭౦. ౬౭.

ములను గ్రహించినవని యంగీకరించి, యింద్రియవిషయము లపైఁ బ్రజలకుఁ బెంపొందిన మితిమీరిన వ్యామోహము నుపశమింపఁజేయు నుద్దేశముతో నివి బయల్వెడలినవనియుఁ జెప్పి, యివన్నియుఁ బ్రామాణ్యముకల దర్శనములేయని వక్కాణించెను. 3.

వేదప్రమాణాంగీకారము, తత్త్వవిషయములలో నాత్మా నుభవమే బుద్ధితర్కమునకంటె శ్రేష్ఠతర మార్గదర్శకరమ్మని యంగీకరించుటయగును. అనగా వేదముచెప్పిన ప్రతిసిద్ధాంత మును నమ్ముటకాని, ఈశ్వరాస్తిత్వమునందు విశ్వాసముంచుట కాని కాదు. సృష్టిరహస్యార్థ సమస్యాపరిష్కారమునకై నిశ్చ యమైన కృషిచేయుదీక్షనే యిది సూచించును. ఈ దర్శనము లన్నియు నొకేయర్థములో వేదప్రామాణ్యమునుగూడ నంగీక రించియుండలేదు. వైశేషికన్యాయదర్శనములు దైవాస్తిత్వము ననుమానప్రమాణముచే గ్రహించినవని మనము ముందు తెలిసికొందుము. సాంఖ్య మాస్తికమేకాదు. యోగ మాచ రణలో వేదమునుండి స్వతంత్రతఁ జూపినది. మీమాంసలు రెండును వేదములపైనెక్కువగా నాధారపడినవి. సామాన్య దైవ భావమును వేదములనుండియే పూర్వమీమాంస గ్రహించినదికాని, పరమేశ్వరభావమునుగూర్చి యది విశేషా త్రమును జూపలేదు. ఉత్తరమీమాంస, యీశ్వరాస్తిత్వమును శ్రుతిప్రమాణముచే గ్రహించి, అనుమానప్రమాణముచే సమర్థించును; దైవసాక్షాత్కారము ధ్యానజ్ఞానములవలన లభిం

3. తంత్రవార్తికము, ౧౩,౨,పు ౭౧

చునని చెప్పెను. ఆస్తికదృష్టిగల అర్వాచీన తత్త్వవేత్తలు గొందరు సాంఖ్యమును వైదికదర్శనములలోఁ జేర్చ నంగీకరించ లేదు. ౧.

దర్శనముల తాత్త్వికలక్షణమునకు వేదప్రమాణము నంగీకరించుటచే విశేషలోపము సంభవించియుండలేదు. ౨. శ్రుతిస్మృతులకుఁ గలభేదము సుప్రసిద్ధమే: వానికి విరోధము సంభవించినచో శ్రుతియే ప్రమాణము. శ్రుతి, కర్మకాండయనియు (సంహితాబ్రాహ్మణములు) జ్ఞానకాండయనియు(ఉపనిషత్తులు) రెండుగా విభజింపఁబడినది. ఇందు జ్ఞానకాండకెక్కువ ప్రాధాన్యమున్నది. ఇందులోఁ జాలవఱకర్థవాదమని త్రోసివేయఁబడినది. ఈ భిన్నలక్షణములన్నియు వేదప్రమాణమును విశాలభావముతోఁ బ్రయోగించుటకు వీలిచ్చును. వేదార్థవివరణము భాష్యకారుల వ్యక్తిగతవిశ్వాసములపై నాధారపడియుండును.

---

౧. భీమాచార్యుఁడు తన న్యాయకోశమునందు పరలోకాద్యస్తిత్వవాది ఆస్తికుఁడనియు, వేదమార్గననుసరింపనివాఁడు నాస్తికుఁడనియుఁ జెప్పినాఁడు. సాంఖ్యము, అద్వైతవేదాంతము నాస్తికములని యాతనిభావము. "మాయావాదివేదాంత్యపి నాస్తిక ఏవపర్యవసానే సంపద్యతే" సాంఖ్యయోగ పంచరాత్ర పాశుపతదర్శనములు, బౌద్ధమతమువలెనే వేదవిరుద్ధములని కుమారిలుఁడు తలఁచినాఁడు. (తంత్రవార్తికము. ౧అ. 3,౪)

౨. న్యాయవైశేషికులనుగూర్చి కీత్ పండితుఁడు వ్రాసిన దితరదర్శనముల విషయమునను సత్యమే: "ఇవి వైదికప్రామాణ్యము నంగీకరించు ఆస్తికదర్శనములే. కాని సృష్టిరహస్యార్థసమస్యల నివి లౌకికపద్ధతులచే సాధింప యత్నించినవి; ఇవి తాము కల్పించిన తత్త్వనిర్ణయములను శ్రుతులంగీకరించినట్లు చూపినవేకాని. నిజముగా నివి స్వతంత్రములగుటయేకాక, వేదవిహితార్థములతో సామరస్యము లేనివిగాఁగూడ నున్నవని చెప్పవచ్చును."

తర్క-పద్ధతుల నుపయోగించి, హేతుసహితనిర్ణయముల నొనర్చియు, పూర్వసంప్రదాయవాక్యములతో నవిచ్ఛిన్నైకతా భావమును బోషింప వారు యత్నింతురు. తాము పూర్తిగా నూతనమైన సిద్ధాంతము నేదైనఁ బ్రకటించుచున్నట్లు తమ్ము భావింప వారిచ్ఛగింపరు. ఇది పూర్తిగా నిజము కాకున్నను, వారు సత్యమని నమ్మిన తత్త్వము ప్రచారమగుట కుపయోగించెను.[౧] భిన్నదర్శనములకుఁ జెందినవిమర్శకులు, వ్యాఖ్యాతలును దమభావములు శ్రుతిసిద్ధము లని ప్రకటించుకొని, ప్రత్యక్షముగా నట్టిశ్రుతిప్రమాణవాక్యములు లభింపకున్నను, తమ ప్రజ్ఞావైదగ్ధ్యముచే నట్టియర్థములను జెప్పఁగల్గిరి. తరువాత సంభవించిన వివాదములలోఁ దమవాదములను సమర్థించుభావములు వేదోక్తములే యని చూప యత్నించిరి; కాని నిజముగా వారు వివరించుచున్న సమస్యలు వేదముల కపరిచితములే, వేదములందలి సామాన్యభావములు సుస్పష్టములు సవివరములు గావు; అందుచే నవి భిన్నశాఖలవారు వారిసిద్ధాంతముల కనుగుణముగా నర్థకల్ప

౧. పోల్చు. గోథే: "ఈవిషయములో నధికప్రజ్ఞావంతులు, కొందరు బయలుదేరిరి. వీరిని సీతాకోకచిలుకలతోఁ బోల్పవచ్చును. ఇవి ఱెక్కలులేని పూర్వస్థితినివిడిచి, ఱెక్కలువచ్చువఱకుఁ దమ్ముఁబెంచి పోషించిన పూర్వదేహము విసర్జించివేయును. ఇతరులు వినయకృతజ్ఞతాది గుణసంపన్నులు; వీరు పూమొగ్గలవంటివారు; ఇవి పూర్ణకుసుమములుగా వికసించుచుఁ దమ కాధారమైన మూలమును విడువక, తమ్ము కాపాడిన కొమ్మనుండి విడివడక, వీని సంబంధ సాహాయ్యములచేఁ గ్రమముగాఁ బరిపక్వఫలము నిచ్చును." (మెర్జుచే నుదాహృతము-యూరపియన్ థాట్ ఇన్ ది నైన్టీంతు సెంచరీ, వాల్యూము ౪ పుట ౧౩౪.)

నము చేసికొనుట కనుకూలములైనవి. మఱియు వేదము, ఉరు గ్రంథములగుటచే భాష్యకారులు తమ కెచట నేవాక్య మనుకూలమని తోఁచిన దానినేయెంచి, తమభావములను సమర్థించుకొనుటయందు ప్రజ్ఞాకౌశలము చూపుట కవకాశము గల్గినది.

దర్శనములలోని భిన్నతత్త్వలక్షణములకుఁ దత్త్వాన్వేషణముల మూలోద్దేశములైన మతదృష్టులే కారణములు. ఒకనిశ్చితసిద్ధాంతముయొక్క చిరంజీవిత్వము దానికాధారమైన తత్త్వసమస్యపై నాధారపడలేదు; దానికిఁ జెందినమతవిశ్వాసలక్షణములపై నాధారపడియున్నది; ఏలన నట్టి మతవిశ్వాసము శ్రుతిప్రామాణ్య మప్రతిహతమను భావముపై నిలువఁగలదు.

3—సూత్రములు

వేదవాఙ్మయ మతివ్యాప్తి పొందినపుడు, వేదవిద్యావేత్తలు తమ భావముల కొక యాకృతి నీయవలసివచ్చుటచే సూత్రసారస్వత ముదయించినది. వారుదర్శనములలోని ముఖ్యసిద్ధాంతముల నన్నిటిని సూత్రరూపమునఁ బ్రకటించిరి. అవి యల్పాక్షరములు, అసందిగ్ధములు, సారవంతములు, విశ్వతోముఖములు, అనవద్యములు నిర్దుష్టములునై యుండవలెను[1]. అనవసర పునరుక్తిరహితములై, మఱియు సాధ్యమయినంత క్లుప్తములై యుండవలెను[2]. వారికిఁ బుస్తకాధారములేమి జ్ఞాపక

1. 'అల్పాక్షరమసందిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్ అస్తోభమనవద్యంచ సూత్రంసూత్రవిదోవిదుః (మాధవుఁడు బాదరాయణసూత్రముపై 1.1.1.) చూడు జయతీర్థుని న్యాయసుధ 1.1.1; భామతి. 1.1.1.

2.

శక్తియే యాధారమగుటచే నీ ప్రాచీనసూత్రకారులు వచో వ్యాప్తి కంగీకరింపరు. ఇట్టి యత్యంత సూక్ష్మాక్షర సంఖ్యాకము లైన సూత్రములు భాష్యములు లేనిదే బోధపడుట కష్ట మయ్యెను.

భిన్నదర్శనములు భిన్నతత్త్వ విచారణములు గల దేశ ములలో వృద్ధిపొందినవి. సూత్ర సంకలనమునకుఁ బూర్వ మనేకతరములనుండి యీ సూత్రములందలి భావములు దేశ ములోఁ బెంపొందుచు వచ్చినవి. అవి యొక్క తత్త్వవేత్త యొక్క భావములుగాని, యొకతరమునకుఁ జెందినవి కాని కావు; అనేకతరములలో ననేక వైజ్ఞానికుల భావముల సంపుటీ కరణములే సూత్రములైనవి. సూత్రములకు గర్భస్థ, ప్రసవ కాలములు వేఱైన కారణమున వాని జన్మకాలమును నిర్ణయిం చుట సులభము కాదు. ఆత్మవిద్యాసంపత్తికి సునిశ్చితారంభ కాలము లుండవు.

సూత్రములు గతానేకతర కృషి పరంపరోద్భవములు. "అవి చరిత్రలో నొక కేంద్రస్థానము నాక్రమించును; పెక్కు పూర్వతరములలో వ్యాప్తములైయున్న తత్త్వ సారస్వతవ్యాస ముల నొకవైపున నవి సూత్రీకరించినవి. వేఱొకవైపున ననవ రత విశాల ప్రవృత్తిఁ జూపిన భాష్యకారుల యొక్కయు, స్వతంత్ర రచయితల యొక్కయు నభ్యుదయభావ ప్రవాహము లకు జీవనప్రదాన మొనర్చు పర్వతశిఖర ఝురీరూపమై విలసి ల్లినది. ఈ పర్వత ఝురులు నేఁటికిని జిజ్ఞాసువులకు నిర్మలతత్త్వా మృతము నూటలూరించుచునే యున్నవి. దీనికింక నుత్కృష్ట

మైన భావిదశ యుండఁగలదని మావిశ్వాసము"[౧]. సూత్రరచనకు మునకుఁ జాల పూర్వమే దర్శనములు బయల్వెడలి యుండవలెను. భాషాభావములరీతుల ననుసరించి చూచినచో నీతత్త్వసూత్రము లన్నియు నించుమించుగా నొకేయుగమునకుఁ జెందినవని తోఁచును[౨]. సూత్రగ్రంథకర్తలు తత్త్వస్థాపకులుగాని, మూలపురుషులుగాని కారు; వారు కేవల సంకలన కర్తలుమాత్రమే. తత్త్వసూత్రములలో నితర తత్త్వములకుఁ బరస్పరస్మరణ మున్న కారణము దీనిని ఋజువుచేయును. సూత్ర సంకలనదశకుఁ బూర్వము వివిధదర్శనము లేక కాలముననే దేశమునఁ బెంపొందుచు వచ్చినవి. భిన్నసిద్ధాంతములనుండి బయల్వెడలిన భిన్నదర్శనములు, బుద్ధుని యనంతరతరములలో నారంభించి క్రైస్తవ శకారంభమునకుఁ బూర్వమే స్థాయీభావము నొందినవి. ఈ తత్త్వభావము లన్నిటికి నాధారము స్మృతిపరంపరయే కాని లిఖితగ్రంథజాలము కాదు. భగ్నస్మృతి హేతువుచే ననేక ముఖ్య తత్త్వములు నశించియుండవచ్చును. మనకు మిగిలియున్నవైనను బూర్తిగా మూలశుద్ధములు కాకపోవచ్చును. కొన్ని పూర్వతరములకుఁ జెందినవి. బృహస్పతి

౧. థీబో: శంకరభాష్యమున నుపోద్ఘాతము, పు. ౧౨.

౨. ఏకో యొకరూపములో దర్శనములన్నియు క్రీస్తుశకమునకుఁ బూర్వమునందే యుండియుండవలెను. జైనులప్రాచీన మతగ్రంథములలో వైశేషిక, బౌద్ధ, సాంఖ్య, లోకాయత, షష్టి తంత్రదర్శనములు పేర్కొనఁబడెను. (వీబరు సాన్స్క్రిటు లిటరేచరు, పు. ౨౩౬, ౨౪౯ చూడుము. లలితవిస్తారము ౧౨; చరకసంహిత; మహాభారతము, నారాయణీయప్రకరణము.

సూత్రములు, వైఖానస సూత్రములు, భిక్షుసూత్రాదికము లును, తత్త్వ సారస్వతములోఁ జాలభాగమును నశించియుండు టచే, భిన్న దర్శనముల కుండియుండు సంబంధ కాలాదికములను గూర్చిన విశేష వివరములు మనకుఁ దెలియకుండఁ బోయినవి. సూత్రములు క్రమవికాసమంది రచింపఁబడిన కాలము బుద్ధునికి నశోకునకును మధ్యమకాలమని మాక్సుముల్లరు పండితుఁడు నిర్ణయించినాఁడు. కాని వేదాంత సాంఖ్యయోగ సూత్రముల విషయములోఁ బరిణతరూపము లభించుటకుఁ దత్పూర్వము చాలకాలము పట్టియుండునని యాతఁ డంగీకరించినాఁడు. కౌటి ల్యుని యర్థశాస్త్ర మీ భావమునే వ్యక్తపఱిచినది. నాఁటికిఁ బూర్వము పూర్వమీమాంసా సాంఖ్యములు రెండుభాగము లుగా నుండి 'ఆన్వీక్షికి' యను నామమునఁ బరగుచుండెను. బౌద్ధసూత్రములలో నితరసూత్ర స్మరణములు చాల తక్కువగా నున్నను, షడ్దర్శనజ్ఞానము వానికిఁ గలదని తెలియుచున్నది. బుద్ధునియనంతరము పూర్వభాగదశలలోఁ బ్రసన్నమైన విజ్ఞాన జీవితప్రవాహము సమానములైన బహుముఖముల పాయలై ప్రవహించినది. కాని వీనిని సూత్రీకరింపవలె ననుకోరిక, ప్రతి ఘటనోద్యమముల ఫలితముగా జనించినది. ఈ భిన్నదర్శనము లనంతర సంకలనకర్తల చేతులలోఁ జాలమార్పులను బొంది యున్నను,నివన్నియు మూలపురుషుల నామాంకితము లయియే ప్రచురితములైనవి. వేదాంతమునందు శంకర రామానుజాదు లనేకులు సిద్ధాంత విభేదములను గల్పించినను, వేదాంతసూత్ర తత్త్వ మొక్క వ్యాసుని తత్త్వమనియే నేఁటికిని నమ్మెదురు.

ఘనతములైన భారతీయ తత్త్వవేత్తలు సైతము, తాము కేవలము మూలగ్రంథార్థ వివరణము చేయుచున్నామనియే చెప్పుకొనిరి కాని, యట్టి మూలార్థ వివరణమునందు వారు స్వయం ప్రతిభా కల్పనములను జూపియుండిరి. ప్రతి దర్శనము నితర దర్శనములను దృష్టిలో నుంచుకొనియే రచింపఁబడినది. షడ్దర్శనోద్యమము నేఁటికిని పరిణతినందుచునే యున్నది. ఒకరి వెనుక నొకరుగా వచ్చిన భాష్యకారులు సంప్రదాయ సిద్ధాంతములను ప్రతిస్పర్థుల దాడులనుండి రక్షించి సమర్థించుచునే యున్నారు.

ప్రతిదర్శనము విషయములోను, మొదటనొక తత్త్వజిజ్ఞాసావిర్భావకాలమును, తదనంతరము సూత్రీకరణమును జరిగినది. దానితరువాత నీసూత్రములకు భాష్యములు. తరువాత టీకలు, వృత్తులు, సర్థవివరణములు బయలుదేరి, మూలభావసిద్ధాంతములకు మార్పులు, పాఠాంతరములు, విస్తృతీకరణములు పెంపొందినవి. ఉపనిషత్తులకాలము నుండియు భాష్యము లన్నియు సంవాదరూపముననే యుండెను. క్లిష్టములైన తత్త్వసమస్యల కర్థసౌలభ్యమునుగూర్చుటకు సంవాదరూపమే యుత్తమమైనపద్ధతిగా గ్రహింపఁబడినది.

౪—సామాన్యభావములు

షడ్దర్శనములకుఁ గొన్నిముఖ్యభావములు సమానములేగ. ఇవన్నియు వేదప్రమాణము నంగీకరించినవనఁగా నివి

---

౧. "వివిధదర్శనములను నేను విశేషముగాఁ బరిశీలించిన కొలఁదియు, విజ్ఞానభిక్షువు మున్నగువారు వీనినిగూర్చి తలపోసినభావమే నాకును హృదయ

యొకే జ్ఞానసాగరమునుండి తమభావములను గ్రహించిన వని యర్థము. తమభావములు ప్రజలకు సులభగ్రాహ్యములగుటకు, హిందూ దేశికులు తమకులభించిన సంప్రదాయసంపత్తి నుపయోగించుకొనిరి. అవిద్య, మాయ, పురుషుఁడు, జీవుఁడు, భిన్నదర్శనములకు సమానతాత్త్వికశబ్దములైనను,నీపదముల కాయాదర్శనము లిచ్చిన భిన్నార్థముల ననుసరించి వానివైలక్షణ్యము తెలియును. విజ్ఞానచరిత్రమునందుఁ గొన్నిశబ్దములు, వాక్యభాగములు వివిధదర్శనములలో భిన్నార్థములతో నుపయోగించుట తఱచుగాఁ దటస్థించుచుండును.ఉత్తమమతవిజ్ఞానమునకుఁజెందిన జీవద్భాషను గొన్నిమార్పులతో నుపయోగించి ప్రతితత్త్వము తనసిద్ధాంతములను బ్రకటించును. ఈదర్శనములలోఁ దత్త్వశాస్త్రము స్వీయజ్ఞానసహితమగును. వేదములందు రచింపఁబడిన ఆత్మానుభవములు తార్కికయుక్తిచేఁ బరిశీలింపఁబడినవి. ప్రమాణస్వరూపనిర్ణయము, జ్ఞానసాధనవిచారము ప్రతిదర్శనమందొక ముఖ్యప్రకరణమైనది. ప్రతిదర్శనమునందు ప్రత్యేకమైన జ్ఞానసిద్ధాంతమున్నది; ఈజ్ఞానసిద్ధాంత మాదర్శక తత్త్వమున కవిలంఘ్యమైనదో, తత్ఫలితమోయైయుండును. అంతర్దర్శనము, అనుమానము, శ్రుతి మూఁడు నీదర్శనములన్నియు

మున నాటుకొనినది; వద్దర్శనముల తత్త్వవైవిధ్యాంతర్నిహితమై జాతీయ సామాన్యతత్త్వజ్ఞానమని చెప్పఁదగిన భాషసంపద, దూరస్థమై, ప్రాచీనమై యుత్తరదిశనుండున్న మానససరోవరమువలె నున్నది. ఈకాసారమునుండి ప్రతి తత్త్వవేత్తయుఁదనకనుకూలమైనంత జ్ఞానోదకమును మోసి తెచ్చికొనినాఁడు." (మ్యాక్సుముల్లర్, సేక్రెడ్ బుక్ సీరీస్, పు. ౨౮)

నంగీకరించిన ప్రమాణములు. అంతర్దర్శనము హేతుదర్శనము కంటె నధికమైనప్రమాణము. తర్కయుక్తికి జీవితముసర్వతో ముఖముగా విదితము కాదు. స్వీయవిజ్ఞానలక్షణము ప్రపంచము యొక్క పారమార్థిక ప్రమాణము కాఁజాలదు. దీని నతిక్రమించిన దింకొకటి యున్నది. దీనినే అంతర్దర్శన మనియు, స్వతఃప్రమాణ మనియు పూర్ణవిజ్ఞానప్రమాణ మనియు నీశ్వర సాక్షాత్కారమనియుఁ జెప్పుదురు. దానిని సరియగుమాటలలోఁ జెప్పలేము; అందుచే నతీంద్రియజ్ఞాన మందుము. మన కిట్టి యతీంద్రియజ్ఞానకిరణస్పర్శ లప్పుడప్పుడు తగిలిననాఁడు మన మొక విశాలోన్నతకాంతి సీమకుఁబోయిన యనుభవము కలుగును. ఆత్మవివేకము లేనిది పశుజ్ఞానము; ఆత్మవివేకముగలది మనుష్యులజ్ఞానము. వీని కెంత భేదమున్నదో, మానవుని యాత్మ వివేకజ్ఞానమునకును, మానవుఁడు పొందవలసిన అతీంద్రియజ్ఞానమునకును నంతభేదమున్నది. కేవలతర్క యుక్తికి సాధ్యము కాని అతీంద్రియదృష్టిపై భారతీయ తత్త్వశాస్త్రమాధారపడి యున్నది. తర్కభౌతికశాస్త్రములపై నాధారపడిన సంస్కృతి కర్మ కుశలతాసిద్ధినొసఁగవచ్చును గాని, మహదావేశజనకము కాఁజాలదు.

దర్శనములన్నియు బౌద్ధసంశయవాదమును నిరసించి, బౌద్ధులయెడ తెగని క్షణిక దశాపరంపరాప్రవాహమునకు వ్యతిరేకముగా శాశ్వతసత్య మను నచలప్రమాణ కుడ్యము నొక దానివి నిర్మించినది. అనాదికాలమునుండియు జగత్తను మహావాహిని ప్రవహించుచున్నది; ఈప్రవాహము కేవలమనఃకల్పి

తముకాదు; నిజమైనదే. అది అవ్యక్తమైన ప్రకృతివలనఁగాని మాయవలనఁగాని, అణువులవలనఁగాని వ్యక్తమగుచున్నది." "నామరూపములు తొలఁగింపఁగా దేనియందు ప్రపంచము నిలిచి యున్నదో దానిని గొందరు ప్రకృతియనియుఁ, గొందరు మాయ యనియుఁ గొందరణువు లనియుఁ జెప్పుదురు.౧" దేని కాదియున్నదో దాని కంతమున్నదని విశ్వసింపఁబడినది. భిన్న భాగములచేఁ గల్పితమైన దేదియైనను, నిత్యమునుగాదు, స్వతంత్రస్థితిసహితమునుగాదు. ఏదియథార్థమో అది అవిభాజ్యము, దేశమునందుఁ గాలమునందు వ్యాప్తమైన జగత్తుసత్యముకాదు; ఏలననట్టి జగత్తు పరిణామ నశమైనదేకాని యచలము కాదు. దీనికి వెనుక నేదో సత్యమైనదున్నది — అణువులుగాని, జీవులుగాని, ప్రకృతిపురుషులుగాని, పరబ్రహ్మకాని సత్యస్వరూపములు.

సంసారమొక చక్రమువంటిదని సర్వదర్శనము లంగీకరించును. సృష్టిస్థితిలయాత్మకములయిన యుగసహస్రములు కాలచక్రమునఁ బరిభ్రమించుచుండును. అభ్యుదయమునందు విశ్వాసమున కీసిద్ధాంతము వ్యతిరేకముకాదు; ఏలనఁ బ్రపంచము లెక్కలేనన్ని పర్యాయములు గమ్యస్థానమును జేరుట; తిరిగి బయలుదేరినచోటికి వెనుకకు నెట్టఁబడుటయుఁగాదు జరుగునది. సృష్టిలయము లనఁగాఁ బ్రపంచము లుదయించి నశించుటయుఁ

---

౧. తన యోగవార్త్తికములో బృహద్వాశిష్ఠమునుండి విజ్ఞానభిక్షు వుదాహరించినాఁడు.

"నామరూపవినిర్ముక్తమ్ యస్మిన్ సంతిష్ఠతే జగత్
తమాహుః ప్రకృతిమ్ కేచిన్మాయమన్యేపరే త్వణుమ్."

దిరిగి నూతనప్రపంచము లుదయించుటయుఁ గాదు. నూతన ప్రపంచము జగచ్చరిత్రలో నొకనూతనాభ్యుదయ ఘట్టము; ఈఘట్టమునందుఁ బూర్వప్రపంచములో నపరిపక్వములైయున్న శక్తులన్నియుఁ దిరిగి వికసించి, వృద్ధిపొంది, పరమావధిని జేరు నవకాశములుండును. అనగా మానవజాతి తనకుఁగల యూర్ధ్వ గమన మార్గమునఁ దిరిగి యాత్రనారంభించి పురోగమన మొనర్చును. ఇట్టియుగము లనంతములై దొరలిపోవుచుండును.

పూర్వమీమాంసతప్పఁ దక్కినదర్శనములన్నియు మోక్ష సాధనపద్ధతులను జూపును. పాపవిపర్యయ దోషములవలన నజ్ఞానగతమైన యాత్మస్వస్వరూప జ్ఞానమును బొందుటే మోక్షమని వీనియభిప్రాయము. దర్శనములన్నిటికిని లక్ష్యమొకటే; పూర్ణసమచిత్తశాంతి, సందేహాసరోధవిముక్తి, దుఃఖయాతనా రాహిత్యము. నిస్సంశయము, ప్రజ్ఞాన్నాదిరహితము, చెక్కు చెదరని నిత్యప్రశాంతియు నార్జించుటే. చాలదర్శనములు జీవన్ముక్తిభావము నంగీకరించినవి.

ప్రపంచము నిత్యధర్మబద్ధమైనదని హిందువుల మూల విశ్వాసము; కాని మానవుఁడు తనలక్ష్యమును సాధించుకొనుటకు వలయు స్వాతంత్ర్యమునున్నది. పూర్వజన్మములను దర్శనము లంగీకరించును. మానవజీవితము మోక్షమార్గములో నొకఘట్టము; మార్గము, మార్గము తోడ్కొనిపోవు గమ్యస్థానము దృష్టిగోచరములు కావు. ఈయాత్రలో మరణము తుది విషయము కాని, ఆటంకముగాని కాదు; నూతనఘట్టమునఁ జేర్చు

సాధనమే. ఆత్మవికాస మవిచ్ఛిన్నపరిణామమే; జన్మమరణము లచే నది వివిధదశలతోఁ గూడి యుండును.

వేదాంతము మనలను సత్యమందిర ద్వారమునొద్దకుఁ దోడ్కొనిపోవును; కాని మందిరములోనికిఁ జేర్పదు; మందిర ప్రవేశమున కంతర్దర్శనము లేక సాక్షాత్కార మవసరము. మనము సంసారాంధకారమున దారితప్పి పడిపోయిన శిశువుల వలెనుండి, మనస్వభావము నెఱుఁగక, భయ భ్రాంతులతోఁ దడవులాడుచున్నాము. కామరాగాది దోషములనుండి మనలను విముక్తులనొనర్చి, మనయజ్ఞానములను దొలఁగించి, మన సత్య స్వరూపము నెఱుకపఱచు జ్ఞానకాంతి యవసరమైయున్నది. అట్టి ఆత్మజ్ఞానము మోక్షప్రాప్తి సాధనమని యందరంగీకరించిరి; మోక్షస్వరూపమునుగూర్చి భేదాభిప్రాయములున్నవి.[౧] అజ్ఞానమే బంధహేతువు; కావున సమ్యక్ జ్ఞానమే మోక్షసాధనము. కేవలధర్మమునకుఁజెందిన యంతరువున కతీతమైనస్థితికిఁబోవుటే దర్శనముల కాశయమైయున్నది. పంకమందుద్భవించియుఁ బైకి వచ్చి వికసించు పరిశుద్ధపద్మముతో జ్ఞానికిఁబోలిక చెప్పఁబడెను. అతనీవిషయములో ధర్మాచరణ లభ్యమగు శ్రేయమిదివఱకే సిద్ధించినది. సంసారచక్రమునందు ధర్మాధర్మములు సదసద్గతులకుఁ గారణములైనను, ధర్మాతీత పథము పొందినవ్యక్తి సంసారమునుండి తరించును. స్వార్థరహితప్రేమ, నిష్కామకర్మ,

౧. బౌద్ధవిజ్ఞానవేత్తయగు ధర్మకీర్తియు "సమ్యక్ విజ్ఞాన పూర్వికా, సర్వపురుషార్థసిద్ధిః" యని న్యాయబిందు గ్రంథము నారంభించినాఁడు.

చిత్తశుద్ధి, ధర్మానుష్ఠానజీవితమునకు ముఖ్యములని దర్శనము లన్నియు నంగీకరించినవి. కొలఁదిభేదములతో నన్నియు వర్ణాశ్రమ ధర్మములను సమర్థించినవి.

నేను మొదట నుపోద్ఘాతము౧.లోఁ జెప్పినరీతిని భారతీయ తత్త్వశాస్త్రరచన మనేక క్లిష్టసమస్యలతోఁగూడి యున్నది. ముఖ్యరచయితల కాలములు గ్రంథములు నిస్సందేహములు గావు; సుప్రసిద్ధులచారిత్రిక యాథార్థ్యములు కొన్నితావుల శంకింపఁబడినవి. అవసరములైన పెక్కురచనలు అలభ్యములు; మనకు లభించి ముద్రితములైయున్నవైనను సక్రమ పద్ధతిలో లేవు. భారతీయవిజ్ఞానవిదు లెవ్వరును భారతీయ తత్త్వశాస్త్ర రచనకుఁ బూనుకొనియుండలేదు. మాధవుఁడు తనదర్శన సంగ్రహమునందుఁ బదునాఱు భిన్నదర్శనముల వివరించినాఁడు. మేము మొదటిభాగములో లోకాయత బౌద్ధజైనభాగములను బ్రదర్శించియున్నాము. దీనియందు న్యాయవైశేషిక, సాంఖ్య యోగ, పూర్వోత్తర మీమాంసలనుగూర్చి తెలుపఁదలఁచి నాము. జైనము, రామానుజమతము, పూర్ణప్రజ్ఞామతము, వేదాంతసూత్రములపై నాధారపడి భిన్నతత్త్వములను గల్పించి నవి. పాణినిరచనమునం దంతగాఁ దత్త్వవిశేష ప్రసక్తి లేదు. మీమాంసకుల భావమైన శబ్దశాశ్వతత్వము నంగీకరించి,స్ఫోటవాదమును గల్పించినది;అనఁగాఁ బ్రతిశబ్దమునందు నదృష్టమైన యొకబీజాత్మకశక్తియున్నదనియు నది యేభావమునకు

౧. భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము. ప్రథమభాగము.

వాహనమనియు నీసిద్ధాంతము చెప్పను. ఈషడ్దర్శనములలో వైశేషికమున కధిక గౌరవము లేదు; న్యాయదర్శనము తర్కశాస్త్రానుబంధముచే ముఖ్యముగా వంగదేశమునందు విశేషవ్యాప్తి నొందినది. యోగదర్శన మాచరణములో నేకొలఁదిమందిచేత నభ్యసింపఁబడుచున్నది. పూర్వమీమాంస హిందూధర్మశాస్త్రముతో సన్నిహితసంబంధమును గలిగియున్నది. సాంఖ్యమనుష్ఠానయోగ్య దర్శనమే కాదు. ఇఁక వేదాంతదర్శనమే భిన్నరూపములలో దేశమంతయు నలముకొనినది. ఈషడ్దర్శన పరిశీలనమునందు మనము సుప్రసిద్ధములైన సూత్రములను వానిముఖ్యభాష్యములను గణింపవలసియున్నది. ఇటీవల విజ్ఞానవేత్త లేకొలఁదిమందియో తప్ప, మన కొసఁగిన తత్త్వనిర్ణయములు విశేషాదరపాత్రములుగావు; వారిపాండిత్య మపారము; కాని, వారు చరిత్రలో క్షీణదశకుఁజెందినవారగుటచే సృజననిర్మాణములకు బదులు, విమర్శనము, పునర్నిర్మాణము వారికర్తవ్యలక్షణములైనవి. వ్యక్తిగతవిశ్వాసములను సమర్థించుట, సువిదితములైన విషయముల కతినిగూఢములగు నర్థాంతరకల్పనములు, తమకు నచ్చిన ఆస్తికభావమునెడ నతిపక్షపాతదృష్టి, తత్త్వాన్వేషణమునందు నిర్వీర్యత మున్నగువారు ప్రదర్శించిన లక్షణములు మనకు విశేషాదరయోగ్యములు గావు.

మన కనవద్యమైన యాచారము ననుసరించి, ప్రపంచవిషయ విభాగముల నిచ్చు న్యాయవైశేషికములతో నారంభించి, సాహసాంచిత విజ్ఞానావలోకనములచే మనలోకానుభవము నర్థమును నిర్ణయింపఁబూనిన సాంఖ్యయోగముల తత్త్వములను

బరిశీలించి, శ్రుతిసిద్ధములైన సత్యములకును, తత్త్వశాస్త్రనిర్ణయములకును సామరస్యమున్నదని ఋజువుచేయ యత్నించిన మీమాంసాదర్శన పరిశీలనముతో ముగింతము. ఈపద్ధతిరచన, చరిత్రానుగుణము కాకున్నను, విశుద్ధతర్క హేతు ప్రసిద్ధమై యుండఁగలదని మే మాశించెదము.

ద్వితీయాధ్యాయము

న్యాయసిద్ధాంతము

౧—న్యాయవైశేషికములు.

ఇతరదర్శనము లన్నియు జగత్తు నేకముగాఁ దీసికొని తత్త్వనిర్ణయములు చేసియుండఁగా, న్యాయవైశేషికములు, లౌకిక భౌతికవిజ్ఞానము లున్మాదసంజాత భావము లని నిరసింపక వీనిమూలమున జగద్విభాగ పరిశీలనము సలిపి, తత్త్వములను గల్పించియున్నవి. విషయపరిశీలనమున కిదివఱ కుపయోగించిన పద్ధతులకు భిన్నముగా శాస్త్రీయవిధానము నీదర్శనము లుపయోగించినవని తదనుచరులు ప్రకటించుచున్నారు. తార్కిక విమర్శాన్వేషణ పద్ధతుల ననుసరించి, బౌద్ధవిజ్ఞానవేత్తలు ప్రకటించిన నిర్ణయము లసమంజసము లనియు, జీవితముయొక్క అవిచ్ఛిన్నరూపము క్షణికదశాపరంపరగా విడఁగొట్టుట హేతు

విరుద్ధమనియు నీ దర్శనములు వాదించును. బాహ్యప్రపంచము కేవల మనఃకల్పితమగు నూహామాత్రమే యను బౌద్ధులక్షణిక వాదమునుండి వెలువడు సంశయాత్మక తత్త్వముల నెదుర్కొని నిరసించుటకే ముఖ్యముగా నివి ప్రయత్నించును సంప్రదాయ సిద్ధముగాఁ జెప్పఁబడిన వస్తువు లున్నవనియు, నంతరంగమున నాత్మ, బాహ్యమునఁ బ్రకృతి గలవని యీదర్శనములు తర్కయుక్తముగా ఋజువుచేయ యత్నించును. ప్రత్యక్షమైన యింద్రియప్రమాణము, హేతునిర్ణయములపై నాధారపడి, మతవిద్వేషులైన వైజ్ఞానికు లాస్తికతపై దాడివెడలినపుడు బయలుదేరిన సంశయ మహాప్రవాహముల నెదుర్కొనుటకుఁ గేవల శబ్దప్రమాణ విశ్వాసము చాలదు. సమ్యక్ జ్ఞానాధారములను దెలియు విధానములను సమగ్రపరిశీలనము చేసినప్పుడుకాని జీవితమత లక్ష్యములు చేకూరవు. శ్రుతిజ్ఞానమును, నింద్రియ జ్ఞానము నాన్వీక్షకీ శాస్త్రవిధుల ననుసరించి, విచక్షణాన్వితమైన పరిశీలనమునకు గురిచేయవలెను[1]. హేతుసిద్ధమైన దేదియైనను సత్యమని యంగీకరించుటకు నైయాయికుఁడెల్లప్పుడును సంసిద్ధుఁడే[2]. ఆత్మస్వరూపమును మోక్షావస్థను గూర్చి మాత్రమే న్యాయదర్శనము వివరించినచో నీవిషయములనే

---

౧. ప్రత్యక్షాగమాభ్యామ్ ఈక్షితస్యఆన్వీక్షాతయావర్తతఇతి ఆన్వీక్షికీ (న్యా.భా.౧అ.౧.౧.) మఱియు, "ప్రత్యక్ష శబ్దప్రమాణములచే నిదివఱకే 'ఈక్షిత' మైన విషయమును 'అను ఈక్షణ'ము చేయుటచే అన్వీక్షయైనది." (న్యా.భా.౧అ.౧.౧.) అరిస్టోటలు వచించురీతిని తర్కము 'అనుభావము'ల శాస్త్రము, అనగా జ్ఞానమాత్మ పరిశీలనము చేయు పద్ధతి.

౨. బుద్ధ్యాయదుత్పన్నమ్ తత్సర్వం న్యాయమతమ్.

యుపనిషత్తులును వివరించినవి కావున నవి డీరెంటికిని భేదమే లేకయుండెడి దని వాత్స్యాయనుఁడు నుద్యోతకరుఁడును బలికి యున్నారు. తత్త్వసమస్యలను హేతుచర్చచే నిర్ణయించుట లోనే న్యాయతత్త్వ వైశిష్ట్య మిమిడియున్నది. తర్క-ప్రమాణ సూత్రములచే జ్ఞానవిషయముల విమర్శించి పరీక్షించుటే న్యాయశాస్త్ర ప్రయోజనమని వాచస్పతి నిర్వచనము చేసినాఁడు3.

న్యాయవైశేషికములు, సంప్రదాయ తత్త్వశాస్త్ర భావములగు దేశకాలనిమిత్త ద్రవ్యములు, చిత్తము, ఆత్మ, జ్ఞానము మున్నగువానిని గ్రహించి, అనుభవములో వాని యర్థములను వివరించి, లభించిన ఫలితములకు జగత్సిద్ధాంత రూపము లిచ్చినవి. తార్కిక భౌతికరంగము లీ సంప్రదాయము లందు ప్రధానలక్షణములగును. న్యాయవైశేషికములు క్రమముగా నాంతరంగిక బాహ్యప్రపంచములను విషయములుగాఁ దీసికొనినవి. జ్ఞానసాధనసామగ్రిని విపులముగా వర్ణించి సర్వము సంశయాత్మక మను సంశయవాదమును న్యాయశాస్త్రము కఠినముగా నిరసించును. ప్రత్యక్షానుభవమును బరిశీలించుటే వైశేషికశాస్త్ర ప్రధానోద్దేశము. మన కింద్రియముల వలనఁ గాని, అనుమానమువలనఁగాని, శ్రుతివలనఁగాని తెలిసిన వస్తువులను బరీక్షించుటకుఁ గొన్ని సామాన్య నియమముల నిది కల్పించినది. ఇట్టి దృష్టిని స్వీకరించి న్యాయవైశేషిక తత్త్వములు జీవాత్మ లున్నవనియుఁ, దమ చుట్టునున్న ప్రకృతిశా

3. ప్రమాణైరర్థపరీక్షణమ్. (న్యా.వా.తా.టీక,౧అ.౧.౧.)

సంపర్కమును గలిగి యున్నవనియు నమ్ముటలో నాశ్చర్యము లేదు.

ఈ రెండు నొకే దర్శనములోని రెండుభాగములని చాల కాలము తలఁపఁబడెను. వస్తువులను జ్ఞానసాధనములఁగూర్చియు నిర్ణయించిన యొకే శాస్త్రమునుండి విడిపోయిన రెండుశాఖలే స్వతంత్ర శాస్త్రములైనవని కొంద రభిప్రాయపడిరి. అర్వాచీన గ్రంథము లీ రెండు నొకేశిక్షణముగా, యొక్క ద్వివిధరూపములని భావించినవి. ఈవిషయమున నెట్టినిశ్చయమును జెప్పుటయుఁ గష్టమైనదే. వాత్స్యాయనుని న్యాయభాష్యమునందును నీ రెండును వేరుగాఁ జూడఁబడలేదు. వైశేషికము న్యాయమున కనుబంధముగాఁ గూడఁ జూడఁబడెను౨. ఉద్యోతకరుని న్యాయవార్తికము వైశేషిక సిద్ధాంతముల నుపయోగించెను. ఈరెండును జాల పూర్వమే కలిసినవనియు, న్యాయవార్తికము రచించిననాటికి వీనిసంయోగము పూర్తియైనదనియు జాకోబిపండితు నభిప్రాయమైయున్నది3. పెక్కు న్యాయసూత్రములు వైశేషిక

౧. చూడు వరదరాజకృతతార్కికరక్షా; కేశవమిశ్రుని తర్కభాషా, శివాదిత్యుని సప్తపదార్థా; విశ్వనాథుని భాషాపరిచ్ఛేదము; సిద్ధాంతముక్తావళి; అన్నంభట్టుని తర్కసంగ్రహము, దీపిక; జగదీశుని తర్కామృతము: లౌగాక్షి భాస్కరుని తర్కకౌముది. బౌద్ధవైజ్ఞానికులైన ఆర్యదేవుఁడు, హరివర్మయు న్యాయము వైశేషికమునకు వేరైన స్వతంత్రశాస్త్రమని యంగీకరింపలేదు. (Wi వైశేషిక ఫిలాసఫీ, పు ౫౪-౫౬)

౨. న్యా.భా.౧౭ ౧.౪; వాత్స్యాయనుఁ డుదాహరించిన వేదాంతసూత్రములు 3౭.౧.౧౬ న్యా.భా.లో ౨౭.౨.౨౪; వే.సూ.౪.౧.౧౬.న్యా.భా.లో.3.౧.33;3.౧.౬౨.

3. ఇ.ఆర్.ఇ.వాల్యూము.౨.పుట ౨౦౧.౪.

సూత్రముల భావమును గలిగియున్నవి. ఈ రెండును సమనంతర దర్శనములని చెప్పఁబడినవి. ఏలన రెంటికి జీవానేకత్వమునందును, ఈశ్వరునియందును, అణుకల్పిత జగత్తునందును, సమ విశ్వాసముండుటే కాక రెండును వానినిగూర్చి సమానవాదములనే చేయును. ఈ రెండు దర్శనములు నతిప్రాచీనకాలమందే సంయోగమందిన మాటనిజమే కాని, ఒకటి తార్కికరంగమునకు, నింకొకటి భౌతికరంగమునకు నధికప్రాముఖ్య మిచ్చిన భేదముమాత్రము లేకపోలేదు౪. హేతునిశ్చితమైన వస్తుజ్ఞానము యొక్క రీతులను, విధులను న్యాయశాస్త్రము నిర్ణయించియుండఁగా, వైశేషికము ప్రపంచ మణుకల్పిత మను విషయమును నిశ్చయించును. అణువాదమును న్యాయము వాదమువస రము లేకుండ నంగీకరించెను౧.

---

౪. ఉద్ద్యోతకరుఁడిట్లు చెప్పెను; "ఇతరశాస్త్రములు ప్రమాణములను నిర్ణయింపవు; ప్రమాణములవలనఁదెలిసిన విషయములనే విచారించును."

(న్యా.వా.౧అ.౧.౧.)

౧. వైశేషికము న్యాయమునకుఁ బూర్వమైనదని గార్బేయభిప్రాయము. (ఇ,ఆర్,ఇ,వాల్యూము ౧౨,పుట ౯౬౯,చూడు ఫిలాసఫీ ఆఫ్ ఏన్షెంట్ ఇండియా. పు,౨౦;జె.ఎ,ఓ,యస్,౩౧.) గోల్డుస్టుకర్ వైశేషిక మొక న్యాయశాఖయనినాఁడు, కీత్ గార్బే భావము నంగీకరించును. ఇది విశేషహేతుయుక్తముగానున్నది;ఏలన విదర్శన పూర్వక పరిశోధనములన్నియు వ్యక్తిగతతత్త్వముల ననుసరించును. న్యాయసూత్రముల నిర్మాణస్వరూపము; శబ్దశాశ్వతత్వము, ఆత్మస్వరూపము, అనుమానవిధానము మున్నగు సమస్యలను గూర్చిచూపిన విశేషశ్రద్ధ కీత్ పండితుని భావమును సమర్థించుచున్నవి. (న్యాసూ,౪,౧,౯౧) లో ఈశ్వరునిగూర్చి చెప్పినదీవిషయములో వైశేషికము చెప్పుదానికంటె నధికమైనది. దేహవ్యాపారములనుండి ఆత్మాస్తిత్వమును సమర్థించువాదము సర్వమనోభావముల కాధారమైన దాత్మయనిచెప్పు న్యాయవాదముకంటె సం

చిరకాలమునుండియు న్యాయతత్త్వము విశేష గౌరవా దరములను బొందియున్నది. మనువు దానిని శ్రుతిలోఁజేర్చి నాఁడు. యాజ్ఞవల్క్యుఁడు వేదాంగముల నాలుగింటిలో నొకటి న్యాయమని నిశ్చయించెను౨. హిందువు లభ్యసింప వలయు విషయపంచకము కావ్యనాటకాలంకార తర్క-వ్యాకర ణములు. తరువాతనే శాస్త్రము ప్రత్యేకముగా నభ్యసించినను సర్వశాస్త్రములకు మూలాధారమైనది తర్క-శాస్త్రమని భావింపఁబడెను. ప్రతి హిందూ విజ్ఞానశాఖయు న్యాయశాస్త్ర మూల నియమముల నంగీకరించి, న్యాయశాస్త్ర విమర్శనమం మును పీనినే యుపయోగించును. సర్వసక్రమ తత్త్వశాస్త్ర పరిచయమునకు న్యాయశాస్త్రము ప్రాతిపదికమైయున్నది౩.

---

[1] సాకారహీనమైనది. న్యాయమును స్మరింపక, వైశేషికసిద్ధాంతమును విమర్శిం చిన బాదరాయణసూత్రములవలన (౨అ, ౨, ౧౨-౧౭) వైశేషికమే పూర్వ తరమను భావము సమర్థింపఁబడినది కాలనిర్ణయవిషయములలో ననుమానాధా రములను విస్తారముగాఁజెప్పి, దోషపరిహరణమును క్లుప్తముగా రచించినవే సూత్రములంతగానుపయోగింపవు. న్యాయవేదాంతసూత్రములకు సామ్యములు పెక్కు-గలవు. పోల్చు; న్యా, సూ, ౩అ, ౧, ౩౬; ౨అ, ౧౯౪; ౧అ, ౧, ౧౦; ౩అ, ౧, ౨౮; ౩, ౧, ౩౯; ౩, ౧, ౬౪; వే, సూ, ౪అ, ౧, ౮; ౭అ, ౨, ౨౦; ౩అ, ౨, ౪; ౪అ, ౨, ౩; ౪, ౧, ౬-౧౩; ౭-౨, ౪-౯; ౮, ౨, ౯; ౭, ౧, ౨౩ — కొన్ని, వే, సూత్రములు, న్యా, సూత్రములకు వివరణములయినచో ఆ వే. సూత్రములు, న్యా. సూత్రముల కనంతరము రచింపఁబడినవని తెలియుచు. అన్ని వే, సూ, లట్టివి కాఁజాలవు.

౨. యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి, ౧అ, ౩, పోల్చు, ఆత్మోపనిషత్తు ౨అ విష్ణుపురాణము ౩అ, ౬.

౩. కౌటిల్యుఁడు. (౧అ, ౨) న్యా, భా, ౧, ౧, ౧, లో నుదాహృతము.

౨-న్యాయప్రారంభదశ.

ఆన్వీక్షకి యనగా జీవితపరమార్థతత్త్వసమస్యలను విచక్షణపూర్వకముగాఁ బరిశీలించుట యని మన మిదివఱలోఁ జూచియున్నాము. మఱియుఁ దత్త్వసమస్యలనన్నిటిని శాస్త్రీయపద్ధతులలోఁ బరిష్కరింపఁజేసిన యత్నములన్నిటిని సాంఖ్య యోగ లోకాయత మతదర్శనము లిందుఁ జేరు విశాలార్థముతో నీశబ్ద ముపయోగింపఁబడినది. ఈ వివిధ విజ్ఞానదర్శనము లుపయోగించిన తర్కవిమర్శన విధానములను శ్రద్ధతోఁ బరికించు యత్నములు జరిగెను. ప్రతిశాస్త్ర మొకన్యాయశాస్త్రమే; ఏలన న్యాయ మనఁగా నొకవిషయములోఁ బ్రవేశించుట లేక ప్రవేశించి పరిశీలించుట యని యర్థము. అందుచే విషయములను సహేతుక పరిశీలనముచేయు సర్వశాస్త్రసామాన్యరీతుల నిది పరీక్షించును గాన న్యాయశాస్త్రము శాస్త్రములకెల్ల శాస్త్రమని చెప్పనొప్పును. కేవల సూత్రకారులేకాక తర్కకోవిదులుకూడ నగుటచే మీమాంసకులు శుద్ధన్యాయవిద్యావ్యాసంగములకుఁ బ్రోత్సాహ మిచ్చిరి. వైదికయజ్ఞ మతావసరముల నిమిత్తమై తర్కశాస్త్ర ముద్భవించియుండనగును. ఏలన,యజ్ఞవిధానములను,వాని సూత్రములను, ఫలితములను సరిగా నిర్ణయించుటకు వేదమంత్రార్థవివరణమును సక్రమరీతిని జేయవలసివచ్చినది.అందుచే మీమాంసాశాస్త్రములను గనుగొని స్థాపించిన తత్త్వవేత్తలు తర్కశాస్త్ర

షికాసము నాదరించి పోషించిరి౧. ఇతరులకంటె గౌతముఁడు ప్రవచించిన తర్క-సూత్రములు విశేష ప్రజ్ఞాన్వితము లగుటచే గౌతమ న్యాయశాస్త్రమే ఆన్వీక్షకి యని తలపఁబడెను. ఈవిధముగా సామాన్య తత్త్వశాస్త్రవిధానము లన్నిటికి నుపయోగింపఁబడిన 'ఆన్వీక్షకి' శబ్దము సంకుచితమై కేవల తర్కశాస్త్రమును జెప్పుటకే క్రమముగా నుపయోగింపఁబడినది౨.

న్యాయశాస్త్ర నిర్మాణమునకుఁ బూర్వఘట్టములలోఁ దర్క-వాదములకు౧ ముఖ్యస్థాన మీయవలసి యున్నది. న్యాయము తర్క-విద్య యనియు వాదవిద్య యనియుఁ గూడఁ బిలువఁబడెను. వాదము విజ్ఞానజీవితమునకుఁ బ్రాణమువంటిది. కిష్టార్థములతోఁ గూడిన సత్యనిర్ణయములో వాదమును మన ముపయోగింపక తీరదు. ఏలన ననేకబుద్ధు లాలోచించి సహా

౧. మాధవుని న్యాయమాలవిస్తారము, పార్థసారథిమిశ్రుని న్యాయరత్నాకరము, ఆపదేవుని న్యాయప్రకాశము మున్నగు మీమాంసగ్రంథనామముల వలన న్యాయము మీమాంసకుఁ బర్యాయపదమని తెలియుచున్నది. చూడు. ఆపస్తంబధర్మసూత్రములు ౨అ,౪,౮,౨౩; ౨అ,౬,౧౪,౩.

౨. చూడు మనవు, ౭అ,౪౩; గౌతమధర్మసూత్రము ౧౧; రామాయణాయోధ్యకాండ, ౧౦౦,౩౬; మహాభారతశాంతిపర్వము. ౧౮౦-౪౭.

౧. మొదటిసూత్రమీదర్శనమందు వివరింపఁబడిన విషయముల నిట్లు చెప్పినది. (౧) ప్రమాణమనగా జ్ఞానసాధనము (౨) ప్రమేయములేక జ్ఞాన విషయములు (౩) సంశయము (౪) ప్రయోజనము(౫)దృష్టాంతము (౬)సిద్ధాంతము (౭) అవయవములు (౮) తర్కము (౯) నిర్ణయము (౧౦) వాదము (౧౧) జల్పము (౧౨) వితండము (౧౩) హేత్వాభాసము (౧౪) ఛలము (౧౫) జాతి (౧౬) నిగ్రహస్థానము. మొదటి తొమ్మిదియును కేవల తార్కికములు; మిగిలినఏడును విపర్యయదోషములను దొలగించుటకుపయోగించును.

రించినఁగాని సత్యము నిశ్చయముకాదు[2]. తత్త్వచర్చలు కొనసాగిన విద్వత్పరిషత్తులను గూర్చి ఉపనిషత్తు లుదాహరించియున్నవి[3]. సంవాదపద్ధతి నుపయోగించిన సోఫిస్టు ఉద్యమము నుండి గ్రీకుల తర్కశాస్త్ర ముదయించినది. వాదకళాభ్యాసమువలన సోఫిస్టులు హేతుక్రమ నియమములను గనుఁగొనుటయేకాక, చిత్రయుక్తి ప్రయుక్తి పద్ధతులనుగూడఁ గల్పించిరి. ఇతరులతో సంవాదరూపక చర్చలవలన సోక్రటీసు సత్యావిష్కృతిని బడయుటకు యత్నించెనని ప్లేటో సంవాదగ్రంథములవలనఁ దెలియుచున్నది. వివాదములందు వాదిప్రతివాదుల కెరువురకు నుపయోగించు రెండుతర్కగ్రంథములను టాపిక్సును సోఫిస్టికల్ రెఫ్యూటేషన్సును ఆరిస్టాటిల్ రచించెను. కాని యాతఁడలంకారమునుండి తర్కమును, వివాదపద్ధతులనుండి హేతునియమములను వేఱుపఱచెను. రాజాస్థానములందును, విద్యాలయములందును నవి తీవ్రముగాఁ జెలరేగిన వాగ్వాద

---

౨. సోక్రటీసు దీనినివాడెను. సత్యస్థాపనలో దీనివిలువను ప్లేటోగ్రంథములు చూపును. ఆరిస్టాటిల్ చెప్పినాఁడు; "కొందఱొక విషయముయొక్క ఒక ముఖమును; మఱికొందఱింకొక ముఖమును దర్శింతురు; కాని యందఱును కలిసి యన్ని ముఖములు చూడఁగలరు", (పొలిటిక్సు) మిల్టనుయొక్క ఏరియోపజిటికాను, మిల్సుయొక్క ఎస్సేస్ ఆన్ లిబర్టీయును చర్చాస్వాతంత్ర్యమును మెచ్చుకొన్నవి.

3. చూడు, ఛా., ఉ., ౭, 3, ౧; బృ. ఆ. ఉ., ౬, ౨, ౧, ప్రశ్న., ఉ., ౧౫, ౬, మరియుఁ జూడుము, మనువు, ౬, ౬౦; ౮, ౨౬౯; ౧౨, ౧౦౬; మ. భా. శాంతిపర్వము. ౧౮౦-౪౭; ౨౪౬, ౧౮; మఱియు మనువు ౧౨, ౧౧౦-౧౧౧, పరాశరుఁడు, ౮, ౧౯; యాజ్ఞవల్క్యుడు ౧, ౯; వినయపీఠక పరివారమునందును, పరిషద్విచారములు చెప్పఁబడెను.

యుద్ధముల ఫలితముగా గౌతమన్యాయశాస్త్ర ముదయించిన దనుటకు సందేహము లేదు. శాస్త్రచర్చలకుఁ గొన్ని నియమ ముల ననుసరించు టవసరమయ్యెను. కావునఁ దర్కసిద్ధాంత మేర్పడినది. ఆరిస్టోటల్ వలెనే గౌతముఁడును, హేతువాద నియమములకు రూపమిచ్చి, యుక్తనియమముల నయుక్తముల నుండి వేఱుపఱిచి, వివిధవాద యుక్తి ప్రయుక్తి రూపములను వర్ణించెను. మొదటిసూత్రములో నీయఁబడిన పదునాఱువిషయ ములు సంవాదపద్ధతిలో జ్ఞానమునకుఁ దోడ్కొనిపోవు వివిధ ఘట్టములని తలఁపఁబడెను[1]. అనంతర తర్కగ్రంథము లనేక ములు వాదనియమములను జర్చించి[2] సంవాదసమస్యలను బరి ష్కరింప యత్నించును[3].

గౌతమ న్యాయదర్శనము తర్కవిషయములో నత్యంత తృప్తికర రచనమైనను, పాణినికిఁ బూర్వము వ్యాకరణముండిన ట్లును, జైమినికిఁబూర్వము మీమాంస యున్నట్లును, గౌతము నికిఁ బూర్వము తర్కము నున్నదని జయంతుఁడు వక్కాణించు

---

౧. మఱియుఁ జూడుఁ. న్యా.భా ౧.౧.౧.

౨. తార్కికరక్షా

3. కౌటిల్యుఁడు తర్కయుక్తియను పేర ముప్పదిరెండు శాస్త్రపదము లను వాడినాఁడు. చరకసంహిత, సిద్ధిస్థానము ౧౨; సుశ్రుతసంహిత, ఉత్తర తంత్రము ౬౫ నందునీసంఖ్యయొసఁగబడినది. చరకసంహితలో అన్వీక్షకి భాగమునందు (విమానస్థానము ౮) వాదసూత్రములనుగూర్చి విస్తారముగా వివరింపఁబడెను.

చున్నాఁడు, ౪. ఛాందోగ్యోపనిషత్తు వాకోవాక్యమును ౫ స్మరించినది. వాకోవాక్యమనఁగాఁ దర్కశాస్త్రమని శంకరుఁ డర్థము చెప్పినాఁడు. ౬. మహాభారతము తర్కశాస్త్రమును, ఆన్వీ

౪. న్యాయసూత్ర గ్రంథకర్తకుఁ బూర్వము పెక్కురచయితలు విషయప్రదానమొనర్చియుండిరని డాక్టరు. విద్యాభూషణుఁ డభిప్రాయపడినాఁడు. దత్తాత్రేయుఁడు, పునర్వసుఆత్రేయుఁడు, సన్న్యాసినియైన సులాభా అష్టావక్రుఁడు మున్నగువారి నామములతోఁ డుదాహరించెను.

(భారతీయ ర్కశాస్త్ర చరిత్ర పుటలు ౯-౧౭)

౫. ౭౮ ౧, ౨.

౬. చూడు సుబాలోపనిషత్తు ౨౮ అర్వాచీనోపనిషత్తులు గొన్ని ప్రమాణశబ్దము ను శాస్త్రీయముగ వాడినవి. చూడు మైత్రి. ఉ ౬,౬,౨౪; నృసింహోత్తరతాపని ఉ. ౮; సర్వోపనిషత్సారము. ౪; కాలాగ్నిరుద్రోపనిషత్తు. ౭; ముక్తికోపనిషత్తు. ౨. తైత్తిరీయారణ్యకమునందు, చతుర్విధజ్ఞాన మార్గములుగా స్మృతి, ప్రత్యక్షము, ఐతిహాసము, అనుమానమునని చెప్పెను. మఱియుఁ జూడు. రామాయణము ౫కాం ౮౭,౨౩; మనువు ౧౨, ౧౦౫ అనేక న్యాయశాస్త్ర శబ్దభాగములు పూర్వగ్రంథములలోఁ గలవు. తర్కము (కఠో ఉ ౨,౯; మనువు ౧౨,౧౦౯; మ భా ౨,౧౫౩); వాదము (మనువు ౬,౫౦; రామాయణము ౧, ౧౩-౨౩; ౭-౫౩-౬౦) యుక్తి (ఐతరేయబ్రాహ్మణము ౬, ౨౩; రామాయణము ౨, ౧, ౧౩.) జల్పము (మ॥భా॥ ౧౩-౪౩౨౨) వితండము (మ॥ భా॥ ౨, ౧౩౧౦; ౭, ౩౦౨౨; పాణిని ౪, ౪, ౧౦౨.) ఛలము (మనువు ౮,౪౯; రామాయణము, ౪,౫౭, ౧౦) నిర్ణయము (మ॥భా॥ ౧౩-౭౫౫౩, ౭౫౩౫) ప్రయోజనము (మనువు ౭, ౧౦౦; మ॥భా॥ ౧, ౫౮౦౫.) ప్రమాణము (మనువు ౨,౧౩; రామాయణము ౨,౩౭,౨౧; మ॥భా ౧౩,౫౫,౭౨.) ప్రమేయము (రామాయణము ౧,౫౨ ౧౩; మ॥భా॥ ౧,౧౫౭:౭, ౧౪౧౯.) (చూడు విద్యాభూషణుని భారతీయ తర్కశాస్త్రచరిత్ర పు. ౨౩)

క్షకిని ౧. గూర్చిచెప్పి, నారదునకు న్యాయవాక్యమును, వైశే షికమందలి సంయోగానుమాన నియమములు దెలియుననియుఁ బలికెను. విశ్వనాథుఁడొక పురాణవాక్యము నుదాహరించి, వేదముయొక్క ఉపాంగములలో నొకటియని సూచించినాఁడు. ౨. బౌద్ధ తత్త్వము సంపూర్ణ తర్కసిద్ధమైనదైనను, ప్రాచీనప్రమాణగ్రంథములలోఁ దర్కమునొక శాస్త్రముగా సమన్వయించు ప్రయత్నములెవ్వియుఁ బొడచూపవు. కాని తర్కశాస్త్రకోవిదులైన వ్యక్తులస్మరణమున్నది. బ్రహ్మజాల సుత్తము తర్కియని విమక్సి ౩ యని నామము లుచ్చరించెను. మఝ్ఝిమనికాయమందలి "అనుమానసుత్త"మను నామములోని "అనుమానము"నకు "అనుమానప్రమాణ"మని యర్థమయి యుండవచ్చును. కథావత్తువు పతిన్న (ప్రతిజ్ఞ) ఉపనయనము, నిగ్గహము (నిగ్రహము) మున్నగుశబ్దములను దర్కార్థములలోనే వాడియున్నది. ౪. "యమకము"నకు పదములవ్యాప్తి, వానిమార్పులను దెలియును. పతిసంహిదావగ్గము వస్తుశబ్దముల విభాగములను జెప్పుచున్నది. నెట్టిపకరణముఁడు తర్కసిద్ధాంతమును విశేషముగా నభినందించినాఁడు. మిళిందప్రశ్నములలో న్యాయశాస్త్రము "నీతి" యనుపేరఁ బరగెను. ౧. లలిత

౧. మ॥ భా॥ ౧,౭౦,౪౨;౧౨,౨౧౦,౨౨
౨. న్యాయసూత్రవృత్తి ౧,౧,౧.
౩. మఱియుఁ జూడుు ఉదానము ౬-౧౦
౪. మఱియుఁజూడు. విభంగము. పుటలు ౨౯-౩.
౧. యస్. బి. ఇ. పుటము ౬-౭

విస్తారము తర్కమును హేతువిద్యయని పిలిచినది. తర్కశాస్త్ర మతిపురాతనమైనదని జైనాగమములు తలంచినవి. ఆర్యరక్షితునిచే విరచితమైన "అనుయోగద్వారము" నందు (క్రీ. వె. ౧౦౦) గౌతమసూత్రమునందువలెనే పూర్వవత్, శేషవత్, సామాన్యతోదృష్టాయను ననుమానవిభాగము లుపయోగింపఁబడినవి. క్రీ. పూ. 3-వ శతాబ్దారంభమునందు జరిగిన పాటలీపుత్రపరిషత్తులో నిశ్చయింపఁబడిన జైనవేదాంగములలో నొకటైన భగవతీసూత్రమం దుదాహృతమైన యొక పూర్వగ్రంథము నకుఁ బునర్ముద్రణమువంటిదే ఆర్యరక్షితుని గ్రంథమని తోఁచును. అనుమానము త్రివిధమను సిద్ధాంతము క్రీ. పూ. 3-వ శతాబ్దమునకంటెఁ బూర్వమైనదై యుండవలెను.

బుద్ధునికిపూర్వమే న్యాయశాస్త్రారంభదశయై యుండవలెను. కాని శాస్త్రీయకల్పనము ప్రాచీనబౌద్ధకాలమునందును ముఖ్యసిద్ధాంతముల స్థాపనము క్రీ. పూ. మూడవశతాబ్దమునకంటెను బ్రాచీనమునునై యుండవలెను. సూత్రరచనమునకుఁ బూర్వము న్యాయశాస్త్రము చరిత్రపూర్వకముగా మనకుఁ దెలిసినది స్వల్పము.

3—సారస్వతము – చరిత్ర.

న్యాయసారస్వత చరిత్ర యిరువది శతాబ్దములకుఁబైగా వ్యాపించియున్నది. భాగపంచకము, ప్రతిభాగమునకు రెండంతర్భాగములు గల గౌతమ న్యాయసూత్రము మొదటి తర్కగ్రంథము. ఉపపాదన, నిర్వచన, పరీక్షాపద్ధతుల నీగ్రంథ మనుసరించునని వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పినాఁడు. ఇతరభాగ చతుష్ట

ము మునందు వివరింపవలసిన పదునారు విషయములను మొదటి భాగము సూచించును. రెండవభాగము సంశయస్వరూపమును ప్రమాణపద్ధతులు, వాని ఋజుత్వమును గూర్చి వివరించును. దేహాత్మేంద్రియములు, వాని విషయములు, జ్ఞానము, మనస్సు స్వరూపమును గూర్చి చర్చించునది మూఁడవభాగము. నాలుగవది, సంకల్పము, దుఃఖము, బాధ, మోక్షములను గూర్చి చెప్పును. కాకతాళన్యాయముగా నిది విపర్యయ సిద్ధాంతమును పూర్ణాంశసంబంధమును గూడఁ జర్చించును. తుదిభాగము జాతి (నిరాధారాక్షేపణము) నిగ్రహస్థానము (దూషణావకాశములు) లగూర్చి వివరించును. మతతత్త్వ సిద్ధాంతములతోఁ గూడిన తర్క-ప్రకరణమందు బ్రాహ్మణముల విజ్ఞానఫలితములను, మేళవించి, గౌతమసూత్రము తత్ఫలితముగా ఆస్తికమతమును దార్కికముగా సమర్థించినది. గౌతమ న్యాయములోఁ బూర్వసూత్రములు, పతంజలి వ్యాకరణ మహాభాష్యమున వివరించిన నవాహ్నికములు గలవు. ఆహ్నిక యుగమునకుఁజెందిన క్రీ. పూ. మూఁడవ శతాబ్దమునాటివి; కాని కొన్ని న్యాయసూత్రములు మాత్రము క్రీస్తు కనంతర శతాబ్దములకుఁ జెందినవని చెప్పకతప్పదు౧.

౧. న్యాయసూత్రి, న్యాయభాష్యము లించుమించుగా సమకాలికములోలేక నొకతరము భేదముగఁబోయుని జాకోబివిశ్వసించినాఁడు. శూన్యవాదము పెంపొందిన క్రీ. వె. రెండవశతాబ్దమునకును, విజ్ఞానవాదము స్థాపింపఁబడిన క్రీ.వె. ౪వ శతాబ్దమునకు మధ్యకాలమున కివి చెందునని యాతఁడు భావించెను, (చూడు, జె,ఏ,ఒ,యస్,౩౧,౧౯౧౧.పుట ౨-౧౩) ఇంచుమించుగా క్రీ.వె. మూఁడవశతాబ్దమునకుఁ జెందిన నాగార్జునుని శూన్యవాదముల

గౌతమ న్యాయసూత్రములకు వాత్స్యాయనుని న్యాయ భాష్యము సుప్రసిద్ధప్రమాణభాష్యమై యున్నది. వాత్స్యాయనుఁడు గౌతముని యనంతరము వెనువెంటనే వచ్చినవాఁడు

విస్తృతమే న్యాయసూత్రములం దున్నది; క్రీ.వె. నాల్గవశతాబ్దమధ్యభాగమున కుఁజెందిన అసంగవసుబంధుల విజ్ఞానవాదఖండనము కాదని జాకోబీ యభిప్రాయము, కాని యీతని భావమును సమర్థించుట కష్టము. వాత్స్యాయనుఁడును, వాచస్పతియుఁగూడ (న్యా. సూ. ౪-౨-౨౬) విజ్ఞానవాదఖండనమే యని వచించి యున్నారు. శూన్యవాదనిరసనము న్యాయసూత్రములలో లేదని మనము చెప్పరాదు (పోల్చు. న్యా. సూ ౪,౧,౪౦;౪,౧,౪౮ మాధ్యమికకారిక ౧౫-౬;౭,౨౦. మఱియుఁ బోల్చు. న్యా. సూ. ౪,౧,3౪-3౫; చంద్రకీర్తి వృత్తి పు,౬౪-౭౧.) కాని శూన్యవాదము నాగార్జునునికిఁ బూర్వమేయున్నది; నాగార్జునునకు న్యాయశాస్త్ర పదపరిచయమున్నది. అతఁడణు సిద్ధాంతమును నిరసించినాఁడు. (పోల్చు. న్యా సూ. ౪,౨,౧౮-౨౪;3౧-3౨; మాధ్యమికకారిక ౭-3౪; మఱియు న్యా. సూ 3,౨,౧౧:౪,౧,౬,౪.) న్యా సూ. నాగార్జునునికిఁ బూర్వమును, మాధ్యమిక సంప్రదాయమున కనంతరమును నుండెనని మనము చెప్పవచ్చును. (మఱియుఁ జూడు, భారతీయతత్త్వశాస్త్రము. ప్రథమ భాగము, పు, ౬౪3; యు.వి. వైశేషికతత్త్వము, పు. ౭౫.) లంకావతారసూత్రము తార్కికులను నైయాయికులను స్మరించెను; కొన్ని సృష్టి భావములను నిరసించిన న్యా. సూ. పూర్వబౌద్ధదశకుఁ జెందినదని మనము మఱువకున్నచో, క్రీ. వె. 3౦౦, లేక 3౫౦ యని చెప్పిన సువాలిపండితునిచే సమర్థింపఁబడిన జాకోబి నిర్ణయించిన కాలము చాలముందుకుఁ ద్రోయఁబడెనని చెప్పవచ్చును. (చూడు. యు. వి. వైశేషికతత్త్వము, పు, ౧౬.) క్రీ॥ వె॥ ౧౮౦-3౦౦ మధ్యకాలమున జీవించిన శబరుని సమకాలికుఁడైన మంచశిఖునికిఁ దెలియును గాన న్యా॥ సూ॥ క్రీ॥ వె॥ ౧-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందునని గార్బే భావమైయున్నది. గౌతముఁడు బాదరాయణ సూత్రపరిచయము గలవాఁడు (పోల్చు॥ న్యా॥ సూ॥ 3, ౨,౧౪-౧౬—బా॥ సూ॥ ౨,౧,౨౪) ఆతనికి జైమిని పూర్వమీమాంసతోడను బరిచయమున్నది. (చూడు। న్యా॥ సూ। ౨,౧,౬౧,౬౭; బోడస్. తర్కసంగ్ర

కాఁడని స్పష్టము. ఏలన గౌతముని పాఠశాలలోఁ జర్చింపఁబడి వాదముల ఫలితములను సంగ్రహించి చెప్పిన వార్తికలక్షణములు వాత్స్యాయనుని వాక్యములయందు నున్నవి. కొన్ని

హామునకుపోద్ఘాతము.) చూడు॥ వై॥సూ॥ 3,౨,౯; వై॥సూ॥ (౪,౧,౪-౯)లో నణువాదమును బాదరాయణుఁడు ఖండించెనని బోడాస్ నమ్మినాఁడు,(శ్రుతియుఁ బోల్చు॥ న్యా॥ సూ॥ 3,౧,౨౭-3౦) ఆత్మ శ్రుతిప్రమాణమువలననే తెలియుననుు వేదాంతసిద్ధాంతమిందు సూచితము, అట్లే, వై॥సూ॥ ౪,౨,౨-3 బా॥సూ॥ ౨,౨,౨౧-౨౨ నకు వ్యతిరేకముగా దేహము భూతపంచకము లేక భూతత్రయ సమ్మేళనజాతమని చెప్పను, గౌతముఁడు చాలచోటులందు సరిగా బాదరాయణుని భావముల ననుసరించును, చూడు, న్యా॥ సూ॥ ౪,౧, ౬౪, 3,౨,౧౪-౧౬ బ్రహ్మసూత్రములలోఁగాని, మాధ్యమికసూత్రములలోఁ గాని,న్యాయసూత్రప్రత్యక్షస్మరణమే లేదని కొన్ని వేళలఁజెప్పబఁడెను. గౌతమునిశిష్యుఁడనిప్రసిద్ధిపొందిన వ్యాసుఁడు ముఖ్యముగా న్యాయసిద్ధాంతమీశ్వరు నంగీకరించును గావున ఖండింపనవసరము లేదని తలఁచి యుండవచ్చును. మఱియు బా. సూ. ౨, ౧, ౧౧ - ౧౩, ఈశ్వరాస్తిత్వమును దర్కముచే స్థాపించున్యాయపద్ధతి నామోదింపదని కొందరుచెప్పుదురు. అణుసిద్ధాంతములు అసత్కార్యవాదము బా॥ సూ॥ లలోఁ జర్చింపఁబడెను: ౨,౨,౧౦-౧౬; ౨ ౧,౧౯-౨౦. న్యాయసూత్రకాలనిర్ణయమున కుపకరించు వాక్యములెవ్వియుఁ బూర్వబౌద్ధగ్రంధములందుఁ గానరావు. కాత్యాయనుఁడు (క్రీ॥పూ॥ ౪౦౦) పతంజలి (ఇతనియుద్గ్రంధము రమారమి క్రీ॥పూ॥ ౧౫౦ ప్రాంతమున రచింపఁబడెను.) న్యాయదర్శనము నెఱుగుదురు. చూడు గోల్డుస్టూకరు పాణిని. మీమాంసద్వయముపై భాష్యములు రచించిన ఉపవర్షుఁడు, న్యాయసిద్ధాంత పరిచయముగలవాఁడని, యీతనివాక్యము లుదాహరించిన శబరునివలనఁ దెలియుచున్నది. హరివర్మ (క్రీ॥వె॥ ౨౬౦) న్యాయశాస్త్రమునందలి పదునారు విషయముల నెఱుగును. శ్వఘోషుఁడు పంచావయవ తర్కవాక్యమునే యుపయోగించెను. చూడు. యు. ఐ. వైశేషికతత్త్వము. పుటలు ౫౬; ౭౧. అందుచే నీరూపములలోఁ గాకున్నను, న్యా.సూ. క్రీ॥పూ॥ ౪-వ శతాబ్దములో

సూత్రములకు వాత్స్యాయనుఁడు భిన్నార్థముల నిచ్చెను. దీని వలన నీతనికిఁ బూర్వము భాష్యకారులు పెక్కుమంది గల రనియు సూత్రార్థనిర్ణయములో వారి కేకీభావము కుదురలే

నున్నదని తెలియుచున్నది. యమ్. యమ్. హరప్రసాదశాస్త్రి యిట్లు చెప్పి వాఁడు: "న్యా॥ సూత్రిమిప్పటిస్థితికి వచ్చుట కనేక పూర్వముద్రణములు మార్పులుఁ పొందలేవని చెప్పఁజాలను." (జె. ఎ. యస్ ఆఫ్ బెంగాల్ ౧౯౦౫ పుట ౧౭౮; చూడుము పు. ౨౮౫; తన న్యాయసూచియందును, న్యాయసూత్రోద్ధారమునందును సూత్రములను సమకూర్చుటకు రెండుమారులు ప్రయత్నించియుండుటచే న్యా॥సూ॥ నిరుపాధికారమును శంకించినట్లగుచున్నది. గౌతముఁడు న్యా. సూ. ప్రథమ ప్రకరణమునుమాత్రిమే రచించెననియు, క్రీ॥పూ॥ ౬-వ శతాబ్దములో మిథిలానగరమున జీవించి ధర్మసూత్రిములు రచించిన గౌతముఁడీతఁడేయనియు నీతఁడు బుద్ధుని సమకాలికుఁడనియు డాక్టరు విద్యాభూషణు నభిప్రాయమైయున్నది. (చూడుము యస్.బి. హెచ్. న్యా॥ సూ॥ పుటలు ౫-౮; భండార్కరు స్మృతి వాల్యూము పుటలు ౧౬౧-౧౬౨.) గౌతముని మొదటిభావములు (చరకసంహిత; విమానస్థానము ౮అ) లోనివేయని యూహనిభావము. న్యా.సూ. లును, చరకసంహితయుఁ బాలవరకు సమానభావములను గలిగియున్నవి; కాని "వైశేషికప్రమాణములను న్యాయసిద్ధాంతములను స్మరించిన చరకసంహితవలన న్యా. సూ. కాలనిర్ణయమునకు విశేషప్రయోజనములేదు; ఏలనఁ జరకసంహిత పెక్కుమార్పులను బొందినదగుటయే కాక దానికాలమును సందేహాస్పదమే" యని చెప్పఁబడెను. (ఐ.యల్.ఎ. పుట ౧౩)

న్యా.సూ. లకు గౌతముఁడు కర్తయా యనువిషయమును శంకింపఁబడినది. వాత్స్యాయనుఁడు, ఉద్ద్యోతకరుఁడు, మాధవుఁడునుగూడ న్యా.సూ. కర్త అక్షపాదుఁడనిరి. దీనికి వాచస్పతి జయంతు లంగీకరించిరి. పద్మపురాణము (ఉత్తరఖండము ౨౬౩) స్కాందపురాణము (కాళికాఖండము ౧౭౪) న్యా.సూ. కర్త గౌతముఁడేయని చెప్పినవి. విశ్వనాథుఁడీభావమునే తెలిపెను. హిందూసంప్రదాయమునను సరించి గౌతముఁడే అక్షపాదుఁడనగాఁ

దనియుఁ దెలియుచున్నది¹. మఱియు గౌతముఁడు సనాతన ఋషి యని వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పి, పతంజలి మహాభాష్యా

దికములయందు నేత్రములుగలవాఁడు. గౌతముఁడు ధ్యానసమాధిఁ దుఁడై యొకతరి నూతఁబడిపోయెననియు నట్టిప్రమాదములు కాకుండ గౌతముని పాదములకు దర్శనశక్తి నిచ్చి భగవానుఁడు కృపఁజూపెననియు నొకకథయున్నది. "గౌతముఁడు, అక్షపాదుఁడునుగూడ న్యా.సూ. రచనకుఁ దోడ్పడిరని తోఁచును. న్యా.సూ. ముఖ్యముగా నైదువిషయములను దెలుపును. (౧) ప్రమాణము (౨) ప్రమేయము (౩) వాదము (౪) అవయవము (౫) అన్యమతపరీక్ష. (౨) (౩) ను (౧ పూర్వరూపమునను బ్రాహ్మణ బౌద్ధ జైన మతగ్రంథములలో విపులముగా నుదాహృతములు; వీని నాధారముగాఁ జేసికొని గౌతముఁడు తన ఆన్వీక్షకీవిద్యఁ గల్పించియుండవచ్చును. దీనితుది రూపమే న్యా.సూ. గౌతముని ఆన్వీక్షకీవిద్యనుండి విశేషసామగ్రిని దీసికొని న్యా.సూ. నిజముగా రచించినవాఁ డక్షపాదుఁడు." ఇట్టి విద్యాభూషణుని భావము సంప్రదాయవిరుద్ధము. (హిష్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు పుటలు ౪౯-౫౦). ఈభావము కేవలమూహాకల్పితము; దీనిని సత్యమనియు నసత్యమనియుఁగూడఁ జెప్పఁజాలము. ధర్మసూత్రకర్త యీగౌతముఁడేయని చెప్పుటయేకాక, రామాయణమునందలి అహల్యాగాథలోని గౌతముఁడీతఁడేయనియుఁగూడ జెప్పుదురు. మ॥భా॥ శాంతిపర్వము ౨౬౫,౪౫ ననుసరించి మేధాతిథి గౌతమునికింకొక పేరు. భాసుఁడు తన ప్రతిమానాటకములో న్యాయదర్శనకర్త మేధాతిథియని రచించినాడు: "మానవీయమ్ ధర్మశాస్త్రమ్, మాహేశ్వరమ్ యోగశాస్త్రమ్, బార్హస్పత్యమర్థశాస్త్రమ్, మేధాతిథిర్న్యాయశాస్త్రమ్" (౫-వ అంకము) చూడు హిష్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు పు ౭౬౬.

౧. చూడు న్యా.భా. ౧,౧,౫; ౧,౧,౩౭; ౧,౨,౯ లలో నితర భాష్యకారులను మామూలుగానుపయోగించు పదములతో వాత్స్యాయనుఁడు స్మరించినాఁడు; ఏకే, కేచిత్, అన్యే, చూడు మ॥భా॥ ఆదిపర్వము ౪౨-౪౪

మును, కౌటిల్యార్థశాస్త్రమును౧. వైశేషికసూత్రమును౨-
నుదాహరించియున్నాఁడు. ఉపాయకౌశల్యము, విగ్రహ వ్యావ-
ర్తని గ్రంథకర్తయగు నాగార్జునుఁడు వాత్స్యాయనునకుఁ దప్పక
పూర్వుఁడు. ఏలన వాత్స్యాయనుఁడు నాగార్జున సిద్ధాంతము
లను ఖండించెను. వాత్స్యాయనుని వివరణమును, బౌద్ధదృక్ప-
థము ననుసరించి, దిఙ్నాగుఁడు విమర్శించినాఁడు. ఇట్టి సాక్ష్య-
ములవలన క్రీ. వె. ౪౦౦ లకుఁ బూర్వము వాత్స్యాయనుఁ-
డుండెనని మనము నిశ్చయింపనగును3.

టిబెట్టు భాషానువాదములలో జాగ్రత్తచేయఁబడిన నాగార్జునుని గ్రంథములు ప్రమాణసముచ్చయము, దానికి గ్రంథకర్తచే స్వీయ విరచిత భాష్యము, న్యాయప్రవేశము, హేతుచక్రహమరు, ఆలంబనపరీక్ష, ప్రమాణశాస్త్రప్రవేశ

---

౧. న్యాయ,భా. ౧,౧,౧; అర్థశాస్త్రము ౧౧; న్యా,భా,౫,౧,౧౦; మహాభాష్యము, ౧,౧,3.

౨. పోల్చు,వై,సూ, ౪,౧,౬–న్యా,భా,3,౧,33; 3,౧,౬౭; వైశే, సూ, 3,౧,౧౬–న్యా,భా, ౨,౨,3౪.

3. వాత్స్యాయనుఁడు క్రీ॥వె॥ నాల్గశతాబ్దమధ్యభాగమునకుఁ జెందిన దక్షిణభారతీయుఁడని డాక్టరు విద్యాభూషణుఁడు తలఁచెను. (హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు) పుటలు ౪౨, ౧౧౬-౧౧౭; ఎ, ౧౯౧౫, ఆర్టు. ఆన్ వాత్స్యాయన) కీత్తున,బోడస్ పండితులీభావము నంగీకరింతురు, కాని, జాకోబియు సువాలియు నాతనికాలము ౬-వ శతాబ్దారంభమో, యింకను గొంత పూర్వమోయని తలఁచిరి. వాత్స్యాయనునకు మహాయానక్షణికవాదము, శూన్యవాదము మున్నగునవి తెలియునుగాన నాతఁడు నాగార్జునాచార్యదేవుల కర్వాచీనుఁడని హరప్రసాదశాస్త్రి భావించెను. (చూడు, జె,ఏ,యస్,(ఆఫ్ బెంగాల్ ౧౯౦౫; పుటలు ౧౭౮-౭౯.)

మును గలవు. ఇవి జపానులో జనాదరణపాత్రత గన్నవని చెప్పు దురు౪. దిఙ్నాగుఁడు క్రీ. వె. ౫-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందిన వాఁడు.౧. తర్క-సిద్ధాంతమునందుఁ ప్రశస్తపాదునిచే గల్పితము లైన పెక్కు-ముఖ్యములగు మార్పులు దిఙ్నాగుని వందురు, ప్రశస్తపాదుఁడు దిఙ్నాగునికిఁ బూర్వుఁడని చెప్పినచో దిఙ్నా గుని సహజప్రతిభకుఁ గొంతలోపము సంభవించును.

ఉద్ద్యోతకరుని న్యాయవార్తికము౨(క్రీ.వె. ౬౦౦) దిఙ్నాగుని శాత్స్యాయన మతవిమర్శనమునకు ఖండనము.ధర్మకీర్తి న్యాయ

---

౪. ఈగ్రంథవిషయములుగొన్ని విద్యాభూషణుని హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండి యన్ లాజిక్కు,పుటలు ౨౭౬–౨౯౯ నుండియు,ఉద్ద్యోతకరుఁడు తనన్యాయ వార్తికములో నుదాహరించిన దిఙ్నాగుని భావములవలనను దెలిసి కొనవచ్చును.

౧. తారనాథుని బౌద్ధచరిత్ర మిట్లుచెప్పును. దిఙ్నాగుఁడు కాంజీవర ములోనొక బ్రాహ్మణపుత్రుఁడు; హీనయానధర్మములం దాతఁడుచిరకాలము లోఁబండితుఁడై, తరువాత వసుబంధునొద్దనుండి మహాయానమతమును గూడ గ్రహించెను.యువాన్ చ్వాంగు సాక్ష్యమననుసరించి,వసుబంధువు బౌద్ధుఁడు కాకపూర్వమే హిందువుల షడ్దర్శనములను, బౌద్ధులఅష్టాదశశాఖలను బాగుగా నభ్యసించియుండెను. వసుబంధువు క్రీ॥ వె॥ ౪ వ శతాబ్దపూర్వార్థమునకుఁ జెందునని నిర్ణయింపఁబడెను; దీనికిఁగొంతపూర్వము దిఙ్నాగుఁడుండి యుండ వలెను,తనమేఘదూతలోఁ గాళిదాసు ౩ దిఙ్నాగుని స్మరించినవిషయము దీనికి సరిపోవును; ఏలనఁ గాళిదాసుఁడీకాలమునకుఁ జెందినవాఁడే, (చూడు, కీత్, క్లాసికల్ శాన్స్క్రిట్ లిటరేచర్, పుటలు ౩౧-౩౩;భారతీయతత్త్వశాస్త్రము, పు, ౬౨౪.)

౨. న్యాయశాస్త్రసంరక్షుఁ డుద్ద్యోతకరుఁడని సుబంధువిరచితవాసవ దత్తలో సూచింపఁబడినది. చూడు(హాల్సు ఎడిషన్ పు.౨౩౫)క్రీ॥ వె॥౬౨౯– ౬౪౪ లో స్థానేశ్వరచక్రవర్తియగు హర్షునికాలమున బాణుని హర్షచరిత్రము రచింపఁబడెను,యువాన్ చ్వాంగు నాకాలముననే భారతవర్షయాత్రచేసెను.

బిందువు దిఙ్నాగుని మతమును విమర్శించిన ఉద్ద్యోతకరమత ఖండనము. ఉద్ద్యోతకరుఁడు³ దాహరించిన 'వాదవిధి' యను గ్రంథము ధర్మకీర్తి విరచితవాద న్యాయమనియుఁ, దనన్యాయ బిందు⁴గ్రంథమున ధర్మకీర్తి యుదాహరించిన శాస్త్రముద్ద్యోత కరుని వార్తికమనియు మనము నిశ్చయించినచో నపుడీ రచయిత లిరువురును సమకాలికులని చెప్పవచ్చును. తుదకు ధర్మకీర్తి కాలము ౭-వ శతాబ్దారంభమని చెప్పవచ్చును.౫. ౯-వ శతాబ్దమున ధర్మోత్తరుఁడు తన న్యాయ బిందుటీకలో దిఙ్నాగుని, ధర్మకీర్తిని ననుసరించెను.

౯-వ శతాబ్దప్రథమార్ధమునందు, వాచస్పతి న్యాయ వార్తిక తాత్పర్యటీక రచించి, న్యాయదర్శనముయొక్క సంప్రదాయార్థమును దిరిగి స్థాపించెను. ఆతఁడింకను న్యాయశాస్త్రమును గూర్చి రెండు చిన్నగ్రంథములను రచించెను: న్యాయ సూచీనిబంధము; న్యాయసూత్రోద్ధారము.౧. ఈతఁడు సర్వ

హర్షచరిత్రము వాసవదత్తను స్మరించును గాన నుద్ద్యోతకరుఁడు ౬-వ శతాబ్దమునకుఁ జెందెననుట యుక్తముగా నుండును, ఉద్ద్యోతకరుఁడు భారద్వాజ గోత్రుఁడు పాశుపతశాఖీయుఁడు.

3. న్యా,వా, ౧,33.

౪. న్యాయబిందువు, 3, పేటర్సన్సు ఎడిషన్ పుటలు ౧౧౦-౧౧౧

౫ ఇత్సింగు వీనిని స్మరించెను, చూడు తకాకుసు, ఇత్సింగు,పు,౫౮.

౧. న్యాయసూత్రోద్ధార కర్తయితఁడు కాఁడనియు ౧౫-వ శతాబ్దమునకుఁజెందిన యింకొకఁడనియుఁ గొందఱుసూచించిరి. వాచస్పతి తన న్యాయ సూచిగ్రంథమును ౮౯౮ లో రచించినట్లుచెప్పినాఁడు. ఇది విక్రమశకవర్షమై యుండును; అనఁగా క్రీ॥శ॥ ౮౪౧ (క్రీ॥శ॥ ౧౦౦౦) బౌద్ధతార్కికుఁడగు రత్నకీర్తి కితఁడు పూర్వుఁడనుటలో సందేహములేదు.

శో ముఖప్రజ్ఞాన్వితుఁడు; ప్రమాణాధికారముగల యితర తత్త్వ ములను గూర్చి గ్రంథములను రచించినాఁడు: అద్వైతవేదాంత మును గూర్చి భామతి; సాంఖ్యమతమునుగూర్చి సాంఖ్యతత్త్వ కౌముది; అందుచే నితనికి సర్వతంత్రస్వతంత్రుఁడనియు, షడ్ద ర్శన వల్లభుఁడనియు బిరుదములు గలవు. వాచస్పతి గ్రంథము నకు 'దాత్పర్యపరిశుద్ధి' యను నుదయనుని గ్రంథమువ్యాఖ్యా మైన భాష్యమైయున్నది. ఆతని ఆత్మతత్త్వవివేకము ఆత్మ నిత్య మను సిద్ధాంతమును బోధించునదియు, ఆర్యకీర్తి మున్నగు బౌద్ధవాదుల విమర్శనమునై యున్నది. ఆతని కుసుమాంజలి న్యాయ ప్రతిపాదితమైన ఆస్తికతత్త్వమును సశాస్త్రీయముగఁ బ్రకటించిన మొట్టమొదటి గ్రంథము,౨. కిరణావలి, న్యాయ పరిశిష్టములాతని యితర రచనములు.జయంతుని న్యాయమంజరి న్యాయసూత్రములకు స్వతంత్రమైన భాష్యము. వాచస్పతి నుదాహరించిన జయంతుని రత్నప్రభ, దేవసూరియు నుదాహ రించిరి; ఇతఁడు పదవశతాబ్దమువాఁడు,3. భాసర్వజ్ఞుని న్యాయ సారము, న్యాయతత్త్వ వివరణము. ప్రత్యక్షాను మానశబ్దప్ర మాణముల నాతఁడంగీకరించి,ఉపమాన మొక స్వతంత్ర ప్రమా

---

౨. తా: నాస్తికమతమునకుఁ జేసిన సేవకు భగవంతుఁడు తనకుఁ గృపఁ జూపలేదనియెంచి, దేవునిట్లు సంబోధించెనని చెప్పుదురు: "బౌద్ధులు సర్వాధికారులై వెలిగినపుడు నీయస్తిత్వ మెవనిపై నాధారపడియుండెనో యట్టి వన్ను, నేఁడు నీ వైశ్వర్యప్రమత్తుఁడవై నిరసించినావు."

"ఐశ్వర్యమదమత్తోఽసి మామవజ్ఞాయవర్తతే
పరాక్రాంతేషు బౌద్ధేషు మదధీనా తవస్థితిః।

3. చూడు, హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు పుట ౧౫౭.

ణముగాదని త్రోసిపుచ్చినాఁడు, ఆతఁడు కాశ్మీరశాఖకుఁ జెందిన శైవుఁడు, ౧౦-వ శతాబ్దమువాఁడు, వర్ధమానుని న్యాయనిబంధ ప్రకాశము (క్రీ. వె. ౧౨౫౫) అభినవశాఖాస్థాపకుడును దండ్రియునైన గంగేశుని భావములను గూర్చినను, ఉదయనుని న్యాయ తాత్పర్యపరిశుద్ధికి భాష్యమైయున్నది. రుచిదత్తవిరచిత 'మకరందము' (క్రీ. వె. ౧౨౭౫) వర్ధమానుని భావములను విస్తరించెను.

అనంతరన్యాయగ్రంథములు వైశేషికప్రమాణములను ప్రత్యేకముగా నంగీకరించి వానిని ప్రమేయముక్రిందనో, ప్రమేయస్వరూపములైన పదిరెండులో నొకటగు నర్థముక్రిందనో వచించిరి. వరదరాజవిరచిత తార్కికరక్ష (క్రీ. వె. ౧౨౦౦) యొకముఖ్యగ్రంథము. న్యాయశాస్త్రముయొక్క ద్వాదశవిషయములను, వైశేషికముయొక్క ఆరుప్రమాణములను ప్రమేయముక్రింది కీతఁడు తీసికొనివచ్చెను. కేశవమిశ్రుని 'తర్కభాష' (౧౩-వ శతాబ్దాంతము) న్యాయవైశేషికభావములను సమ్మిళితమొనర్చెను.[౧]

ముఖ్యములైన జైనతర్కగ్రంథములు: భద్రబాహువు దశవైకాలికనిర్యుక్తి (క్రీ. పూ. ౩౫౭) సిద్ధసేనదివాకరుని న్యాయావతారము (క్రీ. వె. ౬౦౦) మాణిక్యనందిపరీక్షాముఖసూత్రము (క్రీ. వె. ౮౦౦), దేవసూరి ప్రమాణనయతత్త్వాలోకాలంకారము (క్రీ. వె. ౧౨-వ శతాబ్దము) ప్రభాచంద్రుని ప్రమేయకమలమార్తాండము. జైనబౌద్ధవిజ్ఞానవేత్తలు హిందువులవలె

౧. దీనిని డాక్టరు ఝా అనువదించెను; ఇండియన్ థాట్ వాల్యుము ౨.

మతతత్త్వములలోఁ దర్కమునుగలిపివేయక వేరుగా నీశాస్త్రమును బెంపొందించిరి. హిందువుల న్యాయగ్రంథములు, అణువులు, అణులక్షణములు, ఆత్మ,పునర్జన్మ, ఈశ్వరుఁడు, జగత్తు, మున్నగు విషయములతోఁబాటు జ్ఞానపరిమితి, జ్ఞానస్వరూప సిద్ధాంతములను జర్చించినవి. బౌద్ధజైనతార్కికులు తత్త్వవిషయములయం దాదరములేనివారై కేవల తార్కికవిషయములకే ప్రాముఖ్యమిచ్చి నేటిపరిశుద్ధమైన తర్కశాస్త్రమునకు మార్గదర్శకులైరి.

గంగేశుని 'తత్త్వచింతామణి' అభినవతర్కమునకు ముఖ్యప్రమాణపఠనగ్రంథము[౨]. గంగేశుని కుమారుఁడు వర్ధమానుఁడు పితృ సంప్రదాయములనే తనగ్రంథములలో ననుసరించెను. 'ఆలోక' మను పేరజయదేవుఁడు తత్త్వచింతామణికి వ్యాఖ్యవ్రాసినాఁడు (౧౩-వ శతాబ్దము). ౧౫-వ శతాబ్దాంతమునకుఁ గాని, పదునారవ శతాబ్దప్రారంభమునకుఁగాని చెందిన నవద్వీపకళాశాలలో నుత్తమగ్రంథముగాఁ బరిగణింపఁబడిన తర్కచింతామణివ్యాఖ్యను వాసుదేవసార్వభౌముఁడు రచించెను. ఇతఁడు సుప్రసిద్ధులగు శిష్యులనుగాంచిన యదృష్టవంతుఁడు; సుప్రసిద్ధ వైష్ణవసంస్కర్తయగు చైతన్యుఁడు; విశ్రుతకీర్తియుఁ దర్కపండి

---

౨. ఈగ్రంథవిషయమును విద్యాభూషణుఁడు సంగ్రహముగాఁ దన హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్ పుట (౪౦౭-౪౫౩) లలో నిచ్చెను. గంగేశుఁడు మిథిలానగరమునందు ౧౨-వ శతాబ్దాంతమందు జీవించెనని యాతని యుదయనుని గ్రంథములతోడి పరిచయమువలనను, శివాదిత్యుని, హర్షునివాక్యముల నాతఁ డుదాహరించుటవలనను దెలియుచున్నది. తత్త్వచింతామణిలో (౨ ఆం.పు. ౨౩౩) శ్రీహర్షుని భావములు ఖండింపఁబడెను.

తుఁడును, 'దీధితి', 'పదార్థఖండన'౧ గ్రంథకర్తయునగు రఘునాథుఁడు; విఖ్యాతధర్మశాస్త్రకోవిదుఁడగు రఘునందనుఁడు; తంత్రకర్మకాండలో నధికారపండితుఁడగు కృష్ణానందుఁడు. గంగేశుఁడు నాలుగుప్రమాణములనుగూర్చియే రచించి, తత్త్వవిషయప్రసక్తి యేమియుఁ బెట్టుకొనకున్నను, రఘునాథుఁడు వేదాంతవిషయములందుఁగూడ నభిమానముఁ జూపెను. జగదీశుఁడు (౧౬-వ శతాబ్దాంతము) గదాధరుఁడు (౧౭-వ శతాబ్దము) నిరువురు నీశశాఖలకుఁ జెందినవారే. ఆంధ్రబ్రాహ్మణుఁడైన అన్నంభట్టు,౨ (౧౭-వ శతాబ్దము) సనాతనాధునాతన న్యాయశాస్త్రములనుండియు, వైశేషిక సూత్రములనుండియు నొక సత్రమన్యాయశాస్త్రమును గల్పింప యత్నించినాఁడు. కాని యితనిభావములు పురాతనశాస్త్రానుకూలములే. అతని గ్రంథములైన 'తర్కసంగ్రహము' 'తర్కదీపిక' న్యాయవైశేషికశాఖకుఁ జెందిన ప్రముఖపఠనగ్రంథములు. వల్లభుని న్యాయ......... విశ్వనాథుని న్యాయసూత్రవృత్తి (౧౭-వ శతాబ్దము) విలువగల యితరగ్రంథములు.౩.

---

౧. ఈవైశేషికతత్త్వవిమర్శనము పదార్థనిరూపణము'ను పేర 'పండిట్' (౨౮-౨౯) లోఁ బ్రచురింపఁబడెను.

౨. హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు పు. ౩౮౮.

౩. చైనా జపానులలోని హిందూధర్మశాస్త్రచరిత్రవిషయమునకుఁ జూడు. సుగ్రీవుఁడు; చైనాజపానులలోఁ బోషింపఁబడిన హిందూతర్కశాస్త్రము

భారతీయ తర్క విద్యావికాసములలో భిన్నదశలు గుర్తింప వచ్చును. మనకు మొదటిది ఆన్వీక్షికి. దీనికి మహాభారతమున న్యాయమునకు వేరుగానొక స్థానమీయఁ బడెను. అచిర కాలములో నది న్యాయముతోఁ గలిసినది; ప్రాచీనప్రమాణ గ్రంథములలోఁ దర్కసిద్ధాంతముతోఁ బాటు ప్రపంచమును గూర్చిన తత్త్వభావములు గూడ నున్నవి. వాత్స్యాయ నుఁడిట్లు చెప్పెను; "పరమశ్రేయమును బొందుటకీదిగువ విష యములను బూర్తిగా నెఱుఁగవలెను: (౧) పరిహరింపఁదగినది (దుఃఖము, అవిద్యారూపములైన తత్కారణములు, ఫలిత ములు,) (౨) దుఃఖనిర్మూలన హేతువు అనగా జ్ఞానము, (౩) దుఃఖనిర్మూలన సాధనము లనగా, తత్త్వగ్రంథములు (౪) పరమావధి లేక పరమశ్రేయము."౧. ప్రాచీన న్యాయ శాస్త్రము తర్కవిషయములను జర్చించినదిగాని, తర్కము కొఱకుఁగాదు. జైనబౌద్ధశాస్త్రవేత్తలరచనలు దృష్టిలో మార్పు లను గలుఁగజేసినవి. అభినవ న్యాయశాస్త్రము, కేవల జ్ఞాన సిద్ధాంతమును గూర్చియే చెప్పును గాని, తర్కజీవిత సంబంధ ములను మఱచినది. ప్రాచీన నైయాయికుఁడు తర్కమునకుఁ దత్త్వమునకుఁగలసంబంధము నధికముగా గ్రహించినాఁడు.తర్క శాస్త్రము విజ్ఞానమునకు విజ్ఞానవిషయముతో సంబంధమును గూర్చిన ప్రమాణరూపములను మాత్రమే కనుగొనెను. అభి నవ నైయాయికుఁడు జ్ఞానసాధనమైన ప్రమాణమునుగూర్చియు నిర్వచనసిద్ధాంతమునుగూర్చియు నధికశ్రద్ధబూని, విజ్ఞానవిషయ

౧. న్యా॥ భా॥ ౧. ౧. ౧.

మైన ప్రమేయమును౨ బూర్తిగా విడిచిపెట్టును. గంగేశు ననంతరము బయలుదేరిన తార్కికుల యుక్తిప్రయుక్తులు, నిశిత ప్రజ్ఞావాదచాతుర్యములు పాఠకులకు భయముగొలిపి, శాస్త్ర పరిచితిగలవారికైనను వారిభావములు దురూహ్యములై కన్పట్టును. ఈగ్రంథమహాసాగరము నీఁదినవారు వారి విచిత్రవాద గరిమకు దిగ్భ్రాంతులై, జ్ఞానజ్యోతిని దర్శింపలేక చీఁకటిలోనే తడవులాడిరి. అతిసులభవిషయముల నత్యంతసూక్ష్మవాదములతో నాచ్ఛాదించిరి. భేదములనుదీయుటయందు సహజాసక్తి గల తార్కికబుద్ధి, సూత్రజాలములను బ్రేమించునదై జ్ఞానరహితమైనదగును. శాస్త్రవిషయపరిశీలనముపోయి శాస్త్ర పదజాల వివరణము మిగులును. భేదములను గుర్తించుటకుఁ గల్పితములైన శబ్దములు, కొన్నిసమయములలోఁ దమలోపములను గప్పిపుచ్చుట కుపయోగించిరి. ఈ గ్రంథములలోఁ గొన్నిటివిషయములోఁ దమకుఁ దెలియనివిషయములఁగూర్చి గొప్పపాండిత్యమును బ్రదర్శించినవని చెప్పవచ్చును. తమ బుద్ధియను పిండిమర చాలస్వల్పముగానే పనిచేయునని నమ్మువారైనను, దానికున్నశక్తికి సరిపోవుబియ్యమైనను నిత్యమును సమకూరుటలేదని యంగీకరింపక తప్పదు.౧ నవ్యన్యాయము

---

౨. లక్షణప్రమాణాభ్యామ్ వస్తుసిద్ధిః

౧. పోల్చు. బోడస్: తర్కసంగ్రహము పుట౧; కీత్. ఐ.యల్.ఎ. పుట3౫. డాక్టరు విద్యాభూషణుఁడు న్యాయతత్త్వచరిత్రకాలమును మూడు భాగములుగా విభజించినాఁడు. ప్రాచీనదశ (క్రీ॥పూ॥ ౬౫౦-క్రీ॥వె॥౧౦౦౦) మధ్యమదశ; (క్రీ॥వె॥ ౧౨౦౦. వఱకును) అభినవదశ (క్రీ॥వె॥ ౯౦౦ నుండి,)

బుద్ధిని పదనుపట్టుట కొరపిడిరాయివలెఁ బనికివచ్చునను మాటలో సత్యము లేదు.

౪—న్యాయదర్శన పరిమితి

న్యాయమనగా నేది మనస్సు నిర్ణయముచేయుటకుఁ దోడ్పడునో అది న్యాయము.౨. 'న్యాయ' మను పదొక వాదమునకు నామాంతరమైనది. ఇతరదర్శనములకంటె నధికముగా నీవాదములగూర్చి నిర్వచించునదే న్యాయదర్శనమని పేర్కొనఁబడినది. వాదము లుచితములు, అనుచితములు. వాడుకలో "న్యాయ' మనగా ధర్మమైనది లేక తప్పులేనిది. అందుచే న్యాయమనగా నిర్దుష్టమైన వాదశాస్త్రమను భావమేర్పడెను. సంకుచితార్థములలో న్యాయమనగాఁ దర్కవాదమని భావము. ౧. విశాలార్థములో వస్తువులను ప్రమాణములచేఁ బరిశీలించుటే న్యాయమని గుర్తింపఁబడెను. అందుచేనిది ప్రమాణశాస్త్రమైనది.

చూడు హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్ పుట౧౩. అభినవన్యాయలక్షణమును దెలిసికొనుటకు చూడు డాక్టరు శైలేశ్వరసేను విరచితమైన ఎ స్టడీ ఆఫ్ మధురానాథ తత్త్వచింతామణి రహస్యము ౧౯-౨౪.

౨. నీయతే అనేన ఇతిన్యాయః

౧. న్యాయ. భా. ౧.౧.౧. ఒకతర్కవాక్యములోని పంచావయవములను గలిగిన నిగమనము లేక నిర్ణయమునకు 'పరమన్యాయ' మని వాత్స్యాయనుఁడు వాడినాఁడు. దానికే దిఙ్నాగుఁడు న్యాయావయవములని వాడెను. చూడు న్యా॥వా॥ ౪ ౧.౧౪. వాచస్పతిన్యాయసూచి యం దీప్రకరణమును (౧.౧.౩౨,౩౯) న్యాయప్రకరణమని పేర్కొనెను. విశ్వనాథుఁడు న్యాయస్వరూపమనెను. చూడు న్యాయసూత్రవృత్తి (౧.౧.౨౫,౧.౧.౩౧; ౧.౧.౩౭; ౧,౧.౪౦) మాధవుఁడు (స.త.సం.౧౧) దీనినే అనుమానమని యితరులు కొందరు వాడినాఁడు.

జ్ఞానము లక్షణచతుష్టయ శీలముగలది. (౧) ప్రమాత (౨) ప్రమేయము (3) ప్రమితి (౪) ప్రమాణము. ౨. ప్రతి జ్ఞానక్రియయందును, దోషసహితమైనను, దోషరహితమైనను, మూడు లక్షణములున్నవి; తెలిసికొనుకర్త; దేనినిగూర్చి తెలిసికొనునో యావిషయము; వీని పరస్పరసంబంధము. జ్ఞానము నిర్దుష్టమో, దోషయుక్తమో నాల్గవదైన ప్రమాణముచే నిశ్చితమగును. సామాన్యముగా నిర్దుష్టజ్ఞానమునకిది ముఖ్యహేతువగుచున్నది. 3.

వాత్స్యాయనుఁడు ప్రమాణమనగా జ్ఞానసాధనము లేక, "దేనివలన నొకఁడు తానొక విషయమును దెలిసికొనుచున్నాఁడో యద"యే ప్రమాణమని నిర్వచించెను. ౪. ప్రమాణమనగా 'ఉపలబ్ధిహేతువు'౫. లేక జ్ఞానకారణ మని ఉద్ద్యోతకరుఁడు పలికినాఁడు. తెలియువాఁడు, తెలియునది రెండును జ్ఞానకారణములు గావున నీ నిర్వచనము విశాలమైనదని యాతఁ డంగీకరించును గాని, దీనినే యాతఁడిట్లు సమర్థించినాఁడు: "ప్రమాతృ ప్రమేయములు తమ క్రియల ఫలితమును వేఱొకచోఁ గాంచుచున్నవి; అనగా, నివియొక ప్రమాణమును క్రియాముఖమునకుఁ దెచ్చుచున్నవి. ప్రమాణము జ్ఞానము నిచ్చుటవలననే తన ఫలితమును బొందుచున్నది. అందుచేఁ బ్రమాణమే జ్ఞానమునకు నిజమగు కారణమని గ్రహింపవలసి

---

౨. ప్రమాకరణమ్ ప్రమాణమ్ మఱియుఁ జూడు. వేదాంతపరిభాష,
3. న్యా. వా. ౧.౧.౧. (౪) న్యా. భా. ౧.౧.౧
౫. మరియుఁజూడు. న్యా. వా. తా. టీక. ౧.౧.౧

యున్నది." ఎచ్చటెచ్చటఁ బ్రమాణమున్న నచట జ్ఞానము న్నది. ప్రమాణము లేనిచోట నిఁకేమియున్నను, జ్ఞానము లేదు. ఈవిధముగాఁ బ్రమాణముపలబ్ధికిఁ బ్రధానకారణము; ఇది జ్ఞానోదయా త్పూర్వము చిట్టచివర వచ్చును[౧]. సత్యము ననుసరించిన జ్ఞానము లేకభ్రమ నుదయింపఁజేయునదే ప్రమాణమని శివాదిత్యుఁడు చెప్పుటవలన నిది తర్కనిర్వచనమైనది[౨]. విషయములనుగూర్చిన నిర్దుష్టమైన స్పష్టజ్ఞానమునఁ,గారణమే ప్రమాణమని జయంతుని భావము[3].

జ్ఞానముయొక్క నిశ్చయమైన రూపము ప్రమాణముపై నాధారపడియున్నది. ఇతరలక్షణములైన ప్రమాతృ ప్రమేయములు ప్రత్యక్షానుమానముల రెంటికిని సామాన్యములే. ఇదే

౧. వా. ౧,౧,౧ ఇంకొకయాక్షేపణమిప్పుడు పరిశీలింపఁబడును. ప్రమాతృప్రమేయములవలననే ప్రమాణముజనించుచున్నదన్నచో నివిప్రమాణమునకుఁ బూర్వమునుండియుండవలెను. కాని ప్రమాణమున్నప్పుడే మనము ప్రమాతృప్రమేయములను గుర్తింపఁగలుగుచున్నారము. విజ్ఞానవ్యాపారమునఁగాఁ బ్రమాణముతోడి సంబంధములేనిదే ప్రమాతృప్రమేయముల కర్థమేలేదు. ఉద్ద్యోతకరుఁడు దీనినంతి నంగీకరించెనుగాని యిట్లుచెప్పినాఁడు: "ప్రస్తుత కార్యమునకుమాత్రమే యీమాటలు సంబంధించినవికావు" వంట యిప్పుడు చేయుచున్నను లేకున్నను పచనకారుఁడు పచనకారుఁడే. "అట్టి వాడుకకుఁ గారణము శబ్దమందున్న గర్భితశక్తియే; ఈశక్తి దానియందెల్లప్పుడు నున్నది. అదేవిధముగా, ప్రమాతృప్రమేయములనుండి ప్రమాణము జనించుచున్నదను దానిలో నసందర్భమేమియునులేదు."

౨. సప్తపదార్థ. ౧౪౪ భాగము. మఱియుఁజూడుము. స. ద. సం. ౧౧

3. అవ్యభిచారిణీమ్, అసందిగ్ధామ్, అర్థోపలబ్ధిమ్.

న్యాయమంజరి. పుట. ౧౨,

విధముగా నన్నిరకముల జ్ఞానములకును మనస్సున కాత్మతో స్పర్శ, మూలకారణమగును. పలుతెఱగుల జ్ఞానములలో నీ స్పర్శ వివిధరూపములను గలిగియుండును. న్యాయము జ్ఞానమునే గూర్చి చెప్పునదైనను, జ్ఞానమునకు ముఖ్యాధారలక్షణమైన ప్రమాణమునుగూర్చి చర్చించును గావున నది ప్రమాణశాస్త్రమైనది౧. మనము విషయస్వరూపమును బరిశీలించుటకు ముందు మనకుఁగల జ్ఞానోపకరణముల సామర్థ్యమును దెలిసికొనవలెను; ఏలన: "మనము కొలువవలయు వస్తువునుగూర్చిన జ్ఞానము, కొలుచు కొలమానము యొక్క జ్ఞానముపై నాధారపడియుండును."౨. ప్రమాణశాస్త్రము మనకు విషయముల యొక్క సమ్యక్ జ్ఞానము నిచ్చుటయేకాక, జ్ఞానముయొక్క సత్యాసత్యముల నిర్ణయించుట కుపయోగించును౩. అది ప్రమాణ ప్రయోజనములు రెండునుగలది యగుటచే దానికి సత్యమును తదౌచిత్యమును గావలసియున్నవి. ప్రపంచమునుగూర్చి మనకు మన మానసము లిచ్చు విషయములు సాధారణముగా సత్యములే యను నిశ్చయముతో న్యాయశాస్త్రము ప్రారంభమగును. జ్ఞానమంతయు నర్థప్రకాశకమే యనగా సత్యమునే చెప్పును. వస్తువులనుజూచి, వాని సామ్యములను గుర్తించి, నిర్ణయములుచేయుట కవకాశముండు రీతిగా మనము కల్పింపఁ

---

౧. ప్రమాణము విష్ణునామములలో నొకటియని విశ్వనాథుఁడు చెప్పినదానిననుసరించి, ప్రమాణపరిశీలనమున కెంతప్రాధాన్యమును హిందూ శాస్త్రకారులిచ్చిరో తెలియనగును. ౨. మానాధీనా మేయసిద్ధిః।

౩. పోల్చు. డబ్లియు. ఇ. జాన్సన్ యొక్క తర్కశాస్త్రనిర్వచనము: "విజ్ఞానవిషయవిభాగపరిశీలనము." (లాజిక్ వాల్యుము౧ పుట౧౩.)

బడియున్నాము. మానవులందరు నీ జ్ఞానక్రియా వ్యాపారమునఁ బాల్గొనుచున్నారు. వారి శ్రద్ధయు,సామంజస్యమును భిన్నాంతరువులలోఁ నుండును. వస్తు జ్ఞానము నార్జించవలెనను నుద్దేశముతో నెప్పుడు మానసికప్రవృత్తి కలిగినను, నది తర్కాన్వేషణమునకు యోగ్యమైన విషయమగును. సత్యాన్వేషణము మానవవ్యాపారములో సహజముగానే యున్నది. తర్కసిద్ధాంతము దానిని సృజించుటలేదు. ఈ మానవప్రవృత్తి లక్షణమున కర్థము గ్రహించి, దాని స్వరూపమును గొన్ని సామాన్యసూత్రములలోఁ జెప్పుటే యీ శాస్త్రము చేయుపని. భౌతికశాస్త్ర మేదైన నీపనినే చేయును. శరీరములోఁ బ్రాణమెట్లు వర్తించుచున్నదో యా విధానములను శరీరశాస్త్రజ్ఞుఁడు పరిశోధించునట్లే, జ్ఞానోత్పత్తి విధానమునఁగల సూత్రములను దార్కికుఁడు ప్రకటించును. శరీరవ్యాపార ప్రవర్తనమునకు శరీరశాస్త్రజ్ఞుఁడు కారణముగానట్లే, తార్కికుఁడును జ్ఞానవ్యాపారమునకుఁ గారకుఁడుగాఁడు.

ప్రయోజనము సత్యము పూర్తిగా వేరనియు వానికి భిన్ననిర్ణయ రూపములు గావలెననియు న్యాయదర్శన మంగీకరింపదు. ప్రయోజనములు సత్యాంశములతో సంయుక్తములై యున్నవి; అందుచే వానిని విడిగా గ్రహింపఁజాలము. మనము నిర్విషయములైన మనస్సులతో నారంభించుటలేదు. అనుభవ సంప్రదాయములవలన జగత్స్వరూపమును గూర్చిన భావములు కొన్ని యిదివఱకే మనలోనుండి యున్నవి. మతగ్రంథముల ద్వారమున మనకు సాంకర్యమందిన జ్ఞానసాధన సముచ్చయము

లభించియున్నది. మనకుఁగల జ్ఞానసాధనమార్గములకు న్యాయము వర్గీకరణము చేయును. నాలుగు ప్రమాణముల మూలమున మనకు సమ్యక్ జ్ఞానము లభించుచున్నది. (౧) ప్రత్యక్షము[౧]. (౨) అనుమానము[౨]. (3) ఉపమానము (౪) శబ్దప్రమాణము[3] పశ్చిమఖండ తర్కశాస్త్రములు సాధారణముగాఁ బ్రత్యక్షములను[౪] గూర్చి ప్రసంగింపరు; కాని న్యాయశాస్త్రము ప్రత్యక్షము నొక ముఖ్యమైన జ్ఞానమూలముగా స్వీకరించినది. న్యాయదర్శనములో ననుమానము కేంద్రస్థానము నాక్రమించినది. దీనినే హేతువిద్యయనియు నందురు. అనుమానవాదము యొక్క ప్రామాణ్యము నిది పరిశీలించును[౧]. ఈ భావము ననుసరించి అనుమానసిద్ధాంతమునే అనుమానవాద మనిరి. ఈ యర్థములో బ్రత్యక్షజ్ఞానము తర్కశాస్త్రమున కతీతమైనది. ఇట్టి సంకుచితార్థమును న్యాయ మంగీకరించదు. శబ్దప్రమాణము నంగీకరించుటవలన న్యాయశాస్త్రమునకు మతమునందాదరమును దెల్పుచున్నది. ఈ చతుర్విధ జ్ఞానాధారములను గూర్చి న్యాయము మనకు మన సత్త్వానుగుణమైన వివరణము

---

౧. ఇంద్రియజ్ఞానము ప్రత్యక్షజ్ఞానములలో నొకరకము.

౨. ఒకదానినుండి యింకొకటిగాని, ఒకదాని వెనుక నింకొకటి కాని, తెలిసికొనుటకే 'అనుమాన' మని వ్యుత్పత్తి.

3. న్యా॥ సూ॥ ౧, ౧, 3 చరకుఁడు ఆప్తోపదేశము, ప్రత్యక్షము, అనుమానము, యుక్తి యనువానినిఁ జెప్పెను. మఱియుఁ జూడు, స్థానాంగ సూత్రము.

౪. పోల్చు. జె. యస్. మిల్: "సత్యము మనకు రెండుపద్ధతులలోఁ దెలియును, ప్రత్యక్షము, అనుమానము."

(సిస్టమ్ ఆఫ్ లాజిక్ ఇంట్రొడక్షన్. పుట ౪)

నిచ్చును. మనోవ్యాపారరీతుల నెఱుఁగనిదే, మనోవిషయమైన జ్ఞానమునుగూర్చి తర్కాన్వేషణము చేయుట సాధ్యముకాదు. మనస్సు పురోగమనమొనర్చి యెట్లు సూత్రఫలితముల నొసఁగునో విశేషవివరములతో న్యాయశాస్త్రము చర్చించును. ఇట్లుచేయుచు నీపద్ధతులలోఁగల లోపములనుగూడ నది ప్రకటించును. జ్ఞానసాధన చతుష్టయములో నేదోయొకదానివలన మనకు జ్ఞానము కలుగుచున్నదను సామాన్య సూత్రీకరణముచే జ్ఞానసమస్య పరిష్కృతముకాదు. సామాన్యసూత్ర ప్రకటన మర్థసమస్యా పరిష్కారము కాఁజాలదు.

మానవ మానసము జ్ఞానమును గ్రహించి పెంపొందించు సాధనములను మార్గములను గూర్చి పరిశీలించుటయే కాక, మానవ సహజమైన సత్యాన్వేషణ మార్గమునుండి మారుత్రోవలను బట్టు విజ్ఞానప్రమాణ క్రమములను దర్శసూక్తులలోను సూత్రములలోను ప్రకటించును. మనలో నిది వఱకే యున్న జ్ఞానముయొక్క సత్యాసత్యములను బరిశీలించి నిశ్చయించు మానములే తర్కప్రమాణములు. దీని ననుసరించి

౧. 'హేతువిద్య' యనుపదము మిళిందమున (యస్.బి.ఇ. వాల్యూము ౩౫. పుట౬-౭) లలితవిస్తారము (౧౨)నను నుపయోగింపఁబడినది. హేతుశబ్దమునకుఁ గారణమని యేయర్థమైనను, జైనపండితులు దీనిని విశాలార్థములలో వాడిరి. మఱియుఁ జూడుము మనువు. ౨౮ ౧౧; మ.భా. ఆదిపర్వము ౧,౬,౭; శాంతిపర్వము ౨౧౦,౨౨; అశ్వమేధపర్వము, ౨౫,౨౭. పూర్వవైయాకరణులగుపాణిని, కాత్యాయనుఁడు, పతంజలియు నీయర్థమునే గ్రహించిరి. మఱియుఁ జూడుము న్యా॥వా॥ ౪,౧,౧౪;

తర్కశాస్త్రమనగా జ్ఞానసామగ్రికి విలువనుగట్టు ప్రమాణ
శాస్త్ర మగుచున్నది. మనకుఁగలిగిన జ్ఞానము సత్యమున కెంత
దగ్గరగానున్నదో చూపి యీవిధముగా నీ శాస్త్రము జ్ఞాన
ప్రామాణ్యమును నిశ్చయించును. సత్యసమస్యకును దత్త్వ
సిద్ధాంతమునకును సన్నిహితసంబంధమున్నది. అందుచే
న్యాయశాస్త్రము జ్ఞానసిద్ధాంతమును దత్త్వశాస్త్రమును గూడ
నైయున్నది[1]. కావున న్యాయమనగాఁ గేవల తర్కముకాదు;
అది మన సత్త్వ, తర్క, తత్త్వమత చర్చలతోఁగూడిన పూర్ణ
జ్ఞాన ప్రమాణశాస్త్రము.

౫—నిర్వచన స్వరూపము

న్యాయసూత్రము చెప్పు ననేకవిషయములను మొదటఁ
బ్రతిపాదించి, తరువాత వానికి నిర్వచనములుచేసి, యనంత
రము పరిశీలించెను[2]. ఇతరవిషయములనుండి భేదము తెలియు
నట్లుగా నిర్వచన మొకవిషయము యొక్క స్వరూపమును
జెప్పును. నిర్వచనోద్దేశ మేమనగా నొకవస్తువు వేఱొక వస్తువని
పొరపడుట కవకాశమున్నది కావున, నొకవస్తు వితరవస్తువుల
నుండి యెట్లు భేదలక్షణములను గలిగియున్నదో చెప్పును[3].
వస్తువుల భేదమును మనము వాని మూలరూపముల నెఱుఁగ
కుండగనే గుర్తింపవచ్చును. ఒక అసాధారణ ధర్మముకూడ
నట్టి భేదమును దెలియఁజేయును. నిర్వచనమునకు సహజము

౧. న్యా॥ భా, ౧,౧,౧.
౨. ఉద్దేశ్యము, లక్షణము, పరీక్షా. న్యా॥భా॥ ౧,౧,౨.
౩. న్యా॥భా॥ ౧,౧,౨.

లైన మూడుదోషము లుండవచ్చును. (౧) అతివ్యాప్తి ఒకవర్గ మునకుఁ జెందిన లక్షణముల నితరములకుఁగూడఁ జెప్పుట; ఒకగోవునకు నిర్వచనము కొమ్ములుగల జంతువని చెప్పుటలో నతివ్యాప్తియున్నది. (౨) అవ్యాప్తి. ఒకవర్గములో నొకభాగ మునకే లక్షణములను జెప్పుట, గోవు కపిలవర్ణముగల జంతు వని నిర్వచించుట. (3) అసంభవము, అనగా నిర్వచింపఁబడిన వస్తువుయొక్క ప్రధానలక్షణములను జెప్పకుండుట; గోవొక చీల్చని గిట్టలుగల జంతువనుట. "ఒకవస్తు వేవర్గమునకుఁ జెం దునో యావర్గమునకు సర్వసామాన్యమైనలక్షణము నుగ్గడించు చు నందు హెచ్చుతగ్గులుండ" వనునదే నిర్వచనము౧. అట్టి నిర్వచనము లభించుటకు, ముందొక జాతిని జెప్పి, ఇతరములు భిన్నములు౨. నను పదములచే నన్యజాతివస్తువులను వేరుచేయు దుము. ఒకజాతి, తద్భిన్నముల నిర్ణయములచేఁ గల్గిన నిర్వచనమిది.

ఉ—ప్రత్యక్షప్రమాణము.

వివిధజ్ఞానమూలములలో ముఖ్యతమమైనది ప్రత్య క్షము. వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పినాఁడు; "మానవుఁడొక వస్తు వుయొక్క జ్ఞానమును గోరినపుడు, దానినిగూర్చి యొక నమ్మఁ దగిన వ్యక్తివలన వాగ్రూపమైన జ్ఞానముకలుగును; కాని యా వస్తువునుగూర్చిన ప్రత్యేకలక్షణములవలనఁ గలుగు ననుమాన పద్ధతిచేఁ దనకుఁదెలిసిన విషయము సత్యమగునోకాదో నిశ్చ

౧. లక్ష్యతావచ్ఛేదకసమనియతత్వమ్

౨. ఇంద్రియమనగా 'శబ్దేతరోద్భూతమ్' అని చెప్పఁబడెను.

యింపఁజూచును. కాని యిట్టి యనుమానప్రమాణ లబ్ధమగు జ్ఞానము లభించిన వెనుకనైనను, దాను దెలిసికొనిన వస్తువును స్వయముగాఁ దన చక్షువులతోఁ జూడఁ గాంక్షించును. కాని యావస్తువు నాతఁ డొకసారి కన్నులారఁ జూచినవెనుక నాతనికి సంతృప్తి లభించును; ఆవెనుక నింకేయితరవిధమైన జ్ఞానమును గోరఁడు"[౧]. అనుమాన శబ్దమువలెనే ప్రత్యక్షశబ్దమును సత్యమును గ్రహించుటకును, నట్టి సత్యగ్రహణమునకు వలయు మానసిక వ్యాపారమునకును గూడ నుపయోగింపఁబడినది. మొదటఁ బ్రత్యక్షమనఁగా నింద్రియజ్ఞానమను నర్థమున నుపయోగింపఁబడినను, దరువాతఁ బ్రత్యక్షమనగా నింద్రియమూలమునఁగాని మఱేయితర మార్గమునఁగాని లభించు జ్ఞానమునకు నర్థమువచ్చినది[౨]. గంగేశుఁడు ప్రత్యక్షమనగా నెట్టయెదుట గోచరించునదని నిర్వచనము చెప్పెను[3]. జ్ఞానమనఁగా దేని మూలమున జ్ఞానము తెలియునో యదికాదు[౪]. అనుమానోప

---

౧. న్యా. భా. ౧,౧,౧ 3 ఒకేవిషయము వివిధప్రమాణములవలనఁ దెలియనగును. ఆత్మాస్తిత్వము శ్రుతి, అనుమానములచేఁ దెలియును, అనలాస్తిత్వము మనకొకఁడు చెప్పుటవలనఁగాని, మనముచూచుటవలనఁగాని అనుమానమువలనఁగాని తెలియవచ్చును. ఏకైకప్రమాణసాధ్యములు గొన్నియున్నవి. యజ్ఞమువలన స్వర్గములభించునని శ్రుతిప్రమాణమువలననే తెలియుచున్నది. "ఒకేవిషయము భిన్నప్రమాణములచేఁ దెలియుచున్నదనగా, నొకేవిషయముయొక్క భిన్నరూపములు తెలియుచున్నవని ఉద్ద్యోతకరుఁడు భావించెను.
(న్యా. వా. ఉపోద్ఘాతము)

౨. న్యాయబిందుటీక, పుట ౭

3. ప్రత్యక్షస్యసాక్షాత్కారిత్వమ్ లక్షణమ్.

౪. జ్ఞానాకరణకమ్ జ్ఞానమ్ ప్రత్యక్షమ్.

మాన శబ్దప్రమాణములందు, మన కాధారములుగలవు. అను
మానమునకుఁ బూర్వమున్న యాధారములు; ఉపమానము
నకు సమానలక్షణములు; శబ్దమునకు సంప్రదాయము నున్నవి.
స్మృతియందుఁ బూర్వజ్ఞాన మున్నది. ప్రత్యక్షమునందు
జ్ఞానము పూర్వావస్థ కాదు, దైవసాక్షాత్కార జ్ఞానము ప్రత్య
క్షము, సంపూర్ణము; తత్సంబంధియగు పూర్వజ్ఞాన మేది
యును దానికిఁ గారణముకాదు.

ఇంద్రియ దర్శనమనగా, "ఒక యింద్రియమున కొక
విషయముతో స్పర్శవలన లభించునది, వాగతీతము, నిర్దుష్టము
సుస్పష్టము" నని గౌతముఁడు నిర్వచనము చెప్పెనుౘ.

ఇంద్రియదర్శనములోఁగల భిన్నాంశముల నీనిర్వచనము
పేర్కొనుచున్నది. (౧) ఇంద్రియములు (౨) ఇంద్రియార్థ
ములు (3) పైరెంటి సన్నికర్షము (౪) తత్ఫలితముగా జనించు

పోల్చు మెక్టగార్టు. "ప్రత్యక్షదర్శనముపై నాధారపడిన విశ్వాసము
పరమసత్యము;ఏలన నది దర్శనముపై నాధారపడినను నింకొక యేవిశ్వాసముపై
నాధారపడినదికాదు." (ది నేచర్ ఆఫ్ ఎగ్జిస్టెన్సు. పుటలు ౪౨-౪3)

(౧) ౧.౧.౪. పోల్చు. ఆత్మతో మనస్సు నింద్రియములు, విషయ
ములు గలిసినపుడు లభించు జ్ఞానమే యింద్రియదర్శనమని చరకుఁడు నిర్వచిం
చినాఁడు. గౌతముని నిర్వచనమును గంగేశుఁడు పెక్కుహేతువులఁ జూపి
ఖండించెను. అతివ్యాప్తమైన దెందుచే ననగా, ప్రతి జ్ఞానక్రియకు మనస్సులో
విషయమునకు సంయోగమున్నది. మనస్సు నొక యింద్రియమే, ఏయింద్రి
యాద్యుపకరణములతో నిమిత్తములేకుండ దేవుఁడు సర్వమును గ్రహించు
చున్న దివ్యజ్ఞాన మిందుఁజేరదు. దర్శనమువలననే యింద్రియస్వరూపము నిర్ణ
యింపఁబడును. అందుచే నిది స్వవిఘాతవచనమగుచున్నది.

జ్ఞానము. ఇంద్రియాస్తిత్వ మనుమానముచేఁ దెలియునదే. ఒక రంగుయొక్క జ్ఞానము నేత్రేంద్రియము లేనిదే లభింపదు[౨]. త్వక్చక్షుశ్శ్రోత్ర జిహ్వాఘ్రాణము లను నైదింద్రియములు బుద్ధి లక్షణముల ననుసరించియున్నవి[3]. వీనికై దధిష్ఠానములున్నవి. గతి, ఆకృతి భేదములనుబట్టి జాతిభేదము లైదని గ్రహింపఁబడెను. అగ్నివలన నేత్రమును, నాకాశమునుండి శ్రోత్రమును; భూమినుండి ఘ్రాణేంద్రియమును, జలమునుండి జిహ్వయును, వాయువునుండి త్వగింద్రియమును గలిగి, శబ్దస్పర్శరూప రసగంధములను గుణములను పంచభూతములు ప్రదర్శించుచున్నవి[౪].

త్వగింద్రియముయొక్క రూపాంతరములే మిగిలిన యింద్రియములని డెమాక్రిటస్‌వలెఁ జెప్పుభావము దోషయుక్తమైనదని నిరసింపఁబడినది. ఏలన నొక యంధుఁడు రంగును జూడఁజాలఁడు[౧]. త్వగింద్రియముయొక్క భిన్నాంశములు, మిగిలిన యింద్రియముల లక్షణములను గలిగియున్నవని చెప్పినచో నింద్రియము లనేకములగును. కానిచో, శబ్దరూపాదు లింద్రియ

---

(౨) ఇంద్రియములకుఁ బ్రత్యేకలక్షణము లుండుటచే వాని యర్థములని చూపఁగలుగుచున్నవి. కాని యవి తమ్ముఁదాము చూడఁజాలవు. నేత్రమొక బాహ్యవస్తువునే చూచునుగాని తన్నుఁ జూడఁజాలదు. ఒకశబ్దము విషయము దీనికి వేరైయున్నది (న్యా. సూ. 3.౧ ౬౮-౬౯,౭౧.)

(3) న్యా. సూ. 3.౧.౫౪.

(౪) ద్రవ్యముకాని పదార్థము జగమంతయు వ్యాపించుట కేదియు నవరోధము కాఁజాలదు. కుడ్యాదులు నేత్రముయొక్క చూపున కడ్డువచ్చును. అందుచే నేత్రము జడపదార్థము.

(౧) న్యా.సూ. 3.౧.౫౧-౫౨.

గోచరములు కానని చెప్పవలసివచ్చును[2]. ఇంద్రియ మొకటే యైనచో దర్శనా కర్ణనా ఘ్రాణాదిక మొకేకాలమున జరుగవలెను. మఱియు స్పర్శవలన సమీపవస్తువులే తెలియును. కాని నేత్రశ్రోత్రములు దూరస్థవిషయములనుగూడ గ్రహింపఁగలవు. ఇంద్రియ మొకటేయను వాదమును న్యాయము తిరస్కరించి, త్వగింద్రియముయొక్క ప్రత్యేకత నది యంగీకరించినది. త్వక్కునకు మనస్సంయోగ మున్నపుడే తాత్కాలిక విజ్ఞానప్రాప్తి యుండును. కాని మనస్సు త్వగింద్రియమున కందుబాటులో లేనపుడు, విజ్ఞానమయజీవితమే లేదు. సుషుప్తి యి[3]ట్టిదే.

దర్శనమునకు మనస్సు ముఖ్యాధారము. ఏదేనొక పరిశీలనమందు మనమున్నపుడు, గాలివలని శబ్దము మనకు వినపడదు; శబ్దము మన యింద్రియముతో సన్నివేశమును బొందును; జీవాత్మ, దేహమంతటను వ్యాపించియుండును గాన, నదియు శబ్దముతో సాంగత్యమును బొందును. మఱియు, "ఒకటికంటెఁ బెక్కింద్రియములకు వానివిషయములతో సన్నికర్షము కలిగినపు డన్నివిషయముల దర్శన మేకకాలమున నుండదు. ఏలన మనస్సున కొకేవిషయముతోడి సంపర్కమువలన నితర విషయ సంపర్కముండదు. దీనివలన దర్శనము మనస్సంపర్కము లేనిదే లభింపదని స్పష్టమగుచున్నది"[4]. జీవాత్మకును నింద్రియములకును సంధికూర్చునది మనస్సు. ఏకకాలమున

(౨) చూడు: న్యా.సూ. ౩.౧.౫౩.
(౩) చూడు: బృహ. ఉ. ౪,౧,౧౯; తర్కసంగ్రహదీపిక. పు ౧౬.
(౪) న్యా.భా. ౧.౧.౪

వివిధజ్ఞానక్రియలు లేమికి మనస్సే కారణము౯. దృశ్యములు వేగముగా నొకటివెనుక నొకటి దర్శింపఁబడుటచే నేకకాలము ననే దర్శింపఁబడినట్లు భ్రాంతి జనించును. మన మొక గుండు సూది నొకకాగితపు దొంతరలో గ్రుచ్చినచో నన్నిటి నొకసారియే గ్రుచ్చితిమని భ్రమింతుము కాని నిజమునకు సూది యొకటివెనుక నొకటి గ్రుచ్చుచున్నది౧. కావున మనస్సొక యింద్రియముతోఁ గలిసియున్నప్పు డింకొకదానితోఁ గలిసి యుండఁజాలదు. అందుచే మన స్సణుమాత్ర పరిమాణముకల దని చెప్పఁబడినది. అట్లుకాక మనస్సు సర్వవ్యాపకత్వముకలదైనచో నేకకాలమున సర్వేంద్రియములతో సంయోగముపొందకుండుటకుఁ గారణము లేదు. ఒక యింద్రియ మా యింద్రియ విషయముతో సన్నికర్షము పొందినవెంటనే, మనస్సా యింద్రియమునొద్దకు విద్యుద్వేగముతోఁ బోవును. మఱియు, రెండు సర్వవ్యాపకవస్తువులకు సంయోగము దురూహ్యము. "స్మృతి, అనుమానము, శబ్దజ్ఞానము, సందేహము, ప్రతిభ, స్వప్నము, ఊహ, సుఖాద్యనుభవము మున్నగునవి మనోఽస్తిత్వమును సూచించును"౨. జీవాత్మపొందు జ్ఞానక్రియలు స్వప్రకాశకములుగావు. కోరికలు, నూహాలు మన మెఱిఁగినట్లే, మనము జ్ఞానక్రియలను మనస్సుమూలముననే, తెలియుచున్నాము.

(౯) ౧.౧.౧౬; ౨.౧.౨౪; ౩.౨.౬-౭; న్యా.వా. ౧.౧.౧౬.

(౧) న్యా భా. ౩.౨.౫౦.

(౨) న్యా.భా. ౧.౧.౧౬

వాత్స్యాయనుఁడు మనస్సు నింద్రియములలోఁ జేర్చినాఁడు. అంతరంగదశలగు నూహలను, వాంఛలను, జ్ఞానక్రియలను దెలుపునట్టి అంతరింద్రియమే మనస్సు. ఆకసముననున్న సూర్యుఁడు, బల్లపైనున్న సిరాబుడ్డి, నాకంటె వేరైన బాహ్య ప్రపంచమునకుఁ జెందినవని వెంటనే గుర్తించుచు, సుఖదుఃఖానుభవములు, కాంక్షలు మున్నగున వాత్మసంబంధములనియు వెంటనే గ్రహింపఁబడును౩. జీవాత్మ, ఆంతరంగికదశలను మనస్సహాయముచే దర్శించును. బాహ్యవస్తు దర్శనమున కింద్రియములతోడ్పా టవసరముగ౧. బాహ్యాభ్యంతర దర్శనభేదము నిజమైనదికాదు; ఏలన, ఒక కాగితముపై వ్రాయవలెనను కోరిక, కాగితమెంత ప్రత్యక్షజ్ఞానమో. కోరికయుఁ దత్సమాన ప్రత్యక్షమే. కాగితమువంటి బాహ్యపదార్థమైనను, కోరికవంటి యంతరంగవిషయమైనను, జ్ఞానసంబంధము సమానమే, రెంటియందును వస్తుదర్శనము సద్యోదర్శనము, ప్రత్యక్షము నైయున్నది౨.

---

(౩) బాహ్యదర్శనము, మానసికదర్శనము, లౌకికదర్శనము, అలౌకిక దర్శనము ననికూడఁ జెప్పఁబడెను.

(౧) పోల్చు: లాకేయొక్క బాహ్యాభ్యంతర దర్శనములు. సుఖమునకును,సుఖానుభవ జ్ఞానమునకును భేదమున్నదని ఉద్ద్యోతకరుఁడుచెప్పినాఁడు. సుఖమొక దృశ్యవిషయము; సుఖానుభవముతో మనస్సంయోగ మున్నపుడు సుఖజ్ఞాన ముదయించును. త్వక్కునకుఁ జల్లనిగాలికి సంయోగముకలిగినపుడు చల్లతనము కలుగును. దానితో మనస్సు సంయోగము పొందినపుడు, చల్లతనముయొక్క సుఖానుభవము లభించును.

(౨) మనస్సు తన్నుఁదాను దెలిసికొను నుపకరణము కాఁజాలదు. ఏక కాలమున భిన్నజ్ఞానక్రియలు లేకుంజేసి, మనస్సున్నదని గుర్తింతుము;ఇదియు

మనస్సు నేత్రాదీంద్రియములవలె నొక యింద్రియమే యనియుఁ గొలది భేదము లున్నవనియు వాత్స్యాయనమతము. బాహ్యేంద్రియములు భౌతికపదార్థ కల్పితములు; అవికొన్ని వస్తువులనే గ్రహింపఁగలవు; అవి యుపకరణములుఁగామాత్రమే పనికివచ్చును. కొన్ని విశిష్టలక్షణములనే అవి గుర్తించుశక్తి గలవి, మనస్సు భౌతికపదార్థముకాదు; అన్ని వస్తువులను గ్రహింపఁగలదు; ఉపకరణముగాగూడ నుపయోగించును. ఏలక్షణముతో నిమిత్తములేకుండఁ బనిచేయఁగల్గదని యాతఁడు పలికినాఁడు[3]. ఉద్ద్యోతకరుఁడు దీనిని పూర్తిగా నంగీకరింపఁడు. భౌతిక పదార్థమా కాదా యను విషయ ముత్పత్తి గలిగిన వస్తువులకే చెందును; మనస్సట్టి యుత్పత్తి లేనిది. మనస్సు సకలవస్తువులను గ్రహించుననియు, నింద్రియములు కొన్ని నియమితవస్తువులనే గుర్తింపఁ గల్గుననియు నీతఁడంగీకరించును. ఈతని యభిప్రాయములో మనస్సు జీవాత్మను బోలియున్నది. స్మృతి హేతువైన సంయోగమున కది యాధారము; సుఖానుభవహేతువైన సంయోగమునకు నదే యాధారము ౧. ప్రతి జీవాత్మకొక విశిష్టమైన మనస్సు కలదు. అదినిత్యము, సూక్ష్మము, పరిమాణ

మనస్సువలననే తెలియును, కాని యిచట మనస్సు తాను తనపై వర్తించుట లేదు; ఏలన మన స్సుపకరణముకాదు, చూడు, (న్యా.వా.తా.టీక 3.౧.౧౭) యోగాభ్యాసమునందు మనస్సును దర్శింపవచ్చునని ఉద్ద్యోతకరుఁడు భావించినాఁడు. (న్యా.వా. 3. ౧. ౧౭)

(3) న్యా. భా. ౧. ౧. ౪.

౧. న్యా. వా. ౧. ౧. ౪

సూన్యమునైనది. ప్రతి జీవికిఁగల మనస్సొకటియే కాని పెక్కు మనస్సులుండవు. ఒకేజీవికిఁ బెక్కు మనస్సు లున్నయెడ, నేక కాలమున ననేక విధజ్ఞానములు, కాంక్షలు, నుండవలెను; కాని యట్లు లేవు.౨.

దర్శన మొక విధమైన జ్ఞానము కనుక జీవాత్మకుఁ జెందినదే, జీవాత్మకు మనస్సునకు సంబంధ మొక విధముగా శాశ్వత మైనది; కాని ప్రతిమానసికక్రియకో నట్టిసంబంధము పునఃప్రాప్త మగుచుండును. జీవాత్మకు బాహ్యవస్తువునకు సహజమగు సంబంధమున్నదని న్యాయమతము. ఒక ముద్రికయొక్క ఆకృతి లక్కపై నెట్లు ముద్రితమగునో యట్లే, బాహ్యవస్తువు రూపము మనస్సుపై ముద్రితమగునని తలపఁబడెను. ఒక బాహ్యవస్తు రూప మింద్రియముపై నొత్తిడికలిగించి, సన్నికర్షముచే నా రూపము భౌతికముగా నేర్పడి, మానసికరూపముగా నెట్లు మారునో యను నీభౌతిక మనస్తత్వ కేంద్రసమస్యను న్యాయ సూత్రము పరిష్కరించలేదు. ప్రకృతిశాస్త్ర మెంత వృద్ధిపొందినను, నీసమస్య నేటికి నట్లే నిలిచియున్నది.

ఒక దర్శన మేర్పడుటకు దర్శించువానికి బాహ్యముగా వస్తువులుండవలెను. ఈభావమును విశ్వసించుటచే న్యాయ శాస్త్రము, మనకు క్షణికములగు నూహాపరంపరలు మాత్రమే యున్నవి; బాహ్యజగత్తు జ్ఞానహీనులకే గలదను సిద్ధాంతదోషమునకుఁ బాల్పడకుండ సురక్షితమైనది. ఇంద్రియము తదనుగుణమైన విషయముతోఁ గలిసి విజ్ఞానమునకుఁ బ్రత్యక్షదర్శన

౨. న్యా. ౩. ౨. ౫౬.

మగును. ఇంద్రియవిషయము లింద్రియములపై నొత్తిడిచేఁగలుగఁజేయు విజ్ఞానఫలితముల పరిమాణములుగూడఁ జెప్పఁబడినవి కాని, సూక్ష్మ యంత్రసామగ్రి లేనిదే వీనిని సరిగాఁ జెప్పుట కష్టమైనది. సర్వవిజ్ఞాన క్రియలందును జీవాత్మ మనస్సంయోగమును, నింద్రియ మనస్సంయోగమును, నింద్రియవిషయ సంయోగమును ముఖ్యలక్షణములుగా గ్రహింపఁబడినవి[1]. ఇంద్రియములు విషయసంపర్కము పొందినపుడు జీవాత్మలోని మార్పువలన దర్శన ముదయించును. "ఇంద్రియములు విషయ సంపర్కము లేకుండ దర్శింపఁగలిగినచో నపుడవి గోడవెనుక నున్న వస్తువులనుగూడ దర్శింపవలెను[2]. కాని యది జరుగుట లేదు. ఉద్ద్యోతకరుని భావములో సన్నికర్షమనగా సంయోగము కాదు; ఇంద్రియ విషయమగుటయే. అనగా నింద్రియముతో నొక సంబంధములోనికి వచ్చుట.

విషయములు భిన్నవర్గములలో నున్నవి. ఒక పచ్చగడ్డిపరక యొక ద్రవ్యము, దాని పచ్చదన మొకగుణము; గుణములు వస్తువులకు సంబంధించియున్నవికావున వానిని వేరుగాఁ జూడఁజాలము[3]. వస్తువులు, వస్తుగుణములు వేరుగాలేని కారణముచే, నవి వాని యాధారముల మూలముననే దర్శింపవలెను. ఇంద్రియేంద్రియ విషయసంబంధము సంయోగము; వస్తుగుణ

---

౧. ౨. ౧. ౨౯.

౨. న్యాయ కందలి పు. ౨3; న్యా. భా. ౨. ౧. ౧౯.

3. ఒక్క ధ్వనివిషయము తప్ప; ధ్వని గుణమైనను, నిరాధారముగా దర్శింపఁబడును.

సంబంధము సమవాయము, ఒక యుదాహరణము, కన్ను వస్తువుతోఁ బ్రత్యక్షసంయోగమును గలిగియున్నది; ఆ వస్తు వర్ణముతోఁ బరోక్షసంబంధమును, వస్తు జాతిభావముతో నింక నధికపరోక్ష సంబంధమును గలిగియున్నది.

ఇంద్రియ విషయసంయోగ మారువిధములని చెప్పఁబడి నది. ఒకపాత్రను మనము ప్రత్యక్షముగాఁ జూచునప్పుడు కలు గునది సంయోగము. ఒక పాత్రయొక్క రంగును మనము గ్రహించునపుడది సంయుక్తసమవాయ మనఁబడును. మూడ వది సంయుక్తసమవేత సమవాయము; పాత్రయొక్క వర్ణ మే వర్గమునకుఁ జెందునో గ్రహించునది. నాల్గవది సమవాయము. అనగా నొక ధ్వనిలక్షణము నెఱుగుట; ధ్వనికి శ్రోత్రమునకుఁ గల సహజసంబంధము దీనివలనఁ దెలియును.౧. సమవేత సమ వాయమైదవది; ఒక ధ్వనియొక్క లక్షణ మేవర్గమునకుఁ జెందు నో తెలుపును. ఆరవది విశేషణత; వస్తుగుణసంబంధమును సూచిం చును. ఒక పాత్రాభావ దర్శనము దీని కుదాహరణము; ఏలన మననేత్రమునకు భూమికిని సంయోగమై యచట నొక పాత్ర లేదను గుణమును దర్శించును, ఈసంయోగమును రెండు విధ ములుగాఁ జెప్పవచ్చును. ఒకటి 'ఘటాభావవత్ భూతలమ్', భూమి ఘటములేని లక్షణమును గలిగి యున్నది. రెండవది 'భూతలేఘటా భావోఽస్తి' భూస్థలిపై ఘటాభావమున్నది, ఇచట సంబంధము తారుమారుగాఁ జెప్పబడినది, మొదటిది

౧. ఆ కర్ణేంద్రియము శ్రోత్రపుహారములో నున్న ఆకాశము, శబ్ద మాకాశగుణము.

దాని ననుసరించి అభావము మన నేత్రముతో సంయోగము పొందిన భూమి గుణముగాఁ జెప్పఁబడినది; దీనినే సంయుక్త విశేషణత యందురు, రెండవ దాని ననుసరించి, అభావమునకు విశేషణము చెప్పఁబడినది; దీనిని సంయుక్త విశేష్యత యందురు.౨. ఈభేదము లన్నియు జగత్స్వరూపమును గూర్చిన న్యాయతత్త్వభావముల ననుసరించి యేర్పడినవి. వైశేషికదర్శనముతోఁ బాటు న్యాయదర్శనమును, ద్రవ్యములు, గుణములు, క్రియలు, సామాన్య విశేషములు, సమవాయము, అభావము నున్నవని యంగీకరించును. పరిమాణముగల యొక వస్తువు స్పష్టమైన వర్ణముగలదైనచో నది దర్శింపఁబడును.౧. సంబంధస్వరూపము సంయోగము, నేత్రము వస్తువుతో నిజముగా సంయోగమును బొందును, అభినవన్యాయము ననుసరించి, త్వగింద్రియముకూడ రూపములుగల వస్తువులను గ్రహింపఁగలదు. గుణములు, చలనము సంయోగముయొక్క రెండవరూపము చేదర్శింపబడును. సామాన్యలక్షణము రెండు లేక మూడవ సంయోగరూపము వలనఁ దెలియును; ఈలక్షణమది ద్రవ్యమో, గుణమో, చలనమో దాని ననుసరించును. న్యాయము దృష్టిలో సమవాయము నొక దర్శనవిషయమే; వైశేషికులు సమవాయము నీయర్థములోఁ దీసికొనరు. అభావమారవలక్షణము.

పూర్వోత్తర మీమాంసల నుపలబ్ధి-స్వతంత్రజ్ఞానప్రమాణముగాఁ జెప్పిరి. కుమారిలభట్టు ననుసరించి, మనము ఘటాభావమును గ్రహించునపుడు, మనకు ద్వివిధజ్ఞానక్రియ లున్నవి;

౨. కీత్.

౧. వై॥ సూ॥ ౪, ౧, ౬.

ఒకటి భావాత్మకము, భూమియున్నది: రెండభావాత్మకము, ఘటము లేదు. ఘటాభావము భూమికి విశేషణమనియు, నట్టి విశేషణసంయుక్తమైన భూతలము దర్శింపఁబడుచున్నదనియు నైయాయికు నభిప్రాయము. ఇంద్రియములతో సంబంధమున్న వస్తువులే దర్శింపఁబడుననియు నభావవస్తువుల కింద్రియసంయోగముండదు కావున నవి గోచరింపవనియు నాక్షేపించి వచో విమర్శకులు సంయోగ సమవాయములే జ్ఞానసాధనలని పొరపడిరని నైయాయికుని జవాబు. అభావదర్శనమున కీరెండు ప్రమాణములును బనికిరావు. రెండువస్తువు లున్నప్పుడే సంయోగము; అభావము వస్తువు కాదు. సమవాయమును గుదురదు; ఏలన నభావ మేవస్తువుతోడను సంబంధము లేనిది.[౨]

---

[౨]. గుణి గుణ సంబంధమునుగూర్చిన న్యాయదర్శనభావము విమర్శింపఁబడినది. అది సరియైనసంబంధము కాదు; ఏలన నది తన సంబంధములేని రెండువస్తువులమధ్యఁగల సంబంధము కాదు. సంబంధమనగా రెండువస్తువులను గలుపునది; రెండువస్తువులలో నొకటైయుండునది, డోలు. డోలును వాయించు కఱ్ఱ, రెంటికివేరైనది సంయోగము. రెంటిలో నున్నదగుటచే నదియొకటే, గుణి గుణ సంబంధమిట్టిది కాదు. ఒకదండధారివిషయములో, దండగుణము దండమునుండి వేరు కాదు; దండధారిగుణము దండమునుధరించినవానినుండి భిన్నము కాదు. గుణి గుణములు,వస్తువులతో నేకత్వమును కలిగియున్నవి. అభావవిషయములో, ఏది గుణి, గుణముకూడనైయున్నది; ఏలన నేవస్తువుకాని, గుణముకాని, క్రియకాని అభావమునందుండఁజాలదు. అందుచే అభావముయొక్క గుణ మభావమును దర్శింపఁజేయునొక ప్రత్యేక లక్షణముకలదని చెప్పవలెను. అభావ మెట్టిసంబంధమును లేనిదగుటచే నే యింద్రియమునకును విషయముకాదు. ఒకవస్తువును దర్శించుటకుఁ, దదభావదర్శనమునకు నొకేయుపకరణము పనిచేయునని గంగేశునిభావము. అభావము దర్శనాభావముచే లభించుఫలితము కాదు; అదియు నొక దర్శనవిషయమే.

బౌద్ధులననుసరించి అభావదర్శనమనగా నభావాస్తిత్వము కాదు; ఒక యున్న వస్తువుయొక్క లేమి; ఘటము లేని భూతలదర్శనము, ఘటాభావదర్శనమని పొరపడిరి. కాని న్యాయదర్శము ననుసరించి, అభావములు భావములవలెనే దర్శనయోగ్యములు. భూతలముపై ఘటదర్శనాభావము, ఘటాభావ భూతలదర్శనమే యన్నచో నపుడు ఘటాభావ భూతలము, కేవల భూతలమూ వేరా? యను ప్రశ్నముదయించును. రెండు నొకటికాఁజాలవు. ఘటమున్న భూతలమునకు, లేని భూతలమునకు భేద మున్నదన్నచో రెండును సమానముగా దర్శనవిషయములే.౧.

నేత్ర శ్రోత్రేంద్రియములు తమ విషయములతోఁ బ్రత్యక్షసంయోగమును బొందకుండ, దూరమున నున్నను గ్రహించునని బౌద్ధులుచెప్పుదురు. నేత్రేంద్రియమనగాఁ గను గ్రుడ్డుగాదనియు, నందలి తేజస్సనియు నందుండి యొకకిరణము పోయి విషయముతో సంయోగము నొందుననియు నైయాయికుఁడు బదులు చెప్పెను. అందుచేతనే మనకు దర్శనమందు, దిక్కు, దూరము, స్థానము నున్నవి.౨.

---

౧. న్యాయబిందు. పు. ౧౧; న్యాయమంజరి. పుటలు ౫౩-౫౪.

౨. నేత్రేంద్రియము మొకటా, రెండా యను విచిత్రసమస్య యిచటఁ బరిశీలింపఁబడినది. రెండని వాత్స్యాయనుఁడు తలఁచి, మన మొకవస్తువును మొదట నొకకంటితోఁ జూచి, రెండవకంటితోఁ జూచినపు డావస్తువు పూర్వదృష్టమని గ్రహింతుము. దీనివలన ద్రష్టయొకఁడేయని తెలియుచున్నది. ఉద్ద్యోతకరుఁడు దీని నంగీకరింపఁడు. (చూడు. న్యా. భా; న్యా. వా ౩, ౧, ౪, ౧౧)

బౌద్ధతార్కికుఁడు న్యాయసిద్ధాంతము నీ విధముగా ఖం డించినాఁడు;(౧) నేత్రేంద్రియమనగాఁ గనుగ్రుడ్డు. దానిద్వారా మన మొక వస్తువును దర్శింతుము, కనుగ్రుడ్డు దూరమున నున్న వస్తువునొద్దకుఁ బోయి చూచుటలేదు. (౨) నేత్రేంద్రియము దాని కంటెఁ జాలపెద్దవస్తువులను, అనగా నరణ్యములు మున్న గువానిని దర్శంచుచున్నది. వానితోఁ బ్రత్యక్షసంయోగమే దర్శనమున కవసరమైనచో నది దుస్సాధ్యము. (3) ఒక వృక్షా గ్రమును, నదే కాలములో నాకసమున నన్ను చంద్రుని నేత్రము చూడఁగలదు. అందుచే నేత్రము వానిని దర్శిం చుటకు వానియొద్దకుఁ బోనవసరములేదు. (౪) నేత్రము వస్తు సంయోగము పొందనవసరములేదు; పొందను జాలదు, ఏలన నేత్రమద్దపుతలుపులు, మున్నగువాని వెనుకకుఁబోకుండ జూచు చున్నది. దిక్కు యొక్కయు దూరము యొక్కయు దర్శనము ప్రత్యక్షముకాదు; కాని అనుభవముచే లభించునది, ఉదయ నుఁడు తన కిరణావళిగ్రంథమున నీవిమర్శకు సమాధాన మొసఁగ యత్నించినాఁడు. (౧) ఒకవస్తువును గ్రహించుటకుఁగాని వ్యక్త పరచుటకుఁగాని వస్తుసంయోగమవసరము. ఒకదీప మొక వస్తు వును గాంతి మంత మొనర్చుటకు దానితో సంయోగమును బొందును. అదేవిధముగా నేత్రేంద్రియ మొక తేజోరూపము; అది కిరణరూపమునఁ బోయి విషయముతో సంయోగమును బొందును. (౨) కనుగ్రుడ్డునుండిపోవు కాంతి వ్యాపించి, దృక్ప థములో నున్న వస్తువునంత నాక్రమింపఁగలదు. (3) సమీప దూరవస్తు దర్శనకాలములలో భేదమున్నది.దానిని మనమభ్యాస

ములో గుర్తించుటలేదు, కన్ను తెరచినంతనే చంద్రుఁడు కనఁబడును. కారణము కాంతియొక్క వేగ మచింత్యమైనది. మన నేత్రములనుండి బయల్వెడలిన కాంతి బయటనున్న కాంతితోఁ గలిసినందున దూరముననున్నవి సమీపముననున్నవి వస్తువు లేకకాలమునఁ గనిపించుచున్న వనువాదము సరియైనది కాదేలన, నదియే, నిజమైనచో మనకు వెనుకనున్న వస్తువులుఁకూడ గోచరించవలెను. (౪) అద్దపుపెంకు మున్నగువానినుండి కాంతి పోఁగల సామర్థ్యముగలది. పూర్వోత్తర మీమాంసలు న్యాయ సిద్ధాంతము నంగీకరించును. శ్రోత్రదర్శనము విషయములో నొకచోట బయలుదేరినశబ్దము వాయువులో గమనముచేసి, శబ్దతరంగముల నుదయింపఁజేయును, శ్రోత్రేంద్రియముతోఁ దుదిశబ్దము కలియును. ఒక చోటనుండి బయల్వెడలిన శబ్దచలనము తరంగచలనమును బోలియుండును; లేకనొక లతచుట్టును జిగుళ్ళను బెట్టినట్లుండును.౧. శబ్దమేదిశనుండి వచ్చునో తెలియుటకుఁ బ్రతిశబ్దమునకు శబ్దోత్పత్తిస్థానవిశేషణముండును, శ్రోత్రేంద్రియములోని కొన్నిభాగము లాయాశబ్దములను గుర్తించును.

---

౧. చూడు జయనారాయణ కృతవివృతి. ౨.౨.౩౭. ఈభావమును కుమారిలుఁడు ఖండించినాడు; ఆకాశమేకమునగోచరము నగుటచే లోకులందరి శ్రోత్రములకన్ని శబ్దములు సమానముగా వినపడవలెను. ఒకనికిఁ జెవుడున్నచో నందరకుండవలెను. మఱియు వాయువుతోఁబోవు శబ్దములు వాయువన కెదురుగాఁ బోవు శబ్దములకంటె నెక్కుడు దూరములో వినపడును, ఆకాశమేకము, శబ్దముచే మార్పుచెందనది కావున శబ్దతరంగము లాకాశమునఁ బ్రసరించును. అందుచేఁ బైవిషయమునకర్థము చెప్పటకష్టము.

ఘ్రాణేంద్రియ విషయములో వస్తువుయొక్క అణువులుగాలిచేఁ బయనించి నాసికనుస్పృశించును. వస్తుదర్శనమింద్రియ విషయ సంయోగమాత్రమున లభించును, నిద్రించువాఁడును గరతాళ ధ్వని వినిలేచును.౨.దర్శనజ్ఞానముయొక్క స్వరూప ప్రథమలక్షణ మది 'అవ్యపదేశ్య' మని గౌతముఁడు చెప్పెను.ఒకవస్తువు నామ ముచేతనే తెలియనవసరము లేదు. నామము వ్యవహారవినియో గము మాత్రమే; వస్తుదర్శనకాలమున దానియవసరము ముఖ్య ము కాదు. జయంతుఁ డుదాహరించిన యొక సుప్రసిద్ధ దేశికుని భావములో నామములతో నవినాభావసంబంధములు గల వస్తు వుల జ్ఞానమును దర్శనము పూర్తిగా నిషేధించును. ఒక మానవుఁ డొక ఫలమునుజూచి,దాని స్వభావము నెఱిఁగినచో నదియొక దర్శనమగును; కాని యాఫల నామము నాతఁ డొక వ్యక్తినుండి విన్నచో నాతనికి శబ్దమాత్రదర్శనమే లభించును౧.

---

౨. న్యా.భా.౨.౧ ౨౬. ఇది అప్రయత్న వ్యాపారము, అందుచే దీని కారణమదృష్టమని చెప్పఁబడెను. (న్యా.భా.౨.౧.౨౮.)

౧. దర్శనమంతయు వస్తువును దెలుపు నామమేయని (వాగ్రూపమ్ శత్త్వమ్) శాబ్దికులు చెప్పుదురు. జయంతుఁడు దీనిని ఖండించినాఁడు.(న్యాయ మంజరి పుట. ౯౯) వస్తువులు నామములు నొకటైనచో నవి శాశ్వతశబ్ద ములా? కల్పితశబ్దములా? యని వాచస్పతి ప్రశ్నించినాఁడు. దృష్టవస్తువు లదృష్టశబ్దములు కానేరవు; అవి నామములను గా వేలన, నామముల నెఱుఁ గని చంటిబిడ్డలు వస్తువులను జూచుచున్నారు. అందుచే నామార్థముల నెఱుఁ గనివారు మొదట నిర్వికల్పక దర్శనములను గలిగియుందురు; నామార్థజ్ఞాన మున్నవారైనను, మొదట నిర్వికల్పకదర్శనములనే గలిగి, పూర్వమెఱిఁగిన నామ మంతరంగమునుండి గత సంస్కారరూపమున బహిర్ముఖమై, నిర్వికల్పక దర్శనము సవికల్పకదర్శన మగును. (న్యా.వా. తా.టీక. ౧. ౧. ౪.)

నామసహితముగను, రహితముగను గూడ వస్తుదర్శనము లభించునని వాత్స్యాయనుని మతము. నామసహితవస్తుదర్శనములో మనకు సవికల్పకదర్శనమును, నామరహితమగుదానిలో నిర్వికల్పకదర్శనమును లభించును[౨]. అవ్యపదేశ్య మనగా నిర్వికల్పకము; వ్యవసాయాత్మక మనగా సవికల్పకమనియుఁ జెప్పఁబడెను.

వాత్స్యాయనుఁడు నుద్యోతకరుఁడు నీ భేదమును స్మరించియుండలేదు. వాచస్పతి దీనిని స్మరించి, దీని నుపదేశించినవాఁడు త్రిలోచనుఁడని చెప్పినాఁడు[3]. అర్వాచీన తార్కికు లందరు నసగా భాసర్వజ్ఞుఁడు, కేశవమిశ్రుఁడు, అన్నంభట్టు, సాంఖ్యవైశేషికవాదులు, కుమారిలుఁడు దీని నంగీకరించిరి. గౌతముని నిర్వచనము ననుసరించి, దర్శన జ్ఞానమంతయు సవి

---

౨. మతియుఁ జూడుం. న్యాయమంజరి. పుట [illegible]. నిర్వికల్పకదర్శనము వస్తుజ్ఞానమునుగాని శబ్దమునుగాని గ్రహింపనేరదని జయంతుని వాదము. శబ్దము నేత్రేంద్రియదర్శన విషయముకాదు. వ్యంజన వ్యంగ్యసంబంధము తెలిసి, తత్సంస్కారస్మృతి గలిగినఁగాని శబ్దము తెలియదు. సవికల్పకదర్శనము శబ్దసంస్కారరూపములతోఁ గలిసియుండును. నిర్వికల్పకదర్శన మట్టిదికాదు. సామాన్యవిశేషాది లక్షణములఁ దెలియుటలో రెండునొకటే. భాషలేనిదే భావముండదని భర్తృహరి తలఁచినాఁడు. అందుచే నిర్వికల్పకదర్శనము, భాషతో నిమిత్తములేనిదనుట నాతఁడంగీకరింపఁడు.

(న్యా.వా.తా.టీక ౧.౧.౪)

3. రత్నకీర్తి తనఅపోహసిద్ధి, క్షణభంగసిద్ధి గ్రంథములలో నీరచయిత నుదాహరించినాఁడు. చూడు యమ్. యమ్. హరప్రసాదశాస్త్రి ప్రకటించిన బిబ్లియోథికా న్యాయ ట్రాక్ట్సు. సవికల్పక నిర్వికల్పక దర్శనముల భేదమును విశ్వనాథుఁడు గుర్తించి, యవియొక విషయమునకు రెండువివరణరూపములని చెప్పెను. (చూడు న్యా. సూ. వృత్తి. ౧. ౧. ౪.)

కల్పకమని తోఁచుచున్నది. మనము మనదర్శనము లన్నిటిలో ద్రష్టృదృశ్య జ్ఞానములను రెంటినిఁ గలిగియున్నారము కావున నిర్వికల్పకజ్ఞానమునకు నవకాశము లేదని జైనులు చెప్పుదురు. సవికల్పక దర్శనములో నొకవస్తువుయొక్క జాతిలక్షణమును, నావస్తువా జాతిలోని యితరవస్తువులతో నెట్లు భేదించునో యా లక్షణములును, నీ రెంటియొక్క సంయోగమునుగూర్చిన జ్ఞాన మిమిడియున్నది. ఇట్టి భేదజ్ఞానము నిర్వికల్పకదర్శనమందు లేదు.[౧] సవికల్పక నిర్వికల్పక దర్శనభేదము, ఒకవస్తువుతోడి పరిచయము కాని జ్ఞానము, దర్శనమువలనఁగలుగు నిర్ణయములకుఁగల భేదమువంటిదని చెప్పవచ్చును.

ప్రాచీన వైశేషికుల ననుసరించి, ఒకవస్తువుయొక్క సామాన్యవిశేషలక్షణముల సద్యోజ్ఞానమే నిర్వికల్పక దర్శనమనియు, నందు వాని భేదజ్ఞానముండదనియుఁ జెప్పఁబడెను. సవికల్పకదర్శనమందు రెంటిలక్షణముల భేదజ్ఞానముగలుగు ననియు, వస్తువొక సవికల్పకవర్గమునకుఁ జెందునని తెలియు ననియు నిశ్చయింపఁబడినది.[౨] నిర్వికల్పకదర్శనములో వస్తువుయొక్క లక్షణములను మనము దర్శింతుము; కాని యాలక్షణము లావస్తువుతో విశేషణ విశేష్యసంబంధ మెట్లు గలిగి

---

౧. తర్కభాషాగ్రంథము ననుసరించి, నిర్వికల్పక దర్శనములో, జీవాత్మకు మనస్సంబంధమును, నింద్రియ మనస్సంబంధమును, నింద్రియవిషయసంబంధము నున్నను, విషయసంబంధ మప్రధానము. కాని సవికల్పకములో నది ప్రధానమగును. ౨. న్యాయకందళి. పు. ౧౯౦. ప్రభాకరుఁడు, పార్థసారథిమిశ్రుఁడు సవికల్పకదర్శనము స్మృతిసంస్కారము యొక్కయు, నింద్రియవిషయ వ్యాపారముయొక్కయు సమ్మేళనమని చెప్పి, దీని నంగీకరింతురు.

యున్నవో తెలిసికొనము. సవికల్పకదర్శనమందట్టి సంబంధ మును దర్శింతుమని వాచస్పతిమతము. శ్రీధరుఁడీయభిప్రా యము నంగీకరించినాఁడు. నిర్వికల్పకదర్శనమందు మనము వస్తువుయొక్క స్వరూపమాత్రజ్ఞానమునే కలిగియుందుమను పూర్వవైశేషికులభావమును ప్రభాకరుఁ డంగీకరించును. సామా న్యవిశేషలక్షణములను మనము గ్రహించినను, సవికల్పకదర్శ నమందువలె వాని భేదము గుర్తింపఁబడదు. ఒకవస్తువు దర్శ నము, దాని సామాన్యలక్షణములుఁగలిగి, రెంటికి సంబంధ మెట్టిదో తెలియనిదే నిర్వికల్పకదర్శనమని గంగేశుఁడు నిర్వ చించెను. ఒకయింద్రియము తద్వస్తుసంయోగముగలిగినంతనే యనఁగా నేత్రమున నొకఘటముతో సంయోగమైనంతనే, ఘటమేజాతికిఁ జెందునో యది దర్శింపఁబడదు. ౧. ఘటము నకు ఘటజాతికిఁగల సంబంధజ్ఞానముగలిగినప్పుడు మనకు సవిక ల్పక దర్శనము గలుగుచున్నది. అన్నంభట్టు ననుసరించి లక్ష ణములతో నిమిత్తములేని యొకవస్తుజ్ఞానము నిర్వికల్పకదర్శన మనియు, గుణిగుణసంబంధమనగా నామము జాతిలక్షణముల సంబంధమును దెల్పునది సవికల్పకమనియు నన్నంభట్టు నిర్వచన మొనర్చెను. ౨.

---

౧. ప్రథమతో ఘటఘటత్వయోః విశిష్టానవగాహ్యైకజ్ఞానమ్ జాయతే తదేవనిర్వికల్పమ్|| చూడు- సిద్ధాంతముక్తావళి. పు. ౫౮.

౨. అతఁడుకూడ నిర్వికల్పకదర్శనము నిష్ప్రకారకమనియు, సవికల్పక దర్శనము సప్రకారకమనియుఁ జెప్పెను. ఇచటఁ బ్రకారతయనగా, నొక ప్రత్యేక జ్ఞానక్రియాలక్షణము; ఈలక్షణ మితరవస్తు జ్ఞానక్రియలనుండి భిన్న మైనదనిచూపును.

సవికల్పకదర్శన విషయవిభాగమువలన, దర్శనప్రక్రియ
లోని భావ, నిర్ణయాంశములు వ్యక్తములైనవి. మనకు మొదట
దర్శనము, తరువాత భావము, నావెనుక నిర్ణయము లభించు
నను సోపానవాదదోషమున కీ సిద్ధాంతము పాల్పడలేదు.

అర్వాచీన న్యాయమునం దింకొకవిధమైన నిర్వికల్పక
దర్శనరూపము కన్పట్టుచున్నది; అదియంతతృప్తికరముగాఁ
దోఁచదు. మనవిజ్ఞానమునకు మొదట గోచరించునది సవికల్ప
కదర్శనము; దానినుండి నిర్వికల్పకదర్శన మనుమానింపఁబడును.
కొన్ని గుణములతోఁ గూడిన సవికల్పకదర్శనమునందు విశేషణ
యుక్తమైన నిర్వికల్పకదర్శన మిమిడియున్నది. లేకున్న సవి
కల్పక దర్శన ముండఁజాలదు. గుణముల దర్శనమును సవిక
ల్పక మేయైనచో, గుణముల దర్శనాదిక నిరర్థకవాదమేర్పడును.
అట్టి నిరర్థకవాదమునుండి బయల్పడుటకు మనము నిర్వికల్పక
దర్శనము నంగీకరించుచున్నాము. ౧.

౧ ఐ. యల్. ఎ. పుటలు ౨౨-౨౩. దీపికలో నన్నంభట్టు చెప్పి
నాఁడు;"విశిష్టజ్ఞానమ్ విశేషణజ్ఞానజన్యమ్, విశిష్టజ్ఞానత్వాత్ దండీతిజ్ఞానవత్
విశేషణజ్ఞానసాఫి సవికల్పత్వే, అనవస్థాప్రసంగాన్ నిర్వికల్పసిద్ధిః" మతియుఁ
జూడుము, సిద్ధాంతముక్తావళి.పు.౫౮. విశేషణవిశిష్టమైన విషయజ్ఞానమే విశిష్ట
జ్ఞానము. 'ఘటోఽయమ్' అను జ్ఞానమునందు, మన కింద్రియవిషయ (ఘట)
సంయోగమే కాక, ఘటత్వ విశేషణముయొక్క పూర్వజ్ఞానముకూడ నుండ
వలెను. ఈ పూర్వజ్ఞానము నిర్వికల్పక మనఁబడును. ఇది అతీంద్రియమైనది.
విశేషణముయొక్క పూర్వజ్ఞాన మవసరములేదనియు, మన యింద్రియములు
విషయవిశేషణములతోఁ బ్రత్యక్షసంపర్కము పొందుననియు పూర్వోత్తర
మీమాంసావాదము, మొట్టమొదట మనకు ఘటత్వమును గూర్చిన నిర్వికల్పక

కొందరు నైయాయికులు నిర్వికల్పకదర్శనము ననుమాన విషయముగా నంగీకరింపరు; కేవలవస్త్వస్తిత్వమునే తెలుపు విజ్ఞానమని చెప్పుదురు.౨. అదివిజ్ఞాన విషయమని చెప్పువారి భావ మేమన నదియొక యవిస్పష్టదర్శనమనియే. సవికల్పక జ్ఞాన సంభూతమది యగునని తలంచువారు, దానిని సూక్ష్మగుణ జ్ఞానముతో సమమైనదని చెప్పుదురు; దానినే వారు నిర్వికల్పక దర్శనమందురు; ఏలన నందు 'అనువ్యవసాయము' లేదు.

సర్వజ్ఞానమున కారంభసోపానము నిర్వికల్పక దర్శనమని న్యాయదర్శన ప్రధానలక్షణము; నిర్వికల్పక దర్శనమే జ్ఞానము కాదు. ఒకవస్తువుయొక్క సద్యోజ్ఞానమే యది; అది సరియగు నర్థములో జ్ఞానసంబంధము కాదు. అది భేదము తెలియని, సంబంధము లేని,యొక విజ్ఞానావస్థ;వివేచనార్థగ్రహణములు గాని, విషయ విభాగ విషయ సమన్వయములు గాని, యందు లేవు, అదిప్రకటనశక్తిలేని మూకత్వము వంటిది; అందు భావసంస్కారము లెవ్వియును లేవు. సవికల్పక దర్శనము, భేదసంబంధ జ్ఞానయుక్తమైన విజ్ఞానరూపము.ఇందు వివేకసమాలోచనా ఫలితములున్నవి; ఇది వాగ్రూప ప్రకటనశక్తి కలిగిన స్పష్టమైన సవికల్పక దర్శనము. నిర్వికల్పక దర్శనమందు జాతిలక్షణములు

జ్ఞానమే కల్గునను వాదమును మనస్తత్త్వశాస్త్రము బలపరచుట లేదు. ప నవిజ్ఞానమునకు ప్రదర్శింపఁబడుటకు సామాన్యలక్షణములే మొదటివి కావు, జ్ఞానమస్పష్టతనుండి స్పష్టతకుఁ బరిణామము, ఘటత్వజ్ఞానము, తార్కికముగా నైనను, కాలికముగా దార్శనిక నిర్ణయమునకుఁ బూర్వముగాదు.

౨. వస్తుస్వరూపమాత్రా. న్యాయసారము. పుటలు 3.౪.౧౪-౧౫.

సంబంధములు గర్భితములై యున్నవి; సవికల్పకములో నవి సువ్యక్తము లగును. ఈభావమును పార్థసారథి మిశ్రుఁ డంగీకరించినాఁడు. నిర్వికల్పక దర్శనము లేక యింద్రియ జ్ఞానము; సవికల్పకదర్శనము లేక దార్శనిక నిర్ణయము రెండునొకే దర్శనవ్యాపారముయొక్క పూర్వాపరసోపానములు. నిర్వికల్పకదర్శనము, వ్రిస్తుతము నతిక్రమింపలేదు గావున, నది ప్రకటనశక్తి లేనిది, వివేకశూన్యము, జేమ్సుమాటలలోఁ, 'అపరిణతమైన వాగ్రూపమును బొందని యనుభవము'; తప్పొప్పులభేదము దానికి వర్తింపదు.౧. కాండిల్లాక్ వాక్యములో, "మనము మొట్టమొదట సారి కాంతినిఁ జూచినపుడు, మనమే కాంతి యగుదుమే కాని కాంతిని మనము చూడము."౨ అందుచే నట్టి యపరిణతగ్రహణమునందు దోషముండుట కవకాశము లేదు. దార్శనికనిర్ణయములో ద్రష్టకొక గుణ మారోపింపఁబడినపుడు, తార్కిక సమస్య యేర్పడును; ఏలన మననిర్ణయము బాహ్యావస్తుక్రమమున కనుగుణమైనది కావచ్చును, కాకపోవచ్చును. 'అదియొక మనుష్యుఁడ'ని మనము చెప్పునపుడు, 'అది' యని చెప్పునంత వఱకు మనజ్ఞానము యథార్థమైనదే, 'ఒక మనుష్యుఁడ'నునది కావచ్చును, గాకపోవచ్చును.3. సవికల్పక దర్శనము వివేకజ్ఞానమనియుఁ, బూర్వజ్ఞానసంబంధము గలదనియు, నిర్వికల్పక దర్శ

౧. చూడుము, నీలకంఠుని తర్కసంగ్రహ దీపికాప్రకాశము,

౨ జేమ్స్ ప్రిన్సిపుల్స్ ఆఫ్ సైకాలజీ. వాల్యూము ౨. పుట౮.
మఱియుఁ జూడుము, న్యా. భా. ౮. ౨-3౭.

3. న్యా. బా. 3. ౨. 3౭.

నము కల్పనాపోఢమనగా నట్టి పూర్వసంబంధము లేనిదనియు బౌద్ధతార్కికుల భావమై యున్నది.౧ వస్తుగుణములైన సామాన్యలక్షణము, వస్తుత్వము, గుణము, క్రియ, నామములను నిర్వికల్పకదర్శనము కలిగి యుండదు; అది కేవలము వస్తువుయొక్క స్వలక్షణమునే గ్రహించును.౨ మనతో సన్నికర్షము పొందు సత్యవస్తువు, వాగతీతమైనది; మనము ప్రకటించునది భావసమన్వితము, ధర్మకీర్తి చెప్పినాఁడు:" దర్శనవిషయము స్వలక్షణయుక్తమైనది. సవికల్పక జ్ఞానము వస్తుసామాన్య లక్షణసమన్వి

---

౧. బుద్ధిక్రియచే నొకవస్తువున కొక నామము నిచ్చుటే కల్పనయని ధర్మకీర్తి యభిప్రాయము. 'అభిలాపసంసర్గయోగ్య ప్రతిభాసప్రతీతిః కల్పనా' మాటలలోఁగలిపి చెప్పుటకు యోగ్యమైనది కల్పన. ఒకవస్తువునకు దానిలక్షణములైన జాతిగుణక్రియానామ ద్రవ్యములతోడి సంబంధజ్ఞానమును గల్పన సూచించునని జయంతుఁడు చెప్పినాఁడు. (న్యాయమంజరి) బౌద్ధవాదము ననుసరించి, జాతికి వస్తువునకును సామాన్య విశేషములకును; ద్రవ్యగుణములకును, భేదములేదు మన సవికల్పకదర్శనము, లేని భేదములనుగల్పించును. గోవులేని గోజాతియు, తద్గుణహీనమైన గోద్రవ్యమును మనకుఁ దెలియవు. చలించు వస్తువునుండి చలనము వేరుకాదు. ఒకవస్తువునకు మనము నామకరణము చేసినపుడు, భిన్నవస్తువులకు సమత్వము నాపాదించుచున్నాము. "ఇది చైత్రుఁడు"ని మనము చెప్పునపుడు, "ఇది" యొక వస్తువునకుఁ జెందును, 'చైత్ర' యొక మాటకుఁ జెందును. మన వాక్యము రెంటికి సమత్వమును బ్రకటించును, అటులే ద్రవ్య మను ప్రమాణము. భిన్నములైన వస్తువులకు సమానత్వమును బ్రకటించును. "ఇది దండహస్తుఁడైన మనుజుఁడ"ను దానిలో, 'మనుజుఁడు' 'దండము' వేరేయైనను, నొకే యాధారము నాశ్రయించియున్నవని చెప్పఁబడెను. అందుచే నీప్రమాణములు భావకల్పితములు.

౨. సజాతీయ విజాతీయ పరావృత్తః స్వలక్షణమ్ (న్యాయమంజరి, పుట ౯౨.)

తము. సద్యోదర్శనములో లభించునది విశిష్టము, ప్రత్యేకము, క్షణికము నైనది; దానినిగూర్చి మనము తెలిసికొనునది యొక జాతి సామాన్య ధర్మనిత్యతలు గలది.3.

మనకనుభూతమైన యొకవస్తువునుగూర్చి మనమేమైనఁ జెప్పఁబోవు నాక్షణమందే, దానికొక వేరువస్తువుతో సంబంధమునుగూర్తుము; అప్పుడావస్తువు, దానిస్వభావమును గొంత కోల్పోయి, బుద్ధికల్పనాచ్ఛాదిత మగుచున్నది. మనము విన్నది 'రొద' యే, అంతే సత్యము. అది తుమ్మెద 'రొద' యో, ఆవిరియంత్రినాదమో యనునది మనయూహ. మాతృస్తన్యమును రెండవసారి స్పృశించునపుడు, బిడ్డయొక్క జ్ఞానక్రియ పూర్వానుభవముపై నాధారపడినదేయనియు నందుచే నదియు 'శుద్ధ' మై సంబంధరహితమైనది కాఁజాలదనియు ధర్మోత్తరుని వాదము. క్యాంటు తత్త్వవేత్త చెప్పినట్లు, సంబంధములన్నియు, యథావస్తువులనుగూర్చిన భావకల్పనములనియు, వానిని, జ్ఞానవిషయములుగా మార్చుకొను విధానములనియుఁ జెప్పవచ్చును. సవికల్పకదర్శనములో, మనము సత్యవస్తువునకు రూపాంతరకల్పనము చేయుదుము; అందుచే నది యసత్యమని చెప్పఁబడెను. ౧. ద్రవ్యగుణ కర్మలయొక్క జ్ఞాన

---

3. శాస్త్రదీపిక, సామాన్యములన్నియు నసత్యములగు భావకల్పనలని వర్ణించినది. "వికల్పాకారమాత్రమ్ సామాన్యమ్......అలీకంవా"

౧. నిర్వికల్పకదర్శనములోఁ గేవల బాహ్యాభేదజ్ఞాన ముండునని బౌద్ధులు చెప్పిన భావమును క్యాంటు తత్త్వజ్ఞుఁ డంగీకరింపఁడు. పోల్చు. అతని సుప్రసిద్ధవాక్యములు: "భావములులేని దర్శనములు గ్రుడ్డివి; దర్శనములులేని భావములు శూన్యములు."

మంతయు నసత్యమని డిజ్నాగుఁడు నిరసించెను.౨. బాహ్యవస్తువులు క్షణికములగుటచే నవి తెలియునవికావు. 3. నిర్మాణ సామర్థ్యముగల యూహాశక్తి, క్షణికరంగము నొక దశాపరంపరగామార్చి, గతానుభవమునందుఁ జేర్చి,భావిదశను సూచించుచున్నది. విజ్ఞానప్రపంచ మనర్థములేక దరిద్యశూన్యమైనది. పరమార్థములేక సత్పదార్థము మనపై నొత్తిడికల్గించు వేదనాత్మకము. ౪. దీనినిగూర్చిన భావ మా యా శాస్త్రకారుల తాత్త్విక భావకలుషితములై యుండును. జ్ఞానమంతయుఁ గేవలము మానసికమను వాదము దిజ్నాగునిది. అర్థస్వరూపము నాతఁడు నిర్ణయింపఁబూనుకొనక విడిచిపెట్టెను; దృష్టాంశములు, మనమెంత క్షణికమైన నొక యర్థదర్శనము చేయుచుంటిమని తెలియఁజెప్పునని యాతఁడొప్పుకొనక తప్పినదికాదు. సౌత్రాంతిక వాదమునం దభిమానముగల ధర్మకీర్తి, దర్శనములోని విభేదములకుఁ గారణము మానసేతరములగు నర్థములున్నవని యంగీకరించి,యవి క్షణికములగుటచే వానిని గూర్చిన జ్ఞాన మసాధ్యమని చెప్పెను. వేదనలు ప్రత్యేకములనియు,వాని మూలపదార్థము లనుమానసిద్ధములనియు నాతనియభిప్రాయము.

బౌద్ధవాదమును నైయాయికులు తీవ్రముగా విమర్శించిరి. జాతినామ సమ్మిశ్రితము కాని శుద్ధమైన యిందిన్ద్రియజ్ఞాన

౨. చూడు: యుఐ. వైశేషికతత్త్వము. పు ౬౭.

3. క్షణస్య (జ్ఞానేన) ప్రాపయితుమ్ అశక్యత్వాత్

(న్యాయబిందు టీక పు ౧౬)

౪. న్యాయబిందు పు ౧౦3

మసాధ్యమని యుద్ద్యోతకరుఁడు చెప్పినాఁడు. మనకుఁగల్గు వస్తు జ్ఞానము సామాన్యలక్షణయుక్తమైనదై యుండకతప్పదు.౧. ప్రత్యేకవస్తువులే యున్న కారణమున సామాన్య విషయము లన్నియు నూహాసంభవములేయను బౌద్ధవాదమును నైయాయి కులు తిరస్కరించి, ప్రత్యేకసామాన్యవిషయములు రెండును సమానముగానే యున్నవనియు నవి సమవాయసంబంధమును గలిగియున్నవనియుఁ జెప్పుదురు. ఈసంబంధము ప్రత్యక్షముగా నైనఁ జూడఁబడును; లేదా, ప్రత్యేకవస్తువులు యథార్థపదార్థ వర్గముల కారణములగుట ననుమానముచే గ్రహింపఁబడును. తుదకు వస్తుస్వలక్షణమే మనవిజ్ఞానమునఁ బ్రదర్శితమై విజ్ఞాన స్వరూపమును నిర్ణయించును. యదార్థపదార్థములపై మనము సంబంధములను జొప్పించుటలేదు; సంబంధములు వానియం దున్నట్లు చూడఁబడుచున్నవి. యదార్థవస్తుపరిపూర్ణదర్శనములో నీసంబంధములున్నవని మనబుద్ధి కనుఁగొనును. అర్థము సంబంధ ములులేనిదై, జ్ఞానవిషయము సంబంధసమన్వితమైనచో, నప్పుడు మన కనర్థవైరుధ్య మేర్పడును. మనకప్పుడు తెలిసినవస్తువు యథార్థవస్తువుకాదు; అది ద్రష్టకును, యథార్థవస్తువునకు మధ్యవర్తియై యుండు నొక యాకృతి విశేషమగును. కాని మనమిదివఱలోఁ జూచినట్లుగా, సవికల్పకదర్శనము స్వతః నిర్వికల్పకదర్శనజాతికిఁ జెందినదే యని న్యాయ నిర్ణయమై యున్నది. సంబంధములు శూన్యమునుండి హఠాత్సంభవ ములుగావు. అవి నిర్వికల్పకదర్శనములో గర్భితములైయున్నవి;

౧. న్యా॥ వా॥ ౧. ౧. ౪

సవికల్పకదర్శనమందవి సువ్యక్తమగును. సవికల్పకదర్శన విష యమర్థశూన్యముకాదు; ఏలన నది నిర్వికల్పకదర్శనముచేఁ గూడ గ్రహింపఁబడునని జయంతునివాదము. పూర్వస్మృత్యం శము లున్నంతమాత్రమున నింద్రియవ్యాపారమున కాటంకము కలుగదు. సవికల్పకదర్శనమందలి మిశ్రమలక్షణాస్తిత్వము తార్కి కముగా లోపముకాదు. దానియందుండు బుద్ధి వ్యాపారము దర్శనమును బలపరచును. నిర్వికల్పకదర్శనముచే గ్రహింపఁ బడుదానిని సవికల్పకదర్శనము మఱలగ్రహించుటచే నది యసత్యముకానేరదు. సత్యమునకు నూత్నత్వమే లక్షణము కాదు. భావాంశములు కేవల వికల్పములు కావు. ప్రత్యక్ష దర్శనవిషయమైన సామాన్యలక్షణము కేవలము నామమేకాదు ఏలన నది నామములేకుండగను గ్రహింపఁబడఁగలదు. దక్షిణ దేశమునుండివచ్చిన యాత్రికుఁడొకఁ డుత్తరదేశముననున్న యొంటెలను జూచి, వానినామము లెఱుఁగకున్నను గుర్తింపఁ గలఁడు. వాని పేరెఱుఁగకున్న నాతఁడు సామాన్యలక్షణము లను దర్శించును. మనచేతి నాలుగువేళ్లను మనముచూచి నపుడు, వాని సామాన్యవిశేషలక్షణములను రెంటినిఁ దెలియు దుము. మన మొకవస్తువుయొక్క ప్రత్యేకలక్షణములనే తీసికొ న్నచో నప్పుడు సామాన్య విశేషణలక్షణ సంబంధమును గుర్తింపము. రెండవవస్తువును జూచినప్పుడు, మొదటజూచిన జ్ఞాపకమువచ్చినయెడల నీరెంటికిని సంబంధములేని కారణముచే నట్టి స్మృతివలనఁ బ్రయోజనమేమియును లేదని జయంతుని వాదమైయున్నది. మొదటిది రెండవదియు నొకే జాతికిఁ

జెందిన వగుటచే రెండవదాని దర్శనము మొదటి దానిని స్ఫురింపఁజేయునన్నచో నపుడు ప్రథమదర్శనమందే సామాన్య లక్షణములు, వ్యక్తిగతలక్షణములు రెండునుగూడఁ దెలియు నని స్పష్టమగుచున్నది. సామాన్యవిశేషలక్షణముల జ్ఞానము నిర్వికల్పకదర్శనములో నస్పష్టముగాను, సవికల్పకదర్శనమందు సుస్పష్టముగాను నుండును. మన మొక ప్రత్యేకవిషయమును జూచినపుడు మనకు సామాన్యలక్షణజ్ఞాన ముదయించుననుట విషయములో బౌద్ధులెనను వ్యతిరేకము చెప్పరు. ఇపు డుదయించుసమస్య యేమనగా నట్టిజ్ఞానమున కాధార మేమి? అది ప్రత్యేకవ్యక్తిగతమైనదా, దానినుండి వేరైనదా? నిత్యమా, అనిత్యమా, దృశ్యమా అదృశ్యమా? యనునది; ఏలన, మన జ్ఞానములోఁ విశిష్టతయున్నచో మన జ్ఞానవిషయములోఁ గూడ నట్టివిశిష్టతయుండవలెను. ౧. వ్యక్తిగతలక్షణముకంటె సామాన్యలక్షణము భిన్నమైనది; అది సర్వసామాన్యలక్షణము గావున నిత్యమైనది. వ్యక్తులు జననమరణములను గలిగి యున్నవి; అవి దర్శింపఁబడినను, ననుమానింపబడినను యథార్థము లే. ౨. సవికల్పకదర్శనము దర్శనవిషయనామపూర్వస్మృతిపై

౧. విషయాతిశయ వ్యతిరేకేణ ప్రత్యయాతిశయా నుపపత్తేః॥
(న్యాయమంజరి. పు. ౩౧౪)

౨. న్యాయమంజరి. పుటలు ౩౦౯-౩౧౧; ౩౧౩-౩౧౪. పోల్చు. న్యాయవాదమును సెయింటుథామస్ భావమును, మానవుని జ్ఞానమునకుఁ బ్రధానలక్ష్యము బుద్ధీంద్రియములు గలిసి నిర్మించు సమన్వయసిద్ధమగు నేకత్వము, ఇంద్రియజ్ఞానము స్థూలవ్యక్తిత్వమును, బుద్ధి, సూక్ష్మము నాంతరంగికము నైన యేకత్వము నొసఁగును. జ్ఞానవిషయమునందుఁ గూటస్థమగు వస్తు

నాధారపడుననుగాని, విషయేంద్రియప్రత్యక్షసంయోగముపైఁ గాదనువాదము ఖండింపఁబడెను. ఎట్లనగా సవికల్పకదర్శనమందు స్మృతియు నింద్రియవేదనమును గలిసియున్నను ముఖ్యమైనది యింద్రియసంయోగము. స్మృతి, సహానుభూతము మాత్రమే ఒకజ్ఞానక్రియ దార్శనికముగునో కాదో యనువిషయము నింద్రియప్రకోపనమున్నదో లేదో చూచి తెలిసికొనవచ్చును.౧.

సాగమును గ్రహించు నంతర్దర్శనమును, పృథగ్రూపములనిచ్చు నింద్రియజ్ఞానమును గలవు. డేకార్టే చెప్పురీతి నది కేవలము వస్తుసారమును గాదు; వ్యవహార జ్ఞానవాదులు చెప్పురీతి నది కేవలమింద్రియవిషయమును గాదు. జ్ఞానము వస్తువుల నెఱుఁగుదుము; అవి యమూర్తములైన గుణసారములును గావు, భావాత్మకములకు రూపములును గావు, సామాన్యలక్షణములను వస్తువులనుండి వేరని తలఁచుటవలన, వస్తువులలో రెంటికిఁగల నిత్యసామరస్యమును గోల్పోవుదుమే.

౧. న్యాయకందళి॥ పుట ౧౯౩. పార్థసారథిమిశ్రుఁడు చెప్పినాఁడు; "సవికల్పకమపి అనుపగతేంద్రియవ్యాపారస్య జాయమానమ్ అపరోక్షావభాసత్వాత్ ప్రత్యక్షమేవ" (శాస్త్రదీపిక పు౧౧౯) సవికల్పకదర్శన మపరోక్షము, విశదముగాఁ గన్పట్టిన నట్టిదికాదని బౌద్ధులువాదింతురు; అది దానికిఁబూర్వమే కలిగిన నిర్వికల్పకదర్శన సంబంధమాత్రముననే యట్లు గోచరించును. కాని యీభావము నిరాధారము. బౌద్ధవాదమును ప్రభాచంద్రుఁడును విమర్శించెను. అస్పష్టత సవికల్పక దర్శనములకే ప్రత్యేకలక్షణముగాదు. దూరమున గాని, మైకా తలంపులచే నవరోధముపొందిన వస్తువులు, సవికల్ప నిర్వికల్ప దర్శనములు రెంటిలో నస్పష్టముగానే గోచరించును. పూర్వము దర్శింపఁబడినదానినే తిరిగి దర్శించుచున్న కారణమున సవికల్పక దర్శనములు యథార్థములు గావన్నచో, వస్తు ధనుమానమును నట్టిదోషముగలదే యగును; ఏలన నందుఁ బూర్వము సర్వసామాన్య లక్షణయుక్తమైనదని గ్రహించినదానినే తిరిగి తెలియు లక్షణమున్నది. బౌద్ధులసిద్ధాంతము ననుసరించి వస్తువులన్నియు క్షణికములు, అందుచే దర్శనమునకే యవకాశములేదు. అనుమానమునందైనను,

వస్తుయాథార్థ్యభావములను గూర్చి బౌద్ధులకును నైయాయికులకును భేదము ప్రధానమైయున్నది. బౌద్ధులకు యథార్థమైనది 'ఇది' యనునది; ఇది క్షణికము, వ్యక్తిగతము, దేశకాలములందు వ్యాప్తి లేనిది: 'సర్వంపృథక్'. సంబంధము లన్నియు బాహ్యమునుండి చొప్పింపఁబడిన యూహాకల్పనలు. దీనికి వ్యతిరేకముగా నైయాయికుని దృష్టిలో, యథార్థవస్తువు,క్షణిక గుణముగాదు; గర్భమందనేకత్వముగల పృథక్పదార్థము. అది యనేకత్వమును కలిగి యున్నను నొకటే; అనేకములో నది యేకము,ఇతర వ్యక్తులతోఁ బోల్చిననది యొక ప్రత్యేకవ్యక్తియే; తన యంతర్గత భిన్నతలోనది సామాన్య లక్షణలక్షితము; ఈసమానత్వముచే నదియొక జాతికిఁజెందును. ప్రతివ్యక్తికినీ రెండు లక్షణములునున్నవి, అణుమాత్రపృథక్పదార్థములో భిన్నత లేదు; అది వ్యాప్తి లేనియొక కేవలసంబంధ మాత్రమే యనుట మన యనుభవములోఁ బరీక్షించుటకు వీలులేని నిరాధారవిశ్వాసము. ఏకత్వభిన్నత్వము లొక పూర్ణతలోని యంశములు; అవి వేరుగానుండుట సత్యమే. మన యింద్రియదర్శనములో వస్తుగుణములు,సంబంధములు రెండునున్నవని యభినవమనస్తత్త్వశాస్త్రము న్యాయవాదము నంగీకరించుచున్నది.

వస్తువుయొక్క విశిష్టవ్యక్తిత్వమును మనము తెలిసికొనుటలేదు; కాని యంత మాత్రముచే ననుమానసిద్ధమగు జ్ఞానము దోషయుక్తమనరాదు. శబ్దముండుట వలనఁగాని, భావకల్పిత సంబంధములవలనఁగాని, యొక జ్ఞానము నిరర్థకము గాదు, సవికల్పక నిర్వికల్పక దర్శనములు రెంటికిని దోషావకాశమును, వ్యావహారిక సామర్థ్యమును గూడ సమానములే.

యములకుఁ గలుగు వేదనారూపములే, జ్ఞానము యొక్క మూలపదార్థములగుటచేఁ బరమసత్యములను భావము బాహ్యదృష్టికి గోచరించును. కాని మానవుని యపరిణతానుభవమే వస్తుయాథార్థ్యమని మన మంగీకరింపఁజాలము. గట్టలుగాఁబడియున్న తాళ్ళు, కఱ్ఱలు, నిటుకలుఁగలిసి గృహముకానేరదు. ఇంద్రియవేదనలే జ్ఞానముకాదు. ప్రస్తుతక్షణమునకు మాత్రమే చెందిన వ్యక్తిగతభావమే యున్నదను సిద్ధాంతము విజ్ఞానజీవితమంతయు నూహాగానమని తలఁచి, తన బుద్ధిశక్తికాత్మహత్యయే యవసాన లక్ష్యమొనర్చును. నిష్క్రియాత్మకమైన యెఱుకయే యథార్థానుభవమని బౌద్ధులు చెప్పుదురు. సమాలోచనము పాపమనియు దానినుండి మనము విముక్తులముగావలెననియు వారు బోధింతురు. వర్తమానక్షణమే సత్యమను వారి వాదదీక్ష కేవల భ్రాంతిమయము. సత్యాంశలోలత్వము సమాలోచనాశూన్యతకాదు. నాకెట్టయెదుటఁ గన్పట్టునదొక నారింజపండని నేను జెప్పుటలో నేనెట్టిసమాలోచనమహాపాపమున కొడిగట్టు నుత్సాహపరవశత్వమును బ్రదర్శించుటలేదు.సమాలోచనము మానవమానసమునకు సహజలక్షణము. మానవుని మనస్సొక శూన్యమందిరము,నందు వేదనలు ప్రవేశించుననుట యుక్తముకాదు. ప్రతిదర్శనము మనయింద్రియములకు గోచరించు వేదనలయొత్తిడివలనఁ గలుగు ఫలితమే. మనకుఁ బుట్టుకతోడనే యాలోచించు స్వభావమును వచ్చినది. మనము చూచినదానిఁ గూర్చి యాలోచింపకుండ నుండజాలము. వేదనలు స్వచ్ఛముగా మనకు లభింపవు, అవియొక ద్రవ్యలక్షణా

ములుగా మనకు గోచరించును, ఇతర లక్షణ సముదాయము తోఁ గూడి యవి మనకు దర్శనమిచ్చును. శుద్ధమైన సూక్ష్మతమ 'వర్తమాన క్షణము' నకస్తిత్వము లేదు, దేశములో నొక సూక్ష్మతమ దేశము దేశాంతరములచేఁ బరీతమై యున్నట్లే, ప్రతిక్షణము నెడతెగని కాలప్రవాహములో నితరక్షణములతో గలిసి ప్రవహించును, ఇంద్రియజ్ఞానమునుండి బుద్ధిజ్ఞానమును వేరుచేయు బౌద్ధయత్నము నిష్ఫలము; ఏలన నవి భిన్న వ్యాపారములుగావు. ఇంద్రియవిషయ వేదనలు భిన్నరూప ములుగాఁ గలిసి, జ్ఞానప్రపంచ నిర్మాణమును జేయుచున్నవి, వానికి సంబంధములున్నవి; వానిని మన జ్ఞానముచే విడదీయు చున్నాము, వానిని మన జ్ఞానక్రియలచే మార్చుటలేదు, ఇంద్రి యసోపానమున మనకుఁ గొంతయస్పష్టముగాఁ దెలియునది బుద్ధి సోపానమున సుస్పష్టమగు చున్నది. సత్యము సంబంధసహి తము; సహేతుకము, సత్యముయొక్క పూర్ణస్వరూపము కేవల మింద్రియజ్ఞానమునకుఁ గాని, కేవలబుద్ధిజ్ఞానమునకుఁ గాని లభిం చునదికాదు; పూర్ణవ్యక్తికే పూర్ణసత్యము గోచరించును.

ధర్మకీర్తి చతుర్విధదర్శనముల నంగీకరించును; ఇంద్రియ జ్ఞానము, మనోవిజ్ఞానము; జీవవిజ్ఞానము, యోగిదర్శనజ్ఞానము, ఇంద్రియజ్ఞాన మింద్రియవ్యాపారఫలితము, మనోవిజ్ఞానము నింద్రి యజ్ఞానమునకు మఱుక్షణమున నుదయించు నేకసంతానము నకుఁ జెందినది. అది యింద్రియవ్యాపారమున కనంతరము కల్గు రూపజ్ఞానముగా గోచరించుచున్నది; ఏలన ధర్మోత్తరుఁడు వ్రాసినాఁడు: "ఆక్షణమునకు నేత్రము తనపనిని మానువరకు

మానసికదర్శన మారంభముకాదు. ఏలన నేత్రము పనిచేయు చున్నయెడల మన కింద్రియవిషయములయొక్క రూపములు దర్శనమిచ్చుచునేయుండును. ౧. అంతరంగమందలి సుఖ దుఃఖ దర్శనములు మూడవరకమునకుఁజెందిన స్వసంవేదనా రూపములు. మనము జీవాత్మ నది యనుభవించు సుఖ దుఃఖావస్థా రూపములలో దర్శింతుము. ఇది ప్రత్యక్షసాక్షాత్కారము; ఇందు బుద్ధిసంసర్గము లేదు గావున నిర్దోషానుభవము. మానసికానుభవములన్నిటి నిది యనుగమించును. దర్శనములన్నిటికి లక్షణములై గోచరించు భావావేశ సన్నిహితత్వాభిమానిత్వములు జీవాత్మ విజ్ఞానలక్షణములని ధర్మోత్తరుఁడు చెప్పెను. అర్వాచీనన్యాయము ననుసరించి, యీలక్షణములు విజ్ఞానమునఁ బ్రవేశించు ననంతరవ్యాపారములని భావింపఁబడెను. గంగేశునియుద్దేశములో, "ఇది యొక ఘటమని నేనెఱుఁగు

౧. ఏతచ్చమనోవిజ్ఞానమ్ ఉపరతవ్యాపారే చక్షుషి ప్రత్యక్షమిష్యతే వ్యాపారవతితుచక్షుషి యద్రూపజ్ఞానమ్, తత్సర్వమ్ చక్షురాశ్రితమేవ. న్యాయబిందు॥ టీక. పుట ౧౩. పోల్చు: రిచార్డ్ సెమనుని భావము. మనము రెండురూపములలో వేదనలుగాంతుము; మూలరూపము; తత్సహాయరూపము మూలవేదన, యింద్రియస్పంద మున్నంతసేపు నుండి, యింద్రియస్పందము పోయినచో నదియుఁ బోవును; కాని యది సముద్రమునందలి తుపానువలె, తుపాను పోయినవెనుక నది కలుగఁజేసిన తరంగములు క్రమముగా శాంతించినట్లు, శాంతించును. మూలవేదన తాను గతించినవెనుక నొక చిహ్నమును విడిచిపోవును. అది కొన్ని సందర్భములలో నింకొక వేదన నుదయింపఁజేయును అది మూలవేదన కాదు; తత్సహాయకరూపము

చూడు: సెమన్సునెమిక్ సైకాలజీ.

దున"ని మనము చెప్పినప్పుడిట్టి విజ్ఞానమున్నదని తెలియును. సవికల్పకజ్ఞాన మొకవస్తువుయొక్క జ్ఞానముమాత్రమే. కాని "ఆవస్తువును నే నెఱుఁగుదున"ను జ్ఞానము వేఱు. మొదటి దానిని 'వ్యవసాయము' రెండవదానిని 'అనువ్యవసాయము' నందురు. "ఇది యొకఘటమ"ను నది జ్ఞానము; ఇది యొకఘటమని నే నెఱుఁగుదున"ని ౨. చెప్పుట అనువ్యవసాయము. ప్రతి విజ్ఞాన రూపమునందు నొకవస్తువు దృశ్యమగుటతోఁబాటు జీవాత్మ వ్యాపారమును బహిర్గతమై గోచరించునని సాంఖ్యవేదాంతములు విశ్వసించును. ౧. ధర్మకీర్తి ననుసరించి, మన యింద్రియజ్ఞానా

౨. దీపిక. ౩౪.

౧. ఒకవస్తువుయొక్క జ్ఞానసూచకత్వమునుండి యావస్తుజ్ఞానక్రియ భేదించునని చెప్పు కుమారిలుని భావమునకు న్యాయవైశేషికభావము వ్యతిరేకమైనది. జైనులు, వేదాంతులు, కొందరు బౌద్ధులు, జ్ఞానక్రియ తన్నుఁదానే తెలిసికొనునని చెప్పిరి. న్యాయవైశేషికభావము ననుసరించి, జ్ఞానక్రియ, తనపైఁదానే ప్రసరించి, తన్నుఁ దెలిసికొనఁజాలదు. అది పరప్రకాశకముకాని స్వప్రకాశకముగాదు. ఒక జ్ఞానక్రియ యింకొకదానిచేఁ బ్రకాశితమగును; ఏలన నది యెప్పుడు జ్ఞానవిషయమగును. (జ్ఞానమ్ జ్ఞానాంతర్వేద్యమ్ ప్రమేయత్వాత్ పటాదివత్) దీనినిగూర్చి జైనులిచ్చిన విమర్శనిటు సంగ్రహముగా చేర్కొందుము. (౧) సుఖము తన్నుఁదానే తెలియునట్లు, దైవజ్ఞాన మితరాధారము లేకుండఁ దన్నుఁదానే యెఱుఁగునట్లు, ఆత్మయొక్క ప్రతిజ్ఞానక్రియయు నాత్మజ్ఞానసహితమే. అట్లుకాదేని యొక జ్ఞానమును దెలియుటకింకొకటి దానినిఁ దెలియుటకు మఱొకటియు నిట్లనంతజ్ఞానక్రియావసరము కలిగి, యీవాదము దోషయుక్తమగును. (౨) దేవునియందు రెండు జ్ఞానరూపము లున్నవనియు, నొకటి విశ్వము నెఱుఁగుననియు, రెండవది మొదటి దాని నెఱుగుననియుఁ జెప్పు నీరసవాదము సులభముగా ఖండింపఁబడినది. రెండవ జ్ఞానరూపము దృశ్యమా కాదా? దృశ్యమైనచో దాని నదియే

తీతములై చతుర్విధ బౌద్ధసత్యములను, బుద్ధిజ్ఞానముచేఁ గలా
షితము ౧. కానట్టియు, నిర్వికల్పకదర్శనమైనను, యోగ

చూచెనా, యింకొకదానిచేఁ జూడఁబడెనా? దానినదియే చూచినచో
మొదటిదానికే మన మట్టి శక్తికలదని చెప్పవచ్చును. ఇంకొకదానిచే దర్శిం
పఁబడినదన్నచో వ్యర్థవాదమగును. రెండవదానిని మొదటిది దర్శించు
నన్నచో శాఖాచంక్రమణ మగును. రెండవది దర్శింపఁబడక, మొదటిదానినిఁ
జూచినచో మొదటిదిమాత్రము రెండవదానితో నిమిత్తములేకుండ విశ్వము
నంతను దర్శింపలేదా? దైవజ్ఞానము స్వప్రకాశకమని మన మంగీకరించవలెను.
విశ్వమునంతను దెలియుచుఁ దన్నుఁదానును దెలియును. ఈవిషయములో దైవ
మానవజ్ఞానములకు భేదములేదు. స్వపరప్రకాశకత్వము విజ్ఞాన సహజలక్ష
ణము; అది మానవవిజ్ఞానమైనను దైవవిజ్ఞానమైననుసరే, సర్వజ్ఞత్వ మొక్కటి
మాత్రము దైవజ్ఞానమునకు లక్షణము. (౩) ప్రత్యక్షానుమానములవలన నను
వ్యవసాయజ్ఞాన మున్నట్లు సాక్ష్యములేదు. ఆత్మతో మనస్సంయోగ మను
వ్యవసాయమునందుండు నను న్యాయశాస్త్రభావము గ్రాహ్యము కాదేలన
మానసాస్తిత్వము ఋజువుకాలేదు. (౪) ఒకజ్ఞాన మింకొకదానిచేఁ దెలియఁ
బడునెడల, మొదటి దున్నంతకాలము రెండవ దుదయించదు; ఏలన జ్ఞాన
క్రియ లొకదానివెనుక నొకటి వచ్చునవి. మొదటిది నశించినవెనుక రెండవది
రాదేలన నది చూచుట కేడియునులేదు. మొదటిదానియభావము నది దర్శించు
నన్నచో నది చంద్రద్వయ దర్శనమువలె, భ్రాంతియేయగును. (౫) రెండవది
దర్శింపఁబడుచో వ్యర్థవాదమగును. దర్శింపఁబడనిచో నదృష్టమైన రెండవది
మొదటిదానినెట్లుచూచును. అనఁగా నాజ్ఞానము నింకొకని నాకుఁదెలియుని
జ్ఞానము చూచు నన్నమాట. (౬) ఇంద్రియము లదృష్టములు, కాని యవి
వస్తువులను దెలుపును. అట్లే యదృష్టద్వితీయజ్ఞానము మొదటిదానినిఁ దెలుపు
నను వాదము యుక్తము కాదేలన, మొదటిది స్వప్రకాశకము కాకున్నను.
బాహ్యవస్తువు నది తెలియఁజేయునను వాదమును న్యాయవైశేషికవిరుద్ధము.

(ప్రమేయకమలమార్తాండము॥ పుట ౩౪.)

౧. మఱియుఁజూడుడు: న్యాయబిందు టీక పుటలు ౧౪-౧౫. చూడుడు,
వైశేషికసూత్రములు. ౫. ౧. ౧౩. వి. యల్. ఎ. పుట ౭౧.

దృష్టిచేతనే చూడఁగలమని చెప్పఁబడెను. దర్శనము వివిధపరిమాణములుగలది. గాఢాంధకారములోని వస్తువులను పిల్లులు చూడఁగలవు.; రాబందులు దూరమునుండి తమ యెరను గుర్తించును. అనవరత ధ్యానసాధనముచే, మన మింద్రియాతీత దృష్టిని వికసింపఁజేసికొని, తన్మూలమునఁ బరోక్షాపరోక్ష వస్తువులను, గతభావిదశలను, దూరమున మఱుగుపడిన ౧ వానిని దర్శింపవీలగును. ఇట్టి యుత్తమయోగిదృష్టి, యప్రయత్నపూర్వకమైన సద్యోదర్శనము. మనకు విచిత్రమైనది యోగులకు సహజమైనది. మన యాశ్చర్యచకితములైన నేత్రములకు క్లిష్టతమము సూక్ష్మతమమునైన విషయము వానికిఁ గరతలామలకమై గోచరించును. మనముచూచు విషయము యోగిదృష్టికి రూపాంతరమునొంది స్వచ్ఛమై కన్పట్టును. ఈవిధముగా మనకు మిక్కిలిస్థూలదృష్టిలో నింద్రియజ్ఞానమును, మిక్కిలి సూక్ష్మమైన యోగిదృష్టిలోఁ బూర్ణజ్ఞానమునుగలవు. మొదటిది ప్రాకృతమానవుని బాల్యదృష్టి, యేకజన్మునికుండు జ్ఞానము; రెండవదాత్మజ్ఞాని దృష్టి; ద్విజన్ముని జ్ఞానము. ఆత్మసాక్షాత్కారమున కవసరమగు తీవ్రకృషికిఁ బూర్వము మొదటి దుండును; ఆకృషిఫలించుటతో రెండవది లభించును. అఖండజ్ఞానముతోఁ గూడిన యాంతరంగిక పరిశోధనమునుండి యిది

౧. న్యాయమంజరి॥ పు ౧౦౩. యోగశక్తులు దైవకటాక్షమునఁ గూడ లభించునని భాసర్వజ్ఞుని యభిప్రాయము.

ప్రసవించును. సర్వసమన్వయ సంపూర్ణమైన 3 సత్యమును యోగిదర్శించును. యోగి దృష్టికిని దైవదృష్టికిని భేదముగలదు. మొదటి దుత్పన్నము; రెండవది నిత్యము. ౧.

గంగేశుఁడు లౌకికాలౌకికదర్శనభేదమును జెప్పెను. అలౌకికదర్శనము మూఁడువిధములు; సామాన్యలక్షణ జ్ఞానలక్షణ యోగములు. ౨. మూఁడవది యోగిదర్శనము. వ్యక్తులయొక్క సమానస్వభావమును జెప్పునది సామాన్యలక్షణము. ప్రాచీన న్యాయదర్శనము సామాన్యలక్షణము దర్శింపఁబడునని యంగీకరించును. సామాన్యలక్షణ దర్శనమునందు బుద్ధివ్యాపారమునకుఁగల ప్రాముఖ్యమును గంగేశుఁడు గుర్తించెను. ఒకవ్యక్తి యొక్క సామాన్య లక్షణజ్ఞానమువలన, నట్టిలక్షణముగల సర్వకాల సర్వదేశవ్యక్తులును మనకుఁదెలియును. అట్టివ్యక్తి జ్ఞానము సర్వవ్యక్తులనుగూర్చియు - ధూమమునుగూర్చి యనుకొందము - తెలియుటవలన సర్వజ్ఞత్వము లభించునని భావింపవలసియున్నదను నాక్షేపణమునకు, మనమట్టి వ్యక్తుల సామాన్య లక్షణమునే తెలియుదుము కాని, వాని పరస్పరవిభేదములను

---

3. ధ్యానశక్తిచేఁ గలుగు యోగుల అర్షజ్ఞానమును ప్రతిభ యనియుం జెప్పుదురు. కాని ప్రతిభ యనగా సామాన్యమానవులు నప్పుడప్పుడు పొందు నతీంద్రియజ్ఞానరేఖల కర్థము. ప. ప్ర. పు ౨౯౮.

౧. ప్రశస్తపాదుఁడు యోగిదర్శనము రెండువిధము లనెను. (ప్ర. ప్ర. పుట ౧౮౭. న్యాయకందళి. పుట ౧౯౫. మఱియుఁజూడుము, ఉపస్కార ౯-౧. ౧౧

౨. మఱియుఁజూడుము, లౌగాక్షి భాస్కరుని తర్కకౌముది. పు, ౯. విశ్వనాథుని భాషాపరిచ్ఛేదము. పుటలు ౬౨-౬౬.

గాదని విశ్వనాథుఁడు సమాధానమిచ్చినాఁడు. సామాన్యలక్షణజ్ఞాన మింద్రియజ్ఞానము కాదు; ఏలన, మనముచూచిన ధూమమువంటి ప్రత్యేకోదాహరణము లేకున్నను దానిని గ్రహింపవచ్చును. విశిష్ట సామాన్యలక్షణములు రెండు నచట నుండి ప్రత్యక్షదర్శన విషయములగుచున్నవి. సామాన్యము మనఃకల్పితము కాదు; విశిష్టవస్తువుల సారరూపము. ఈవిశేష సామాన్యలక్షణ సంబంధస్వరూపము సమవాయమని చెప్పఁబడెను. సామాన్య లక్షణజ్ఞానము, అనుమానవిధానఫలితముగా [3] సర్వసామాన్య సంబంధముల కవకాశమిచ్చుచున్నది. చందనవృక్షసుగంధమును మనము గ్రహించునపుడు మనకు జ్ఞానలక్షణ ప్రదర్శితమగును, దానిని మనము కేవల దర్శనమే చేసినపుడు, నేత్రేంద్రియ వ్యాపారము పూర్వపరిమళస్మృతిని గలిగించి మనస్సంయోగమును గల్పించును, ఇది పరోక్షదర్శనము దీనిని స్మృతిజ్ఞానమనియు నందురు.

జైనులు దీనినొక మిశ్రమజ్ఞాన రూపమందురు. ఇందు చందనదర్శనము, దాని పరిమళభావమును గలిసి యున్నవి, కాని యీప్రత్యక్ష పరోక్షదర్శనాంశములు తమవ్యక్తిత్వమునీమిశ్రమ జ్ఞానమునందుఁ గోల్పోవని వేదాంత పరిభాషాగ్రంథముగ్గడించును. నైయాయికుఁడిట్టి మిశ్రమ విజ్ఞానరూపముల నంగీకరింపఁడు. ప్రతి మనఃక్రియయు నేకము; మనస్సణురూపమగుటచే రెండు కార్యములొకసారి జరుగవు. అందుచే సుగంధచందన

3. వేదాంతపరిభాష ననుసరించి, అలౌకిక ప్రత్యక్షము నంగీకరించినచో అనుమానాద్యన్య ప్రమాణములనవసరములగును.

మును నేత్రేంద్రియము దర్శించుటయను క్రియయొకే మాన
సిక క్రియ; తత్పూర్వము కంటికిఁ జందనము గోచరించుట,
పూర్వపరిమళ జ్ఞానస్మృతి కలుగుటయు నుండవచ్చును. నేత్రేం
ద్రియ దర్శనవ్యాపారము పూర్వసుగంధస్మరణమను గుణము
గలిగి, ప్రస్తుత సుగంధచందన దర్శనము సంభవించుచున్నది.
ఇందు నేత్రేంద్రియ వ్యాపారము కంటె మనోవ్యాపారమే
ముఖ్యమైనది.౧. ఈదృశ్యమున కభినవ మనస్తత్త్వశాస్త్రము
భావసహవాససిద్ధాంతము కారణమని చెప్పును. యోగజలక్షణ
ధ్యానజన్యము.

"నేను జూచిన ఘటమిదియే" యను వాక్యాదులందు
మనకుఁ బ్రత్యభిజ్ఞాస్వరూపదర్శనమగును. న్యాయశాస్త్రకర్తలు
దీనినిఁ జర్చించిరి. ప్రత్యభిజ్ఞ, దర్శింపఁబడిన ఘటప్రత్యక్షజ్ఞాన
మును, బూర్వము చూచిన ఘటస్మృతియు నను రెండు జ్ఞాన
క్రియల సమ్మేళన సంజాతభ్రాంతియా? ప్రభాకరుఁడు తలఁచు
నట్లది యొకభాగము దర్శనము, నింకొకభాగము స్మృతియునైన
జ్ఞానైకరూపమా? లేక నది శుద్ధస్మృతియా? లేక శుద్ధమైన దర్శ
నమా? (అనుభూతి) అది యింద్రియ మనోజ్ఞానముల సముచ్చ
యరూపమని బౌద్ధులు తలంతురు.౨ అది కేవలమింద్రియ జ్ఞాన
మునుగాదు, కేవల మనోవిజ్ఞానమునుగాదు; ఏలన దానికార
ణము కేవలమింద్రియ వేదనయేకాదు; ఏలన భూతకాలవస్తు

---

౧. చూడుము, న్యాయమంజరి॥ పుట ౪౬౧; శ్రీధరుని న్యాయకందళి॥ పు. ౧౧౭.

౨. మఱియుఁజూడు, ఖండన॥ ౧. ౧౪.

వృత్తో నింద్రియ సంయోగముండదు; మఱియు నదియొక సం
స్కారమునుగాదు; ఏలన నీ ప్రత్యభిజ్ఞయందు "ఇది" యను
విజ్ఞానమునున్నది. అది రెంటియొక్క మిశ్రమమునుగాదు;ఏలన
రెండు వ్యాపారములు భిన్నములు; రెండు భిన్న ఫలితములను
గలిగి యున్నవి. ప్రత్యభిజ్ఞానరూపము కేవల మేకజ్ఞానక్రియా
రూపమన్నచో, దాని విషయస్వరూపమెట్టిది? అది భూతవిష
యము కాదేలన,నప్పుడు స్మృతికిని ప్రత్యభిజ్ఞకును భేదముండదు.
అదియొక భావివిషయమును గాదు;ఏలన నప్పుడు ప్రత్యభిజ్ఞయు
నూహాకల్పనము నొకటి యగును; అదియొక వర్తమాన
విషయమును గాదు, ఏలనఁ బ్రత్యభిజ్ఞ యనగా నొక ప్రస్తుత
వస్తువును, పూర్వవస్తువుగా గుర్తించుట, అందుచే నది భూత
వర్తమాన భవిష్యద్వస్తువను టాత్మవిరుద్ధ ప్రసంగమగును.
అందుచే నైయాయికుఁడు ప్రత్యభిజ్ఞయనగా నొక విశేషణ
యుక్తమైన దర్శనమనును; దీనివలన వర్తమాన వస్తుజ్ఞానము,
పూర్వస్మృతి జ్ఞాన విశేషణయుక్తమై లభించును. మనమొక
వస్తువును జూచి యది మనము పూర్వము చూచినదే యని
గుర్తింతుము.౧. పూర్వోత్తర మీమాంసావాదులీ సిద్ధాంతము
నంగీకరింతురు. జైనులు ప్రత్యభిజ్ఞాపక్ష, అసమ్మిశ్రిత మయ్యును,
దర్శనమునకును, స్మృతికిని భిన్నమైన లక్షణము కలదని వాదిం
చిరి. ప్రతిదర్శనము నొక యనుమానాంశమును గలిగి యున్నది.

---

౧. చూడు. న్యాయమంజరి పుటలు ౪౬౦-౪౬౧. మితభాషిణి.(విజ
యనగరము. సంస్కృతహారావళి.) యిట్లుచెప్పును: "యందేవదత్త ఇతి అతీత
వర్తమాన కాలవిశిష్టవిషయకమ్ జ్ఞానమ్ ప్ర[illegible]జ్ఞా."

మన మొక వృక్షమును జూచినపుడు, మనము నిజముగా వృక్షములోని యొక భాగమునే (ఏకదేశము) చూతుము. ఇంద్రియానుభవమును, భావార్థముతో మేళవించి, వృక్షమును దర్శింతుము.౨. పూర్వము వృక్షమునంతను జూచినస్మృతియు, నాస్మృతి వలన నిప్పుడు చూచిన భాగమును గలిపి, మనమొక యనుమాన జ్ఞానమునుగాంతుము. ఇది ప్రతిదర్శనము యొక్కయు లక్షణము. స్మృతియు, ననుమానమును సహాయకములు; ఇంద్రియానుభవము ప్రధానము. ఇంద్రియ సంయోగముచే మనకెట్టి మానసికదశ కలిగినను నది యొక దర్శనమగును. స్మృత్యనుమానాద్యంశము లందేమి కలిసిన నిబ్బందిలేదు.

గౌతముని యింద్రియజ్ఞాన నిర్వచనము దానిని విపర్యయదోషరహిత లక్షణయుక్త మొనర్చినది. సకలేంద్రియ దర్శనములును నిర్దుష్టములుగావు. మన సహజదర్శనమం దీయంశములున్నవి. (౧) దర్శనవిషయము, (౨) బాహ్యావరణము, నేత్రేంద్రియ వ్యాపారమునందుఁ గాంతి మున్నగునవి, (3) విషయమును దర్శించు నింద్రియము. (౪) జీవాత్మ, ఇందేది సక్రమముగా లేకున్నను, దర్శనదోషములు గలుగును. బాహ్యవస్తుదోషములకుఁ గారణములు చలనము, సామ్యమును గావచ్చును. సామ్యమువలన ముత్తెపుచిప్పను వెండిగాఁ జూతుము. కాంతి మందగించినచో వస్తు వస్పష్టముగాఁ గోచరించును. మనకు నేత్రరోగాది దోషములున్నచో మన దర్శనము దోషయుక్తమగును. మన స్సన్యథా వర్తించుచున్న

౨. న్యా॥భా॥ ౨,౧,3౦; ౨,౧,3౧-3౨.

యెడలను, లేక మన జీవాత్మ భావోద్రిక్తమైనను, భ్రాంతిజనించును.౧. భ్రాంతిహేతువులు మూడురకములు. (౧) ఇంద్రియదోషము, స్వర్ణవర్ణకలుషిత నేత్రము. (౨) సంప్రయోగదోషము: అనగా నొక వస్తుభాగమే గోచరించుట. (౩) సంస్కారదోష మనగా, మానసిక వ్యాపారదోషము; అనవసరములైన స్మృతులు సవ్యదర్శనమును నిరోధించుట. మన మొక రజ్జువును జూచుచున్నపుడు పూర్వ సర్పస్మృతివలన సర్పభ్రాంతి కలుగుచున్నది.౨.

స్వప్నము లింద్రియవిషయలక్షణములు గలిగియున్నవి. అవి బాహ్యాభ్యంతరములు. ఇంద్రియప్రకోపములచే నంతరంగమం దణఁగియున్న సంస్కారములను బునరుజ్జీవింపఁజేసి,తన్మూలమునను, పూర్వజీవిత పుణ్యపాపములవలనను నవి జనించును. ఆరిస్టోటల్౧. కూడ సంగీకరించిన భావిదశా సూచకములగు స్వప్నములు విదేహజీవుల ప్రవర్తనముచే లభించుచున్నవని చెప్పఁబడెను.

జీవాత్మకుఁ గేంద్రాంగమైన మనస్సుతో సంయోగము కలిగి, పూర్వానుభవముయొక్క ఆంతరంగికసంస్కారముల సాహాయ్యమున స్వప్నములుదయించునని కణాదసిద్ధాంతము.౨.

౧. న్యాయమంజరి॥ పుటలు ౧౭-౧౯, ౧౭౩.
౨. న్యాయబిందు క. పు. ౧౨.

౧. గోంపెర్జ. గ్రీక్ థింకర్సు. వాల్యుము ౪. పు. ౧౭౫
౨. వైశేషికసూత్రములు. ౯, ౨, ౬-౭.

ఇంద్రియములు నిద్రావశములై నిర్వ్యాపారములై, 3. మనః కల్పితములగు నాంతరంగికదర్శనములవలన స్వప్నములుదయించునని ప్రశస్తపాదు నభిప్రాయము. పూర్వజ్ఞానసంస్కారము వలనను, దేహానారోగ్యావస్థలవలనను, నదృష్టశక్తులవలనను స్వప్నములు జనించుననియుఁ జెప్పఁబడెను. స్వప్నములు కేవలము పూర్వానుభవ పునఃప్రదర్శనములు గావనియు నవి జీవ కేంద్ర ప్రకోపములనియు4 శ్రీధరునిమతము. స్వప్నములం దింద్రియవ్యాపారముకూడ నుండునని యుదయనాచార్యునభిమతము. తన తాత్త్వికసిద్ధాంతమునసరించి, ప్రభాకరుఁడు గతానుభవ పునఃప్రకటనములే స్వప్నములనియు, నవి స్మృతి ప్రమోహములచే వర్తమానదర్శనములుగా గోచరించుననియుఁ జెప్పినాఁడు. స్వప్నజ్ఞానమునకును, స్వప్నాంతికజ్ఞానమునకును భేదమున్నది; స్వప్నాంతికజ్ఞానమున స్వప్నవిషయమే యెఱుకకువచ్చును. భ్రాంతి రెండువిధములు, అధిష్ఠానములు గలది, లేనిది. ఒకసుందరియందు వ్యామోహబద్ధుఁడైనవ్యక్తి, సర్వత్ర యామెరూపమునే దర్శించునను నీ యుదాహరణము నిరధిష్ఠానభ్రాంతిని దెలుపునని శ్రీధరుఁడు చెప్పినాఁడు. 5.

అనుమానము

అనుమానమనగా 'అను – మానము' పరిమాణమును గొలుచునట్టిది. అదియొక జ్ఞానమునుండి ప్రసరించు నింకొక

3. ప. ప్ర పుట ౧౮౩; ఉపస్కార. ౯, ౨, ౭.
4. మనోమాత్రప్రభావమ్, స్వప్నజ్ఞానమ్.
5. న్యాయకందళి. పు, ౧౭౯.

జ్ఞానము. లింగజ్ఞానమునుండి, లింగిజ్ఞానము సంభవించును. ప్రత్యక్షానంతరజ్ఞాన మనుమానమనియుఁ జెప్పఁబడెను. 'ప్రత్యక్షజ్ఞానములేనిదే యనుమానముండద'ని వాత్స్యాయనుఁడు భావించినాఁడు. ఒకదప్పట నిప్పును ధూమమును సంబంధము గలవని చూచి, యింకొకసారి ధూమమును జూచినచో నగ్ని యున్నదని యనుమానించును. ౧. ప్రత్యక్షానుమానజ్ఞానములకుఁ గొన్ని భేదములనుద్ద్యోతకరుఁడు పేర్కొనినాఁడు: (౧) యోగిదర్శనముతప్ప ప్రత్యక్షమంతయు నొకేరూపము; అనుమానమున వైవిధ్యముగలదు. (౨) ప్రస్తుతవిషయములకు సంబంధించినదియు, నింద్రియముల కందుబాటులో నున్నదియునుమాత్రమే ప్రత్యక్షము; అనుమానము త్రికాలసంబంధి. (3) అనుమానమునకు సామాన్యసంబంధస్మృతిలేక వ్యాప్తి యుండవలెను; ప్రత్యక్షమునకట్టి దవసరములేదు. ౨. ప్రత్యక్షదర్శనము సాధ్యమగునేని యనుమానమునకుఁ దావులేదు.. 3. ప్రత్యక్షదర్శన విషయజ్ఞానమునకు విశేషమాలోచనావసరములేదు. ౪. "ఏమియుఁ దెలియని విషయములఁగూర్చికాని, స్పష్టముగాఁ దెలిసిన విషయములఁగూర్చికాని యనుమానము నకుఁబనిలేదు; సంశయాస్పదవిషయములనుగూర్చియే యనుమానము పనిచేయును." ౫. ప్రత్యక్షదర్శనమున కలభ్య

(౧) న్యా॥ భా॥ ౨, ౧, ౩౪.

(౨) న్యా॥ వా॥ ౨, ౧, 3౧.

(3) ప్రత్యక్షత్వాదనుమాన ప్రవృత్తేః। (శంకరుఁడు డి.యస్.వి.)

(౪) ఘటోఽయమితి విజ్ఞాతుమ్ నియమః కోన్వపేక్షతే.

(౫) న్యా॥ భా॥ ౧. ౧. ౧.

మైన వస్తుభాగములనుగూర్చి యనుమానము తెలుపును. మనము చూచినది, దానితో సంబంధముగల చూడనిదానిని సూచించును. తన న్యాయసారమునందు భాసర్వజ్ఞుఁ డనుమాన మనఁగా నింద్రియముల కందుబాటులో లేని యొకవిషయమును దెలియపఱచుననియు, నట్టివిషయమున కింద్రియావరణములోని వస్తువులతో సంబంధముండుననియు నిర్వచనము చెప్పెను. శివాదిత్యు ననుసరించి గంగేశుఁ డొకజ్ఞానమునుండి లభించు నింకొకజ్ఞానమే యనుమానమని నిశ్చయించెను.

గౌతముఁ డనుమానము మూఁడువిధములని చెప్పెను. పూర్వవత్, శేషవత్, సామాన్యతో దృష్టమ్.3. ఈ వర్గీకరణమునుండి వాత్స్యాయనుఁడు కొంతభేదమును జూపెను. అనఁగా వాత్స్యాయనునికిఁ బూర్వమే న్యాయసూత్రముల వివరణములో భిన్నాభిప్రాయము లున్నవని తెలియుచున్నది. అనుమానమునందు మనము దృష్టమగుదానినుండి తత్సంబంధియైన

౧. తత్త్వచింతామణి॥ ౨అ. పు. ౨. పోల్చు. మాణిక్యమండియిచ్చిన అనుమాననిర్వచనము; సాధనాత్సాధ్యవిజ్ఞానమ్. (పరీక్షాముఖసూత్రమ్)

౨. సప్తపదార్థీ. పు ౧౪౬

3. పూర్వమీమాంససూత్రము ౧అ. ౨. ౧౯, ౨౨, ౨౩, ౨౯; ౩అ. ౧. ౨-౩; ౩అ-౨-౧. ఇందుఁ బూర్వ-శేషశబ్దములు తర్క-వాక్యములయొక్క పూర్వోత్తరభాగములను నర్థములో వాడఁబడినట్లు తోఁచును, దీని నర్థమును గార్య కారణములుగా న్యాయము భావించెను. (చూడు. ఆచార్యధ్రువుని 'త్రివిధమ్ అనుమానమ్' ఓరియంటల్ కాన్ఫరెన్సు ప్రొసీడింగ్సు. పూనా. పుట ౨౬౫.

యదృష్టమగుదానియొద్దకు గమింతుము. ఈ దృష్టాదృష్ట వస్తు సంబంధము త్రివిధము. అదృష్టవస్తువు దృష్టవస్తుకార్యమా? కారణమా? లేక రెండు నింకొకదాని కార్యములా? యను విష యములచే నీభేదము వచ్చును. మనము మేఘములను జూచి వర్షించునని తలంచుట పూర్వవదనుమానము. ఇచటఁ బూర్వ వస్తువును జూచి పరము నూహింతుము. ఇంతేకాక, పూర్వా నుభవ మంతయుఁగూడ నిం దుపయోగించును. పొంగిన యేటిని జూచి, వర్షము కురిసియుండవలెనని తలఁచునప్పుడు శేషవదను మానము. ఇచటఁ గార్యమునుజూచి కారణము నూహించి తిమి. వస్తు ద్వంద్వములో నొకదానివలన నింకొకదానిని, యొక వస్తువులో నొకభాగమునుండి యింకొకదానిని, లేక కాని వానిని వేరుచేయుటవలన లభించు దానిని ననుమానించు జ్ఞానముకూడ నిందే చేరును. శబ్దస్వరూప మొక గుణమను ననుమాన మిట్టిదని చెప్పఁబడెను. శబ్దము సామాన్యవిశేషసమ వాయద్రవ్య క్రియలలో నేదియుఁ గాదనియు నందుచే నదియొక గుణమనియు నిర్ణయింతుము. ఒక కొమ్ములుగల జంతువును జూచి, దానికొక తోకయు నున్నదని యనుమానించుట సామా న్యతో దృష్టానుమాన మగును. ఇది కేవల కారణధర్మముపై నాధారపడలేదు. అనుభవ సామాన్యస్వభావముపై నాధారపడి నది. ఉద్ద్యోతకరుఁడు దీని నంగీకరించి, కొంగలు కనపడుటచే నొకచోట నీరున్నదను నుదాహరణము నీ యనుమానమును సూచించుట కొసఁగియున్నాఁడు. ఇంద్రియాతీత విషయములఁ

దెలియుటకుఁగూడ నిది యుపయోగించును.౧. సూర్యుని వివిధ ప్రదేశములలోఁ జూచి, సూర్యునికిఁ జలనమున్నదని యనుమా నింతుము. సూర్యచలనమును మనము చూచియుండలేదు. రాగద్వేషాది గుణములను జూచి, ఆత్మ యున్నదని గుర్తింతుము; కాని యాత్మ దృష్టముగాదు.౨.

ఈయుదాహరణముల వలన వ్యాప్తి లేక భిన్నవస్తుసంబంధావసరమున్నదని స్పష్టము. ప్రతివ్యాప్తియందును వ్యాపక వ్యాప్యములున్నవి. ఒకవిషయికిఁగల యొకగుణము వేఱొక

---

౧. ఈయర్థ మసంభవమని కీత్ పండితు నభిప్రాయము.

౨. భిన్న కాలములలో భిన్న ప్రదేశములలోఁ గన్పించుచున్న కారణమున సూర్యునికి గతియున్నదని చెప్ప వాత్స్యాయనుఁడిచ్చిన యనుమానోదాహరణము సమంజసము కాదని యుద్ద్యోతకరుఁడు ఖండించినాఁడు, ఏలన మనము సూర్యగోళములోని భిన్నభాగములనే చూచుచున్నాము కాని, సూర్యగతిని జూచుటలేదు, పూర్వవత్ శేషవత్ సామాన్యతోదృష్టమను త్రివిధానుమానముల నుద్ద్యోతకరుఁడు వేరుగాఁ జూడక సత్రిమమైన యొక యనుమానమున కివి యుపాంగములని తలఁచిన సంగతిని మనము మఱువరాదు (౧) పూర్వవత్తనగా మధ్యమాంగము లేక హేతువు, పూర్వ లేక సాధ్య లేక నున్న తాంగము ననుసరించవలెను. (౨) శేషవత్తనగా మధ్యమాంగమున్నతాంగము నితరశేష తద్విషయములలోఁ దప్పక యనుగమించునని చూచియుండవలెను. (3) సామాన్యతోదృష్టా యనగా సామాన్యతః అదృష్టా యని విభాగించి, మధ్యమాంగము సాధ్యాసాధ్య భావములకు సమానము కారాదని యర్థము చెప్పినాఁడు. వీనికిం దిమిడియున్న దని సూత్రములోని 'చ' శబ్దమువలన నిర్ణయించి, ప్రత్యక్ష శబ్దప్రమాణ విరోధములు కాని లక్షణములుండవలెనని చెప్పెను. ఈయైదు లక్షణములు సక్రియమైన 'అన్వయవ్యతిరేకి' యను ననుమానము దుండవలెననియు, నాలుగుమాత్రమే కేవలాన్వయి-కేవల వ్యతిరేక్య నుమానములం దుండవలెననియు నిరూపించెను.

గుణముతో వ్యాప్తి లేక నిత్యసంబంధమును గలిగియున్న సత్యముపై నాధారపడి యనుమాన నిర్ణయమేర్పడును. పర్వతము నుండి ధూమమును జూచి, పర్వతము మండుచున్నదని నిశ్చయింతుమేలన ధూమాగ్నులు సర్వసామాన్యముగాఁ గలిసి యుండునని మనకుఁ దెలియుఁను, మధ్యమపథమైన ధూమము అనగా లింగపరిశీలనము వలన ధూమము గల వస్తువుకూడ వగ్నిని గలిగి యున్నదని మనము తెలిసికొందుము. ఉద్ద్యోతకరు ననుసరించి, స్మృతి సాహాయ్యముతోఁగూడిన లింగముపై నాధారపడిన వాదమే యనుమానము; లేక హేతుదర్శన జ్ఞానపూర్వకమై,సాధ్యముతో దానికి గల యవినాభావసంబంధస్మృతి యనుమానము, అనుమాన వాదాంశములు తర్క-వాక్యములోఁ జూపఁబడినవి.

౮—తర్క-వాక్యరూపము (Syllogism)

తర్క-వాక్యములోని పంచాంగము లివి; (౧) ప్రతిజ్ఞ; పర్వతము మండుచున్నది. (౨) హేతువు లేక కారణము;పొగ వచ్చుచున్నది కనుక. (౩) ఉదాహరణము,ఎచట నిప్పున్నదచట బొగయుండును; వంటగది. (౪) ఉపనయము లేక ప్రయోగము, అట్లే యీపర్వతమును, (౫) నిగమనము లేక నిర్ణయ ప్రకటనము; కావునఁ బర్వతము మండుచున్నది.౨. ప్రతిజ్ఞ

౧. స్మృత్యను గృహీతో లింగపరామర్శోఽను మానమ్. (న్యా॥వా॥ ౧.౧.౫)

౨. న్యా॥సూ॥ ౧.౧.౩౨. పోల్చు. ప్రశస్తపాదుఁడిచ్చిన నామములు: ప్రతిజ్ఞ; అపదేశము: నిదర్శనము; అనుసంధానము; ప్రత్యామ్నాయము. దీని వలన వైశేషిక దర్శనమందు న్యాయభావములు స్వతంత్రవికాసముఁ దెవని తెలి

స్థాపింపవలసిన సిద్ధాంతమును మొదటనే ప్రకటించును, సమస్యను నిర్ణయించి, అన్వేషణావధులను నిశ్చయించును. స్థాపింపవలసిన సిద్ధాంతము మొదటినుండియుఁ గార్యక్రమమార్గమును నియమించును; అనుమానప్రవృత్తి దానిని బలపఱచి సమర్థించును. సిద్ధాంతమనగా నొకప్రతిపాదనము; అదియొక సూచనమాత్రమే, ౧. ప్రతిజ్ఞలోఁ జెప్పఁబడిన ప్రతిపాదనమునుగూర్చి యింకను దెలియవలెనను నాకాంక్ష లేనిదే హేతుచర్చయే లేదు. ప్రతిపాదనమందు రెండంశములున్నవి. ఒకటి చూచినవిషయము; ఇది సామాన్యముగా నొకవస్తువు లేక వస్తువుగా నంగీకరింపఁదగిన యొకజాతి;౨ రెండవది సాధింపవలసియున్న కార్యము. 'పర్వతము మండుచున్నద'ను దానిలోఁ బర్వతము చూచినవిషయము లేక కర్త లేక ధర్మి; 'మండుచున్నది' ధర్మము, లేక సాధ్యము లేక అనుమేయమనగా ననుమానింపఁదగినది. కర్త లేక ధర్మి యొక్క దృశ్యాంశమును జెప్పి, ధర్మ మా ధర్మికలిగియున్న గుణమును సూచించును. అది గుణముకాని గుణవర్గముకాని కావచ్చును. మనకుఁ బ్రత్యక్షమొసఁగిన కర్త, అనుమేయములోని లక్షణమును గలిగియున్నదనిచూపుటే తర్కవాక్య లక్ష్యము. ధర్మి ధర్మములను

యుచున్నది, తర్కవాక్యమునందు భిన్న ప్రమాణాంశములున్నవని వాత్స్యాయను నభిప్రాయము, మొదటిది శాబ్దికము; రెండవది ఆనుమానికము, మూడవది ప్రత్యక్షము, నాల్గవదుపమానము, సిద్ధాంతములో నీనాల్గును ప్రవృత్తిలో నున్నవని యూహింపనగును. (న్యా॥భా॥౧.౧.౧)

(౧) న్యా॥ భా॥ ౧, ౧, ౩౯. (౨) న్యా॥ సూ॥ ౨,౧,౬౬.

గలుపు సంధానశబ్దము భాషావసరనిమిత్తము వచ్చినదేకాని
దానికిందు ముఖ్యతలేదు. 3. ప్రతిపాదనము ప్రత్యక్షదర్శన
మునకుఁగాని శబ్దప్రమాణమునకుఁగాని విరుద్ధము కారాదు.
దిజ్నాగుననుసరించి, అస్పష్టములు, నాత్మవిరుద్ధములు, స్వయం
ప్రకాశకములునైన విషయములు ప్రతిపాద్యములుకావు ౪.
ఇవి మనకుఁ దెలియనివిషయములు కాని, సువిదితసత్యాంశ
ములు కాని, స్వనిశ్చయవ్యతిరేకములు గాని కారాదు. కర్త
లేక పక్షము "ప" సాధ్యము లేక "సా" యగునని ఋజువు
చేయుటకు, మొదట మనము పక్షమునుదీసికొని, పరిశీలించి,
దానియందు మనము మధ్యమాంగమును గాంతుము. తార్కిక
చర్చలన్నిటిలో ప్రతిపాదనానంతరము తద్విషయవిభాగపరి
శీలనము జరుగును. తర్కవ్యాకములోని ద్వితీయాంగము మధ్య
మావయవమైన హేతువు. లేక సాధన లేక లింగము ధర్మియం
దున్నదని తెలుపును. అది పక్షధర్మత నుగ్గడించును. పర్వతము
ధూమావృతమైయున్నది. పక్షత అనుమానమునకు ముఖ్యా
ధారము, ప్రతి పర్వతమును బక్షముగాదు; దానియందు
ధూమమున్నదని చూచి, నిప్పుకూడనున్నదని తెలియఁగోరి
నంతనే యది పక్షమగును. మన మగ్నినికూడఁ జూచినచో
నది పక్షముకాఁజాలదు. పక్షమనగా నందలి సాధ్యము సంశ

(3) చూడు. హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు పు. ౨౯౦ మఱియుఁ
జూడు. ప॥ ప్ర॥ పుట ౨౩౪; వై॥సూ॥ 3, ౧, ౧౫.

(౪) మఱియుఁజూడు: ప. ప్ర. పు ౨౩౪; వై. సూ. 3,౧.౧౫.

యాస్పదము కావలెనని అన్నంభట్టు నిర్వచించెను. ౧. పక్షము కేవల మొక యంగముకాదు; ప్రతిపాదనమే. మనకిప్పుడు తార్కికానుమానమునకువలయు సంగతియము లభించినది. హీనాంగము లేక పక్షము; అనగా దీనిఁగూర్చి యొకలక్షణ మనుమానింపఁబడును; ఉన్నతాంగము లేక సాధ్యము; అనగా హీనాంగమునుగూర్చి చేసిన యనుమానము; మధ్యమాంగము అనగా దీనివలన నున్నతాంగము హీనాంగమును-గూర్చి చేసిన యనుమానము సత్యమేయనునది నిశ్చయమగును.

మధ్యమాంగము హీనాంగమునం దున్నంతమాత్రమున ననుమానము సత్యముకాఁజాలదు; మధ్యమోన్నతాంగముల కొక సామాన్యలక్షణ సంబంధముకూడ నిందుఁ గలియవలెను. తృతీయాంగమైన యుదాహరణ ధూమయుక్తమైనదానిలో నిప్పుండును; వంటింటివంటి దనునది. అనుమానాధారమును జూపును. ఉన్నతాంగలక్షణముగలదే యుదాహరణమని గౌతముఁడు చెప్పినాఁడు. వాత్స్యాయనుఁడు దీనినంగీకరించెను, ఉదాహరణ మనగా నొక సామాన్యనియమమును ధృవపఱచు నదను భావమును వీరు సూచించునట్లాధారము లేదు. జ్ఞానమంతయు నొక విశేషలక్షణమునుండి యింకొక విశేషలక్షణమును గ్రహించుటయను నర్థములో వారట్లు భావించియుండ వచ్చును. కొందరువ్యక్తుల కొకలక్షణమున్నది; ఇంకొకవ్యక్తిగాని వ్యక్తులుగాని కొన్ని యితరలక్షణములలోఁ బూర్వవ్యక్తిసామ్యమును గలిగియుండవచ్చును; అందుచే మొదటిలక్షణము

(౧) తర్క సంగ్రహము. పు ౫౧; సందిగ్ధసాధ్యవాన్.

తోఁగూడ వారికి సామ్యముండవచ్చును. ఉపమానమునుండి న్యాయ హేతు (తర్క) వాక్యము పెంపొందియుండవచ్చును. ఈపద్ధతి నారిస్టోట లంగీకరించినాఁడు. ౧. ఉపమాన జ్ఞాన పూర్వకమగు హేతుపద్ధతి మనము తఱచుగా వాడుచున్నదైనను, నది తార్కికానుమానము కాఁజాలదని గుర్తించిరి; ఏలనఁ దార్కికానుమానమునందు సిద్ధాంతము ప్రతిపాదనము నుండియే లభించును. మనముతీసికొనిన యుదాహరణము సామాన్యధర్మసూచకముగానిచో వాదము హేతుశూన్యమగును. సాధర్మ్యము జాతి సామాన్యధర్మమును జూపును. ప్రశస్తపాదుఁడు సాహచర్యమునెఱుఁగును; అది కణాదుఁడిచ్చినదని యాతఁడు చెప్పెను. ౨. అనంతరతర్కము తృతీయాంగము సామాన్యసంబంధ ప్రకటనమని యూహించెను. 3. అనుమానించిన లక్షణమునకును సూచించిన సంజ్ఞకును నవినాభావసాహచర్యము లేకున్నచో ననుమాన మసంభవము. వేదాంతపరిభాష చెప్పెను: "సామాన్యసంబంధజ్ఞానమే యనుమానోపకరణము." ౪. ఉదాహరణమునిచ్చుటవలన ననుమానము సామాన్యమునుండి విశేషమును విశేషమునుండి సామాన్యమును గ్రహించు నుభయలక్షణయుక్తమైనదని తెలియుచున్నది. సామాన్యధర్మ మనేక సమాన విషయములపై

(౧) పోల్చు:ఏథెన్సు ధీబ్సుతోఁజేసిన యుద్ధము శ్రుత్రిమమైనది;ఏలన సమీపసమానులతో యుద్ధ మది; ఫోకిస్‌తో ధీబ్సుచేసిన యుద్ధమునట్టిదే.

(౨) ప. ప్ర. పు. ౨౦౫

(3) వ్యాప్తిప్రతిపాదికమ్ వాక్యమ్॥ తర్కసంగ్రహము. పు ౪౬.

(౪) అనుమితికరణంచ వ్యాప్తిజ్ఞానమ్। ౨ అ.

నాధారపడియున్నది; ఇది నూతనసత్యములను గనుగొనుట కుపయోగించును. ఉదాహరణముయొక్క అముఖ్యము సహాయ సూత్రము నైన లక్షణమును దిఙ్నాగుఁ డుగ్గడించెను. ఉదాహరణ మనవసరమనియు, నది నియమసామాన్యధర్మమును ప్రదర్శించునేకాని, స్థాపింపదనియు ధర్మకీర్తి యభిప్రాయము. "ఇదివరకుఁ జూచిన సమానవిషయముల సంశ్లేషరూపమే యున్నతాంగమనియు, నిదివఱకుఁ జూడనివిషయముల కీసామాన్యధర్మముచే సంబంధము గలుగవచ్చుననియు మిల్లుపండితుని భావము; ఉన్నతాంగము సామాన్యధర్మ ప్రతిపాదనమనియు నదియే యనుమానమున కాధారభూతమనియు ఆరిస్టాటల్ విశ్వాసము. ఈ రెంటిని తృతీయాంగము సమన్వయించున"ని డాక్టరు. సీల్ భావించినాఁడు. ౧. ఉదాహరణములు భిన్నవిధములుకావచ్చును; (౧) సాధర్మ్యములు - ఇందు నిరూపింపవలసిన లక్షణమును, దానికాధారమును నుండును. వంటిల్లు మున్నగునవి; (౨) వైధర్మ్యములు; నిరూపింపవలసిన లక్షణమును, దాని యాధారమునుగూడ నుండవు; సరోవరము మున్నగునవి. ౨. దిఙ్నాగుఁ డీ రెంటికి నుపమానములను జేర్చెను. సిద్ధసేనదివాకరుఁడు పై రెంటికిఁ జెరొకయారురకముల దోషములను జూపెను.

మధ్యమావయవవ్యాప్తిని గూర్చి యిట్లు చెప్పబడెను: (౧) "శబ్దమనిత్యమైనది, ఏలన నది యుత్పత్తిగలది" యను

---

(౧) ది పాజిటీవ్ సైన్సెస్ ఆఫ్ది ఏన్షెంటు హిందూస్ పుట ౨౫౨.

(౨) న్యా. భా. ౧. ౧. ౩౬-౩౭.

దానిలోవలె మధ్యమావయవమైన 'యుత్పత్తిగలది'. సర్వశబ్దము లకును జెందిన దగుటచే మధ్యమావయవము హీనావయవమునకుఁ గల వ్యాప్తినంతను గలిగి యుండును.(౨) "ఉత్పత్తిగల వస్తువు లన్నియు ననిత్యములు"నందువలె మధ్యమావయవముచే రూపింపఁబడు సర్వవస్తువులు నున్నతావయవము సూచించు వానితో సాధర్మ్యమును గలిగి యుండవలెను. (3) ఉన్నతావయవము ప్రకటించు వస్తువిరుద్ధములైనవి మధ్యమమందుండరాదు; "నిత్యముకాని ప్రతివస్తువు నుత్పత్తికలదే." మధ్యమోన్నతావయవముల కవినాభావసంబంధము సర్వత్రసమకూర్పవలెనని దిఙ్నాగుఁ డుద్ఘాటించినాఁడు. మధ్యమోన్నతావయవముల కట్టి సాధర్మ్యముండవలెననగా, నున్నతావయమున్నచోటఁ దప్పకుండ మధ్యమము నుండవలెను; ఉన్నతము లేనిచో, మధ్యమము నుండరాదని యుద్ద్యోతకరుఁడు నియమించెను, ప్రశస్తపాదుఁ డీభావము నంగీకరించెను.౧- వరదరాజు మధ్యమావయవమునకుఁ బంచలక్షణములున్నవని చెప్పెను: (౧) పక్షధర్మత, మధ్యమము హీనములో నుండవలెను; పర్వతములో ధూమము

---

(౧) ప. ప్ర. పు. ౨౦౦.

'యదనుమేయేన సంబద్ధం ప్రసిద్ధం చ తదన్వితే
తదభావే చ నాస్త్యేవ తల్లింగమనుమాపకమ్॥'

మధ్యమాంగము మనము నిరూపింపఁబోవు వస్తువుతో సంబంధించిన వస్తువు లన్నిటియం దుండుటయు, నట్టే యసత్త్వముల లేకుండుటయు యుక్తమైన యనుమానమునకు లక్షణమని ధర్మకీర్తి పలికెను. సిద్ధసేనదివాకరుఁడు మధ్యమాంగ మనఁగా, "ఉన్నతాంగముతో నిత్యసంబంధములేకుండ నుండఁజాల" దనెను. ధూమము నిప్పులేక మఱియితర వస్తువునుండియు జనించదు.

(౨) సపక్షసత్త్వము, అనగా నిరూపింపఁబడిన విషయములతో సాధర్మ్యముగల భావములందు మధ్యమముండుట: ధూమము వంటింటనుండుట. (౩) విపక్షసత్త్వము: నిరూపింపఁబడిన విషయములతో వైధర్మ్యముగల యభావములందు మధ్యమముండకుండుట; సరోవరమునఁ బొగలేకుండుట. (౪) అబాధితవిషయత్వము; హీనావయవముతో విరోధములేకుండుట. (౫) అసత్ప్రతి పక్షత్వము:వ్యతిరేకశక్తులు లోపించుట. కేవలభావాత్మకము లేక అభావాత్మకమగు ననుమానములో యుక్తమైనమధ్యమము నాలుగులక్షణములనే కలిగియుండును; ఏలన నది భావాభావాత్మకములగు వానిలో నుండఁజాలదు. మధ్యమావయవనుమానత్రియము ననుసరించి మూడువిధములని యన్నంభట్టు చెప్పినాఁడు: (౧) అన్వయ-వ్యతిరేకలక్షణములు గలది; ఇచట మధ్యమమున్నతముతో నిత్యసాధర్మ్యము గలది; నిప్పుతోఁ బొగ; ఎచట ధూమమున్నదో యచట నగ్నియుండును; వంటిల్లు; నిప్పులేనిచోట ధూమముండదు. సరోవరము.౧.(౨) కేవలాన్వయి: ఇచటఁ గేవల భావాత్మకసాధర్మ్యమే యుండును; "విదితమైన దెల్ల నామయోగ్యమే." దీనికి వ్యతిరేకోదాహరణము లేదు. "నామయోగ్యము కాని దవేద్యమే, యనరాదు. (౩) కేవల వ్యతిరేకి: ఇచట నన్వయోదాహరణ మసాధ్యము; "జంతుప్రవృత్తులుగల జీవులన్నియు నాత్మలను గలిగియున్నవి."

---

(౧) మొదటి మూటిని ధర్మకీర్తియు ధర్మోత్తరుఁడును జెప్పిరి. చూడు: న్యాయబిందు॥ టీక. పు. ౧౦౪. మఱియు లౌగాక్షిభాస్కరుని తర్కకౌముది. పు. ౧౨. బొంబాయి ముద్రణము.

ఇచట బల్లలను కుర్చీలను జంతుప్రవృత్తులు లేనివనియు నందుచే నాత్మలు లేనివనియు నిరూపింపఁగలము; కాని అన్వయోదాహరణముల నీయఁజాలము; ఏలన నాత్మలును, జంతువులును నేకమై యుండు స్వభావము గలవి.౧. వేదాంతపరిభాష ననుసరించి, భావాత్మక సామాన్య ధర్మముతోఁ గూడిన దనుమానమనియు అభావాత్మక సామాన్యయుక్తమైనది అర్థాపత్తి యనియుఁ జెప్పఁబడెను. ఏలన రెండవ దానిలో నొక విశేషవిషయమునకు సామాన్య ధర్మప్రయోగమున కవకాశము లేదు.౨. కాని న్యాయశాస్త్రము ననుసరించి, ప్రత్యభావమునకు నొక భావము వ్యతిరేకియై యుండుననియు, నందుచే సభావాత్మక సామాన్య లక్షణములనుండి భావాత్మకనిర్ణయములు లభించుననియుఁ జెప్పఁబడెను.౩. మధ్యమావయవముఖ్యలక్షణమేమన నది సర్వస్వతంత్రమైనది కావలెను. 'బి' కుమారుఁడు కనుక 'ఎ' నల్లగా

(౧) చూడు: శ్లోకవార్తికము; అనుమానము. ౧౨౧.

(౨) తర్కసంగ్రహము, పుట. ౪౮. ఈ భేదము నుద్ద్యోతకరుఁడు గంగేశుఁడు నంగీకరించిరి. దీనిని జైనమతగ్రంథములలోని యనుమాన వర్గీకరణముతోఁ బోల్చుఁడు: (౧) ఇదియున్నది; ఏలన నదియున్నది-అగ్నియున్నదేలన ధూమమున్నది. (౨) ఇదిలేదు; ఏలన నదియున్నది-చలిగాలేదు, ఏలన నిప్పున్నది. (3) ఇదియున్నది, ఏలన నదిలేదు-ఇచటఁ జలియున్నదేలన నిప్పులేదు. (౪) ఇదిలేదు; ఏలన నదిలేదు-ఇచట మామిడిచెట్టులేదు; ఏలన నిచట నేచెట్టునులేదు.

(3) వ్యాప్తి, అన్వయముకాని వ్యతిరేకముగాని కావచ్చును. అన్వయవ్యాప్తి రెండురకములు; సమవ్యాప్తి; 'జనించినవస్తువులన్నియు ననిత్యములు' విషమవ్యాప్తి; ధూమయుక్తము లన్నియు నగ్నిసహితములు. దీని వ్యతిరేకము కాదు.

నున్నాఁడని మనము వాదింపఁజాలము; 'బి' యితర కుమారులు నల్లగా నుండవచ్చును; యితరుల కుమారులట్లు లేకుండవచ్చును. మనసిద్ధాంతము సత్యము కాకపోవచ్చును; కాని యది తార్కిక దోషయుక్తము; ఏలన 'బి' కుమారుఁడగుటకును నలుపురంగునకును అనుపాధిక సంబంధము లేదు.

తర్కవాక్యరూపములోఁ జతుర్థాంగము ప్రయోగము. హీనావయవములో సూచింపఁబడిన హేతువున్నదని కాని లేదని కాని యిదివక్కాణించును. మొదటిది భావాత్మకము; ఉ॥ అగ్నియీపర్వతమును; అనగా ధూమయుక్తము; రెండవది భావాత్మకము, ఉ॥ ఈపర్వతమట్లుకాదు; అనగా నిది ధూమయుక్తము గాదు.౧. నిర్ణయము ప్రతిపాదనము సహేతుకమైనదని పునరుద్ఘాటన మొనర్చును; ఉ॥ కావునఁ బర్వతము మండుచున్నది.౨.

(౧) న్యా.సూ. ౧. ౧. ౩౮. (౨) న్యా.భా. ౧. ౧. ౩౨ వివాదాభ్యాసములనుండి తత్సంప్రదాయములనుండి తర్కవాక్యరూప మదయించి పెంపొందెనని దీనినిబట్టి తెలియుచున్నది. జైన తార్కికుఁడైన భద్రబాహువు తర్కవాక్యమునకు దశాంగములను పేరొకవిధముగా నిచ్చెను. (౧) ప్రతిజ్ఞ (౨) ప్రతిజ్ఞావిభక్తి (౩) హేతువు (౪) హేతువిభక్తి (౫) విపక్షము (౬) విపక్షప్రతిషేధము (౭) దృష్టాంతము (౮) ఆకాంక్ష (౯) ఆకాంక్షప్రతిషేధము (౧౦) నిగమనము. (దశవైకాలికనిర్యుక్తి. పుట. ౭౪. నిర్ణయసాగర ముద్రణము) భద్రబాహు వికట ద్వంద్వవాదవిధానము నవలంబించినాఁడు. శబ్దానిత్యమును స్థాపించు హేతునిర్ధారణమునకు, వ్యతిరేకహేతువుగూడఁ జెప్పి, యది సంభవముకాదను పద్ధతి జూపినాఁడు. శబ్దము నిత్యమైనచో నది జనించునదికాదు. సిద్ధసేనదివాకరుఁడు తన న్యాయావతారమునందు తర్కవాక్యము నైదంగములు గలదిగాఁ జేసెను అనంతవీర్యుఁడు దీనిపై వ్యాఖ్య చేయుచు నుత్తమ తర్కవాక్యమునఁ బది, మధ్యమమందైదు, నధమమందు రెండు నంగము లుండునని చెప్పెను.

ప్రథమాంగములోఁ దాత్కాలికముగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడినది నిర్ణయములో ఋజువగును.

కొందరు తార్కికులు తర్కవాక్యమునకు దశాంగములఁ జెప్పిరని వాత్స్యాయనుఁడు వచించినాఁడు. మన మిదివరకుఁ జూచిన పంచాంగములకు నీక్రింది యైదును జేర్పఁబడెను. (౧) జిజ్ఞాసయనగాఁ బ్రతిపాదనములోని సత్యమును గూర్చి సమగ్రముగాఁ దెలియఁగోరుట; పర్వతమంతయు మండుచున్నదా, కొన్ని భాగములేనా? (౨) సంశయము. మనము చూచునది నిజముగా ధూమమా లేక ఆవిరియట్లు కన్పట్టుచున్నదా? (3) శక్యప్రాప్తి యనగా మనకుఁగల యుదాహరణము పొగ యున్నచో నెల్లప్పుడును నిప్పుండునను విషయమును దెలుపఁ గల సామర్థ్యముగలదేనా? ఏలన నెఱ్ఱగాఁ గాలిన యినుపగుండు ధూమరహితమైనది. (ర) ప్రయోజనము సిద్ధాంతము చేయుటలోని యుద్దేశము. (౫) సంశయవ్యుదాసము మధ్యమోన్నతాంగసంబంధమును గూర్చియు, హీనాంగములోని మధ్యమాస్తిత్వమును గూర్చియు మనకుఁ గల సంశయనిర్మూలనము. ఈయైదంగములును మన జ్ఞానమును విస్పష్టమొనర్చును గాని, ముఖ్యములు గావని వాత్స్యాయనుఁడు భావించినాఁడు. ఇందు మానసిక దశావివరణమున్నది. జిజ్ఞాస సర్వవిజ్ఞానమునకు నారంభదశయే. ఉద్ద్యోతకరుఁడు చెప్పినట్లు జిజ్ఞాస తర్కచర్చలో ముఖ్యాంగముగాదు ౧.

(౧) న్యా వా. ౧౧. 3౨.

ప్రథమాంగములోని ప్రతిపాదనమును నిగమనము తిరిగి ప్రవచించునదే యనియు, చతుర్థాంగమైన ఉపనయము ద్వితీయాంగమైన హేతుపునరుక్తియే యనియు గుర్తింపఁబడెను. అందుచేఁ దర్క-వాక్యము ముఖ్యముగా మూఁడంగములు గలది, తన ఉపాయకౌశల్యసూత్రమునందు నాగార్జునుఁ డంగత్రియ తర్క-వాక్యము నారంభించిన వాఁడనియు, భావాత్మకము నభావాత్మకమునైన యనుమానము హేతువువలనను, నుదాహరణము వలనను స్థాపించెననియుఁ జెప్పుదురు.౨ దిఙ్నాగుఁడు నిజముగా దీనికిఁ గర్తయని కొందరభిప్రాయపడిరి.3. తన న్యాయ ప్రవేశమునందాతఁడు తర్క వాక్యము త్ర్యంగసహితమని చెప్పెను గాని మూఁడవ యంగము భావాభావాత్మకములగు రెండుదాహరణములను గలిగియున్నది. "ఈపర్వతము మండుచున్నది; ఏలన నందు ధూమముకలదు; ధూమయుక్తమైన దెల్లనగ్నియుక్తమైనదే; వంటిల్లువలె; నిప్పులేనిచోట ధూమమును లేదు; కాసారమువలె. దిఙ్నాగుని వాక్యములోఁ దృతీయాంగ మొక సామాన్యధర్మము; ఇందు సూచనప్రాయములగు నుదాహరణములున్నవి. తృతీయాంగము నిరర్థకమే యని ధర్మకీర్తి చెప్పినాఁడేలనఁ, బ్రథమాంగమందలి ప్రతిపాదనము హేత్వంతర్గతమై యున్నది. "పర్వతము మండుచున్నది; ఏలన నది ధూమసహితము." అని చెప్పినఁజాలును. అంగద్వయరూపమైన యిట్టి

(౨) హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు పు. ౧౧౯. (3) సుగ్విరుఁడు: చైనా జపానుదేశములలోఁ బౌద్ధుపరుపఁబడిన హిందూలాజిక్కు; యుఇ వి. వైశేషిక తత్త్వశాస్త్రము, పు. ౭౨, నోటి ౨

తర్క వాక్యములు హిందూతత్త్వగ్రంథములలో నుపయోగింపఁబడినవి. జైనతార్కికులగు మాణిక్యనంది, దేవసూరియు నీయభిప్రాయముతో నేకీభవించిరి. మీమాంసకులు వేదాంతులును మూడంగముల తర్కవాక్యమునే యంగీకరించిరి. వేదాంతపరిభాష, పంచాంగములలో మొదటి మూటిని గాని, చివర మూటిని గాని యుపయోగింప నంగీకరించెను. ౨.

వాత్స్యాయనోద్ద్యోతకరు లిరువురును నైదంగములలోఁ జివరిరెంటిని తొలగించుట కొప్పుకొనలేదు. 3. నిగమనమునందుఁ బ్రథమాంగములోని ప్రతిపాదనము పునరుక్తమని వారంగీకరింతురు. రెండు మూడంగముల మిశ్రమరూపమే నాల్గవదనియు వా రొప్పుకొందురు. తార్కికముగానివి యనవసరములైనను, వివాదములందు వీనియవసరమున్నది; ఏలన, నివి హేతువును సమర్థించి, ప్రథమాంగమునందలి ప్రతిపాదనమును నిస్సంశయముగా సమర్థించును. పంచాంగసహితానుమానము పరార్థానుమానమనగా నితరులకుఁగూడ నమ్మికపుట్టించుననియు, మూడంగములుగలది స్వార్థానుమానమనియు ననగా నాత్మనిశ్చయమొసఁగుననియుఁ జెప్పఁబడెను. మొదటిది

---

(౧) ప్రమాణనయతత్త్వాలోకాలంకారము॥ పు. 3.

(౨) ౨ ౮ వరదరాజు తన తర్కరక్షలో మీమాంసవాదుల త్ర్యంగయుక్త తర్కవాక్యమును స్మరించి, బౌద్ధుల యంగద్వయవాక్యరీతినిగూడ వెల్లడించెను. పక్ష హేతు దృష్టాంతసహితమగు త్ర్యంగయుక్త తర్కవాక్యము మాఠరవృత్తికిఁ దెలియును.

(3) న్యా. భా. ౧. ౧. 3౯; న్యా. వా. ౧. ౧. 3౯.

ప్రమాణసంబంధము; రెండవది విజ్ఞానవికాసవిధానముతో సంబంధించినది కావున, నూత్నసత్యాంశనిర్ణయసాధన ముపయోగించునది, దీనిని గౌతమ కణాదులు విశదముగా స్మరించి యుండలేదు. అనంతర తార్కికులు దీనినంగీకరించిరి. ౪. ప్రశస్తపాదుఁడు స్వనిశ్చితార్థమనియుఁ బరార్థమనియు ననుమానభేదమును జెప్పెను. ౫. పరార్థానుమానము, కేవలము శబ్దప్రధానము. మన మొక పర్వతమును జూచి, యందగ్ని యున్నదా లేదాయని సంశయింతుము. ధూమమునుగాంచి ధూమాగ్ని సంబంధమును స్మృతికిఁదెచ్చుకొని, పర్వతమందగ్ని యుండవలెనని నిశ్చయింతుము. ఈవిషయము నితరులకుఁ జెప్పఁబూనునపుడు మనము పంచాంగతర్కవాక్యము నుపయోగింతుము.౧.

తర్కవాక్యాంగముల సంఖ్యావిషయములో నెట్టిభేదాభిప్రాయములున్నను, యుక్తమగు ననుమానమునకు, ముఖ్యలక్షణములు రెండనియు నవి వ్యాప్తి లేక నున్నతాంగము; పక్షధర్మత లేక హీనాంగమునని తార్కికు లంగీకరించిరి. మొదటిది సర్వలక్షణసామాన్యధర్మమును, రెండవది కర్త

(౪) దిఙ్నాగుఁడు, ప్రశస్తపాదుఁడు, ధర్మకీర్తి, సిద్ధసేనదివాకరుఁడు, మాణిక్యనంది, దేవసూరి, భాసర్వజ్ఞుఁడు, గంగేశుఁడు మున్నగువారు దీని నంగీకరించిరి.

(౫) ప. ప్ర. పు. ౨౩౧. దీనితోఁ బోల్చుఁడు: ధర్మోత్తరుని జ్ఞానాత్మక శబ్దాత్మక భేదమును (న్యాయబిందు॥ టీక. పు. ౨౭) శివాదిత్యుని అర్థరూపత్వ శబ్దరూపత్వ భేదములు. (సప్తపదార్థి పు. ౧౫౪)

(౧) తర్కసంగ్రహము. పు. ౪౫.

వ్యాప్తిలోని యొకలక్షణమును గలిగియున్నదనియుఁ జెప్పును౨. ఈ రెండును జె. యస్. మిల్లు రెండులక్షణములకును సరిపోవును; (౧) ఏగుణము లేయితరగుణముల సూచించును? (౨) ఈగుణములను వాక్యములోని కర్త కలిగియుండెనా ?

ఉన్నతాంగముకాని, హీనాంగముకాని స్వయముగా నిగమనమును స్థాపించలేదు. రెంటిసమన్వయము కావలెను. అనుమానవిధానమునకు లింగపరామర్శ ముఖ్యలక్షణము. గంగేశునభిప్రాయములో ననుమానజ్ఞానమునకు వ్యాప్తియొక్కటియునైనచోఁ బరోక్షహేతువగును; లింగపరామర్శ చరమకారణము లేక ముఖ్యకారణము. ౩. హేతువు వ్యాప్తిసంబంధముకలిగి, హీనాంగమందుండుట దీని సారాంశము. ౪. అనుమానప్రవృత్తి యేకమైన సమన్వయకార్యము. మధ్యమాంగమునుగూర్చిన పరిశీలన మేమియులేదని యద్వైతవాదము. వ్యాప్తి జ్ఞానము సాధనకారణము; దానిని స్మృతికి దెచ్చికొని, నిగమనమును నిర్ణయింతుము.౧. మొదట ప్రత్యక్షదర్శనము, తరువాతఁ బరిశీలించుట, నావెనుక ననుమానక్రియయు జరుగుననుదాని నద్వైతవాద మంగీకరింపదు. అను

(౨) తత్త్వచింతామణి ౨ అ. పు. ౨; భాషాపరిచ్ఛేదము పు. ౬౬
సిద్ధాంతముక్తావళి పు. ౬౭.

(3) తత్త్వచింతామణి ౨ అ. పు. ౨

(౪) వ్యాప్తివిశిష్టపక్ష ధర్మతాజ్ఞానమ్ (తర్కసంగ్రహము॥ పు. ౪౪. చూడు: భాషాపరిచ్ఛేదము పు, ౬౬; తత్త్వచింతామణి ౨. ౨; జానకీనాథుని న్యాయసిద్ధాంతమంజరి॥ పుటలు ౭౬-౭౭, పండితముద్రణము.

౧. వేదాంతపరిభాష.

మానక్రియ రెండు భావనిర్ణయములను గలుపుటకాదు; అది యేకవ్యాపారము; ఇందు దర్శింపఁబడిన విషయము (హీనాంగము) (ఉన్నతాంగమైన) జ్ఞాపకమువచ్చిన సామాన్యధర్మముతోఁ గలిసి పనిచేయును. ఈ రెండును భిన్నమానసికావస్థలుగాదు; భిన్నసోపానములలోఁ బనిచేయునవియుఁ గావు; మనస్తత్త్వమునందుకంటెఁదర్కమునం దెక్కువ దీక్షగల నైయాయికుఁడనుమానవ్యాపారము సమన్వయకార్యమనును.

అనుమానించిన వస్తుస్వభావమునుగూర్చి దిఙ్నాగుఁడొక విచిత్రమైన ప్రశ్న నుదయింపఁజేసెను. ధూమమునుండి యగ్నిని మన మనుమానింపము; ఏలన నదియొక నూత్న జ్ఞానవిషయముకాదు. ధూమాగ్ని సంబంధమును మనమిదివఱకే యెఱుఁగుదుము. మనము పర్వతాగ్ని సంబంధము ననుమానించుటయు లేదు ఏలన, సంబంధమునందు రెండువస్తువు లుండవలెను; మనయనుమానములో నొకపర్వతమే యున్నది; నిప్పును మనము చూడలేము. అనుమానించిన దగ్నియుఁగాదు, పర్వతమును గాదు; మండుచున్న పర్వతము. ౨. నిగమన మొకనిర్ణయము.

మధ్యమాంగ మేయేస్థితులలో లభించునను విషయమునకు నైయాయికుఁడు విశేషప్రాముఖ్య మొసంగలేదు, అన్వయ వ్యతిరేకోదాహరణముల వలన నన్వయ వ్యతిరేకసామాన్య ప్రతి

---

౨. న్యా.వా. తా.టీ.; యందు దిఙ్నాగు నుదాహృతవాక్యము; న్యా. సూ.౧.౧.౫; వేదాంత పరిభాష ౨౫. "పర్వతము చూచినది; అగ్ని యనుమానించినది." యని చెప్పెను.

పాదనము లన్యోన్యాంతర్గతములని యాతఁడు నిశ్చయించెను.
అనుమాన ముభయపక్షముల నుండియు సమర్థింపఁబడునదే.౧.
హిందూతర్క మేకరూపస్వభావము గలది. ఒక ప్రతిపాదన
యందలి కర్తయే లక్షణమును గలిగి యున్నదని మనము స్థాపింపఁజూతుమో, యాలక్షణము కర్తతో నవినాభావసంబంధ
మును గలిగినదను జ్ఞానముచే, నట్టిగుణము దానికున్నదని యను
మానించుచున్నాము. ఈ నియమమును మనము శాస్త్రపదము
లలోఁ జెప్పుచున్నాము. ఒక జాతిలోని ప్రతివ్యక్తిని గూర్చి యే
గుణములు చెప్పుదుమో, యందలి యేవ్యక్తిని గూర్చియైన
నాగుణములు చెప్పవీలగును. యుక్తమగు నాలోచనమునకు
శాస్త్రీయపద నిర్వచనాదు లవసరములేదు; అవి సూక్ష్మబుద్ధి
వికాసమున కుపయోగించు ననుమాట నిజమే.౨. చివరిమూఁడు
రూపములను, మొదటి రూపములోనికి మార్చవచ్చునని అరి
స్టోట లంగీకరించినాఁడు.

(౧) 'ఏ' ఉన్నచో 'బి'యున్నది. 'బి' లేనిచో 'ఎ' లేదు. అన్ని వాద
ములకు నన్వయవ్యతిరేకరూపములున్నవని ధర్మకీర్తి యంగీకరించును; అవి సాధ
ర్మ్యవైధర్మ్యములపై నాధారపడియుండును. కాని కొన్ని సహజముగా వైధ
ర్మ్యము గలిగి వ్యతిరేకి రూపమున కనుకూలముగా నుండును.

ఉ॥ ఎట్టయెదుట నున్న వస్తువులు చూడఁబడును.
ఘటము కనిపించలేదు.
అందుచేత ఘట మెట్టయెదుటలేదు.

(౨) గోంపెర్జు: "బ్రహ్మాండమైన మేధశ్శక్తినంత నుపయోగించి, గణిత
శాస్త్రపద్ధతి నెన్నియో తార్కికవాదములకు రూపములు గల్పించెను, కాని
తన గ్రంథములలో నొక్క రూపమునైన నుపయోగించలేదు."

హేతుచర్చావిషయవిభాగము, ఆరిస్టోట లిచ్చిన తర్క వాక్య విభాగమును బోలియుండును. పంచాంగరూపమైనను మూడవయవములనే గలిగియున్నది; అంగత్రయవాక్యము నందు మూడుప్రతిపాదన లున్నవి, ఇవి యారిస్టోట లిచ్చిన రూపములకు సరిపోవును. ఇట్టిసామ్యముల ననుసరించి, పరస్పర శాస్త్రజ్ఞాన సిద్ధాంతకల్పన ప్రయత్నములు జరిగినవి. డాక్టరు విద్యాభూషణుఁడిట్లు వ్రాసెను. "ఆరిస్టోటలుయొక్క తర్క శాస్త్రము అలెగ్జాండ్రియా, సిరియా మున్నగు దేశములద్వార మునఁ దక్షశిలానగరమునకు వచ్చియుండనోపును. అనుమానమునుండి తర్కవాక్యరూపము భారతీయ తర్కశాస్త్రమున వికసించియుండలేదని నానిశ్చయము. అందుచే హిందూతార్కికుఁడు తర్కవాక్యరూపము నారిస్టోటలు శాస్త్రమునుండి గ్రహించెనని చెప్పవచ్చును"[౧]. అనుమానసిద్ధాంతము దేశీయమనియు దర్కవాక్యరూపమును భారతీయు లప్పు గైకొనిరనియు నీపండితుని యభిప్రాయము. కీత్ పండితుఁ డిట్లు వ్రాసినాఁడు." తర్క శాస్త్రము యొక్క తరుణదశలలో, గ్రీకుసంబంధ మున్నదనుట కవకాశ మేమియునులేదు. గౌతమకణాదులు కల్పించిన తర్కవాక్యము స్వజాతీయమే యైనను సక్రమాభివృద్ధి నొందలేదు. ఒకదిఙ్నాగునియందే మనకు దృష్టాంతసహితమైనపక్షధర్మతా వ్యాప్తిహేతువులకు సామాన్యసంబంధము వలననే యనుమాన రూపకమైన వాదవిధానము మనకు సంపూర్ణముగా లభించినది. ఈవిషయములో గ్రీకు విజ్ఞానప్రభావము ఫలితము గోచరించు

(౧) హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్‌లాజిక్కు పు. ౧౫౬.

ననుట సాహసము గానేరదు"౨. దిఙ్నాగునికి రెండు శతాబ్దముల పూర్వుఁడైన ఆర్యదేవునికి గ్రీకు జ్యోతిశ్శాస్త్ర పరిచయమున్నదను విషయమును దీనిని సమర్థించునని యాతఁడు పలికినాఁడు. హిందూ భరతశాస్త్రమునకు ఆరిస్టోటల్ నాట్యసిద్ధాంతముతోఁ గల సంబంధముకూడ నట్టిదేయను నూహకూడ నేదోకొంత సంబంధము గ్రీకు హిందూవిజ్ఞానములకుఁ గలదని తోఁపించుచున్నది. భారతీయ తార్కికులతో సంభాషణలు నెఱపిన అలెగ్జాండరుమూలమున ఆరిస్టోటల్ హిందు తార్కికసిద్ధాంత జ్ఞానమును గలిగియుండెననియుఁ గొందరూహించుచున్నారు. కాని యిట్టిసంబంధ సామ్యములకుఁ బ్రత్యక్షసాక్ష్యము లించుకంతయు గోచరింపవు. ఆరిస్టోటల్కు బూర్వయుగములందే హిందూబౌద్ధగ్రంథము లందు తర్కవాక్య రూపసహితవాదములున్నవనుసంగతిని మనము మఱువకున్నచో, గ్రీసునుండి భారతీయవిజ్ఞానము 'స్వీకృత' మనుట కాధారము శూన్యమగును. మాక్సుముల్లర్ వాక్యములకుఁ బునరుక్తిదోషము లేదు; "ఈవిషయమునందుఁగూడ మనపూర్వులు తలఁచినదానికంటె నధికతరమైన సంస్కృతసామ్య మున్నదని యూహించుట మంచిది. ఒక దేశములో సాధ్యమైనజ్ఞాన మింకొక దేశమందును సాధ్యమేయనువిషయమును మనమెన్నఁడును మఱువరాదు."౧ గ్రీకు భారతీయ తర్కవాక్యస్వరూపములలో ముఖ్యభేదము లున్నవను విషయములవలన నీభావము సమర్థింపఁబడుచున్నది.

(౨) ,, ,, పు. ౫౦౦; నోట్. ౧. అనుబంధము. బి.

౧. స.సి.సా.సం. పుటలు ౩౮౫-౩౮౬.

వ్యాప్తి లక్షణములను దెలుపుట కుదాహరణము నాధారము చేసికొనిన భారతీయ పద్ధతితో సమానమైనపద్ధతి గ్రీకుతర్క శాస్త్రమున లేదు. అనుమానమున కాధారము వ్యాప్తి యనియు, దీనిని బ్రకటించుట కుదాహరణముకంటె సులభమైనపద్ధతి లేదనియుఁ దెలిసికొనుటకు విశేషవిజ్ఞాన మవసరము లేదు.

౯ — Induction

అనుమానము యథార్థమును జెప్ప సమర్థమైనది; కాని యందలి రెండు ముఖ్యాంగములు యథార్థములు కానిచో నీసామర్థ్యము లోపించును. హీనాంగము ప్రత్యక్షవిషయము; ఉన్నతాంగము విశేషములనుండి సామాన్య ధర్మస్థాపనము చేయు సమస్య నుదయింపఁజేయును.

సామాన్య ప్రతిపాదనము లెట్లు లభించును? నైయాయికుఁడు వివిధపద్ధతులనొసఁగి యున్నాఁడు. ఆతఁడు పరిగణనము, ప్రత్యక్షము, పరోక్షనిర్ణయములఁ గూర్చి ప్రసంగించును. తర్కవాక్యమొక సామాన్య ధర్మముతోఁబాటొక దృష్టాంతము నిచ్చును. ఉదాహరణమొక్క ధర్మమును బ్రకటించుటకుఁ జాలినను, సామాన్య సంబంధము నది స్థాపింపఁజాలదు. వంటింటినిప్పునకును, పొగకును, యజ్ఞశాల యందలి ధూమాగ్నులకు నవినాభావసంబంధ ముండవచ్చును; కాని యంతమాత్రమునఁ బర్వతమున నిప్పున్నదని నిశ్చయింపఁజాలము; ఏలన నీధూమాగ్నులయవినాభావసంబంధ మన్ని తావులదుండవలెను. ధూమాగ్నిసంబంధము ననేకస్థలములలో మనము చూచుటచే మన వాదము బలవత్తరమగును. అవ్యభిచారసాహచర్య మనేక విష

యములలో దర్శించినచో మన మొక సామాన్య ధర్మస్థాపనము చేయ వీలగును, నిప్పున్న చోటునందెల్ల నగ్నిని చూచినచో జాలదు. నిప్పులేనిచోటులందెల్ల ధూమము లేదనియుఁ జూడఁ వలెను. భావాభావముల రెంటిలో సామ్యముండవలెను.౧. నియతసాహచర్యము నవినాభావరూపసంబంధము బలపఱచి నచో మన కనుపాధికసామధర్మ్యములు లభించును.౨. నిప్పున్న యన్నిచోటలందును ధూమముండదు. ఎఱ్ఱగాఁ గాలిన యినుప గుండునకు ధూమములేదు; తడికఱ్ఱతో గూడిన నిప్పునకు మాత్రమే తప్పక పొగయుండును. అగ్నిధూమసంబంధము సోపాధికము; ధూమాగ్నిసంబంధము నిరుపాధికము. "నిప్పుగల వెల్ల ధూమయుక్తముల"ను నియమము సర్వథాయథార్థము

౧. సాహచర్యజ్ఞానము; వ్యభిచారజ్ఞానవిరహము. తర్కసంగ్రహము పు ౪౫.

౨. ఉదయనుఁ డుపాధియనగా నొకవస్తువు దన ధర్మమును సమీపమున నున్న యింకొకవస్తువునకు సంక్రమింపఁ జేయుటయని నిర్వచనము చేసినాఁడు. (ఉప, సమీపవర్తిని ఆదధాతిసంక్రామయతి స్వీయంధర్మమిత్యుపాధిః) ఒక రక్తవర్ణముగల పుష్పము, తనపైనుండిన స్ఫటికశిలకుఁ దన రక్తిమ నిచ్చి పద్మరాగమణివలెఁ బ్రకాశింపఁజేయును, అందుచేత నదియుపాధి పోల్చు వరదరాజు నిర్వచనము; "సాధనవ్యాపకాః సాధ్యసమవ్యాప్తా ఉపాధయః (తార్కికరక్ష) శంకితసమారోపిత సర్వోపాధులనుండి నిరుపాధికమైనదే యుక్తమైన సామాన్యము. చూడు వాచస్పతి న్యా.వా.తా.టీక.౧.౧.౧.తర్కమందు దయను ననుసరించి, ఉపాధి యనఁగా (౧) మధ్యమావయవముతో నిత్యసంబంధి (౨) దాని ననుసరించునది (౩) ఉన్నతాంగము నెల్లప్పుడనుసరింపనిది. తర్కదీపికయందు నాలుగురకముల యుపాధులు చెప్పఁబడినవి. చూడు అథల్యే తర్కసంగ్రహము. పుట ౩౧౭.

కాదు;" ఆర్ద్రేంధనముతోడి నిప్పున్న వాటికెల్ల ధూమముం డును'ను నియమము నిత్యసత్యము. సోపాధికత గుర్తించినపుడు దోషము కాఁజాలదు, ఉపాధిసంశయము కలిగినపుడెల్ల వానినిఁ బరిశీలించి,సర్వసామాన్య ధర్మమున్నదని మనము స్థాపింప వలసి యున్నది. అనేక సందర్భములలో సాధర్మ్యమును జూచుట వలన సంశయవిచ్ఛేదమగును; వైధర్మ్యమును దర్శించినను సంశ యము తొలఁగును. అర్వాచీనతర్కము వ్యతిరేకదృష్టాంతముల కత్యంతప్రాముఖ్యము నొసఁగి లింగిలింగసంబంధమే ముఖ్యతమ మని నిర్ణయించెను.౧. మనమూహాకల్పనములను విడిచిపుచ్చి, సత్యాంశములపై నాధారపడు మనోనిగ్రహము కలిగి యుండ వలెనని నైయాయికుఁడు శాసించుచున్నాఁడు. విషయ పరీక్షా పద్ధతులుగల శాస్త్రములున్ననాఁడే, వాని ఫలితములను సక్రమరీతిని వర్గీకరణమొనర్ప వీలగును, అట్టివి లేనినాఁడు, భారతీయులు శాస్త్రపద్ధతులఁ గూర్చి ప్రసంగించుట వలనఁ బ్రయోజనమల్పము. విశేషములను బరిశీలించి సామాన్య నియమముల స్థాపించు విధానములను నైయాయికుఁడు బాగుగా నెఱుగు ననుటకు సంశయము లేదు.

సిద్ధాంతనిర్ణయ నిరసనముల కపసరములగు నన్వయ వ్యతిరేకోదాహరణములను సక్రమపద్ధతిలోఁ బ్రకృతి యెల్ల

---

(౧) వ్యాప్తినిర్వచనము లనేకములు పరిశీలించిన వెనుక, గంగేశుఁడిట్లు చెప్పెను. "సాధర్మ్య మఃగా పధ్యమొన్నతాంగ సాహచర్యము" (తత్త్వచింతామణి. ౨౮.) చూడు: హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు— పు. ౪౨౪

ప్పుడు మన కొసఁగదు. అందుచే వ్యతిరేకసాక్ష్యమున కవసర మగు తర్కపద్ధతి నుపయోగించవచ్చునని నైయాయికుఁడు చెప్పును. ధూమమున్నచోట నగ్నియు నుండునను సామాన్య ప్రతిపాదనము తప్పైనచో, దాని వ్యతిరేక రూపమైన "కొన్నివేళల ధూమమున్నను నగ్నియుండద"నునది సత్యము కావలెను. అనగా నగ్ని తప్పనిసరిగా ధూమము ననుసరించి యుండనక్కరలేదు. కాని ధూమమున కగ్నియే కారణమని మన మంగీకరింపకతప్పదు. ఈవిధముగా నియతసాధర్మ్యముగల యనేకసందర్భములఁ జూచి, సామాన్య ధర్మప్రతిపాదన మొన ర్చుటకుఁ దర్క ముపయోగించును. ఒక ప్రతిపాదనమును స్థాపించుటకు నిదియే విధానము.౧. ఒక ప్రతిపాదనమును గూర్చిన యాధార్థ్యమును మనము నిరసించుచో మనమెట్టి దోషములకుఁ బాల్పడుచున్నామో చూపి, యట్టి పరోక్షవిధా నముచేఁ బ్రతిపాదనమును సమర్థింతుము. దీనివలన, నేయితర ప్రతిపాదనమును దృష్టాంశములతో సమన్వయింపదని నిశ్చయ మగును.౨.

---

౧. న్యా. సూ. ౧. ౧. ౩౧.

౨ యుక్తమైన ప్రతిపాదన మీలక్షణములను గలిగియుండవలెను. (౧) ప్రతిపాదనము సత్యాంశముల నిరూపింపవలెను. (౨) ప్రకృతి సిద్ధములగు నే సత్యాంశములతో విరోధించరాదు; సుస్థాపితములైన యితర సామాన్య ధర్మములకును వ్యతిరేకము కారాదు. (3) దృష్టవిషయ సాహా య్యమున సత్యాంశ నిరూపణము సాధ్యమగుచుండగా నదృష్ట విషయ సాహాయ్య ముపయోగింపరాదు. (౪) రెండు వ్యతిరేక ప్రతిపాదనము లుం డగా నిశితపరీక్ష లేక పరిశోధన చేయవలెను. అట్టి పరిశోధన లేనిదే యేప్రతి

ప్రత్యక్షదర్శన విషయ నిర్ణయములకుఁ దర్కము సహాయభూతమగును. చూచుటకు సాధ్యములగు సర్వవిషయములను దర్శించి, మన నిర్ణయమును దర్కముచే బలపఱచినను, సామాన్య ధర్మములనుగూర్చి సంపూర్ణనిశ్చయము మనకుఁ గలుగదు. మన పరిశీలన మసమగ్రమైనంత కాలము మననిర్ణయము లమోఘములు కాఁజాలవు. పరిగణనముపై నాధారపడు సామాన్యధర్మములు నిశ్చయముగా సత్యము కాకపోవచ్చును. యుక్తములైన విశేషములు సర్వసామాన్య ధర్మజ్ఞానము నిచ్చుట కుపయోగించునుగాని, సర్వసామాన్యధర్మనిరూపణము కేవల విశేషములవలన జరుగదు. ఏలన సామాన్యధర్మము కొన్నికాని, యన్నికాని విశేషముల నతిక్రమించును.

సముచ్చయార్థక నిర్ణయములైనను, సామాన్య ధర్మజ్ఞానముపై నాధారపడి యుండును. మన మన్నిసంధర్భములను గణింపము; ఒక వర్గములోఁ జేరుటకు యోగ్యములైన సామాన్య లక్షణలక్షితములగు వానినే యెన్నుదుము, అందుచేఁ బరిగణనపద్ధతియైనను, సామాన్య లక్షణజ్ఞానము లేనిదే నిరర్థకమగును. ప్రత్యక్షము వలన సామాన్య ధర్మములను మనము గ్రహింపవచ్చునని ప్రాచీనన్యాయము చెప్పియున్నది. సామా

పాదనమును స్థాపితముకాదు. (౫) అట్టి రెండు వ్యతిరేక ప్రతిపాదనములలో నక్లిష్టమైనదాని నంగీకరింపవలెను. (౬) అట్టి రెండుప్రతిపాదనములలోఁ బ్రస్తుతవిషయమున కనుగుణమైనదాని నంగీకరింపవలెను. (౭) ఇన్ని లక్షణములతోఁ గూడిన ప్రతిపాదనము పరీక్షకు నిలువవలెను. నిలిచినచో సిద్ధాంతమగును. (సీల్: ది పోజిటీవ్ సైన్సెస్ ఆఫ్ ది ఏన్షెంటు హిందూస్. పు. ౨౮౮.)

న్య లక్షణములను గ్రహించుటలో నింద్రియములకు వేరైన వ్యాపారమున్నదని గంగేశుఁడు గుర్తించెను. దాని నాతఁడలౌకిక ప్రత్యక్షమనెను.౧. దీనినిబట్టి చూచినను, సర్వసందర్భపరిగణనము మనకవసరములేదు. సర్వసామాన్యమగు ధూమత్వలక్షణమును బట్టి మనము ధూమయుక్తములైన సందర్భములనన్నిటిని గ్రహింతుము, ధూమాగ్ని సామాన్య లక్షణములను వాని సంబంధసూత్రములను మనము జ్ఞానలక్షణచే గ్రహింతుము. అందుచే నొక సందర్భమును బరీక్షించి, మనము సామాన్య ధర్మమును గనిపెట్ట వచ్చును. ఒక సందర్భమును గూర్చి యేది సత్యమో, యాజాతికిఁ జెందిన యితరదృష్టాంతములకు నాసత్యము వర్తించునేలన, స్వభావసామాన్యత యనునదున్నది. ఏది యొక మారుసత్యమో యదెల్లప్పుడును సత్యమే. 'ధూము' మని మనము పలికినప్పుడు, ధూమదృష్టాంతము లన్నియు మన మనస్సునందు లేవు కాని ధూమార్థము మనభావములోఁగలదు, ధూమాగ్ని లక్షణసంబంధము వ్యాప్తి వలన వ్యాప్యవ్యాపక సంబంధమును గలిగి యుండును. అనేక దృష్టాంతపరిశీలన మనసరమేలన; సామాన్య ధర్మమును గ్రహించుటకుఁ గాదు; మన మిదివరకే గ్రహించిన సామాన్య ధర్మమొకే యుదాహరణము వలన సువిదితముకాదు; అసామాన్య వివేకధురీణులగు వారు కొలఁది యుదాహరణముల వలననే సర్వసామాన్య సంబంధ

౧. అరిస్టోటల్ భావముతోఁ బోల్చుఁడు; సంపూర్ణ సర్వవిషయపరిగణనము చేసినను సామాన్యము సమగ్రముగా సిద్ధించదు; ఏలన మనము జడపదార్థ సంబంధావరోధముల నతిక్రమింపవలెను.

మాత్రములను గనిపెట్టఁగల సమర్థులై యుందురు. సర్వసామా న్య ధర్మమును మనము సృజించుటలేదు; ఉన్న దానిని మనము గ్రహించుచున్నాము, ఏకైక దృష్టాంతము నేకాగ్రదృష్టితోఁ బరికించి మనము సామాన్యలక్షణమును గనిపెట్టవచ్చును. అట్టి నిర్ణయమువలన మనకది లభింపనిచో,నుదాహరణముల సంఖ్యను బెంచినంత మాత్రమునను మనకది లభింపదు. అదికర్తలక్ష ణమే కాని, మనబుద్ధి నిర్మితము కాదు. ఇంద్రియదర్శనము నతి క్రమించున దనుభవము నతిక్రమింపదు. ఒక్కొక్కవేళ,నొక్క దృష్టాంతమును జూచి, మన యంతర్విచక్షణ జ్ఞానముచేఁ గని పెట్టిన సామాన్యధర్మమును, పరిశీలనము, పరిశోధనాది విధాన ములు సమర్థించునే కాని విశేషము నేమియుఁ జేయవు, ప్రకృ తిలోని ప్రతివిషయమును దాని యుత్పత్తి కారణమైన నియమ ము లేక సూత్రమును దనయందే కలిగియున్నది. ప్రకృతిలో సహజసిద్ధమైన యొక విషయమును బాహ్యముగా వచ్చి చేరిన విషయములనుండి వేరుచేసి, దాని లక్షణములను గుర్తించుటలో నంతర్దర్శనమే ముఖ్యసాధనము.సామాన్య ప్రతిపాదనములు విష యగుణ సంబంధములు. అల్పపిత్తముగల జంతువులన్నియు నధి కాయుర్దాయముగలవగుచో, నల్పపిత్తముగల మనుజాశ్వమహి షములు దీర్ఘాయుర్దాయము కలవగుటచేఁ గాదు; అల్పపిత్త జంతునిర్మాణములోఁ గల కొన్ని యంశములకును దీర్ఘాయువు నకును ముఖ్యసంబంధమేదో యుండుట వలననేయని చెప్పవ లెను. న్యాయ తర్కవాక్యరూపప్రయోజనము నీదిగువ నిశ్చ

యాత్మక ప్రతిపాదన రూపమున నుత్తమరీతిని జూపవచ్చును, 'ఎ' అయినచో 'బి'. 'ఎ' కాబట్టి 'బి'.

ఈభావము ననుసరించి, సామాన్యమునుండి విశేషమును గ్రహించు హేతువిధానమునందు, తర్కవాక్యములందలి యితరాంగములలోఁగంటె, నిగమనమునం దెక్కువ విషయము తెలియుట కవకాశమున్న సంగతి సూత్నకాంతిలో గోచరించును. సామాన్యధర్మములు పరిగణనాత్మక నిర్ణయమాత్రములుగావు; విశేషవిషయములను బంధించు సంబంధములు వానియంత సత్యమును గలిగియున్నవే. ఒక సామాన్యనిర్ణయమునుండి యొక విశేష సత్యమును మనము పొందగాంచినచో, నొకభావములో నిగమనము ప్రతిపాదనముకంటె నధిక సత్యమును దెల్పును; వేఱొక భావములో నిగమన మందిమిడియే యున్నది.

సర్వసామాన్య సూత్రములు సత్యములును, నంతర్దర్శన యోగ్యములు నైనచో, నేల ప్రేమోన్మాదులకు నున్మాదులకును, శాస్త్రకారులకును దత్త్వజ్ఞులకును గట్టెదుట గోచరించు నీ సత్యము లేల గోచరింపవు? మన సామాన్యనియమ నిర్ణయములు కొన్ని వేళల నసత్యములగుటకు హేతువులను జెప్పఁగలమా? దోషనిర్ణయములందు సంబంధముల స్వరూపము సక్రమముగా గుర్తించుట దుస్తరము. అసంఖ్యాకములైన విశేషములనుండి యవి సమగ్రముగా విడఁదీయుట దుస్సాధ్యమగును. వస్తు యాథార్థ్యము క్లిష్టతను గలిగియుండుటచే సంబంధముల సమ్యగ్వివేకము సులభసాధ్యముకాదు. రాగద్వేష

ములవలనను, మాంద్యపాఠ్యముల వలనను, నసత్యములగు ధర్మములు సత్యములని భ్రమింతుము. ఈభావములో విశేష విషయదర్శనములైనను బూర్ణసత్యములు గాకపోవచ్చును. అంతర్దృష్టిచే గ్రహింపఁబడిన సామాన్య నిర్ణయములైనను, నూత్న విశేషపరిశీలనమువలన నెక్కుడర్థవంతములగుచు. మనము ముందుఁజూచురీతిగా సర్వవిధజ్ఞానములకు నెట్లో యట్లే సర్వ సామాన్యసంబంధముల యాథార్థ్యము నితరజ్ఞానసాధనరూప ములవలనఁగూడ సాధింపవలసియున్నవి. అంతర్దృష్టవిషయము బాహ్యపరీక్షాసిద్ధమైనఁ గాని సిద్ధాంతము కాఁజాలదు. కేవలాంత ర్దర్శనము నిరర్థకము. బాహ్యదృష్టాంతముల సమగ్రపరిశీలన మసాధ్యము. కావున నీరెండును నన్యోన్యసహాయకారులగును. సామాన్యనియమము కొంతయమోఘతను గలిగియుండును; అది మన మొక బాహ్యదృష్టాంతమును బరిశీలించుటచో నిశ్చయ మగును.

సామాన్యసంబంధములు సత్యాంశములని న్యాయసిద్ధాంతము(1); అందుచే సవియథార్థములే.(2) సామాన్యధర్మముల యాథార్థ్యమును జార్వాకులు ఖండించి, అనుమానము నిశ్చయము కాదనిరి. బౌద్ధులీసామాన్యధర్మములు కేవలబుద్ధికల్పితములనియు, యథార్థసంబంధములుగావనియు నిశ్చయించిరి. సామాన్యమనున దొకనామమే; మిథ్యారూపము. బౌద్ధగ్రంథ

---

(1) సామాన్యస్యవస్తుభూతత్వాత్. (తర్క-భాషా. పు. 31. పూనా ముద్రణము)

(2) స్వాభావికస్తు సంబంధోవ్యాప్తిః (పు. 35)

మగు సామాన్యదూషణాదిక ప్రసారితమునందు సామాన్యములు సత్యములను నంశము ఖండింపఁబడినది. చేతియొక్క యైదు వేళ్ళను మనముచూచుచున్నాము; ఆరవదగు సామాన్యమేది యును లేదు. ఆరవ దున్నదనుట మనతలకొక కొమ్మున్నదనుట వంటిదే.3. దీని ననుసరించి యనుమానమున కేయవకాశము లేదు; కాని బౌద్ధులు దీనినివ్యవహారప్రయోజనసిద్ధికొఱ కంగీక రింతురు; వారు సామాన్యము లనేకవిధములనిరి. మధ్యమావ యవ మున్న తావయవముతో స్వభావతాదాత్మ్యసంబంధము కాని, తదుత్పత్తిసంబంధముకాని, అనుపలబ్ధిసంబంధముకాని కలిగియుండవచ్చును. అనగా మనయనుమానములు అన్వయ రూపములుకాని వ్యతిరేకరూపములుగాని కావచ్చును; మొద టివి విభాగ, సమన్వయరూపములు గావచ్చును.౪. తాదాత్మ్య రూప మిట్టిది; "ఇదియొక వృక్షము; ఏలన నిదియొకరకపు దేవ దారుజాతి." తదుత్పత్తి యిట్టిది; "నిప్పున్నది; యేలన ధూమ మున్నది." అనుపలబ్ధిసంబంధమందు ఘటాభావానుపలబ్ధివలన లభించును, సామాన్యసంబంధములు బాహ్యవిషయపరిశీలనము వలన నుదయించునవికావు; అవి వస్తుతాదాత్మ్యకారణధర్మ ములనుండి గ్రహింపఁబడును. సామ్యకారణధర్మములను బౌద్ధు లంగీకరించిరి; ఏలన నివిలేనిదే జీవించుటయే సాధ్యముకాదు దిఙ్నాగు ననుసరించి బాహ్యాస్తిత్వముగల వస్తుసంబంధములను జ్ఞానము తెలుపఁజాలదు. సమవాయద్రవ్య, వస్తుకర్మసంబం

(3) కీత్. బుద్ధిస్టుఫిలాసఫీ. పు. ౨33
(౪) న్యాయబిందువు. పుట ౧౧

ధము లన్నియు విజ్ఞానకల్పితములు.౧. అందుచే నీసంబంధములు కేవలతార్కికములు.

బౌద్ధసిద్ధాంతమును వాచస్పతి నిశితఖండనమునకుఁ బాల్జే సెను. బౌద్ధులుచెప్పినకారణధర్మమునకు నివ్వాగలసందర్భములో నుదయించిన ధూమమొకపిశాచముచేఁ గల్పింపఁబడెనని చెప్ప వలెను. ఒకేకార్య మొకేకారణజాతమగుటకే హేతువైన నున్నదా? కార్యమునకుఁ గారణము పూర్వమైనచో నవి సమ కాలికములు గావు. ధూమదర్శనమువలన మనము ప్రస్తుత మైనదికాక గతాగ్ని ననుమానింపఁగలము. రెండువస్తువులు సమానములైనచో, నొకదానినిఁజూచిన రెండును జూచినట్లే; అప్పు డనుమానావసరమే లేదు. వాచస్పతి జయంతులు, దేవ దారువునకును వృక్షమునకును సంబంధము సామ్యముగాదు; ఏలన వృక్షములన్నియు దేవదారువులుగావనిరి.౨. కారణధర్మ మును, ద్రవ్యసామ్యధర్మము నెట్లుదయించినవో బౌద్ధుఁడు చెప్పఁడు. ఈధర్మములతో సంబంధములేకుండ సమానలక్షణ ములుగల వస్తువులున్నవి. నైయాయికుఁ డిట్టిపరస్పరసంబంధ ములుగలవాని నన్నిటిని వ్యాప్తిలోఁ జేర్చును. కారణసిద్ధములు సామాన్యవిశేషన్యాయసంజాతములగు వానినేకాక, యితరము

(౧) చూడు. న్యాయకందళి. పు. ౨౦౭. వాచస్పతి దిఙ్నాగుని వాక్యమని యిట్లుదాహరించెను; "సర్వోఽయమనుమానానుమేయభావో బుద్ధ్యారూఢేన, ధర్మధర్మిభావేన నబహిస్సత్త్వమపేక్షతే." (న్యా॥ వా॥ తా॥ టీక॥ ౧.౧.౫)

(౨) న్యాయమంజరి. పు. ౧౧౮; న్యా॥వా॥తా॥టీక॥ ౧.౧.౫.

లైన "కొమ్ములున్న జంతువులన్నియుఁ జీలినగిట్టలు గలిగియుం డును." మున్నగునవియు వ్యాప్తిలోఁ జేరును.3.

౧౦—హేతువు.

అన్ని యితర సామాన్యనియమములవలెనే, నైయాయికుని దృష్టిలో నిమిత్తధర్మమును నిరూపింపనవసరములేని స్వయంసిద్ధమై యంతర్విజ్ఞానగోచరమగు సత్యమై, యనుభవసిద్ధమగుచున్నది. నిమిత్తసంబంధ పర్యవేక్షణ మీనూత్రమును స్థాపించుచున్నది, కారణమనగా నొక కార్యమునకుఁ బూర్వమై, కార్య మవతరించుట కవిలంఘ్యహేతువగునది. ఒకదృశ్య పరంపరలో గారణముపూర్వదశ. ఇది అనేకసందర్భములలో నెట్టి మార్పును లేక సమాన కార్యహేతువగుచున్న విధము దృష్టము, కాని కేవల పూర్వసంఘటనమే చాలదు,౧. అది యవిలంఘ్యమును గావలెను.

కార్యకారణసంబంధము లేకుండగనే సాహచర్యముగల కారణ మన్యతాసిద్ధము, అట్టి కారణాత్మకపూర్వదశలననేక విధములైన వానిని విశ్వనాథుఁడుదాహరించినాఁడు.౨. ఒక వస్తువున్నచోటును మనము వ్రేలితోఁ జూపవచ్చును. కాని కారణ రూపముగాఁ జూపుచున్న వ్రేలున్నను, వ్రేలికిని వస్తువున్న

(3) ప్రశస్తపాదుఁ డకారణసాహచర్యములను వ్యాప్తిలోఁ జేర్చెను. "చంద్రోదయమువలన నది సాగరమున మునయించెనని, కలువ వికసించుటచేఁ దెలియుచున్నది." (ప.ప్ర. పు. ౨౦౫)

౧. గ్లెన్డోవర్: హెన్రీ. ४. I.

౨. సిద్ధాంతముక్తావళి. పుటలు. ౧౯-౨౨.

చోటునకును హేతుసంబంధము లేదు, ఘటకారుని దండము నిర్హేతుక కారణము; ఆదండము యొక్క వర్ణము పరిస్థితకారణము. దండపరిభ్రమణశబ్దము సాహచర్యముగల కార్యము. మనము కలిగించుటకును దొలగించుటకును సాధ్యము కాని శాశ్వతతములు, సర్వవ్యాప్తములు నగు పదార్థములు నిర్హేతుక పూర్వవృత్తులుకాఁజాలవు. కారణకారణము, అనగా ఘటకారుని జనకునకును, జేయఁబడిన ఘటోత్పత్తికిని సంబంధము లేదు. మనకు సమీపకారణములే ప్రధానములు, కార్యముతో సాహచర్యము గలిగి యుండు నితరకార్యములు కారణకార్యసంబంధములు గలవని భ్రాంతిజనించు నవకాశము కలదు. భూమ్యాకర్షణశక్తి సర్వసామాన్యకారణమై త్రాసుయొక్క సమత్వాసమత్వహేతువగుచున్నది. ఇట్టియేకకాలకార్యము లొకదాని వెంబడి యొకటివచ్చినపుడు పూర్వకార్యమే పరకార్యమునకుఁ గారణమని భ్రమించునవకాశము విశేషముగానున్నది. కార్యోత్పత్తికేది యవసరముగాదో, యది కార్యమునకు ముఖ్యహేతువుగాదు. కారణమును, సమకాలికములైన ప్రత్యక్ష పరోక్షానుబంధములతోడను గలుపరాదు.[1] వ్యతిరేక శక్తులున్నచోఁ గారణము కార్యరూపమును దాల్చలేదని యంగీకరింపఁబడెను. అందుచేఁ గారణనిర్వచనము నందుఁ బ్రతిబంధకాభావమును జేర్పఁబడెను. కార్యమునకుఁ బూర్వమైన ముఖ్యవృత్తియై, యేదన్యకారణహేతువు గాదో యది కారణమని కేశవమిశ్రుఁడు

---

1. అన్యథాసిద్ధనియతపూర్వవృత్తి కారణమ్. చూడు. తర్కసంగ్రహము. పు. 30.

నిర్వచనము చెప్పినాఁడు. దారములు వస్త్రమునకుఁ గారణము; వస్త్రముయొక్క రంగునకుఁగాదు; ఏలన రంగువస్త్రమునకు రంగు గల్పించునుగాని వస్త్రమును గల్పింపఁజాలదు.

పరస్పరము నన్వయ వ్యతిరేకి సంబంధము లేకున్నచో, ననగాఁ,గారణమున్నచోఁ గార్యముండవలెను;కారణము లేనిచోఁ గార్యమునుండని యెడల రెండు వస్తువులకు సంబంధముండదు. కారణసంబంధము లన్యోన్యములు, పరివర్తనాధ్యములు; అవి రహస్యశక్తులుగావు; అమోఘమైన క్రమగతిచే నవి నిశ్చితములైనవి.౨. విషయముల నతిశ్రద్ధతోఁ బరిశీలింపవలసియున్నది. ఉదయనుఁడిట్లు నుడివెను. "విషయముల నిత్యపరిమితులను, విభేదములను, మనము శ్రద్ధతోఁ జూచి, వానికిఁగల హద్దులను నిశ్చయింపవలెను."3. ప్రకృతి మనకు విషయముల ననేక వివరములతో మిశ్రమమొనర్చి యిచ్చును;అందప్రస్తుతాంశములను మనబుద్ధి వేరుచేసి [illegible] 'ఎ—బి' నెంచుకొనును. కార్యమదృష్టమైనచో; నది తత్కారణమదృశ్యమగుటచేనగునో కాదో నిర్ణయించవలెను. ఇట్టి పరిశీలనలోనే తత్సంబంధానుబంధములు మార్పుపొందకుండఁ జూడఁవలెను. బౌద్ధుల పంచకారణి సిద్ధాంతములో నుపయోగించిన ద్విరూపమైన భేదపద్ధతి నుపయోగింపకుండ నొక కారణముయొక్క శుద్ధత్వమును నిర్ణయింపఁజాలము.౧.

---

౨. భాషాపరిచ్ఛేదము. పు. ౧౬.

3. కుసుమాంజలి. ౧౫. ౬.

(౧) ప్రథమభాగము.

కారణసంబంధములు ప్రత్యక్షపరోక్ష పరిశీలనాఫలిత ములుగావు; అవి ప్రకృతి సిద్ధములుగావు; ప్రకృతిసిద్ధ విషయ ములను గూర్చిన బుద్ధికల్పనలు, 'బి' కి 'ఎ' కారణమని చెప్పు టలో, సింద్రియజ్ఞానము నతిక్రమించి, క్రమగతి న్యాయమును (law of Succession) గను గొనుచున్నాము, కారణధర్మము కేవలదృశ్యముల పూర్వోత్తరసంబంధము కాదు;అది వస్తుసంబం ధము. వస్తువులు గోచరించును; సంబంధము దృశ్యము కాదు.

మనము కారణనానాత్వము నంగీకరించినచోఁ గారణ ధర్మ నిరూపణ ప్రయత్నమంతయు వ్యర్థమగును. కారణనానా త్వము శాస్త్రసిద్ధమైనచో ననుమాన మొక జ్ఞానప్రమాణము కాఁజాలదు.౧. మన మొక పొంగిన నదిని జూచినచో, దానికిఁ బూర్వవర్షము కారణమని చెప్పఁజాలము. అది కొంత తట నిర్మాణముచేఁ గావచ్చును. చీమలు తమగ్రుడ్లను నోటగఱచు కొని పోవుచున్నచో, వాని పుట్టలు విఘాతమందియుండవచ్చునే కాని, రాఁబోవు వర్షకారణమే యని నిశ్చయింపఁజాలము. నెమలికూత యని మనము తలఁచిన శబ్దమువలన మేఘములు కూడుచున్నవని నిశ్చయింపరాదేలన, నెమలికూఁత నెవఁడో యనుకరించి యుండవచ్చును. ఒక కార్యమున కొకేకారణ మనియుఁ గారణబహుత్వ ముండదనియు న్యాయసిద్ధాంతము. సమ్యక్పరిశీలనాలోపముచే ననేకకారణములు గోచరించును. కార్యావధిని నిర్ణయించి, బాగుగా గ్రహించినచోఁ గారణా నేకత్వ మదృశ్యమగును. వర్షముచేఁ గలిగిన నది పొంగునకును,

(౧) న్యా॥ భా॥ ౨. ౧. ౩౭-౩౮.

గొంత యడ్డకట్ట కట్టుటచేఁ గలిగిన పొంగునకును భేదముండును. వర్షప్రవాహము వేగమెక్కువ గలదై, విశేష ఫేనసంవృతమై, వృక్షఫల శాఖాదికములతోఁ గూడియుండును. వర్షారంభమునకుఁ బూర్వము చీమలు తమగ్రుడ్లను దోడ్కొనిపోవు వైఖరికిని, వాని పుట్టలు భంగపడినప్పు డవి పోవు వైఖరికిని భేదముండును. నెమలికూఁతకును, దాని ననుకరించు మనుజకంఠమునకును భేదమును నిస్సంశయముగా గుర్తింపవచ్చును. కార్యవిశేషమునుబట్టి కారణవిశేషమును గ్రహింపవచ్చును. కారణానేకత్వమును సూక్ష్మముగాఁ బరిశీలించినచో ననేకత్వము తొలఁగిపోవునని వాచస్పతి జయంతు లుగ్గడించిరి. కాని యొకే కార్యము నుద్భవింపఁ జేయుటలో నొకేలక్షణములుగల యనేక కారణములు గలియవచ్చునని కొందరు తార్కికు లూహించినారు. కాని యిది శాస్త్రయుక్తమైన వాదము కాఁజాలదు. ఇదియే నిజమైనచో, నొకేకార్యమునకుఁ బెక్కుకారణ సముచ్చయము లున్నచో నందేదో యొక సముచ్చయమునకే యిది కార్యమైయుండునుగాని, మొత్తమన్నిటిని సూచింపదు. అనగాఁ గార్యము లేదని మనము నిశ్చయించునెడల, నొక కారణ సముచ్చయమే కాక, కారణసముచ్చయము లన్నియు లేవని తెలియవలెను. ఈయర్థములోఁ గారణమనగా నున్న పెక్కు కారణసముచ్చయములలో నేదోనొకటైయై, దానికిఁ గార్యము నిశ్చయము, నిత్యసిద్ధమును గావలెను. కారణతావచ్ఛేదకత్వము సూచింపఁబడెను.

---

(౧) వైశేషికసూత్రములు॥ ౧౦. ౨. ౧-౭; తర్కభాష. పుటలు ౧౫-౨౫; భాషాపరిచ్ఛేదము. పుటలు ౧౭-౧౮; తర్కసంగ్రహదీపిక పు. ౮౦

కారణములు మూడువిధములు. (౧) ఉపాదానకారణము లేక సమవాయికారణమువలనఁ గార్యము సిద్ధించును. దారములు పటమునకును, మట్టి ఘటమునకు నుపాదానకరణము లగుచున్నవి. ౧. (౨) అసమవాయికారణమనగా నిది యుపాదానమునందుండునది. దారముల సంయోగశక్తి అసమవాయికారణము. దానములు సంయోగము నొందకున్నచో నవి నొక దారపుకట్టయగునేకాని వస్త్ర ముత్పన్నము కాదు. వస్త్ర వర్ణముకూడ నసమవాయికారణము. దానికిఁ వస్త్రమునకు రంగునిచ్చుశక్తి యున్నది. ఉపాదానకారణమొక ద్రవ్యమును, సమవాయికారణమొక గుణము కాని కర్మ కాని యైయున్నది. ౨. అణుసిద్ధాంతమునను సరించి, భౌతిక జగత్తులోని పరివర్తనములన్నియు నంశా సంయోగ వియోగ

---

(౧) న్యాయవాదమునను సరించి, కార్యము తదుపాదానకారణ నాశముతో నశించును. ఒకదారము నశించినచో వస్త్రమంతయు నశించినట్లే; కాని యింకను గొంతవస్త్రము మిగిలియున్నది; దానికొక నేతగాఁడు కాని మగ్గముకాని యవసరము లేదు. కారణమేమనగా మొదటియుపాదానకారణము పూర్తిగా నశింపలేదు; అది స్థితిస్థాపకసంస్కారముగా నిలిచియున్నది.

(౨) సాంఖ్యవేదాంతులీ రెండవకారణము నంగీకరింపరు. కారణకార్యసంబంధమును భేదసంబంధము. రెంటినిఁ గలుపుటకు వేఱొక యవసరము లేదు. సమవాయి, అసమవాయి కారణములకు భేదములేదు. బౌద్ధులీ భేదమును గుర్తింపరు. ప్రతివిషయమును క్షణికమై యింకొక దానికిఁ గారణమగుచున్నది. క్షీరము ప్రతిక్షణములో మారుచునేయున్నది: మనముమాత్ర మొకదశలో దానిని క్షీరమనియు నింకొకదశలో దధియనియుఁ బేర్కొనుచున్నాము.

ములచే నేర్పడుచున్నవని న్యాయవాదము. ప్రకృతి మూల ద్రవ్యములు మార్పుచెందవు; కాని సంయోగ వియోగాదిపరి వర్తనవిధానము ప్రతిక్షణమునను మార్పుచెందుచుండును. ముఖ్యకారణము తదితరములనుండి వేరుగానుండును. ఇది కార్యముద్భవించుటకుఁ బ్రధానహేతువగును.కుమ్మరి కుండకుఁ బ్రధానకారణము; దండచక్రాదులు సహకారులు,3. ఈ కారణ వర్గత్రయభేదము నారిస్టోటలును జేసియున్నాఁడు.

కొన్ని వేళల నుపకరణాత్మకమగు కారణ మొక విలక్షణ కారణమని చెప్పఁబడును. ౪. దీనిని కేశవమిశ్రుఁడు ప్రకృష్ట కారణమని పలికెను. ౫. కారణసముచ్చయములో నేది కార్యముతో సన్నిహితముగానుండునో యది కారణము. ౬. దర్శన క్రియలో ద్రష్టయు దృశ్యమును రెండునవసరములే; కాని ముఖ్యకారణ మింద్రియసంయోగము. ఏదిలేకున్న నిశ్చిత కార్యసిద్ధి లేదో యది కారణమని నీలకంఠుఁడు వచించెను. ౭. ఘటమునకు కుమ్మరిదండ ముపకరణాత్మక కారణము; అడవిలోని కఱ్ఱయట్టిది కాదు. దానినిఁదెచ్చి ఘటోత్పత్తి కుపయోగించి

(3) ముఖ్యకారణములు సామాన్యములు; విశేషములు: సామాన్యము లెనిమిదివిధములు: భగవంతుఁడు, ఆతని జ్ఞానము, కోరిక, క్రియ, పూర్వాభావము, దేశకాల పుణ్యపాపములు. (తర్కసంగ్రహము. పుటలు ౨౦౭-౨౦౮

(౪) అసాధారణమ్ కారణమ్ కరణమ్. తర్కసంగ్రహము పు 32

(౫) ప్రకృష్టమ్ కారణమ్.

(౬) అవిలంబేన కార్యోత్పత్తి.

(౭) తర్క సంగ్రహము. పు ౧౨౬.

నప్పు డట్టికారణమగును. అందుచే ‘వ్యాపారవ’ చ్ఛబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను. అభినవన్యాయ మింకొకయడుగు ముందుకేఁబోయి ‘వ్యాపారమే’ కారణమనియుఁ గార్యసిద్ధికదియే ప్రధానసమీపతమకారణమనియుఁ జెప్పెను. ౨.

అనంతరన్యాయమునందుఁ గార్యము ప్రాగభావ ప్రతియోగియని నిర్వచించిరి.౩. ఇది పూర్వాభావముయొక్క భావాత్మకరూపము, కార్యము పూర్వము లేదన్నచో దాని కారంభమున్నదని యర్థము. దీనికే అసత్కార్యవాదము లేక ఆరంభవాదమని పేరు. కార్యము కారణమునందుఁ బూర్వముండదు; అది క్రొత్తగా నుదయించును. ఇది నిత్యనూత్నసృష్టితోఁగూడిన సిద్ధాంతము.౪. కార్యమొక కారణములోఁ బూర్వమున్నదని కాని లేదని కాని, లేక రెండు లక్షణములును గలిగి యున్నదని కాని చెప్పవీలులేదని బౌద్ధులు వాదింతురు. కార్యము జనించుటకుఁ బూర్వము కారణమందు లేదని న్యాయవాదము; యీ సిద్ధాంతము, పూర్ణము తదంశము లన్నిటికంటెను వేరైనదను.

---

(౨) ఫలాయోగవ్యవచ్ఛిన్నమ్ కారణమ్.

(౩) ప్రాగభావప్రతియోగి. (తర్కసంగ్రహము. ౩౯.)

(౪) కారణకార్యములు వేరని చూపుటకుఁ గణాదుఁడు పెక్కు హేతువులను జూపినాఁడు: (౧) అవి భిన్నభావవిషయములు (౨) భిన్నపదవిషయములు (౩) అవి భిన్నకార్యజనకములు (౪) భిన్నక్షణములలో నవి యుదయించును. (౫) ఆకృతిభేదములు గలవు (౬) సంఖ్యావిషయము, దారములనేకములు; వస్త్రమొకటే (౭) కారణకార్యము లభేదములైనచోఁ గారణమునుండి కార్యము నూహించు ప్రయత్నమవసరముండదు. ఐతేయుఁజూడు... న్యా.వా.తా.టీక.౩ ౨.౧౭.

తత్త్వమున కనుగుణముగా నున్నది.౫. కారణమందుఁ గార్యము సూక్ష్మరూపమున నున్నదని సాంఖ్యవేదాంతవాదులు చెప్పుదురు.సాంఖ్యము ననుసరించి,యుపకరణాత్మక కారణము కార్యావిష్కరణమునకుఁ దోడ్పడును. నైయాయికుఁడు దీనిని ఖండించును. వస్త్రమిదివఱకే దారములలో నున్న యెడల దానినేల మనము చూచుట లేదు? దారములు వస్త్రము కాదు; మనము దారమును గట్టుకొనము, వస్త్రము దారములలో గోచరింపదనుట యుక్తి కానేరదు; ఏలన నట్లు గోచరింపకుండుటయే మన సమస్యయై యున్నది. కార్యావిష్కరణమనగా, దర్శించుటకు వీలయి, కర్మ సాధనరూపమునఁ బూర్వము లేనిదైనచో, నది కారణము కార్యము నుదయింపఁజేయుటకుఁ బూర్వము లేనిదన్నమాటే. ఒకానొక రూపములోనిది వఱకు లేని దానిని కారణమావిష్కరించు చున్నది.౧. రూపసామర్థ్యస్థితులందుఁ గార్యము కారణమునుండి భేదించుచున్నది. కారణకార్యములకభేదమను సాంఖ్యసిద్ధాంతము యథార్థమైనచో, నవ్యక్త ప్రకృతినుండి పుట్టిన జగత్తంతయును దానివలెనే యగోచరము కావలెను.కార్యము కారణమెంతస్థలము నాక్రమించునో యంతే స్థలము నాక్రమించుచోఁ, గార్యము కారణముపై నాధారపడియున్న దన్నమాట. వస్తువులు నిత్యము నూత్నముగా నుద్భవించి నశించుచున్న ప్రకృతి సత్యమును గాదనుట కవకాశము లేదు.౨. పాలు పెరుగుగా మారినప్పుడు పాలు మార్పునొంది

(౫) న్యా సూ. ౪.౧.౪౯-౫౪.

(౧) న్యా.వా.౪.౧.౪౯. (౨) న్యా.భా.౪.౧.౪౯.

నవే కాని నసించలేదని చెప్ప వీలులేదు. "ఒక వస్తువు క్రొత్తగా నిర్మింపఁబడుచుండగా, దాని నుండి పూర్వవస్తువు లేదనియు లేక నశించినదనియు మన మనుమానింతుము".3. క్షీరములోని వివిధాంశములు మార్పునొంది, యొక నూతనాకృతిని దాల్చి పెరుగగుచున్నది, క్షీరముయొక్క సంపూర్ణనాశనము నూత్నమైన పెరుగు నుత్పత్తి చేయఁజాలదని న్యాయవాదము. దీని యర్థమేమనగా నొక ద్రవ్యము తన పూర్వావస్థను విడిచి పెట్టుచున్నదని మాత్రమే; ఈసత్యమును న్యాయవాదము స్పష్టముగా నంగీకరింపదు.

వేరొక కారణ ధర్మమును విశ్వసించు సాంఖ్య వేదాంత గ్రంథము లీ న్యాయసిద్ధాంతమును ఖండించినవి. సాంఖ్యకారిక నుండి యొక దృష్టాంతము నీయవచ్చును.౧. ఏదిలేదో యది యెన్నఁడు నుత్పత్తినొందఁజాలదు. మనమెంత యత్నించినను, నీలిమను పసుపురంగుగా మార్చలేము. నూనెయు నూనెగింజలును గలిసియున్నట్లే, ఉపాదానకారణము నిత్యమును గార్యముతోఁ గలిసియుండును. లేనివస్తువుతో సంయోగమసాధ్యము కావున,ఁ గార్యము కారణమందుండకతప్పదు. సంయోగము లేకున్న నొక కారణ మొక కార్యము నుదయింపఁజేయఁగలదనుట పొసఁగదు. ఏలన నది నిజమైనచో దేనివలననైన నేదియైన నుదయింపవచ్చును; ఒక కార్యమున కొక కారణ మున్న

(3) న్యా భా.3,౨,౧౬.

(౧) సాం.

దని నిర్ణయింప వీలుండదు.౨. కార్యముతో సంయోగము లేకుం డగనే యొక కారణ మొక కార్యమును దనలో నంతర్గతమై యున్న యొక శక్తివలన3. నుద్భవింపఁజేయవచ్చు నన్నచోఁ గార్యము కారణమం దున్నదనియే యర్థమగును. అట్లర్థము కానిచో నప్పుడొక ప్రత్యేక కార్య మొక విశిష్టకారణమునుండి యెట్లుత్పత్తియైనదో చెప్పుట దుర్ఘటమగును. మఱియుఁ గారణ కార్యము లేకస్వభావములు గలవగుటచే, నొకటియున్న రెం డవదియు నుండవలెను. కార్యము కారణమునుండి పూర్తిగా వేరైనచో రెంటిని గలుపు నియమమెట్టిదియు నుండఁజాలదని సాంఖ్యవేదాంతములు వాదించును. కార్యకారణములకు భేదము లేకున్నచో నొకటి కారణమనియు నొకటి కార్యమనియుఁ జెప్పుట కవకాశమే లేదని నైయాయికుని వాదము. భిన్నదృక్పథ ములనుండి రెండును యుక్తియుక్తములే. ప్రకరణాంతరమునకుఁ బోవుటకుముందు న్యాయనిమిత్త ధర్మమునుగూర్చి మనము కొన్ని విమర్శనలు చేయవలసియున్నది. నైయాయికుఁడు పూర్వవిషయమును ముఖ్యమని చెప్పును; సరిగాఁ జెప్పుచో నీ పూర్వత్వము తార్కికముగాని కాలికముగాదు. సూర్యుఁడు

(౨) ఈభావమే సరియైనదైనచో నసాధ్యములగు శశవిషాణాదుల నుత్పత్తిచేయవచ్చును. కాని దీనికి న్యాయమిట్లు బదులుచెప్పెను; ఉత్పత్తి యైనదిపూర్వము లేనిదనియే కాని, యసాధ్యమైన దుత్పత్తి యగునని కాదు. (న్యాయమంజరి. పు ౪౯౪) (3) కార్యముత్పత్తియగుటకు బూర్వము లేనిచోఁ గారణవ్యాపార మన్యకార్యసక్తమైయుండవలెను; అనగా దారములతోఁ బనిచేయుటకుఁ కర్త కర్మవలన ఘటము లుత్పత్తి యగునన్నమాట. ఒక కర్తయొక్క యొక వ్యాపారము తత్సంబంధ కార్యోత్పత్తినే చేయునని చెప్పి వైశేషికుఁడీ వైరుధ్యమును దొలగించినాఁడు.

కాంతికిఁ గారణము; కారణకార్యము లేకకాలమునందే యున్నవి. నిజమైన కారణము కార్యమున్నంత కాలముండును; కార్యమునకుఁ బూర్వాపరములందుఁ గారణ ముండనవసరము లేదు. సత్యముకొఱకుఁ గాక, వ్యావహారిక ప్రయోజనము కొఱకు నైయాయికుఁడు నిమిత్తధర్మములోని పూర్వభావమునకు లేని ప్రాముఖ్యము నిచ్చియున్నాఁడు.౧. పూర్వావస్థలను, వాని మార్పునకు నలయు నవస్థలను, గార్యోత్పాదక కారణములుగా వివరించుట స్థూలదృష్టిఫలితమే. ఉచితావస్థాసంయోగము తటస్థించినంతనే కార్యము దృశ్యమగును. అట్లుకానిచో గారణము నిత్యమై కార్యము నెన్నఁడు నుదయింపఁజేయఁ జాలదు. కార్యము నుదయింపఁజేయకుండు కారణ ముండఁజాలదు. పరివర్తన వ్యాపారమే కార్యము; మఱేదియుఁ గార్యము కాఁజాలదు. అంశాభేదమును, వాని సంయోగమును, కార్యోత్పాదనము నివన్నియు భావకల్పితములే.౨. పూర్వభావమును

---

(౧) కుసుమాంజలి॥ ౧. ౧౯.

(౨) "కాలగతమైన యవిచ్ఛిన్నపరివర్తన విధానమునుగూర్చి చేసిన భావకల్పనమే నిమిత్తధర్మము. విడిగానున్న కారణములు కలియుటకును, ప్రవృత్త్యారంభమునకును మధ్యమందు విరతిలేదు. కారణకార్యముల మధ్యమందుఁ గొంత విరతిలేక విశ్రాంతికాలములేదు. అవిచ్ఛిన్నమగు పరిణామములో మనము భావముచే నొకగీతను గీసి కాలభేదమును గల్పించుచున్నాము. ఏలన, నొకకారణ మొక క్షణాంశకాలమైన విరతినొందినచో నది యట్లనంతకాల ముండఁగలదు. (బ్రాడ్లే: లాజిక్. ౨. పు, ౫౩౯.)

"ప్రకృతిసిద్ధమగు పరిణామదశా ప్రవాహమునందు మనము భావకల్పనముచేసి నిమిత్తధర్మమును దీయుచున్నాము. అది నిజముగా నంములేదు. మనఃకల్పిత సామాన్యములం దిదియొకటి గోచరించును" (బ్రాడ్లే: పు. ౫౪౦)

కార్యకారణాభేదమును గలుపఁజాలమని శంకరుఁడు చెప్పినది యుక్తముగానున్నది. కారణకార్యములయుతసిద్ధము లనగా నవినాభావసంబంధము గలవగుచో, నప్పుడు కారణమెల్లప్పుడు కార్యపూర్వదశ కానక్కరలేదు. కారణకార్యములు వేరనియు నవి యభేదసంయోగమును బొందినవనియు ననుటకంటె, రెండు నొకే వ్యాపారములోని భిన్నరూపము లనుటెక్కువ యుక్తము.(1) న్యాయసమవాయ సూత్రము దీనినే బలపఱచును. కారణ కార్యములు సమవాయసంబంధమును గలిగి యున్నచో, నవి తాదాత్మ్యత గలవనుట విశదభాషణమగును.

మనము కన్నుఁదెర మనప్పటి కెదురుగాఁ గారణసంబంధములు కన్పట్టురీతిని వానిని ప్రకృతి మనకుఁ బ్రదర్శించునని తలఁచుటకవకాశము లేదు. 'బి' కి 'ఏ' కారణమనియో, 'ఏ' అవసరమైనదనియో 'బి' అప్రధానమనియో, చెప్పుకొని మనయనుభవము నొకక్రమములోఁ బెట్టుకొందుము. కారణధర్మమొక విజ్ఞానరూపము లేక మనబుద్ధికల్పనము. జగమంతయుఁ గొన్ని నియమములకధీనమైయున్నదను భావమునొక ప్రతిపాదనముగా మనము తర్కమం దంగీకరింతుము; తత్త్వశాస్త్రము దానిని స్థాపించును. జీవయాత్రలో నొకవిషయమునకుఁగల మూలకారణమునుగూర్చి కాని దానిసహేతుకతనుగూర్చి కానియన్వేషింపము. మనకుఁగావలసినకార్యముఫలించుటకువలయుసందర్భజ్ఞానముతో దృప్తిగాంతుము. మృత్తుఘటకారణము; ప్రకృతి మృత్తునిచ్చును; కుమ్మరిదానినుపయోగించి ఘటమొనర్చును. మనము కారణావస్థ

(1) శం॥ భా॥ 2, 2, 17.

లను సమగ్రముగాఁ బరిశీలింపఁజాలము; అందుచే మనకారణ సంబంధములన్నియు లౌకికములు. కొన్నికొన్నిదశలలోఁ దద్విరుద్ధకారణములు లేనియెడలఁ గొన్ని ఫలితములుదయించితీరును. కారణములకు మూలకారణములను గనుగొనుట, నట్టిప్రయత్నమువలన వ్యర్థవాదము ఫలితమగుట మున్నగువానిని నైయాయికుఁడు నిరుపయోగవ్యాపారమని విసర్జించినాఁడు. కారణ కార్యములు తాత్కాలికములు; సత్యవిషయములుకావు; పరిణామవశములయియున్నను, వీనిని మనము సమాకృతిగల నిత్యవిషయములని ప్రసంగింతుము. అణువులైనను, నవి కారణములైనచో, యథార్థరూపములుగావు. మార్పునకుసంబంధములేని కారణములేదు; మార్పుగలదంతయు ననిత్యదృశ్యమే. పరిశీలింపఁగాఁ గారణధర్మమనగా విషయపరంపర; ఒకదానిపై నొకటి యాధారపడియుండు ననంతవిషయప్రవాహము; ఐనను, నిమిత్తన్యాయము నిత్యమైనదనురీతిని మనము గ్రహించుచున్నాము. మనయనుభవావధిలో నది ముఖ్యోపయోగమే; కాని, యది పూర్ణప్రమాణమని యంగీకరింపఁజాలము. నిమిత్తధర్మమొకవిధమగు ననుభవము.౧.

కార్యము కారణమందు లేదను న్యాయవాదమునకుఁ గారణము, యథార్థమైనది దృశ్యమగునదేయనుభావమునందు న్యాయవాదులకుండు నొకవిధమగు విశ్వాసమే. ౨. మనము లోకములో సూక్ష్మములు నసమ్మిశ్రితములునగు నంతరువుల నుండి, స్థూలములు, సమ్మిశ్రితములగు నంతరువులు వ్యక్త

(౧) అధ్యస్తధర్మము, (౨) న్యా॥ భా॥ ౨' ౨, ౧౫.

మగుచుండుటను జూచుచున్నారము. నేఁడు పెక్కుమంది భౌతికశాస్త్రజ్ఞులు, లోకములోనివిషయపరంపర లీవిధముగా సూక్ష్మములనుండియు; నసమ్మిశ్రితములనుండియు నున్నత క్లిష్టతర శ్రేణికిఁ బరిణామమందునను నీసిద్ధాంతము నంగీకరించుచున్నారు. న్యాయదార్శనికులుచెప్పు సూక్ష్మము నేకమగు పరమార్థమును వా రంగీకరింపకపోచ్చునుగాని, మిగిలినసిద్ధాంతమిరువురకు నొకటేయైయున్నది. మనము నైయాయికునివలె భౌతికాణువులతో నారంభించినను నభినవభౌతికశాస్త్రజ్ఞులవలె 'ఎలక్ట్రాన్సు'తో నారంభించినను, నిత్యోన్నత క్లిష్ట పరిణతినందుచున్న క్రియాశూన్యపదార్థము (Neutral Stuff)తోగాని, యింద్రియవేదనలతోఁగాని, దేశ – కాలములతోఁగాని యారంభించినను, మనమనుసరించునదొక యసమగ్రమగు వివరణవిధానమేయగును. క్లిష్టములనుండి సూక్ష్మములనేకాని సూక్ష్మములనుండి క్లిష్టములు లభించుననుట తాత్త్వికాన్వేషణమున కంగీకారముకాదు. సహజవిజ్ఞానపరిణామ మీనియమమునొప్పుకొనును. ప్రవాహము తన జన్మస్థానమునకంటె నున్నతముగాఁ బ్రవహింపఁజాలదు. సహజసిద్ధములగు నట్టిసందర్భముల నుల్లఘించినచో, వానిని విసర్జించుటేయగును. భౌతికవాదుల కనుగుణముగానుండునని మనము మనస్తత్త్వనిర్మాణస్వభావమును గాదనఁజాలము. విజ్ఞానము, కార్యము కారణమందుగర్భితమై, అవ్యక్తరూపమున నున్నదని గుర్తింపకతప్పదు. సరియైన భౌతికవాదము పరిణామము కేవలదృశ్యమాత్రమేయని చెప్పవలసియుండును. అది దృశ్యమునకంటె

యధికమైయున్నదన్నచో భౌతికవాదమునకు విరుద్ధమగును. అలెగ్జాండరుమున్నగు భౌతికవాదులు దేశకాలములనుగాక, ఉన్నతజీవసృష్టి కింకొక నియమమున్నదని యూహించుచునే యున్నారు. ఎట్టయెదుటనున్నదే యధార్థమని భౌతికవాది తలఁచి, యంతర్గతము నవ్యక్తమునైనది లేదని తృణీకరించుచో, నప్పుడు కారణధర్మ మర్థహీనమగును. ఇంద్రియగోచరములు కాని యణువులు, నాత్మలునున్నవని చెప్పి నైయాయికుఁడు తనసిద్ధాంతమును దానే నిరసించినాఁడు. మనముచూచు వస్తువు లుదయించి నశించుచున్నవి కావున నవి యనిత్యములు; నిత్యములగు వస్తువులను మనముచూచుటలేదు; కాని వానిని మన మున్నవని నమ్ముచున్నాము. 'కాలమును తన చిన్నగ్రంథములో గయాన్ చెప్పినాఁడు: "పూర్వులు దేనిని దేవుఁడని భావించిరో, మనము నేఁడు దానినే కాలమని పేరిడి, దానికి సర్వశక్తుల నాపాదించుచున్నాము." ౧. కాలము నిత్యసత్యమను నిర్ణయమునననుసరించినచో ప్రపంచముయొక్క లక్ష్యమునుగూర్చి, యది స్థిరము లేక నచలమని నిశ్చయముగా నమ్మఁజాలము. దేనినుండియైన నేదియైన వచ్చునట్టిమార్పులు గల ప్రపంచములో మనము జీవించుచున్నారము. అట్టి ప్రపంచములో దేవునికి స్థానము లేదు; క్రమోన్నతపరిణామమువలన ముందెప్పుడో దేవుఁడుదయించునని మనమునమ్మవలెను. మనస్సున కధికతరమైన సోపానము దేవుఁడని అలెగ్జాం

(౧) ౧౯౨౩ సెప్టెంబరు ఫిలాసఫీ రివ్యూ పత్రిక పుట ౪౬౭ లో నుదాహృతము.

డెరు పండితుఁడు మనకభయహస్తమిచ్చియున్నాఁడు. దేవుఁడు పుట్టినతరువాత నధికతరసోపాన మెద్దియని మనమడుగవలెను?

కారణకార్యముల సంబంధమవిచ్ఛిన్నమని నైయాయికుఁడు వాదించును. అభినవ ప్రకృతి శాస్త్రవాక్యములలో మనము న్యాయసిద్ధాంతమును జెప్పుకొన్న యెడల నిమిత్తధర్మమనగా శక్తి వ్యయమని తెలియును. ప్రస్తుతము మనము న్యాయము చెప్పు నదృష్టపుణ్యపాపముల నటుంచినచోఁ, బ్రకృతి నిర్మాణములో నతీతమైన దేదియు నుండుట కవకాశము లేదని న్యాయసిద్ధాంతముగాఁ దేలును. శక్తియొక్క పునర్విభాగమే నిమిత్తధర్మము, కారణసామగ్రి హేతువు; దానినుండి జనించునదే కార్యము.(1) ప్రాకృత జనులు తలచునట్లు వస్తువులుదయించి నశించుచున్నవను సిద్ధాంతమును సమర్థించుటకై, వస్తువులందొక నిత్యమగు నవిచ్ఛిన్నతకలదను విషయమును నైయాయికుఁడు గుర్తింపఁడయ్యెను. శూన్యమునుండి యేదియు రాదను భావమును, వస్తువులు జనించుట కాదికాలమున్నదను భావమును సమన్వయించుటకు నైయాయికుఁడు తలపెట్టినాఁడు. లతనుండి పుష్పమును, వృక్షమునుండి ఫలమును, జనించును;

---

(1) కారణగుణములే కార్యగుణకారణముల వైశేషికుఁడంగీకరించిన విషయమును మనము ముందుఁజూచెదము. నిప్పుయొక్క వేడిమిచే మార్పునొందకున్నచో, మృత్తుయొక్క నలుపు ఘటము నలుపునకుఁ గారణము ఈనూత్రిమొక్కచోఁ జెల్లదని వైశేషికుఁడు చెప్పినాఁడు; అణువులనుండి, అణుద్వయరూపము; దాని వలన నణుత్రయరూపమును జనించునప్పుడు ద్రవ్యమునుత్పత్తిచేయు నణువులసంఖ్యను బట్టి ద్రవ్యపరిమాణ మేర్పడును. సమాచ్ఛయ ద్రవ్యములలో గుణములు మారునని న్యాయమతము.

కాని లతయు పుష్పమును, వృక్షఫలములును నన్నియు నయ థార్థములని యాతఁడు గుర్తించును. కారణము యొక్క ద్రవ్య సమానత్వము నాతఁడంగీకరించి, భిన్నదశలలో నొకే ద్రవ్యము నుండి నూత్నలక్షణము లుదయించునని యాతఁడు చెప్పెను. తాత్త్విక ప్రశ్న యేమనగా నీనూత్నలక్షణములు యథార్థము లాయని? వానిని మనము కారణావస్థలోఁ జూడలేదు; కార్యా వస్థలోఁ జూచితిమనుమాట నిజమే, ఈకారణముచే నవి యథా ర్థములని చెప్పఁగలమా? ప్రపంచ పరిమాణదశలనిత్యములని నైయాయికుఁ డంగీకరించినప్పు, డవి పూర్తిగా యథార్థములు గావనియు నంగీకరించినట్లే. మార్పులేనిది సత్యమైనది; సముచ్చ యార్థములు రూపపరివర్తనము నందును, వాడుకలో మనము వస్తువులు పుట్టిగిట్టుచున్నవని చెప్పుదుము; కాని నిజముగా భిన్న ద్రవ్యాంశముల సంయోగ వియోగములే కలుగు చున్నవి; మూలద్రవ్యములు పుట్టుటయు లేదు, గిట్టుటయు లేదు; తరుగుటయు లేదు పెరుగుటయును లేదు, నిజమైన ద్రవ్యము నిత్యము; దాని యవస్థలలోనే మార్పులున్నవి. జడపదార్థమందైనను, ప్రథమ సూత్రము దానికి మార్పులేదనియే. అణువులు నిత్యములు; వాని సముచ్చయద్రవ్యములు కలిసి విడిపోవుచుండును, ద్రవ్యము శూన్యమునుండి పుట్టునను నాత్మవిరుద్ధవాదములోని వైరుధ్యము బీజరూపములో నున్నది స్థూలరూపము దాల్చుచున్నదని తలఁ చుట వలనఁ దొలగిపోవుచున్నది. ఒక దశనొక ద్రవ్యముతోడ ను, తత్పూర్వదశను శూన్యముతోడను సమాన మొనర్చుట భాషాదుర్వినియోగమే యగును.

౧౧–ఉపమానము.

ఇదివఱకు మనకు బాగుగాఁదెలిసిన యొకవస్తువుతోఁ బోల్చుటవలనఁ గలుగు సామ్యముచే మనకొక వస్తుజ్ఞానము నిచ్చున దుపమానము. గవయ మొక గోవువలె నుండునని విని దానిని౹జూచి గవయమని యనుమానించుచున్నాము.౧. ఉపమానవాదమునందు రెండంశములున్నవి. (౧) తెలిసికొనవలయు విషయజ్ఞానము (౨) సామ్యదర్శనము. మొదటిదే నూతనజ్ఞానముఖ్యకారణమని ప్రాచీనన్యాయవేత్తలు తలఁచియుండగా, నభినవ నైయాయికులు సామ్యదర్శనమున కెక్కుడు ప్రాముఖ్యమునిచ్చియున్నారు.౨. కేవల సాదృశ్యము, సంపూర్ణమైన నసంపూర్ణమైనను, నుపమానవాదమునకుఁ జాలదు. మొదటి సంపూర్ణసాదృశ్య జ్ఞానమువలన నూతనజ్ఞానములభించదు; గోవు గోవువలె నున్నదని మనము చెప్పము. రెండవదనగాఁ గొంత పోలికయున్నపుడు, మనముచేయు ననుమానము యుక్తము కాకపోవచ్చును; ఒక గేదె యావు కాఁజాలదు. కాని రెంటికిని పోలికలు పెక్కుగలవు. కేవల స్వల్పసాదృశ్యమే యున్నచో నింకను దోషమెక్కుడగును. ఒక ఆవగింజ మేరుగిరికాదు; రెండు నస్తిత్వసాదృశ్యమును గలిగియున్నవి. యుక్తమగు

---

(౧) ప్రసిద్ధవస్తు సాధర్మ్యాత్ అప్రసిద్ధస్యసాధనమ్।
ఉపమానమ్ సమాఖ్యాతమ్ యథాగౌర్గవయస్తథా॥
హారిభద్రుఁడు: షడ్దర్శనసముచ్చయము. పుట ౨3 చూడు: న్యాం సూ. ౧. ౧. ౬.

(౨) సాదృశ్యజ్ఞానమ్. (తర్కసంగ్రహము. పుట ౯౭)

నుపమానయుక్త వాదమందు మనము సదృశాంశములను లెక్కపెట్టము; వానిబలమును బరిశీలింతుము.3. సాదృశ్యము ముఖ్యమైనదిర.యును కారణబంధముగ.న . కనుగుణమైనదియుఁ గావలెను. ఈవాద మొకవస్తువునకును దాని నామమునకును గల సంబంధజ్ఞానము నిచ్చును.౬. ఇది సామ్యసమస్యకు సంబంధించును. ఆవునుబోలిన యొక జంతువునకు 'గవయ' నామమును మనమిచ్చినాము. ఆజంతువు మనకు గోచరించినప్పుడు దానిని గవయమని పిలుచుచున్నాము. అర్వాచీన తార్కికులు మనకిట్టి జ్ఞానము కేవల సాదృశ్యదర్శనము వలననేకాక, వైధర్మ్యము లేకుండుటవలననుగూడ లభించుచున్నదని చెప్పిరి. ఒక గుఱ్ఱము నొక గోవుతోఁ బోల్చము: ఏలన గుఱ్ఱమునకుఁ జీలిన గిట్టలులేవు; ఒక యొంటెకుఁగల పొడుగుమెడ మున్నగు ముఖ్యలక్షణములనుబట్టి వైధర్మ్యము లేర్పడుచున్నవి.౧. ఈయుపమాన మభినవపద్ధతిలోఁ జేరదు.

వ్యవహారరంగమునఁ గార్యసిద్ధినిచ్చునదియే యుక్తమైనదను సిద్ధాంతమును న్యాయముస్వీకరించినది. ఇంద్రియానుభవసిద్ధములైద విషయముల కీ పరీక్ష చెల్లునుగాని, తదతీతవిషయముల కిది చెల్లదు. నైయాయికుఁ డుపమానముచే నీ కష్ట

(3) న్యా. భా. ౨. ౧. ౪౪.
(౪) ప్రసిద్ధసాధర్మ్యాత్॥ ౨. ౧. ౪౫.
(౫) సాధ్యసాధనాభావా॥ (న్యా. భా. ౨. ౧. ౪౫)
(౬) సంజ్ఞాసంజ్ఞిభావము.
(౧) తార్కికరక్షా పుట ౨౨.

ముసు దొలగింపయత్నించినాఁడు. ప్రాచీనమహర్షు లుపదే
శించిన ఆయుర్వేదసిద్ధాంతమును మనము పరీక్షించి సత్యమని
నమ్ముచున్నట్లే వారుకనుగొని బోధించిన యాత్మజ్ఞానసిద్ధాం
తమునుగూడఁ బరీక్షించినచో సత్యముకావలెను.

ఉపమానమునకు సాదృశ్యదర్శనము ముఖ్యమైనదికావున
దిఙ్నాగుఁడు దీనినికూడఁ బ్రత్యక్షములోఁ జేర్చినాఁడు. వైశేషి
కులు దీని ననుమానములోఁ జేర్చిరి; ఏలన నీవాదమును
వారిట్లు కూర్చిరి: "ఈవస్తువొక గవయము; ఏలన నిదియొక
గోవువలెనున్నది.; మఱియు నేదియైన గోవువలెనున్నచో
నది గవయమే." ౨. ఉపమానము స్వతంత్రజ్ఞానప్రమాణము
కాదని సాంఖ్యమతము; ఏలన నరణ్యవాసుఁడిచ్చిన యుపదే
శము శాబ్దికము; సాదృశ్యదర్శనము ప్రత్యక్షజ్ఞానము. 3.
భాసర్వజ్ఞుఁడైనను దీనిని శబ్దజ్ఞానము నందుఁ జేర్చినాఁడు.
ఉపమానయుక్తమైన వాదము సంకీర్ణమైనది; గవయము గోవు
వలెనుండునని యరణ్యవాసి చెప్పినది శబ్దజ్ఞానమగును; మనము
గవయమును జూచుచున్నాముగావున నది ప్రత్యక్షము;
మనము గవయముచు జూచినప్పుడు సాదృశ్యవిషయము జ్ఞాప
కమువచ్చునుగాన స్మృతియగును; గోవువలెనున్న దేదైనను
గవయమను న్యాయమును మనమునమ్ముదుము కావున ననుమా
నమైనది; గవయ నామము మనముచూచిన జంతువువంటె

(౨) ఉపచారము ౯, ౨, ౫.

(3) తత్త్వకౌముది పుట ౫.

దానికే చెల్లునుగావున నామ మీ జ్ఞానమునకు ముఖ్యలక్ష.
ణము. చివరఁ బేర్కొన్నదే యుపమానయుక్తవాదము మన
కొసఁగు ప్రత్యేకప్రయోజనము; దీని నితరప్రమాణముల
వంటిదని పొరపడరాదు; దీనికి వానితోఁ బోలికలుకొన్ని
యుండవచ్చును. ౧.

౧౨. శబ్దప్రమాణము

శబ్దప్రమాణము ముఖ్యజ్ఞాన సాధనములలో నొకటి.
మనము చూడనట్టియుఁ బరీక్షింప నట్టియు ననేకవిషయముల
నితరుల వాక్ప్రమాణముపై నాధారపడి యంగీకరింతుము,
జనసామాన్య విశ్వాసమువలనను, చారిత్రిక సంప్రదాయము
వలనను, మతగ్రంథదర్శనముల వలనను, మనకు విశేషజ్ఞానము
లభించును. ఈవాదములో నిమిడియున్న తార్కికాంశములను
శబ్దప్రమాణము వివరించును.

శబ్దోత్పత్తి స్వభావముల గూర్చియు, (బదముల అర్థము
లను,వాక్యరచనమును గూర్చియు న్యాయదర్శనమేమి చెప్పనో

---

(౧) సిద్ధాంతముక్తావళి. పుటలు ౭౯, ౮౦. వారినిర్వచనయు వేరుగా నున్నను, పూర్వోత్తరమీమాంస లుపమానమును స్వతంత్రప్రమాణముగా నంగీకరించిరి. అరణ్యములో నొకగవయమును మనముచూచినప్పుడు, మనకుఁ దెలిసిన గోరూపమునందుఁ జూచుటేకాక, గవయగోసాదృశ్య జ్ఞానమును గాంతుము. ఇది యుపమానవాదము; ఏలన గవయమును జూచినప్పుడు మనము గోవును జూడలేదు.

మనము కొంతచూడనగును. ఆకాశము శబ్దమూలము. ౧. నిర్వాత ప్రదేశముననుశబ్దముదయించును గాని దానిని మనము వినఁజాలము;వలన దానిని ప్రసరింపఁ జేయుటకు వాయువులేదు. శబ్దగుణము వాయువుపై నాధారపడదు; శబ్దముయొక్క ఘనత మున్నగునవి దానిపై నాధారపడును.౨. రెండు ఘనపదార్థముల సంయోగముచే శబ్దముదయించును. ఒక శబ్దమింకొక శబ్దమును, నది వేఱొక దానిని, తుదకేదేనొక యాటంకము వచ్చి దాని నాపువరకు నుదయింపఁజేయును.౩. అది యగోచరమైన యాధారము కలదగుటచే శబ్దము శాశ్వతమను భావము నంగీకరింపఁ జాలము.౪. అక్షరముల కూర్పుపదము; అభిధాలక్షణలచే నది

---

౧. "వర్ణము కాని యేయితరగుణములు కాని లేనప్పుడు ధ్వని పరంపరను వినవచ్చును; అందువలన శబ్దమున కాధారమగు వస్తువదృశ్యము, సర్వవ్యాప్తమని తెలియుచున్నది. మఱియు శబ్దము, కంపములుగల యాధారమున నుండదు." (న్యా. భా. ౨. ౨. ౩౭.) (౨) వైశేషికసూత్రము. ౧. ౧. ౬. (౩) న్యా. భా. ౨. ౨. ౩౮. (౪) శబ్దము శాశ్వతము కాదనుట కనేకాధారములు చూపఁబడినవి (న్యా. సూ. ౨. ౨. ౧౩-౩౮) (౧) శబ్దమునకారంభము కలదు; అది రెండువస్తువుల సంఘర్షణముచే నుదయించును. ఉ॥గొడ్డలి, చెట్టు. సంఘర్షణము శబ్దప్రకాశమునకు సాహాయ్య మొసగునే కాని, శబ్దము నుదయింపఁజేయు ననుట పొసఁగదేలన, సంఘర్షణమును శబ్దము నేకకాలికములుగావు. సంఘర్షణమైన వెనుక దూరమునుండి యింకను శబ్దమును మనము వినుచున్నాము (౨) శబ్ద మనిత్యమేలన దాని కాద్యంతములు గలవు. అది నిత్యమగుచో నెల్లప్పుడు వినఁబడవలెను; శ్రోత్రమెప్పుడును తెలిసియే యుండును. మఱియు మనకు శబ్ద మాగిపోవుటకుఁ గారణములు తెలియును. మ్రోగుచున్న యినుపనిబ్బె చేతితోఁదాకిన శబ్దమాగిపోవును. (౨-౨.౩౨-౩౬ వైశేషికసూత్రము. ౨. ౨. ౨౬-౩౭) ప్రతిశబ్దమునందు నొక శబ్దపరంపర

యొక వస్తువును దెలుపును, ప్రతిపదమున కొక యర్థము కలదు; అది పదమునకును నది తెలుపు వస్తువునకును గల సంబంధమును సూచించును.౧.

యున్నదనియు, నందలి యుత్తరశబ్దము పూర్వశబ్దమును నాశనముచేయు ననియు వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పినాఁడు. తుదిశబ్దమును నాశనముచేయున దొక యాటంకము, చేతితోఁదాకుట మున్నగునది. (న్యా.భా. ౨.౨.౩౪) ఒక గుణ మొకగుణములో నుండదనియు, రెండుగుణములకు సంయోగముండ దనియుఁ జెప్పు వైశేషికసిద్ధాంతమున కనుగుణముగా నీసిద్ధాంతము ననంతర నైయాయికులు మార్చిరి. శబ్దమును నాశనముచేయున దాటంకమునకు శబ్దమునకును సంయోగము కాదనియు, శబ్దాధారమగు నాకాశముతోడి సంయోగ మనియు వాచస్పతి చెప్పినాఁడు. ఆకాశముతో దానికంటె దట్టమగు పదార్థ సంబంధముచే శబ్ద మాగిపోవును. ఏలన నట్టిశబ్దము నుత్పత్తిచేసిన కారణము లేకుండుటచే, నవరోధముచేఁ దుదిశబ్ద మాగిపోవుచున్నది. (౩) శబ్దము పరంపరరూపములోఁ బ్రవహించుచున్నదని మన యింద్రియములలో నొకటియే గుర్తించుచున్నది. అది శబ్దజాతికిఁ జెందునుగావున ననిత్యము. (న్యా.సూ.౨. ౨. ౧౬.) (౪) శబ్దమున కుత్పత్తియైన పదార్థములకుండు లక్షణము లున్నవని చెప్పఁబడెను. అది కఠోరము, భయంకరము మున్నగు శబ్దములతో వర్ణింపఁ బడును. (౫) మన యుపాధ్యాయుఁడు చెప్పిన శబ్దములను మఱల నుచ్చరించుచున్నకారణముచే నవి నిత్యములు కావని తెలియుచున్నది. (న్యా.సూ ౨.౨. ౨౯) (౬) శబ్ద మదృష్టమైన కారణమునుండి దాని నిత్యతను నిర్ణయింపరాదు. చలనము నదృష్టమే కాని యది నిత్యము కాదు. (నా. సూ. ౨. ౨. ౨౨-౨౪.)

(౧) పోల్చు: సాంఖ్యసూత్రము ౫. ౩౭. విజ్ఞానభిక్షువు. వైయాకరణులైన భట్టోజీదీక్షితులు, (వైయాకరణభూషణము పు. ౨౪౩) నాగేశభట్టు (మంజూష॥ పు. ౨౩-౨౬) శబ్దముల వ్యంజనశక్తి శబ్దములందే యున్నదని చెప్పుదురు. సాంఖ్యవేదాంతము లది విషయములలోఁగూడ నున్నదనును. (పంచదశి॥ ౮ అ. ౪-౧౫; న్యాయబిందు టీక పు. ౧౦-౧౧)

వైయాకరణులు స్ఫోట౨.వాదము ననుసరించి యర్థనిర్ణయము చేసిరి. 'గోవు' శబ్దములోని యేయొక అక్షరమును కాని, అన్నియక్షరములు గాని గోశబ్దార్థము నొసఁగఁ జాలవేలనఁ బ్రతి యక్షరముచ్చరించుట తోడనే నశించుచున్నది. పూర్వాక్షరసంస్కారములతోఁ దుదియక్షరము కలిసి యున్నను, జ్ఞానక్రియ కన్నియక్షరములు గలిసినను జాలదు. అక్షరములకంటె వేరైనదేదియో జ్ఞానమునకుఁ గారణమగుచున్నది; అక్షరమో, శబ్దమో, వాక్యమో స్ఫోటశక్తిని ప్రకాశింపఁ జేయుచున్నది3. ధ్వనియొక్క శక్తి శబ్దార్థజ్ఞానహేతువగు చున్నది. ఏకాక్షరము, పదము కానిచో, జ్ఞానము నీయఁజాలదు. పదస్ఫోటవాదులొక పదమును, వాక్యస్ఫోటవాదు లొకవాక్యమును నిశ్చితార్థము నీయఁగలవని వాదింతురు. వాక్యస్ఫోటవాదుల ననుసరించి, వాక్యము భాషకారంభము; వాక్యములోఁ బదములుభాగములు; పదముల కక్షరములు భాగములు, స్ఫోటము నిత్యము, స్వయంప్రకాశకము; అభిధాభిదేయములకుఁ గలసంబంధమును శాశ్వతమైనది. అక్షరపదవాక్యము లన్నియు నర్థమునావిష్కరించునే కాని యుత్పత్తి చేయవు. న్యాయసిద్ధాంతము ననుసరించి, ప్రతిపదమునకును శక్తి కలదు.౪.పదములోని తుదియక్షరము వినుటతోడనే

(౨) పాణిని ౬-౧. ౧౨౩ లో స్ఫోటాయన శబ్దము నుపయోగించుటచే నాతనికాలములో నీసిద్ధాంత మున్నదని తెలియుచున్నది చూడుః సర్వదర్శనసంగ్రహము; పాణినిదర్శనము.

(3) స్ఫోటమనగా భావమని డ్యూసేన్ చెప్పినాఁడు. అదియొక వ్యాకరణభ్రాంతియని థీబో పండితుఁడు నుడివినాడు.

(౪) శక్తమ్పదమ్। (తర్కసంగ్రహమ్. పు. ౫౯)

మనకాయర్థము స్ఫురించును, 'గోవు' పదములోని 'వు' అను అక్షరమును విని పూర్వాక్షరమును జ్ఞాపకముంచుకొని, పదమునంతను మనస్సుచే గ్రహింతుము. శబ్దార్థముల మధ్యమందు గల సంప్రదాయసిద్ధమగు భావమునుబట్టి మనము విషయజ్ఞానమును గాంచుచున్నాము. ౧.

శబ్దార్థసంబంధము సహజసిద్ధము కాదు; మనము శబ్దార్థమును గ్రహించుచున్న రీతిననుసరించి యది సంప్రదాయసిద్ధమని తెలియఁగలదు. వాడుకవలనను, వ్యాకరణమువలనను, శబ్దకోశములవలనను, వేదాంతముననుసరించి సంజ్ఞ ౨ వలనను మనకు శబ్దార్థజ్ఞానము కలుగుచున్నది. ఏయేమాట కేయే యర్థమోయది యీశ్వరసంకేతమని చెప్పఁబడెను.3. అర్వాచీన న్యాయమును మనుష్యులుకూడ సంకేతములనుగల్పింతురనియు నవి యిచ్ఛామాత్ర శక్తిగలవనియు భిన్నమానవుల కల్పనలు భిన్నమానములుగా నుండుననియు నందుచే నవి పారిభాషికములనియుఁ జెప్పఁబడెను.

పదములు వేనినిఁ దెలుపును ? ఒక వ్యక్తినా? ఆకృతినా? జాతినా ? అన్నిటిని దెలుపునా ? ౫ వ్యక్తియనగా నొక నియంత మూర్తిని గలిగి కొన్ని ప్రత్యేకలక్షణములతోఁ గూడి

(౧) (న్యా. వా. ౨. ౨. ౫౫)
(౨) సిద్ధాంతముక్తావళి॥ పు. ౧౫; న్యాయమంజరి పు. ౬
(3) న్యా. భా. ౨. ౧. ౫౫; న్యాయమంజరి. పుట ౨౪3.
(౪) తర్కసంగ్రహము. పు. ౫౯.
(౫) న్యా. సూ. ౨ ౨. ౫౬.

యుండును. ౬. అది ప్రత్యక్షగోచరవిషయము. ౭. మూర్తియై లక్షణ్యముగలది. గళమునవ్రేలాడు తోలు, గోవునకు విలక్షణమైనది. జాతి యొకవర్గము; ఆవర్గమునకుఁజెందిన సామాన్యలక్షణమును సూచించును. మనముచూచు గో వేజాతికిఁ జెందునోయాజాతినిఁగూర్చినవిశాలజ్ఞానమునీలక్షణమిచ్చును.౮. న్యాయసిద్ధాంతమునననుసరించి, ప్రతిపద మీ మూడుగుణములను, ప్రదర్శించును; వ్యక్తి, ఆకృతి, జాతి; కాని భిన్నపరిమాణములలోమాత్రమే కావచ్చును. ౯. వ్యావహారికముగా మనమాకృతిని గణింతుము; ఇంకను విచక్షణము వలయుచో మనము వ్యక్తినిజూతుము; దాని సామాన్యలక్షణమే మనము కోరునదైనచో నప్పుడు మనము జాతినిస్మరింతుము. పదమాకృతిని సూచించి,వ్యక్తిని రూపించి జాతిని వ్యక్తీకరించును.

---

(౬) ౨. ౨. ౬౮.

(౭) ౨. ౨. ౬౯.

(౮) సమానప్రసవాత్మికాజాతిః (న్యా. భా. ౨. ౨. ౬౬) విడిగా గోవులను గూర్చికాక, గోత్వమునఁగూర్చిన స్పష్టభావము మనకున్నదిగనుక, దానికి యాథార్థ్యముతో సంబంధముండవలెను.(న్యా.భా. ౨. ౨. ౬౧,౬౬) జాతిలక్షణము ప్రతివ్యక్తిలో సమవాయసంబంధములో నుండునని యుద్యోతకరుఁడు పలికెను. జాతిలక్షణములన్నియు వ్యక్తులలోఁ బూర్తిగానుండునా లేదా యను విషయ మప్రస్తుతము, ఏలన జాతియనగా లక్షణసముచ్చయము కాదు; దీనికిఁ బూర్ణాంశసంబంధ మన్వయించదు. జాతియనునది వ్యక్తులకు సంబంధించిన నిత్యలక్షణము; సమవాయసంబంధములో నున్నది; ఈసంబంఘము కాలిక సంబంధము.

(౯) ౨. ౨. ౬౩. జాతివిశిష్టవ్యక్తి.

కేవలశుద్ధమైన అవ్యక్తలక్షణమేమియు నుండదు. ఏదోయొక విధముగా నవియవిచ్ఛిన్నమే యగును. ఆకృతియొక్కటియుం జాలదు. ఒకగోవుయొక్క మృణ్మయాకృతి గోవుకాదు; ఏలన జాతిలక్షణములు దానికి లేవు. పదములు వ్యక్తులను దెల్పునను సిద్ధాంతము వాడుకలోనున్నది. ౨.

బౌద్ధశాస్త్రవేత్తలననుసరించి, శబ్దములు భావాత్మకములగు వస్తువులను దెలుపవు; ఆవస్తువు లితరములను నపోహను బోగొట్టును. 'గోవు' శబ్దము గుఱ్ఱమునున్నగు "గోవు" కాని వను నపోహను దొలగించును. ఇట్టి యపోహానిర్మూలనమునలన గోవుశబ్దము "గోవు"నే తెలుపును. 3. ఉద్ద్యోతకరుఁడీయపోహ సిద్ధాంతమును ఖండించెను. ౧. పూర్వము మనకు భావార్థజ్ఞానము లేనిచో నభావార్థజ్ఞానము కలుగదు. సర్వాభావములకును భావమే యాధారము, శుద్ధాభావమర్థరహితము; విశిష్టమైన

(౨) ౨. ౨. ౫౭.

(3) చూడు: న్యాయమంజరి॥ పుట. 303, 30౬-౭; పార్థసారథి మిశ్రుని న్యాయరత్నాకరము. పూర్వబౌద్ధగ్రంథము లీవిషయమును స్మరించియుండలేదు; రత్నకీర్తి రచితమగు అపోహసిద్ధిలో సూచీమాత్రముగనున్నది. దీనిననుసరించి పదములు భావములనుగాని వ్యతిరేకములనుగాని చెప్పవు. అన్యవిషయాభావము వలన భావవిషయములుగాని, భావవిషయజ్ఞానమువలన నభావవిషయములుగాని లభింపవు. భావాభావరూపముల నేకకాలమున గ్రహించుటే యుక్తార్థరహస్యము. సవికల్పక విషయములన్నియు భావాత్మకములు; అవి యన్యములఁ బరిహరించును. ఈసిద్ధాంత మధికతృప్తికరముగా నున్నది కాని యిది బౌద్ధతత్త్వముతో సమన్వయించుట కనుకూలపడదు. హిందూతార్కికులైనను దీనిని బౌద్ధవాదముగా నంగీకరింపరు.

(౧) న్యా.వా. ౨.౨.౬3.

ప్రత్యేభావమునకు భావము గర్భితమై యుండును రెండు పర స్పరవిరుద్ధములైన శబ్దము ల విషయములో నొకదాని యర్థమొ కటి పరిహరించినను, 'సర్వము' మున్నగు శబ్దాదులలో నట్టిది పొసఁగదు.౨. ప్రతిశబ్దము నొక భావార్థమును సూచించును ఇతర వస్తుభేదముల నది చెప్పినంతమాత్రమున దీనికి దోషము సంభవించదు.౩.

కాని దీనికాక్షేపణ తెలుపఁబడెను. శబ్దములు వస్తువు లను దెలుపవు; ఏలన శబ్దములు వస్తువులతో నేకకాలమున నుండవు; ఉ॥ ఒక అభావనిర్ణయము: "ఇచట నొకఘటము లేదు.౪. దీనికి వాచస్పతి సామాధాన మిచ్చినాఁడు, ఒకపద మొక సామాన్యలక్షణమును దెలుపును దేశకాలములందుఁగల వ్యక్తులం దిమిడి యున్నవి; అందుచే నిప్పుడున్న వస్తువులను, పూర్వవస్తువులను గూడఁ బదము సూచించును.౫. పదము కేవల భావకల్పనమనియుఁ జెప్పఁరాదు; ఏలన, నట్టిదైనచో, నది భిన్నవ్యక్తుల భిన్నలక్షణములను దెలుపఁజాలదు. పదము వస్తు వులయొక్క విశిష్టలక్షణముల సూచించును. అనుభవములో మనము పదముల నుపయోగించుచున్నాము; మనకుఁ గార్య సిద్ధి చేకూరుచున్నది. పదములు కేవల మానసికరూపములనే

---

(౨) చూడు. ఉదయనుని 'ఆత్మతత్త్వవివేకము'

(౩) న్యాయమంజరి. పు.౩౧౧; న్యాయకందళి పుటలు ౩౧౭-౩౨౧.

(౪) ప్రమేయకమలమార్తాండముపు.౧౨౪; వైశేషికసూత్రము౭.౨.౧౭.

(౫) న్యా.వా.తా.టీక. ౨.౨.౬౩.

సూచించి, యింద్రియ గోచరములగు విషయములను దెలుప కున్నచో నట్టి కార్యసిద్ధి దుర్లభమగును.౧.

అభిధాభిధేయసంబంధము దురూహ్యమని యింకొక వాద మున్నది. పదమొక గుణము; వస్తువొక నిజమగు ద్రవ్యము. రెంటికిని సంయోగసంబంధముండఁజాలదు, వస్తువునొక గుణమే యని తలఁచినను, రెండు గుణములకు సంయోగసంబంధ ముండదు,౨. పదములు చలనములేనివి; సంయోగమున కొక వస్తువు చలనాత్మకము గావలెను, 'ఆకాశ' పదమును, 'ఆకాశ' ద్రవ్యమును రెండును ప్రవృత్తిలేనివే; రెంటికిని సంయోగ ముండఁజాలదు, శబ్దార్థములకు సమవాయసంబంధమును లేదు, శబ్దార్థ సంబంధము ప్రాప్తిలక్షణమును లేనిదని వాత్స్యాయనుఁ డంగీకరించినాఁడు; 'అగ్ని' పదమువలన 'అగ్ని' ప్రాప్తిలేదు.౩. అందువలననే యింద్రియానుభవముకంటె శబ్దజ్ఞానము తక్కువ స్పష్టమైనది.౪. కాని యది జ్ఞానమే కాకపోదు.

ఒకవాక్య మర్థయుక్తములగు ధ్వనులయొక్క గాని, శబ్దములయొక్క గాని సముచ్చయము. వాక్యమందలి పదముల నెఱిఁగి, వాని యర్థములను గ్రహించుచున్నాము. పదముల

(౧) ప్రమేయకమలమార్తాండము॥ పు. ౧౩౬; విద్యానందుని అష్టసాహస్రి- పు. ౨౮౯.

(౨) వైశేషికసూత్రము ౭. ౨. ౧౪.

(3) న్యా. భా; న్యా. వా. తా. టీక. ౨. ౧. ౫౦-౫౧.

(౪) ప్రమేయకమలమార్తాండము॥ పుటలు ౧౨౭-౧౩౦; కుమారిలుని సూత్రవార్తికము॥ ౫. ౧౧. ౬-౭, ౧౦.

జ్ఞానము దిగవిడిచిన సంస్కారములను మనము జ్ఞాపకముచేసి కొని, వాక్యాంతమందు భిన్నపదార్థములను గలిపి యేకార్థ మునుగాంచుచున్నాము. ప్రాచీన నైయాయికులు శబ్దజ్ఞానమునకు ముఖ్యకారణము శబ్దస్మృతిచేఁ గలుగు వస్తుస్మృతియని చెప్పగా, నభినవ నైయాయికులు శబ్దస్మృతియే ముఖ్యసాధనమని చెప్పు చున్నారు. ఒక వాక్యార్థ మీాదిగువవానిపై నాధారపడియుం డును. (౧) ఆకాంక్ష; అన్యోన్యావసరములేక ఆధారముఁ; అనగా నింకొక పదసాహాయ్యములేనిదే నిశ్చితార్థము నొక పదము ప్రకటింపఁజాలకుండుట (౨) యోగ్యత; అనగా నౌచితి లేక అర్హత లేక వాక్యార్థముతో నానుకూల్యమును గలిగి యుండు శక్తి; వాక్యార్థము నిష్ప్రయోజనము కాకుండఁ జేయు సామర్థ్యము. (౩) సన్నిధి; పదముల సన్నిహితక్రమము. ఇవి పదములయొక్క వ్యాకరణ, తార్కికోచ్చారణ సంబంధములు. మనుజుఁడు, గుఱ్ఱము, సామంతదేశము మున్నగు పదసము చ్చయములన్యోన్యాధార శూన్యములగుచో నర్థశూన్యము లగును. 'అగ్నినాసించేత్' 'నిప్పుచేఁ దడుపుము' మున్నగు వాక్యముల కుచితార్థ ముండదు. అట్లే విశేషకాలవ్యవధిగలిగి పలుకు పదములకు నర్థముండదు. అన్యోన్యాధారములు, పర స్పరానుకూల్యములు, సాన్నిధ్యమును గలిగిన పదములతోఁ గూడినదే సరియగు వాక్యము. వక్తయొక్క యుద్దేశము నాలు గవ లక్షణమని గంగేశుఁడు చెప్పినాఁడు. 'సైంధవమునుదెమ్మ' వంటివాక్యము 'అశ్వమునుదెమ్మ'ని కాని 'లవణమునుదెమ్మ'ని కాని యర్థమునిచ్చును. ఇందేది నిశ్చితార్థమో వక్తహృద

యము నెఱిగినచో మనము నిర్ణయించవచ్చును. ఒక నిశ్చితార్థమునుజెప్పు సామర్థ్యము పదముల కుండవలయుచో నీ లక్షణముకూడ నవసరము.౧. యోగ్యత పదానుగుణ్యమును గోరుచోఁ దాత్పర్యజ్ఞాన మర్థానుగుణ్యమును గోరును.౨.

ప్రతిపాదనములు మూడు విధములు.(౧) విధి (౨) నిషేధము (౩) అర్థవాదము లేక హేతువివరణము.౩. శబ్దము జ్ఞానసాధనార్థములో నాప్తోపదేశము.౧. ఆప్తుడనగా నొక విషయములో సర్వజ్ఞుఁడు; "ఒకవిషయములోఁ బ్రత్యక్షజ్ఞానము కలిగి, యితరులకుఁ దెలియు నిమిత్తము దానినందఁ జేయువాఁడు. అట్టి వ్యక్తి లేజాతికే వర్ణమునకైనను జెందవచ్చును, వారు ఋషులు, ఆర్యులు, మ్లేచ్ఛులుగావచ్చును.౨. ఒక యువకుఁడొకనది దాట శక్యమైనదా యని సందేహించునప్పు డాదేశమందలి యనుభవ సిద్ధుఁడగు నొక వృద్ధుని వాక్యము నాప్తవాక్యముగా విశ్వసింపవచ్చును.

ఆప్తవాక్యములు దృష్టార్థములను, అదృష్టార్థములను జెప్పును. క్వైనా జ్వరమును బోగొట్టునను నది దృష్టార్థము.

---

(౧) భాషాపరిచ్ఛేదము; మఱియుఁ జూడుః వేదాంతపరిభాష. ౮౪.

(౨) మీమాంసకులును వైయాకరణులు నొకవాక్యములోని పదములకుఁ గేంద్రము క్రియయని చెప్పఁగా, క్రియయున్నను లేకున్నను నొక ప్రతిపాదనార్థ మర్థవంతములగు పదసమూహమని నైయాయికులు భావించినారు. (తర్కసంగ్రహము: పుట ౫౯; (పరిభాకరశాఖ పు. ౬౩.)

(౩) న్యా. సూ. ౨. ౧. ౬౩; తర్కకౌముది॥ వు. ౧౭.

(౧) ౧. ౧. ౭.

(౨) న్యా. భా. ౧. ౧. ౭.

ధర్మమువలన స్వర్గప్రాప్తి లభించు ననునది నదృష్టార్థము. ఋషివాక్యములదృష్టార్థములఁజెప్పును.3. వ్యవహారప్రపంచములో వారివాక్యములు సత్యములని ఋజువగుచున్నవి కావున, వారొసఁగిన యదృష్టార్థములు నట్టివేయని నమ్మవలెను. వేద మంత్రద్రష్టలు మనకాప్తులు; ఏలన, వారు సత్యద్రష్టలు,మానవకోటి యెడ వారికమేయకృపగలదు; అందుచే వేదములను వారు మానవజాతికిఁ బ్రదానమొనర్చిరి.౪.

అనంతర నైయాయికులు, ఉదయనుఁడు, అన్నంభట్టు, వైశేషికతత్త్వవేత్తలు వేదములకుఁగర్త పరమేశ్వరుఁడని నమ్మిరి. వేదప్రామాణ్యమునకుఁగారణములుగానవిశాశ్వతములగుటయు, నిర్దుష్టములగుటయు, మహర్షు లంగీకరించుటయు ననువాదము నుదయనుఁడు తిరస్కరించినాఁడు, నూతన మహాయుగారంభమున వాని నంగీకరించుటకు మహర్షులుండరు. మీమాంసకుల వేదశాశ్వతత్వవాదము నుదయనుఁడు ఖండించి, వేదముల కవిచ్ఛిన్న పారంపర్యము లేదనియు దానికిఁ గారణము ప్రతికల్పమునను నూత్నప్రపంచ ముదయించుచున్నదనియు నాతఁడు చెప్పినాఁడు, కాని వాత్స్యాయనుఁడు వేదములు శాశ్వతములని యంగీకరించెను; కల్పాంతమందు భగవంతుఁడు పునః సృష్టి చేసినపుడెల్ల వేదములను గూడ యథావిధిగాఁ గల్పించి పారంపర్యమును నిలుపుచున్నాఁడు.౧. వేదములు నిత్యముల

(3) న్యా. భా. ౧. ౧. ౮.
(౪) ౨. ౧. ౬౮.
(౧) న్యా. భా; న్యా. వా. తా. టీక ౨. ౧. ౬౮.

నియు, నవి ఋషికల్పితములు గాక ఋషిదృష్టము లనియుఁ బ్రమాణములను మీమాంసకులు చూపఁగా, వేదముల కాదియున్న దనుట కాధారములను గొన్నిటిని నైయాయికులు జూపుదురు.౨. మఱియు వేదములలోఁ గర్తను సూచించు కొన్ని వాక్యములు గలవు.

అనృతవైరుధ్య పునరుక్త్యాది దోషములు వేదములకు లేవని నిరసింపఁబడెను.3. వేదమంతయు నొక సమగ్రమగు గ్రంథమగుటచేఁ బ్రమాణమని వాదింపఁబడెను. వేదప్రామాణ్యము నంగీకరించుటచే నంధవిశ్వాసము నంగీకరించుట కాఁజాలదు.

శబ్దప్రమాణమొక స్వతంత్రప్రమాణముకాదని దిఙ్నాగు నభిప్రాయము. మనము విశ్వసింపఁదగిన వాక్యమనగా, నా వాక్యమును బలికిన వ్యక్తి నమ్మఁదగినవాఁడనికాని, వాఁడు పలికిన వాక్యార్థము విశ్వాసపాత్రమని గాని గ్రహింతుము. మొదటి దనుమానసిద్ధము; రెండవది ప్రత్యక్షసిద్ధము.౪. శబ్దప్రమాణ మనుమానమువంటిదే, యేలన నదియొక వస్తువు యొక్క జ్ఞానము నొక సంజ్ఞచేఁ దెలుపును; కాని యిచటి

(౨) ఇదంసర్వమసృజత ఋచోయజూంషిసామాని॥

(3) మనము పుత్రకామేష్టి చేసి పుత్రునిఁ బడయకున్నచోఁ గర్మ చేయుటలో లోపముండునుగాని, వేదమంత్రములో నుండదు. సూర్యోదయాత్పూర్వముకాని అనంతరముకాని హోమము చేయుమనువానిలో వైరుధ్యము లేదు: అనవసర పునరుక్తియునులేదు. (న్యా.భా. ౨.౧.౫౭ ౬౮)

(౪) బుద్ధవాక్యములు ప్రమాణములని దిఙ్నాగుఁ డంగీకరించును... చూడు: కుమారిలుని తర్కసంగ్రహము. పు. ౧౬౯.

సంజ్ఞ అనుమానములోని సంజ్ఞవంటిదికాదు; ఏలన నిచట పలికిన వాక్యములు విశ్వాసపాత్రుఁడైనవాఁడు పలికినవా కావా యనుదానిని దెలుపును.౧. సంజ్ఞా సంజ్ఞి సంబంధ మనుమానములో సహజమైనది. కాని యది శబ్దజ్ఞానమునందు సంప్రదాయసిద్ధమైనది.౨. పదార్థజ్ఞాన స్మృతివలన శబ్దజ్ఞాన ముదయించునని మన మంగీకరించినయెడల, నది యనుమానమగును. అప్పుడు సంశయజ్ఞానమును, ఉపమానవిహిత జ్ఞానమునుగూడ ననుమానసిద్ధములని మన మంగీకరింపవలసివచ్చును. కాలత్రయ సంబంధి యగుటచే శబ్దజ్ఞాన మనుమానసిద్ధమైనచో, నపుడు తర్కాదివాద రూపములు ననుమానసిద్ధములే యనవలసివచ్చును. శబ్దజ్ఞానము మన కన్వయవ్యతిరేకి భావానుగుణ్యతచే నేర్పడునన్నచో, ననగా 'ఘటమ'నగా వస్తుజ్ఞానము, దానిని బలుకకున్నచో నట్టి వస్తుజ్ఞానము లేకుండుటయు నైనచో నప్పుడు ప్రత్యక్షము నొకవిధమగు ననుమానమేయని చెప్పవచ్చును; ఏలన ఘటమున్నచోట నదియున్నది; లేనిచోట లేదు.౩. అందుచే శబ్దములవలన లభించు జ్ఞానము ప్రత్యక్షానుమానోపమానములవలన లభించు జ్ఞానముకంటె వేరైనది.౪.

(౧) న్యా. భా. ౨. ౧. ౫౨.

(౨) న్యా. భా. ౨. ౧. ౫౫.

(౩) న్యా. వా. ౨. ౧. ౪౯-౫౧.

(౪) న్యా. భా. ౨. ౧. ౫౨; న్యా. వా. ౧. ౧. ౭.

౧౩ – ఇతర జ్ఞానరూపములు.

నైయాయికు లంగీకరించిన ప్రమాణచతుష్టయమును గాక, మీమాంసకు లర్థాపత్తిని, భాట్టులును వేదాంతులును 'అభావము'ను గూడఁ బ్రమాణములుగా నంగీకరించిరి. పౌరాణికులు సంప్రదాయమును, కార్యసిద్ధ్యవకాశమును గూడఁ బ్రమాణములనిరి. కాని యివన్నియు నాలుగు ప్రమాణము లలోఁ జేరునని నైయాయికమతము.౧.

ఐతిహ్యము లేక సంప్రదాయము శబ్దప్రమాణములోనిదే.౨. ఒక విశ్వాసపాత్రునిచే సంప్రదాయమారంభమగుచో నది శబ్దతుల్యప్రమాణమే. అర్థాపత్తి యనగా నొక సత్యాంశము నింకొక దానిపై నాధారపడి గ్రహించుట. మనము చూడని విషయమును జూచిన విషయమువలనఁ దెలియుట. బలిష్ఠుఁడగు దేవదత్తుఁడు పగలు భుజించఁడు, ఎవ్వఁడును భుజించకున్న బలిష్ఠుఁడు కాఁజాలఁడు కావున దేవదత్తుఁడు రాత్రి భుజించుచున్నాఁడని తలఁపవలెను. దీనిని మీమాంసకులు స్వతంత్రప్రమాణముగా నంగీకరింతురు కావున దీని నసంయుక్త ప్రతిపాదనరూపక తర్కవాక్యమనిరి.౩. గంగేశు ననుసరించి, యిది అభావాత్మకానుమానము; ఇదియున్న తాంగ లోపమువలన మధ్యమాంగ లోపమును స్థాపించును. భాషాపరిచ్ఛేదము ననుసరించి, యిది

---

(౧) న్యా.భా.౨.౧.౧౯.

(౨) ౨. ౨. ౨.

(౩) భాషాపరిచ్ఛేదము, పు. ౧౪౩.

వ్యతిరేకవ్యాప్తి లక్షణముగలది.౪. ఒక పూర్ణమునుండి తదంగమగు భాగమును గ్రహించుట సంభవమందురు. ఇది సామాన్యమునుండి విశేషమును గ్రహించు వాదపద్ధతి. ఇది కేవల పరిగణనాత్మకము. అభావము స్వతంత్రప్రమాణమని కొన్ని చోటులఁ దెలుపఁబడెను, అభావమొక జ్ఞానవిషయముగా నంగీకరించియు, దానిని గ్రహించుట కొక ప్రత్యేకప్రమాణావసరమున్నదని న్యాయ వైశేషికులంగీకరింపరు. అస్తిత్వమొక ప్రత్యక్ష విషయమనియు, నది దాని యధికరణములో విశేషణతాసంబంధమును గలిగి యుండుననియు మన మిదివఱకే చూచియుంటిమి. అభావము కూడ దాని యధికరణమువలె సమాన సత్యత్వముగలదే. వలన నధికరణ దర్శనముచే నభావమును జెప్పఁజాలకుందుము, పూర్ణాభావ మనూహ్యము, జ్ఞానవిషయమగు నభావమనిత్యమైనది.౧.

అనుమానము వలన వస్తువుల అభావమును మనము గ్రహింపఁగలము. అభావమనగాఁ గేవలము లేకుండుటకాదు;

---

(౪) దీనిని రెండు ఘట్టములలోఁ జెప్పవచ్చును:

ఎవఁడేమియుఁ దినఁడో యాతఁడు బలిష్ఠుఁడు కాఁడు.

ఈతఁడు బలిష్ఠుఁడు; అందుచే నీతఁడసలే తిననివాఁడు కాఁడు.

అనగా నీతఁడు తినువాఁడే, రెండవ ఘట్టము:—

ఎవఁడుతినునో యాతఁడు పగలైన రాత్రియైనఁ దినవలెను.

ఆతఁడు పగలు తినఁడు

అందుచే నాతఁడు రాత్రి తినును.

(౧) భిన్నభావమునకుఁ జూడుు. శాస్త్రదీపిక. ౧. ౧. ౫; వేదాంత పరిభాష ౮౬.

వ్యతిరేకభావమే, ఉన్నదానికి లేనిదానికి గల సంబంధమేయది;
వర్షాభావము, మేఘములకును మహామారుతమునకును గల సం
బంధమును మనకుఁ దెలియఁజేయును; ఏలన మహావాయుమేఘ
సంబంధమే వర్షబిందుపతనమున కాటంకమును గలుఁగ జేయు
చున్నవి; అట్టియాటంకము లేనిచో వర్షబిందువులు భూమ్యా
కర్షణశక్తిచే భూమిపైఁబడి యుండును.౨. రెండువ్యతిరేఖ భావ
ములున్నప్పుడు, ఒకదాని యభావము రెండవదాని భావమును
దెలుపును. న్యాయతర్కపద్ధతి యిట్టి ద్వివర్గవిభాగసూత్రము
ననుసరించును. సమానాసమాన ప్రతిపాదనములీ విభాగముపై
నాధారపడియున్నవి. రెండు వ్యతిరేకవాక్యములు, రెండును సత్య
ములునుగావు రెండు ననృతములుగాఁజాలవు, 'ఎ' 'బి' యగును
'బి' కాకపోవును, ఈవ్యతిరేక వాక్యములలో నేదో యొకటి
యథార్థముగా వలెను; ఏలన మూడవ మార్గమున కవకాశము
లేదు.3. ఒక వస్తువుయొక్క భావమునుండి యింకొకవస్తువు
యొక్క అభావమును మన మనుమానించునెడల, నది యను
మాన జ్ఞానమగును.౧. వాత్స్యాయనుఁడు నుడివినాఁడు; "ఉన్న
వస్తువు నెఱిఁగిన కాలమందే, లేని వస్తువునెఱుఁగ కున్నాము;
అనగా లేని దాని నెఱుగకుండుటయు,నున్నదాని నెఱుగటయు
నేకకాలమందే జరుగుచున్నది. దీపము వెలుగునప్పుడేది కన్న
ట్టునో యది యున్నది; దానివలె నేదికన్పట్టదో యది లేనిది:

(౨) న్యా భా. ౨. ౨. ౧.

3) పరస్పర విరోధేహి నప్రకారాంతరస్థితిః (కుసుమాంజలి. 3.ర.)

(౧) న్యా. భా. ఉపోద్ఘాతము.

మానసికావస్థ లిట్లుండును; వస్తువున్నచో నది గోచరించును; అది గోచరింపలేదు కావున లేనిదే.౨. ప్రశస్తపాదుఁడీ భావముతో నేకీభవించెను. "కార్యము కన్పట్టుటచేఁ గారణమున్నదని సూచించును; అదృష్టకార్యము కారణాభావమును సూచించును".౩. శబ్దప్రమాణము వలనఁ గూడ మనకభావజ్ఞానము లభించును.౪.

౧౪-తర్కము - వాదము.

తర్కమునందు మనమొక తప్పగు ప్రతిపాదనముతో నారంభించి, దానివలన నట్టిదోషములు సంభవించునో చూపుదుము. ఆత్మ నిత్యముకాకున్నయెడల,నది పూర్వకర్మఫల మనుభవింపఁజాలదు; పునర్జన్మము లేనిదగును; మోక్షమునొందఁజాలదు. అందుచే నాత్మ నిత్యము. దోషయుక్తమైన హీనాంగము నంగీకరించుటతో దోషయుక్తమైన యున్నతాంగము నంగీకరింపవలసివచ్చును.౫. తర్క మితరవాదములవంటిదికాదు, ఇందుఁ బ్రత్యక్షాధారములేదు. ఇది పరోక్షమార్గమున యథార్థజ్ఞానమునిచ్చును.౬. ఇది సవికల్పక జ్ఞానము నీయదనియు, నొక ప్రతిపాదనమునకు వ్యతిరేకమైన దసాధ్యమనిమాత్రమే సూచిం

(౨) న్యా. భా. ౨. ౨. ౨.

(౩) ప. ప్ర. పు. ౨౨౫ మఱియుఁజూడుః వై. సూ. ౯. ౨. ౫; న్యాయకందళి. పుటలు ౨౨౫-౨౨౬; కుసుమాంజలి. ౩. ౨౦, ౨౨, ౨౬.

(౪) అనుపలబ్ధి పదునొకండువిధములని జయంతుఁడు చెప్పెను.చూడు న్యాయమంజరి. పు. ౫౬-౫౭.

(౫) సర్వదర్శనసంగ్రహము. ౧౧ అ.

(౬) ప్రమాణగ్రాహకాస్తర్కాః॥

చుననియు వాత్స్యాయనమతము[2]. ఈవాదమువలన నాత్మ యనాది యని మనకుఁ దెలియదనియు, నాత్మ యనాది కావల యునని మాత్రమే తెలియుననియు నుద్ద్యోతకరు నభిప్రాయమై యున్నది.౧. తర్కము స్వయముగా నొక జ్ఞానప్రమాణము కాదుకాని, ప్రతిపాదనముల సూచించుట కుపయోగించును.

ప్రాచీన న్యాయము పదునొకండు విధములగు తర్కమును వివరించెను; అభినవన్యాయము వాని నైదుగాఁ గుదించెను. అందు ముఖ్యమైనది మనము వ్యర్థవాదమని చెప్పు ప్రమాణబాధితార్థ ప్రసంగము. ఆత్మాశ్రయము; అన్యోన్యాశ్రయము,చక్రికము; అనవస్థము, మిగిలిననాలుగు తర్కరీతులు.

వాదము తర్కవాక్యములను స్వేచ్ఛగా నుపయోగించి సత్యమును నిరూపించుటకు యత్నించును. కాని యీపద్ధతి తరచుగా జల్పములోనికి దిగును. వాదమునందు జయించుటే లక్ష్యమై, వితండవాదముగాఁగూడ మారును.౨. అట్టి వ్యర్థవాదమును దొలగించుటకుఁ బ్రతిశక్తిదోషమును జూపి యాతఁడు తన యపజయము నంగీకరించునట్లు చేయవలయును.3.

(2) న్యా. భా. ౧. ౧. ౪౦.

(౧) న్యా. వా. ౧. ౧. ౪౦.

(౨) ౧. ౨. ౧-3.

(3) అపజయములేక నిగ్రహస్థానమున నిరువదిరెండు భిన్నాంశము లున్నవి.

(౧) ప్రతిజ్ఞాహాని; చేసిన ప్రతిజ్ఞను విడుచుట (౨) ప్రతిజ్ఞాంతరము; మాతనప్రతిజ్ఞను గొనిఁ చ్చుట (3) ప్రతిజ్ఞావిరోధము-ఆత్మవిరుద్ధప్రసంగము (౪) ప్రతిజ్ఞాసన్యాసము లేక ప్రతిజ్ఞనుదిరస్కరించుట (౫) హేత్వంతరము

౧౫—స్మృతి.

జ్ఞానమంతయు రెండువర్గములుగా నుండును. అనుభవము: అనగాఁ బ్రత్యక్షజ్ఞానము; ఇందుఁ బూర్వజ్ఞానము పునఃప్రకటితముకాదు. రెండవది స్మృతి; పూర్వానుభవమును తిరిగి స్మరించుట.౧. మనము స్మృతిజ్ఞానమును విడిచిపెట్టినచో గతానుభవమంతయు వ్యర్థమగును. స్మృతిజ్ఞానము సంస్కారజన్యము. స్మృతియనగా, "నాత్మతో మనస్సునకును సంస్కారమునకు నొకవిధమైన సంయోగమువలన" నుదయించునది.౨. అది కేవల సంస్కారమాత్ర జన్యమేయనియు, నందుచేఁ బ్రత్యభిజ్ఞాజ్ఞానమునకు భిన్నమైనదనియుఁ జెప్పఁబడెను. సంస్కారము మన స్మృతికి ముఖ్యకారణమైనను, మనమిప్పుడు చూచుచున్న వస్తువునకును బూర్వమున్న యింకొక వస్తువునకునుగల తాదాత్మ్యమును గుర్తించుటవలనఁ బ్రత్యభిజ్ఞ లభించుచున్నది. స్మృతిజ్ఞానము స్వతంత్రజ్ఞానమని న్యాయ మంగీకరించదు. ఏలన

---

(౬) అర్థాంతరము (౭) నిరర్థకము (౮) అవిజ్ఞాతార్థము (౯) అపార్థకము (౧౦) అప్రాప్తకాలము అనగా వాదక్రమమును విడుచుట (౧౧) న్యూనము అనగాఁ గొన్నివాద సోపానములను విడుచుట (౧౨) అధికము (౧౩) పునరుక్తము (౧౪) అననుభాషణము అనగా మౌనము (౧౫) అజ్ఞానము (౧౬) అప్రతిభ (౧౭) విక్షేపము, రోగాదికారణములు నటించి వాదము మానుట (౧౮) మతానుజ్ఞ, అనగాఁ బ్రతివాదియుఁ దానును గూడ నోడినట్లు నటించుట (౧౯)పర్యనుయోగ్యోపేక్షణము; అయోగ్యమగుదానిని జూడకుండుట (౨౦) నిరనుయోగ్యానుయోగము; యోగ్యమగుదానిని నిందించుట (౨౧) అపసిద్ధాంతము (౨౨) హేత్వాభాస.

(౧) తర్కసంగ్రహము. పు. 38.

(౨) వైశేషికసూత్రములు ౯. ౨. ౬.

నిచట వస్తుజ్ఞాన మేమియునుండదు. పూర్వానుభవములోనిది, యిప్పుడు లేనిదియు నగు నొకటే యేక్రమములో నెట్టిరూప ములోఁ దటస్థించెనో యట్టి క్రమములోను రూపములోను దిరిగి స్మరింపఁబడుచున్నది.[3] స్మృతిజ్ఞానము యొక్క యాథా ర్థ్యము దానికి హేతువైన పూర్వానుభవ యాథార్థ్యముపై నాధారపడును. స్మృతిజ్ఞాన మేయితరజ్ఞానముచేతను బ్రతిహ తము కాకున్నచో యథార్థమైనదేయని కొందరు న్యాయ వేత్తలు చెప్పినారు.[4] ప్రణిధానమును, లింగాది జ్ఞానము నేక కాలమందుండవు కావున స్మరణపరంపర లేక కాలమందుండవు.[1]

౧౬ – సందేహము

సందేహావస్థ యీాదిగువకారణములచే నుదయించును; అనేక వస్తువులకు సామాన్యములగు లక్షణములను స్మరించుట.

---

(౩) న్యాయసూత్రవృత్తి. ౧. ౧. ౩.

(౪) తర్కసంగ్రహము॥ పు. ౭.

(౧) న్యా.సూ.౩.౨.౩౩; న్యా.భా.౩.౨.౨౫-౩౦; న్యా.వా.౩.౨. ౨౫-౨౬. స్మరణకారణము లీవిధముగాఁ జెప్పఁబడెను. (౧) ప్రణిధానము (౨) నిబంధము (౩) అభ్యాసము (౪) లింగము (౫) లక్షణము (౬) సాదృ శ్యము (౭) పరిగ్రహము (౮) ఆశ్రయాశ్రితబంధము (౯) ఆనంతర్యము (౧౦) వియోగము (౧౧) ఏకకార్యము (౧౨) విరోధము (౧౩) అతిశయము (౧౪) ప్రాప్తి (౧౫) వ్యవధానము (౧౬) సుఖదుఃఖము (౧౭) ఇచ్ఛాద్వే షము (౧౮) భయము (౧౯) అర్థిత్వము (౨౦) క్రియ (౨౧) రాగము (౨౨) ధర్మము (౨౩) అధర్మము. ఇవి సూచకములే కాని సంపూర్ణములు కావని వాత్స్యాయనుని భావము, నిదర్శనం చేదమ్ స్మృతిహేతునామ్ నపరి సంఖ్యానామ్ ఇతి (న్యా.భా. ౩.౨.౪౧) భావస్మరణ సంబంధకారణము లన్నియు నీవర్గములోనికిఁ జేరును.

మనము సంధ్యాకాంతిలో నొక యెత్తైన వస్తువును జూచి, అది యొక మనుజుఁడో, యొకస్తంభమో తెలియకసంశయింతుము; ఏలన నున్నతి రెంటికీ సమానలక్షణము. (౨) ఏవస్తువులకును సామాన్యములు' గాని లక్షణములు గుర్తించుట; ఒకధ్వని నిత్యమా కాదా యను విషయము మనము నిర్ణయింప లేనప్పుడు; ఏలన నది యనిత్యములైన మానవునిలోఁ గాని పశుపక్ష్యాదులలోఁ గాని బయల్వెడలి యుండదు; నిత్యములైన యణువుల నుండియు. నది రాలేదని తెలియును. (3) పరస్పరవిరోధసాక్ష్యము: ఆత్మస్వరూపమునుగూర్చి సమాన సామర్థ్యముగల యిరువురు తత్త్వవేత్తలు భిన్నభావములు ప్రదర్శించుట (౪) దర్శనలోపము,మనము జలమును జూచినప్పుడది నిజముగా జలమా, మృగతృష్ణాజలమా యని సంశయము గలుఁగ వచ్చును; ఏలన జలము రెంటికి లక్షణమే. (౫) దర్శనాభావలోపము; అనగా దర్శనలోపమునకు వ్యతిరేకమైనది.౨. (౪) (౫) లు రెండును సంశయమునకుఁ గారణములు గావనియు, సమానలక్షణముల నసమగ్రముముగాఁ జూచుట యను లోపముండవలె ననియు నుద్ద్యోతకరుఁడు భావించెను. మనము చూచిన లక్షణము పెక్కువస్తువులతో సంబంధము గలిగి యుండుటచే రెండు రకముల భావముల నుదయింపఁజేయును; ఆరెంటిమధ్యమున మానస మాందోళనము పొందును; అదియే సందేహకారణమగును.3.

---

(౨) తర్కసంగ్రహము, పు.౬౪; వైశేషికసూత్రము. ౨.౨.౧౭

(3) డోలాయమానా ప్రతీతిస్సంశయః (గుణరత్నుని షడ్దర్శనసముచ్చయవృత్తి.

చూచిన దానితో నేభావమును సరిపడదు.౪. సందేహ ముద యించి, అశాంతిని గలిగించి, క్రియోత్సాహభంగమును గలుగఁ జేయును.౫. రెండు భావములలో నొక భావము నణఁచివేసి, మనమొక భావమువైపు మనసు త్రిప్పినచో మన కూహలభించును; అనగా నొక నిర్ణయమును దాత్కాలికముగా నంగీకరింతు మన్నమాట.౧. ఒక భావము నణఁచుటకుఁ గార ణము రెండవ భావముయొక్క విశేష సామర్థ్యమే. మనమొక వరిపొలములో నొక యెత్తైన రూపమును జూచినపు డది యొక మానవుఁడని నిర్ణయింతుము; ఏలన నెత్తైన స్తంభము వరిపొల ములో నుండుట కవకాశము లేదు, సందేహావస్థలో రెండు పక్ష ములు సమానప్రాబల్యము గలిగి యుండగా, నూహలో నొక దానికంటె నొకటి యెక్కువ ప్రాబల్యమును సూచించును.

అనధ్యవసాయము లేక మఱపు వేఱొక సందేహావస్థ యని చెప్పఁబడెను. మనమొక చెట్టునుజూచి, దానిపేరుమఱచి "దీనిపేరే మైయుండు" నని ప్రశ్నించుకొందుము.౨. శివాదిత్యు

(౪) అనేకవ్యతిరేకభావజ్ఞానము సంశయావస్థకుఁగారణమని కాగాక్షి భాస్కరుని నిర్వచనము. తర్కకౌముది; ఏకస్మిన్ ధర్మిని విరుద్ధనానాకోటి కమ్. జ్ఞానమ్. పు.౭.పోల్చు. తర్కసంగ్రహము పు.౭౪; భాషాపరిచ్ఛేదము. పుటలు ౧౨౯-౩౦)

(౫) బాహ్యాంతరంగిక సందేహములు రెండువిధములని ప్రశస్తపాదుని భావము. (౧ ప ప్రే.పు. ౧౭౪.)

(౧) సప్తపదార్థి॥ పు. ౬౫.

(౨) చూడు: సప్తపదార్థి॥ పు. ౬౯. పోల్చు: మితభాషిణి. పుట౨౬. కిమ్ సంజ్ఞకోఽయమితి అత్రాపి, కుతః పనసోవేతి, వికల్పస్ఫురణాత్ అన ధ్యవసాయోపి సంశయఏవ॥

ననుసరించి, మన కిచటను రెండుపక్షము లున్నవి. అవి ప్రత్యక్షముగా లేకుండవచ్చును; ఉన్నచో సందేహాకాశమున్నది. ప్రశస్తపాదుఁడు, శ్రీధరుఁడు, ఉదయనుఁడు వేరొకరీతిగాఁ జెప్పిరి. అది పరిచితవస్తువుయొక్క కాని, అపరిచవస్తువుయొక్క గాని అస్పష్టదర్శనము; ఏలన మఱపువలనఁగాని, యింకను దెలియఁగోరుటచేఁ గాని యిట్టిది సంభవించును. మనదృష్టిలో నొక పరిచితవస్తువు పోవుచుండగా, నన్యమనస్కులమై యుండుటచేఁ గాని, యశ్రద్ధవలనఁగాని దానిని మనము సరిగాఁజూచి యుండము. ఇచట ననధ్యవసాయ మున్నది; మనయెదుట నేదోయొకటి పోవుటఁ జూచితిమికాని, అదియేదో చెప్పఁజాలము. ఒక యపరిచితవస్తువై, దానినామము మన మెఱుగనిచో మన కసంపూర్ణ జ్ఞానావస్థ యగును; ఇది సందేహము కంటె వేరైనది.3.

సందేశ మన్వేషణకుఁబ్రోత్సాహజనకము. ఏలన నది మనకుఁ దెలియనిదానినిఁ దెలియు కోర్కె కలిగించును. అది యనుమానమునకుఁ బూర్వస్థితి; ప్రత్యక్ష శబ్దజ్ఞానములకుఁ బూర్వస్థితి కాకపోవచ్చును. మన జ్ఞానము సమగ్రమైనచో సందేహము నశించును. సందేహమనగా విపర్యయముగాదు. ఒక వస్తువునుగూర్చి స్పష్టమైన జ్ఞానము మనకు లేదని మన మెఱిగినంతకాలము మనకు సరియైన జ్ఞానమనగాఁ బ్రత్యయజ్ఞానమున్నది. సందేహ మసమగ్రజ్ఞానము; విపర్యయము పదోము.

(3) ప. ప్ర. పుటలు ౧౮౨-౮3.

౧౭—దోషములు.

న్యాయశాస్త్రము మనకు జ్ఞానసాధనములగు సూత్రావళిని వివరించును. అది ప్రకృతిశాస్త్ర దృక్పథము ననుసరించును. ఇది నిర్వచించు సూత్రములు జీవితానుష్ఠానమునకు నియమములుగావు. మానవుఁడు తన బుద్ధ్యవసరతృప్తికై చేయు ప్రయత్నముల పరిశీలనములఁగూర్చి చెప్పిన సామాన్యనియమములు. సామాన్యముగా జ్ఞానము నిర్దుష్టము; దోషమనుకొనని సంభవము; నిర్దుష్టజ్ఞానోత్పత్తి కవసరములగు పరిస్థితులలోని లోపమువలన సంభవించును. సహజములైన జ్ఞానప్రవృత్తుల కాటంకములు గలిగినపుడు దోషము లుదయించును. న్యాయము దోషములఁగూర్చి విశేషవివరములఁ జర్చించును. విజ్ఞానమునకు విపర్యయదోషము పట్టునవకాశ మధికముగా నుండుటచేతనే తర్కశాస్త్ర ముద్భవించు టవసరమైనదనుటలో నాశ్చర్యము లేదు.

కుతార్కికుల మాయలనుండి రక్షణమిచ్చునదే తర్కశాస్త్రము గావునఁ బదచమత్కార చాతుర్యములఁ గూర్చి విశేషశ్రద్ధ చూపఁబడెను. మూఁడురకముల ఛలోక్తులున్నవి. (౧) వాక్ఛలము, వ్యంగ్యార్థముగల పదము నుపయోగించి వక్తభావమునకు వేఱైన భావము శ్రోతకుఁ దోఁచునట్లు చేయుట. "ఈ పిల్లవాఁడు నవకంబళుఁడ"ని చెప్పినప్పుడు "నూత్నకంబళము" గలవాఁడనియుఁ 'తొమ్మిది కంబళములు' గలవాఁడనియు నర్థమువచ్చును. (౨) సామాన్యఛలము. ఒక వ్యక్తిని గూర్చిన లక్షణమును జాతికంతకు నున్నదని చెప్పుట.

"ఈ బ్రాహ్మణుఁడు పండితుఁడు. యోగ్యుఁడు" నని చెప్పఁగాఁ, గుతార్కికుఁడు, 'బ్రాహ్మణులందరు నట్టివారుకారని యాక్షేపించును. (౩) ఉపచారఛలము. ఆలంకారికార్థము, వాచ్యార్థముగా గ్రహించుట. "ఉరికంబములు మొఱలిడుచున్నవ" నగాఁ నచేతనము లెట్లు ధ్వనిచేయుచున్నవను నాక్షేపణము చేయఁబడును.

జాతి, నిగ్రహస్థానాది దోషములు కేవల వాదసంబంధములు కాని తర్కసంబంధములు కావు. తర్కవాక్యమందలి వివిధాంగములకు సంబంధించినవి దోషములు, పక్షాభాసములు దృష్టాంతాభాసముల కంటె హేత్వాభాసములు ముఖ్యమైనవి. ఇవి యైదు విధములని గౌతముఁడు.[౧] చెప్పినాఁడు. (౧) సవ్యభిచారము లేక అనిశ్చితార్థయుక్తము; దీని వలన ననేక నిర్ణయముల కవకాశమున్నది, శబ్దము స్పర్శజ్ఞానము వలనఁ దెలియదు గావున నది నిత్యమనియు ననిత్యమనియుఁ గూడఁ జెప్పవచ్చును; ఏలన నిత్యములగు నణువులును, ననిత్యజ్ఞాన క్రియలును గూడ స్పర్శవలనఁ దెలియునవికావు, మధ్యమాంగమున కున్నతాంగ వ్యాప్తి లేదు. మధ్యమాంగ మేపక్షముతోడను సమానసాహచర్యము లేనిదగుటచే ననంతరతర్కమున నిది 'అనైకాంతికమ'ని

---

(౧) ౧. ౨. ౪; మఱియుఁజూడు వైశేషికసూత్రములు ౩. ౧. ౧౫. ప్రశస్తపాదుఁడు అసిద్ధము, విరుద్ధము, సందిగ్ధము, అనధ్యవసితములను పేర్కొనినాఁడు, (ప, ప్రి. పుటలు ౨౩౮-౪౦) దిఙ్నాగుఁడు పదునాలుగును, భాసర్వజ్ఞుఁడారును జెప్పినారు, మఱియుఁ జూడు తర్కసంగ్రహము పుట ౫౨.

చెప్పఁబడెను. దీనికి మూఁడంతర్విభాగము లున్నవి. (ఎ) సాధారణము. ఇందు మధ్యమాంగమతివ్యాప్తిగలది (బి) అసాధారణము, ఇందుమధ్యమాంగమతి సంకుచితము, (సి) అనుపసంహారి; ఇందు మధ్యమాంగము పరీక్షించుటకు వీలులేనిది. ౨. (౨) విరుద్ధము; ప్రతిజ్ఞావిరుద్ధము, ౩. (౩) ప్రకరణసమము; ప్రతిజ్ఞాసమానము, దీని వలన నిర్ణయము సాధ్యముకాదు; ఏలననిది సమాధానమునకు బదులు సమస్యనే లేవనెత్తును; ఏలననిది దర్శింపఁబడని రెండు విరుద్ధగుణములలో నొక దానినిఁ బ్రకటించును. ౧. అనంతరత్వము దీనిని సంప్రతిపక్షము క్రిందికిఁ దీసికొని వచ్చినది, ఇది రెండు పక్షములకును సమానముగాఁ బనికి వచ్చునట్లు గ్రహించుటచే సవ్యభిచారముతో సమానమైన దగుచున్నది. ౨. సాధ్యసమము; ప్రతిజ్ఞతో సమమైన కారణము నిచ్చి దానికింకొక ప్రమాణమును గోరును. దీనికే అసిద్ధమని పేరు, ఇందు భిన్నరూపములున్నవి. (ఎ) స్వరూపాసిద్ధి; ఇందు మధ్యమాంగ స్వభావమేమియుఁ దెలియదు. ఉ॥ శబ్దము

---

(౨) తర్కసంగ్రహము పుట ౫౩, మఱియుఁ జూడు విశ్వనాథుని న్యాయసూత్రవృత్తి ౧. ౨. ౪౬.

(౩) న్యా.వా ౧.౨.౬. వాత్స్యాయనుఁడు (౧.౨.౬) యోగభాష్యమునుండి (౩.౧౩) యొక యుదాహరణ మిచ్చినాఁడు. (౧) ప్రపంచమనిత్యము గావున నదృశ్యమగును. (౨) అదియవినాశము కావున నవిచ్ఛిన్నముగా నడచును, మఱియు చూడు తర్కసంగ్రహము. పుట ౫౮.

(౧) న్యా.భా; న్యా.వా. ౧.౨.౭.
(౨) తర్కసంగ్రహము పుట. ౫౫.

నిత్యము; ఏలన నది దృశ్యము, ఇందు శబ్దము దృశ్యమగుట పూర్తిగానసిద్ధము, (బి) ఆశ్రియాసిద్ధి; ఇందు మధ్యమాంగము నిరాధారము; ఉ॥ "దేవుఁడు లేఁడు; ఏలన నతనికి దేహము లేదు." ఇచట దేవుఁడు లేనిచో దేహము లేకపోవుట కాధారము లేదు. (సి) అన్యథాసిద్ధి; యింకొక హేతువుచేఁ దెలియునది.3. (డి) కాలాతీతము, ఉ॥ శబ్దము నిత్యము; ఏలన నది మిశ్రితమై వర్ణముగా గోచరించును." ఘటముయొక్క వర్ణము దీపముతోఁ గలిసినప్పుడు గోచరించును; కాని యావర్ణము దీపసంయోగమునకుఁ బూర్వము నున్నది; తరువాత నుండును, ఈదృష్టాంతము ననుసరించి, శబ్దము మద్దెలకు దానిని మ్రోయించు కఱ్ఱకుఁ గలయికకుఁ బూర్వమున్నది, తరువాత నుండునని వాదించుట దోషమగును, ఈవాదమునందలి దోషము కాలాతీతమని చెప్పఁబడినది; ఏలన కఱ్ఱమద్దెలకుఁ దగిలినంతనే ధ్వని పుట్టుచున్నది; వర్ణము ఘటదీపసంయోగముతో నేకకాలమందే గోచరించుచున్నది. ఈదోషమునకు బాధితమనిపేరు. ఇతర సాక్ష్యము వలన దేనికి విరుద్ధమైనది సత్యమని తెలియుచున్నదో దానిని మధ్యమాంగము ప్రకటించుచున్నది. అర్వాచీన తర్కమందు దోషముల సంఖ్యయింకను గొంత పెరిగినది.

౧౮ — సత్యము.

జ్ఞానసిద్ధాంతము మనకు జ్ఞానముగలదను సంశముపై నాధారపడి యారంభించుట లేదు; మనకు జ్ఞానముకలదను మన

(3) వాచస్పతి ఏః దేశాసిద్ధిని జేర్చినాఁడు; ఉదయనుఁడు వ్యాప్యత్వా సిద్ధిని జెప్పినాఁడు.

నమ్మకముతో నారంభించును. మననమ్మక మెంతవరకు సమర్థింపఁ దగినదో పరీక్షించుటయే జ్ఞానసిద్ధాంతవాది కర్తవ్యమై యున్నది; ప్రమాణసిద్ధాంతమందు మనము నమ్ముసత్య మెంత గలదో నిర్ణయింప నైయాయికుఁడన్వేషించును. ప్రమాణ చతుష్టయమువలన లభించిన మన జ్ఞానవిషయ మెంతసత్యమైనదో యాతఁడు విశదీకరింప యత్నించును.

వస్తువుల మూలతత్త్వమును మన మెఱుఁగము; మన విజ్ఞాన మాత్మవిరుద్ధధర్మము కలదగుటచే నది నిజముకాఁజాలదను మాధ్యమిక సిద్ధాంతము ప్రకటించు నాస్తికవాదము న్యాయదర్శనముయొక్క జ్ఞానసిద్ధాంతముతో విరోధించును. వస్తువు లుండుట సత్యమని మాధ్యమికుఁడు చెప్పుటచే నట్టి నిశ్చయమే తన కాత్మవిఘాతమును గల్గించునని వాత్స్యాయనుఁడు బదులుచెప్పినాఁడు. మూలతత్త్వమేదియు లేదనుదాని కెట్టిప్రమాణమును లేకున్నచోఁ దద్వ్యతిరేకభావమే మనకు శరణ్యమగును. ప్రమాణముల ప్రామాణ్యమును నిరసించుట కైన నింకొకప్రమాణ ముండవలెను; లేకున్న నది నిరాధారవాదమగును నిరాధారవాదము నిరర్థకమే; ప్రమాణ మింకొకటియున్నచోఁ బ్రమాణముల ప్రామాణ్య మంగీకరించినట్లే యగును. శుద్ధ నాస్తికత నిరర్థకవాదము. ప్రతివ్యక్తియు నాలోచించుట కారంభించుటతోడనే జ్ఞానసూత్రముల నంగీకరించుచున్నట్లే యర్థము. విజ్ఞానసూత్రము నంగీకరించినంతనేయథార్థ జగత్తు నంగీకరింపకతప్పదు; ఏలన రెండు నన్యోన్యసంబంధము గలిగినవే వాత్స్యాయనుఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు "విజ్ఞానమునకు

వస్తు విచక్షణసామర్థ్య మున్నచో, నప్పుడు వస్తుస్వభావ మవి
జ్ఞాత మను టనుచితమగును. వస్తుస్వభావ మవిదితమైనచో
నప్పుడు వస్తువిచక్షణ సామర్థ్యము విజ్ఞానమునకు లేనట్లే.
అందుచే విజ్ఞానమునకు వస్తువిచక్షణశక్తి యున్నది. వస్తుస్వభా
వము విదితముకా దను టాత్మవిరుద్ధ ప్రసంగము."౧. దీని
నుద్ద్యోతకరుఁ డిట్లు సంగ్రహించినాఁడు; "విజ్ఞానమునకు వస్తు
వివేక మున్నయెడల వస్త్వభావము చెప్పుట సాధ్యముకాదు.
వస్త్వభావమే నిజమైనచో, బుద్ధికి వస్తు వైచక్షణ్య ముండుట
దురూహ్యము."౨. జ్ఞాన మర్థవంతమని న్యాయసిద్ధాంతము.౩.

మనయనుభవములోని వస్తుజాలము కేవలదృశ్యపరం
పరయేయను విజ్ఞానవాదమును వాత్స్యాయనుఁడు ఖండించి
నాఁడు. స్వప్నావస్థలోఁ జూచినవసత్యములనుటకుఁ గారణము

---

(౧) న్యా॥ భా॥ ౪, ౨, ౭. (౨) న్యా॥ వా॥ ౪, ౨, ౨౭.

(౩) మాధ్యమికులు నిశ్చయజ్ఞాన మసాధ్యమనుటకుఁ గొన్ని కారణ
ములఁజెప్పిరి. వానిలో నొకటి ప్రత్యక్షము. దర్శన మింద్రియవిషయములకుఁ
బూర్వమును గాదు, పరమును గాదు; సమకాలికమును గాదు. అది పూర్వ
మైనచో నది యింద్రియవిషయసంయోగఫలితము కాఁజాలదు. పరమైనచో,
నింద్రియవిషయము దర్శనముచే సిద్ధించెనని చెప్పవీలులేదు. సమకాలిక
మైనచో మన జ్ఞానక్రియలలో ముందు వెనుకలవసరములేదు. వర్ణగంధము
లేకకాలమునఁ దెలియును; దీనిని న్యాయమంగీకరించదు. ఇట్లే యితర
ప్రమాణ ప్రమేయసంబంధములునని మాధ్యమికులు వాదించిరి. అందుచే నీ
జ్ఞానసాధనములు వ్యర్థములైనవి. దీనికి న్యాయమిట్లు బదులుచెప్పెను. ప్రమా
ణము వస్తు పూర్వముగావచ్చును; మద్దెలధ్వనికిఁ బూర్వమే: పరముకావ
చ్చును; కాంతి సూర్యునికిఁ బరమే; సమకాలికముగావచ్చును; ధూమాగ్ని
లేకకాలమున నుండును. (న్యా॥ భా॥ ౨, ౧, ౮-౧౯.)

వానిని మనముజాగ్రదవస్థలోఁ జూచుట లేదు. జాగ్రదవస్థలోఁ జూచినవస్తుప్రపంచ మసత్యమైనచో స్వప్నావస్థ కవకాశమే లేదు. స్వప్ననానాత్వభిన్నత్వములకుఁ గారణము జాగ్రదవస్థలోని వస్తు భిన్నత్వమే. ౪. యథార్థజగత్తే లేనిచో, సత్యాసత్యభేదముండదు; వస్తుదర్శనము మనకు స్వవశమై లేదు; మనయిచ్ఛవచ్చినదానిని దర్శింపఁజాలమను సత్యాంశములకు సముచితమైన సమాధానము లోపించును. ౧. వస్తువులనుగూర్చిన క్షణికభావము లేయున్నవనుటను నైయాయికుఁ డంగీకరింపఁడు. వస్తువులు మన జ్ఞానవిషయములైనచో నవి మన జ్ఞానక్రియాపూర్వస్థితిని గలిగి యుండవలెను. కాని క్షణికవాదమునను సరించి, మనకు దాని జ్ఞానమును దెలుపు వస్తువును మనము చూడఁజాలము; ఏలన నది యాక్షణమందే యదృశ్యముకావలెను. ఇట్టి దసంభవ మేలన దర్శనమనగా మనముచూచువస్తు వెదుట నుండవలెను. వస్తు వదృశ్యమగుట వస్తుదర్శనము నేకకాలముననే జరుగుననుట పొసఁగదు; ఏలన మనము గతములోని వస్తువును గాక వర్తమానవస్తువునే చూతుము. అనుమానముకూడ సాధ్యముకాదు. ౨. మఱియుఁ గారణకార్యము లన్యోన్యా

(౪) న్యా॥ భా॥ ౪, ౨, ౩౩-౩౪, ౩౬.

(౧) న్యా॥ భా॥ ౪, ౨, ౨౬-౩౬.

(౨) చూడు ॥న్యా॥ వా॥ ౧,౧,౩౬; ౩, ౨, ౧౪. ఉద్ద్యోతకరుఁడు నడిగినాఁడు; "శబ్దమనిత్యము; ఏలన నది ఘటమువలె నుత్పన్నము" యీ తర్క-వాక్యములో దృష్టాంతమగు ఘటమునకనిత్యత, ఉత్పత్తియు నుండవలెను. అనిత్యత, పరమం దభావము; ఉత్పత్తి పూర్వాభావము. ఘటము క్షణికమైనచో నీ రెండులక్షణములు నేకకాలమున నెట్లుండును ?"

వినాభావసంబంధులగుటచే నేక కాలమున నుండవలెను. ఉన్నవని యూహింపఁబడుదానికివలెఁ గాక, నిజముగు నునికిగలదానికి మూలభూతమగులక్షణము, ద్రష్టయొక్క యనుభవముతో నిమిత్తములేకుండ, స్వతంత్రమైనదైయుండును. అస్తిత్వము గలది వ్యక్తులఅనుభవముతో సంబాధములేకుండ నెల్లప్పుడు నుండును. వ్యక్త్యనుభవముసాక్షికము. దానికాధారము వస్త్వస్తిత్వము. కాని వస్త్వస్తిత్వమునకు మన యనుభవావసరము లేదు. వ్యక్తియొక్క సంకల్పోద్దేశములతో నిమిత్తములేకుండ స్వతంత్రాస్తిత్వముగల వస్తుజగత్తునకే మనభావములు సంబంధించియున్నవి. ౩. వస్త్వస్తిత్వము ప్రమాణములపై నాధారపడదు; కాని వస్తువులు జ్ఞానవిషయములగుటకుఁ దప్పక ప్రమాణప్రవృత్తి యవసరము. ప్రమ లేక సత్యమునిచ్చునవి గాన ప్రమాణములు. ౧ తన తాత్పర్యపరిశుద్ధిలో నుదయనుఁడిట్లునుడివెను; "వస్తుమూలస్వభావజ్ఞానము ప్రమ; అట్టి జ్ఞాన సాధనము ప్రమాణము"౨ నిజమైన వస్తుతత్త్వమేమి? "ఉన్నది యుండుటయు లేనిది లేకుండుటయు వానిలక్షణములు. ౩. ఏది యున్నదో యది గ్రహింపఁబడినపుడు, అనగా యథాభూతమునవిపరీతమునైన వస్తువునుగూర్చి, తెలిసినపుడదియే వస్తుతత్త్వము. అట్లే. మన మభావము నభావముగా గ్రహించునపుడు,

---

(౩) న్యా॥ భా॥; విశ్వనాథుఁడు: న్యాయసూత్రవృత్తి. ౪, ౨, ౨౮.

(౧) ప్ర=యుక్తమైన మా=జ్ఞానము, (౪.౨.౨౯.)

(౨) యథార్థానుభవః ప్రమాతత్సాధనంచ ప్రమాణమ్.

(౩) సతశ్చ సద్భావో సతశ్చాసద్భావః।

అనగా నదియొక్క వ్యతిరేకభావముగా గ్రహింపఁబడినపుడదియు నాయభావ వస్తుతత్త్వమే యగును."౪. వస్తువుయొక్క యథార్థరూప మేదిగాదో యది అప్రమ, భ్రమ లేక మిథ్యాజ్ఞానమనఁబడును. ౫. శుక్తిరజతభ్రాంతి యిట్టిదే. అది జ్ఞానముకాదు; విపరీతజ్ఞానము.

ప్రశ్న, సందేహము మున్నగువానికి మానవుని మానసికచరిత్రిలో స్థానములున్నవి; వానికి సత్యాసత్య సమస్య లేదు, ఒకవ్యక్తితో సంబంధము లేకుండ నొక నిర్ణయము లేక ప్రకటనము తర్కపరీక్షార్హతగలది. జ్ఞానమంతయు విశేష్యవిశేషణములతోఁ గూడిన నిర్ణయరూపమే. న్యాయము నందొక నిర్ణయము గుణిగుణలక్షణములు విభాగింపబడును.౬. వస్తువుల స్వభావములను గుణములను దెలియుటే జ్ఞానము. ఒక నిర్ణయములోని కర్తయొక వస్తువున్నదని చెప్పును; దాని లక్షణములను వివరించి, దాని స్వభావమును క్రియ చెప్పును. రెండును సరిపోవునపుడు మనకు యథార్థజ్ఞానము లభించును.౭. ప్రతివిషయ

(౪) న్యా. భా; న్యా. వా. ౧. ౧. ౧.

(౫) న్యా. భా. ౧. ౧. ౪.

(౬) న్యా. భా. ౪. ౨. ౧; ౪. ౨. ౩౫.

(౭) పోల్చు; ప్రతి ప్రతిపాదనమందును, మనసునకుఁ బొడకట్టు వస్తువుయొక్క స్వరూపమును మనస్సులో నూహింతుము. (డబ్లియు. ఇ. జాన్సన్. లాజిక్కు.)

(౮) తద్వతితత్ప్రకారకోఽనుభవో యథార్థాః, తదభావవతి తత్ప్రకారకోఽనుభవో అయథార్థాః (తర్కసంగ్రహము. పుట ౩౫.) ప్రకారమనగా వాక్యములోని క్రియ, క్రియచే దెలియు వస్తుగుణము విశేషణము, ప్రకారము జ్ఞానమునకును, విశేషణము వస్తువునకును జెందును.

మునకు సత్యసంబంధియగు లక్షణమొకటి యుండును. విజ్ఞానము విశేష్య విశేషణభేదములను జెప్పి, యథార్థజగత్తులో నవి కలిసి యున్నవని చూపును. యథార్థజగత్తులో వస్తువులెట్లున్నవో, యాజ్ఞానమును మనకుఁ బ్రమాణము లొసఁగును.౧.

ఒక వస్తువగు ఘటమునకును, మన ఘటజ్ఞానమునకును గల సంబంధము సమవాయముగాదు; ఏలన ఘటవిషయక జ్ఞానము ఘటమునకుఁ జెందినదికాక, ఆత్మకుఁ జెందినది. అది సంయోగసంబంధమునుగాదు; ఏలన సంయోగము రెండు వస్తువుల కుండును. జ్ఞాన మొకగుణము మాత్రమే, కాని వస్తువునకు వస్తుజ్ఞానమునకు నేదోయొక సంబంధముండవలెను. ఏలన నొక నిశ్చితనిర్ణయ ముండకతప్పదు. అందుచే ఘటస్వరూపమే మన నిర్ణయమును నియమించు కారణము. దీనినే స్వరూప సంబంధ మనిరి. దీనికి భీమాచార్యుని న్యాయకోశములో నిర్వచన మిట్లున్నది: "ఒక వస్తువునుగూర్చిన విశిష్టజ్ఞానము మఱే యితర సంబంధమువలనను లభింపరాదు."౨. ఇదియే

(౧) ప్రమాణస్య సకలపదార్థ వ్యవస్థాపకత్వమ్। (విశ్వనాథుని న్యా సూ. వృత్తి॥ ౧ ౧. ౧.

(౨) సంబంధాంతరేణ విశిష్టప్రతీతి జననాయోగ్యత్వమ్॥ ఘటమే సంబంధ మన్నచో సంబంధమునకు వస్తువునకు భేదము తొలగిపోవునన్నచో ఘటము ఘటముగా సంబంధముకాదు ఘటము జ్ఞానవిషయమైనప్పుడే సంబంధమగునని సమాధానము చెప్పఁబడెను.

వస్తుజ్ఞాన సహజసంబంధము.3. జ్ఞానవ్యాపారముగాక, జ్ఞానఫలితము, యథారూపములో నున్న భౌతికవస్తువునుగాదు; కేవల మానసికావస్థయును గాదు; అది విదితమైన వస్తుతత్త్వము లేక స్వరూపము.౧. జ్ఞానవిషయము బాహ్యదృష్టిలోని భౌతికరూపమేయైనచో నప్పుడు విపర్యయమున కవకాశమే లేదు. ఒకవస్తువు నందరొకేరీతి చూచి చెప్పఁగలరు. మనము చూడని దగునొక యుత్తరధ్రువమును గూర్చిన సత్యాంశ విషయమైనచో, నది మన విజ్ఞానములోఁజొచ్చి, భిన్నభావముల కవకాశమిచ్చును. అది కేవల మానసిక దశయేయైనచో, మన మహంభావకలుషితుల మగుదుము. జ్ఞానవిషయము, కేవల భౌతికవస్తువును గాదు, మానసిక దశయునుగాదు; అది వస్తుస్వస్వరూపము, సకల జ్ఞానరూపములలో మనకీ స్వస్వరూపయాథార్థ్యమున్నది. స్వప్నమందుఁ గూడ మనకీ స్వరూపముండునుగాని, స్వప్నవస్తువు లసత్యములని తెలిసికొందుము. స్వప్నాస్తిత్వము వలన నవి యథార్థములై యుండునని సమర్థింపఁజాలము. ఇట్టి భావము

(3) అవచ్ఛేదక సంబంధము స్వరూపసంబంధమే. "దండవాన్ పురుషోఽయమ్" లో దండ మవచ్ఛేదకము. అవచ్ఛేదకములు రెండువిధములు: విషయతావచ్ఛేదకము. ఇది అతిప్రసక్తము కావచ్చును. "ఘటమును నేనెఱుగుదును" ఇచట ఘటత్వ మితరఘటములకు నున్నది. ప్రతియోగితావచ్ఛేదకము. ఇందలి యవచ్ఛేదకము సంకుచితము. గదాధరుఁడు తన విషయతావాదమునందు విషయతావచ్ఛేదకము స్వరూపసంబంధము కాదనెను.

(౧) పోల్చు: "మనవిషయములు కేవలగుణరూపములు, తార్కికరూపములు. ఇవే వస్తురూపములని మనము గ్రహించుచుందుము."

(ఎస్సేస్ ఆన్ క్రిటికల్ రియాలిజమ్ పు. [illegible]

వల దోషము లుదయించును. జ్ఞానమంతయు స్వరూపజ్ఞానమే; ఇందు వస్తువుల యాథార్థ్యమున్నదను విశ్వాసము గర్భితమై యుండును. మనకుఁ దెలిసినది వస్తుసంబంధియగునో కాదో మనకుఁ దెలిసిన జ్ఞానమే నిశ్చయింపలేదు. మనజ్ఞానమునకు స్వతః ప్రామాణ్యములేదు.౭. పరతః ప్రామాణ్యమున్నదని న్యాయ సిద్ధాంతము, జ్ఞానమునందే ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యములున్నవని సాంఖ్యులును;౮. ప్రామాణ్యమునకు జ్ఞానమును అప్రామాణ్యమున కితర కారణములున్నవని మీమాంసకులును నమ్మెదరు; అందుచే మీమాంసకులొక నిర్ణయ మన్యథావిరుద్ధమని ఋజువు కానంతవఱకు యథార్థమేయని చెప్పుదురు. సర్వ జ్ఞానక్రియలును ప్రమాణరహితములే యనియు వాని ప్రామాణ్యము నితర హేతువులచే ఋజువు చేయవలయుననియు బౌద్ధుల వాదము. ఈభావములన్నిటికి వ్యతిరేకముగాఁ ప్రామాణ్యాప్రామాణ్యములు జ్ఞానక్రియలతో సంబంధములేని వేఱొక స్వతంత్రసాధనముచేనిర్ణయింపఁబడునని నైయాయికుఁడువాదించినాఁడు. ప్రతిజ్ఞానము స్వతఃప్రమాణసిద్ధమైనచో సందేహ

(౭) పోల్సు. డేక్; "జ్ఞానానుభవములన్నియు వస్తువులనుగూర్చిన జ్ఞానరూపములే. వస్తుసంపాదనమందులేవు. వానియాథార్థ్య మితరసాధనములచే ఋజువుకావలెను.

(క్రిటికల్ రియాలిజమ్ పు. 3౭.)

(౮) వీరికి వేదప్రామాణ్యము స్వతస్సిద్ధము; దీనికి బాహ్యప్రమాణమవసరములేదు; ఈశ్వరకల్పితములగుటచే వేదములు నైయాయికులకుఁ బ్రామాణ్యములే.

మున కేతావులేదు.౨. అందుచే సత్యాంశ పరిశీలనమే ప్రామాణ్యమును నిర్ణయించును. మనమొక వస్తువును జూచితిమనుకొందము; మనకు గోచరించుచున్న రూపపరిమాణములు సరియైనవేయని మనము వెంటనే నిశ్చయింపఁజాలము. సూర్యుఁడు కదలుచున్నట్లు మనకుఁగనపడును; కాని నిజముగా సూర్యుఁడు కదలుటలేదు కావున దర్శనము లేక ప్రత్యక్షదర్శనము సత్యమైనదని నిర్ణయించుటకు వీలులేదు. మన జ్ఞానముయొక్క యాథార్థ్యము వివేకపరిశీలనముచే నిశ్చయింపవలెను.3. ఇట్లే యితర సాధనముల వలన లభించు జ్ఞానము కూడనిశ్చితము కావలెను.

ఈసిద్ధాంతమునకుఁగల యనేకాక్షేపణములకు న్యాయము సమాధానమిచ్చును. ఒకవస్తువుయొక్క జ్ఞానమునిచ్చు నొక ప్రమాణమే యింకొకప్రమాణమునకు విషయముకాఁగలదు. ఒకతక్కెడ వస్తువులను దూఁచునప్పుడు తక్కెడ; కాని దీని నింకొక తక్కెడలో వేసి తూచినప్పుడిదియు వస్తువేయైనట్లుగానే

---

(౨) సిద్ధాంతముక్తావళి. పు.౧౩౫. "ఒకజ్ఞానము స్వతఃప్రమాణముచే యుక్తమైనచో నభ్యాసముచే నుదయించుజ్ఞానవిషయమునను సందేహమునకుఁ దావులేదు. ఏలన నిందు జ్ఞానము దానియుక్తత గ్రహింపఁబడుచో సందేహమున కవసరమేమి? లేక జ్ఞానముయొక్క యాథార్థ్యము తెలియనిచో నప్పుడును సంశయావకాశములేదు. అందుచే జ్ఞానయాథార్థ్యము ననుమానము వలననే తెలియవలెను.

(3) తర్కభాష యిట్లుచెప్పినది. "ప్రత్యక్షము జ్ఞానమునిచ్చును; దాని యాథార్థ్యము ననుమానము నిశ్చయించును. జలాన్వేషికి జలముకనుపించును. వాని యత్నము సఫలమో విఫలమో యగును. సఫలమైనచో యుక్తజ్ఞానమగును. అయుక్తజ్ఞానమువలనఁ గార్యసిద్ధిచేకూరదు.

యొకజ్ఞానసాధన మొకవస్తువును నిరూపించునపుడొక యుపకర ణము; కాని యదియే నిరూపింపఁబడవలసినపు డొకవస్తువే యగును. వాత్స్యాయనుఁడిట్లు చెప్పెను: "వస్తువులను గ్రహించు ప్రమాణము బుద్ధి; దానిని గ్రహించునపుడదియే ప్రమేయ మగును."[1] ౧. ఒకప్రమాణమును స్థాపించుట కింకొకప్రమాణ మవసరము లేదు; అది స్వయంస్థాపితమన్నచో నప్పుడుజ్ఞాన విషయమును స్వయంస్థాపితమేయగును; ప్రమాణములు నిరర్థక ములగును. ఒకజ్ఞానముయొక్క యాథార్థ్య మింకొకజ్ఞానము వలన స్థాపింపఁబడుచో దానిని స్థాపించుట కింకొకటి కావలసి వచ్చును. ఇది యనంతవ్యర్థవాదముకాదా? అట్లుకాక మన మెచ్చుట మధ్యమందాగినను, ప్రమాణము సిద్ధముకాదు. దీనిని నైయాయికుఁడొక సారవంతమైనయాక్షేపణముగా స్వీక రింపఁడు; ఏలన నిది కేవల సిద్ధాంతవాదము. వ్యావహారిక ముగా, మనము ప్రమాణసిద్ధినంగీకరింతుము; ఒకప్రమా ణము నింకొకప్రమాణముచే ననంతముగాసాధించుచుఁ బోన

(౧) న్యా॥ భా॥ ౨.౧.౧౬ వాత్స్యాయనుఁడు దీపదృష్టాంతము నిచ్చి నాఁడు; దీపము తన్ను, నితరవస్తువులనుగూడఁ బ్రకాశింపఁ జేయును. "దీపము వలన మనము దీపమును, నితరవస్తువులనుగూడఁ జూతుము. కావున నది ప్రమాణము ప్రమేయముగూడ నగుచున్నది.

(౨) ఈయాక్షేపణము నాగార్జునుఁడు 'విగ్రహవ్యావర్తనికారికలలోఁ జూపినట్టిదే. చూడు "హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్-పుట. ౨౫౭; న్యా॥ భా॥ ౨-౧.౧౭-౧౯. బౌద్ధతార్కికుఁడైన ధర్మకీర్తిని శ్రీహర్షుఁ డిట్లుదాహరించెను; "జ్ఞానము స్వతఃప్రమాణము కాదనువానికి, వస్తువిజ్ఞానమునులేదు." చూ ఖండనము. ౧.౩.

క్కరలేదు. 3. మనకరతలమున నొకపండును జూచునపుడు కలుగు జ్ఞానాదికములలో మనకు వానినిగూర్చి సందేహమే యుండదు. ఏకజ్ఞానక్రియవలననే మనకు నిశ్చయజ్ఞానము లభించును. సంశయాత్మకములైనజ్ఞానక్రియల విషయములో వర్తమానజ్ఞానముయొక్క యాథార్థ్యమును నిశ్చయించుట కితరజ్ఞానక్రియలసాహాయ్యమపేక్షింతుము; మనకొకసువిదితమైన జ్ఞానసాక్ష్యములభించుటతోడనే, యితరాన్వేషణమంతటితో నాపివేయుదుము. వానివిషయములను ఋజువుచేయుటకుఁ గొన్ని ప్రమాణములనే మనము ముందుఋజువుచేయవసియున్నవి; అట్లుచేసినఁగాని యవి వ్యవహారమువ కుపయోగించవు; వానిప్రామాణ్యముతోనిమిత్తములేకుండగనే జ్ఞానవిషయమును స్థాపింపఁగల ప్రమాణములుకొన్ని యున్నవి. అగ్నియొక్క జ్ఞానమునకుఁ బూర్వము ధూమజ్ఞానముండవలెను. కాని యింద్రియములవి చూడఁబడకుండగనే, యితరవస్తుజ్ఞానమునిచ్చుచున్నవి. కాని యింద్రియముల నితరసాధనములవలవ మనము తెలిసికొనవచ్చును; కాని యట్టిజ్ఞానమనవసరము.

మన జ్ఞానక్రియలు వెంటనే సత్యమును గూర్చినవో కావో నిశ్చయింపఁజాలమని నైయాయికుని వాదమైయున్నది. సఫలతనిచ్చు క్రియాసామర్థ్యము వలన నిట్టి జ్ఞానవస్తుసంబంధసిద్ధి విదితముకాఁగలదు. జ్ఞానమంతయుఁ గ్రియాచోదకము, ఒక వస్తువు కోరఁదగినదనియో, కోరఁదగనిదనియో, రెండును గాదో

మన కదితెలియఁజేయును, ఆత్మ కేవలము వస్తుధ్యానతత్పరమై, నిష్క్రియాత్మకమైన సాక్షి మాత్రమే కాదు, అయోగ్యములను బరిహరించి, యోగ్యములను సాధించుట యందాసక్తి కలదే యాత్మ. జీవిత ప్రవృత్తిలో నాలోచన మొక భాగమే, "జ్ఞానమొక గ్రాహకశక్తి; అది కోరికనుదయింపఁజేసి, క్రియాజనకమగునది."౧. ప్రయోజన వాదులతో నైయాయికుఁడంగీకరించి, మానవస్వభావములో నిమిడియున్న ముఖ్యావసరములపై జ్ఞాన మాధారపడి యుండి, సంకల్ప క్రియారూపములఁ బ్రసవించునని చెప్పెను. ప్రవృత్తిసామర్థ్యము ననుసరించి, జ్ఞానవస్తుసారూప్యము నిశ్చితమగును.౧. దీనిని బట్టి వస్తుభావసంబంధము సాదృశ్యముకాదు; మన భావములకును దృష్టార్థములకును సామ్యముండుటపై సత్యమాధారపడుననియు నట్టి భావసామ్యము సరియైనదని వాని వ్యావహారిక ప్రయోజనసిద్ధి ననుసరించి నిర్ణయింతుమనియు నైయాయికుని సిద్ధాంతము.౨.

సరిగాఁ జెప్పవలయుచో, భావము తదనుగుణమైన వస్తుదర్శనముల నిచ్చుటయే కాక, దాని ననుసరించి బాహ్యజగత్తులో మనము ప్రవృత్తిపరులమగుట కనుకూలించుచో నట్టి భావము యథార్థమని నిశ్చితమగును.తత్త్వ చింతామణి యందలి

(౧) న్యా. భా. ౧. ౧. ౨.

(౧) న్యా.భా. ౧.౧.౧౬. మఱియుఁ జూడు. న్యా.భా.న్యా.వా. ౧.౧ ౧; కుసుమాంజలి. 3.౧౫.

(౨) పోల్చు: నొక్టెగార్టు సత్యమునుగూర్చి చెప్పిన సామ్యసారూప్య సిద్ధాంతములు. ది నేచర్ ఆఫ్ ఎగ్జిస్టెన్సు.

ప్రామాణ్యవాదము ననుసరించి, జ్ఞానక్రియల యాథార్థ్యము ననుమానము స్థిరపరచును. మన మొక యశ్వమును జూచి నపుడు మొదట మనము దాని రూపమును దెలిసి కొందుము; 'ఇదియొక యశ్వము' తరువాతఁ నేనొకయశ్వమును జూచితినను నస్పష్టభావముదయించును, కాని మనమశ్వము నొద్దకుఁ బోయి, నుపరిశీలన మొనర్చుట వలననే అశ్వజ్ఞానము కలుగును. అప్పుడు తానను కొనిన లక్షణములు చూపట్టకున్నచో ద్రష్టతాను బొరపడితి నని నిశ్చయించును. మనము జలమును జూచి దగ్గరకుఁ బోయి చూచి, మనయవసరములను నది తీర్చినచో మన జల జ్ఞానము సత్యమని నిశ్చయింతుము; ఏలన, నసత్యమైనది కార్య సిద్ధి నొసఁగఁజాలదు.3. మనము కోరినది సిద్ధించినపుడు మన జ్ఞానము యుక్తమైనదని నిర్ణయించుకొందుము, ఈవిధముగాఁ గార్యములనుండి కారణములను గ్రహింతుము. కార్యసిద్ధినిచ్చు దృష్టాంతభావజ్ఞానమువలనను కార్యవైఫల్యమునిచ్చు దృష్టాంతా భావజ్ఞానము వలనను నీ సత్యసూత్రము జనించుచున్నది.

క్రియాసత్త్వమే సత్యపరీక్షకు సాధనము; సత్యవిష యముకాదు. కొందరు ప్రయోజనవాదులు కార్యసామర్థ్య మొక్కటే పరీక్షాసాధనమని నిర్ణయించిరి. బౌద్ధతార్కికులు దీని నంగీకరించి, యిట్లు పలుకుదురు. "యుక్తమైన జ్ఞానము విరోధవిరహితము. మనముచూచిన వస్తువును బొందునట్లు

(3) భూరోత్పన్నమ్ జలజ్ఞానమ్ ప్రమా;సఫలప్రవృత్తి జనకత్వాత్; యన్నైవమ్ తన్నైవమ్ యథాఅప్రమా, (అన్నంభట్టు : దీపిక.)

చేయునది విరోధవిరహితము."౧. ఒక వస్తుప్రాప్తి యనగా దానితోఁ బనిచేయుట, దాని స్వభావమును గ్రహించుట.౨.

కాని నైయాయికునికి సత్యము కేవల క్రియాసత్త్వయుక్తమే కాదు. సత్యము మనము దానిని బరీక్షించుటకుఁ బూర్వమే యున్నది. ఒక నిర్ణయము సత్యమగుటకుఁ గారణమది యట్లు ఋజువగుటచేఁ గాదు; అది సత్యమే కనుక ఋజువైనది. దీని కాక్షేపణలను బెక్కింటిని నైయాయికుఁడు పరీక్షించినాఁడు. మన కాంక్షలు సిద్ధించినవో లేదో మనకుఁ దెలియకపోవచ్చును. మనముకోరినది సిద్ధించె నను భ్రాంతి జనించు సందర్భములెన్నియో గలవు. స్వప్నములందు మనకు సంతృప్తి నొసగు సందర్భములున్నవి; అందుచే స్వప్నావస్థలు సత్యములని నిర్ణయింపరాదు. దీనికి నైయాయికుఁ డిట్లు బదులుచెప్పును. కార్యసిద్ధిని నిశ్చయించునది నట్టిభ్రాంతి కాదు; యుక్తచిత్తుఁ డగువాని కట్టి కార్యసిద్ధి చేకూరినట్లును, పూర్వకార్యఫల ప్రాప్తితో నన్వయించునట్లును నిరూపింపఁబడవలెను. అది కేవల విశదమగు మానసికావస్థయును గాదు; చిత్తసంతృప్తియుఁ గాదు; గతానుభవముతో సమగ్ర సమన్వయము కావలెను.

---

(౧) ధర్మోత్తరుఁడు; న్యాయబిందు టీక. ౧ అ. "అవిసంవాదకమ్ జ్ఞానమ్ సమ్యగ్జ్ఞానమ్।...ప్రదర్శితమర్థమ్ ప్రాపయతసంవాదకముచ్యతే॥"

(౨) ప్రవర్తకత్వమేవ ప్రాపకత్వమ్।...ప్రవర్తకత్వమపి ప్రవృత్తివిషయప్రవర్తకత్వమేవ॥ ఒకేవర్గమునకుఁ జెందినను, మనకుఁదెలిసిన వస్తువు మనము పొందిన వస్తువు నొకటికాదని ధర్మోత్తరుఁడు తలఁచెను. వస్తుభావసంబంధమును గూర్చిన న్యాయవాదమును బౌద్ధు లంగీకరింపకున్నను, అర్థసిద్ధిని, దానిని నిశ్చయించు నర్థక్రియాసామర్థ్యమునఁ గూడ వ్యావహారికముగా నంగీకరింతురు.

దేశకాలగతమైన మన నిత్యానుభవములో స్వప్నానుభవములు సమన్వయించవు గావున నవి కల్పితములే.

కార్యసిద్ధికిఁ బూర్వము మనజ్ఞానము యుక్తమై యుండుట కాధారములేదు. అందుచేఁ గ్రియోత్సాహమునిచ్చు విశ్వాసము మనకిలోపించును. యుక్తమైనవస్తుజ్ఞానము కార్యసిద్ధి కవసరము; కాని కార్యసిద్ధికిఁ బూర్వము యుక్తజ్ఞానముండదు. (౧) ప్రపంచమనాదియగుటచే జ్ఞానముముందా కార్యసిద్ధిముందా యనుసమస్య కవకాశములేదని యుద్ద్యోతకరుఁడు పలికినాఁడు. మఱియుఁ బ్రవృత్తికి వస్తుజ్ఞానమే కాని, వస్తుజ్ఞానము యుక్తమా యనునదవసరములేదు. పరిచితవస్తువుల విషయములో నిట్టిసమస్య లేనేలేదు నూత్నలక్షణములు చూపట్టు సందర్భములలో గతానుభవదృష్టాంతములు నిశ్చయజ్ఞానమీయనప్పుడైనను, మన మసమగ్రజ్ఞానముతోడనే క్రియాపరులమగుదుము. ఒకప్పుడు మన తాత్కాలికనిశ్చయములను బరీక్షించుటకే ప్రవృత్తిపరులమగుదుము. సామాన్యముగా జీవిత మసమగ్రనిశ్చయములపై నాధారపడియే నడచుచుండును; ప్రతికార్యక్రమమునందు మనము విషయములను దర్కశాస్త్రప్రమాణముననుసరించి పరిశీలించి కార్యములారంభింపఁజాలము. మనభావములు యుక్తములని సమగ్రసాక్ష్యము

(౧) దీనిలో ధర్మోత్తరుఁడొక భేదమును జూపించినాఁడు. యుక్తమైన మర్థక్రియానిర్భాసమ్; అర్థక్రియాసమర్థేచ ప్రవర్తకమ్. మొదటిది ప్రత్యక్షముగాఁ గ్రియాజనకము. దీనికిఁ బరీక్షయవసరములేదు. చూ॥ ఉద్ద్యోతకరుఁడు; వాచస్పతి. ౧, ౧, ౧.

లేకున్నను, వ్యావహారికావసరనిర్బంధముననుసరించి, మనము క్రియాపరులమగుదుము. హేతుసీమకతీతములైన మతవిశ్వాసములననుసరించి మనము కర్మపరవంతులమగుచుంటిమి. కొన్ని సందర్భములలోఁ బూర్ణపరిశీలన మసాధ్యమని నైయాయికుఁడంగీకరించును, యజ్ఞహోమమువలన మనకు స్వర్గప్రాప్తి యున్నదో లేదో మనము చచ్చినఁగాని తెలియదు. సంపూర్ణజ్ఞానసిద్ధిలేనిదే ప్రవృత్తిరంగమునఁ బ్రవేశించనునువ్యక్తి లోకాతీతుఁడైనఁ గావలయును లేదా యల్పజీవియైనఁగావలెను.

అనంతర నైయాయికులగు వాచస్పతి, ఉదయనుఁడు మున్నగువారు, కొన్నిజ్ఞానరూపముల స్వతఃప్రామాణ్యము నంగీకరించిరి. విపర్యయ విరోధరహితమైన యనుమానమును, ముఖ్యసాదృశ్యముగల యుపమానమును, స్వతఃప్రమాణయుక్తములని వాచస్పతి తలఁచెను; ఏలన నిందు జ్ఞానమును వస్తువులను బంధించు నమోఘసంబంధమున్నది. ఇంద్రియదర్శనమునందును, శబ్దప్రమాణమునందును, నట్టి నిశ్చయసంబంధమున్నదని చెప్పఁజాలము. ౧. వాచస్పతివాదము నుదయనుఁడంగీకరించి, అనుమానోపమానములేకాక, అనువ్యవసాయము, ధర్మజ్ఞానము స్వతఃప్రామాణ్యముకలవని వాదించినాఁడు

౧౫—విపర్యయము.

ప్రమ లేక యథార్థజ్ఞానము, సంశయవిపర్యయములకు వేఱైనదని చెప్పఁబడెను;సంశయ విపర్యయములవలనఁ గార్యసిద్ధి

(౧) న్యా॥ వా॥ తా॥ ౧, ౧, ౧. (౨) న్యాయజ్ఞానసిద్ధాంత నిశితవిమర్శనమునకుఁజూడు, ఖండనము ౧.౧౩-౧౪.

చేకూరదు. భ్రమలు, భ్రాంతులు నవి జనింపఁజేయుకోరిక లను సిద్ధింపఁజేయఁజాలవు. గతానుభవజ్ఞానము ననుసరించి ప్రస్తుతావసరములు సిద్ధింపనిచో మనమప్పుడు విపర్యయమును గ్రహింతుము. మన మొక తెల్లనివస్తువునుజూచి, వెండియని తలఁచి, దానినిఁజేట్టి, యదియొక ముత్తెపుచిప్పయని గ్రహింతుము. ముత్తెపుచిప్పయొక్క నూత్నజ్ఞానము, రజితమను భావమునకు వ్యతిరేకమైనది. న్యాయముననుసరించి, విపర్యయమంతయు వ్యక్తిగతమే. వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పినాఁడు: "యథార్థజ్ఞానము నిర్మూలించునది దురభిప్రాయమునుగాని, వస్తువునుగాదు." ౧. ఉద్ద్యోతకరుఁడు మరీచిక నుదాహరణముగాఁ గైకొని, "వస్తువెల్లప్పుడు స్వస్వరూపములోనే యున్నది; సూర్యుని కిరణప్రవాహవేగవశమున, జలమను జ్ఞానముకలిగినపుడు, వస్తువులో విపర్యయము లేదు; సూర్యకిరణములు కిరణములుకాకపోలేదు; కిరణచాంచల్యములో మార్పులేదు; విపర్యయము జ్ఞానములోనే సంభవించినది; చలించుచున్న రవికిరణజ్ఞానమునకుబదులు, జలజ్ఞానముకలిగినది. అనగా నొక వస్తు వదికాదను జ్ఞానముకలిగినది." ౨. ఆకాశపుష్పమువలె జలమసలు లేకపోలేదు; జలమున్నదని భావించినచోట నది లేదు. భ్రాంతికి హేతువులు కిరణములు; కాని జలదర్శనము నకుఁగావు, న్యాయముయొక్క జగత్సత్యసిద్ధాంతమిచటఁ గొంత మార్పునొందును; ఏలన భ్రాంతికి హేతువు నది చెప్పలేదు.

(౧) న్యా॥ భా॥ ౪, ౨, 3౫.

(౨) న్యా॥ వా ౧, ౧, ౪.

వస్తువులు, వానిలక్షణములతోఁగూడిన జగత్తు, దర్శిత్తో సంబంధములేని సత్యమనునది న్యాయసిద్ధాంతము, విపర్యయమునకు మూల మసత్యజగత్తులో నున్నది. వాత్స్యాయనుఁడు నుడివినాఁడు: "విపరీతజ్ఞానము పూర్తిగా నిరాధారము కాదు." 3. ఒకవస్తువు నింకొకవస్తువుగాఁ దలఁచుటయే విపర్యయము. దీనినే అన్యథాఖ్యాతి యందురు. దీనిని జైన తార్కికులు, కుమారిలుఁడు, రామానుజుఁడుకూడ సమర్థించిరి. నైయాయికు లితరవిపర్యయసిద్ధాంతములను ఖండించిరి. అవితార్కికములనుటకం టెనెక్కుడుతాత్త్వికము లనవచ్చును. సౌత్రాంతికుల ననుసరించి,ఒక బాహ్యవస్తువుపై జ్ఞానాకారము గల యొక దోషారోపణము విపర్యయమునందున్నది. యోగాచారులు మానసికేతరవస్తువుల నంగీకరించరు. కాని వ్యవహార ధర్మముకొఱకు వస్తువులన్నియు నిజమని వా రంగీకరింతురు;దీనికిఁ గారణ మనాదియైన యవిద్యయందురు.వస్తువులపై జ్ఞానాకారము గల దోషారోపణమే విపర్యయము.౨.మన మొకజ్ఞానము విపర్యయమని యెఱుఁగుదుము.ఏలన దానిస్థానము నింకొకజ్ఞాన మాక్రమించినది.3.దాని కర్థక్రియాకారిత్వము లేదు."ఇది వెండి"యను

(3) న్యా॥ భా॥ ౪, ౨, ౩౫.

(౧) న్యా. వా. తా. టీక. ౧. ౧. ౨.

(౨) అనాద్యవిద్యా వాసనారోపిత మళీకమ్బాహ్యమ్, తత్రజ్ఞానాకారస్యారోపః॥ భామతి॥ ౧. ౧. ౧.

(3) భామతి। బలవత్ బాధకప్రత్యయవశాత్॥

జ్ఞానములో, మార్పుపొందినది. 'వెండి' కాదు; 'ఇది' లక్ష ణము; ఏలన నిర్ణయములో 'వెండి' యను జ్ఞానరూపము 'ఇది' యను దానికున్నదని తలఁచితిమి; మార్పునొందిన జ్ఞాన నిర్ణయము "ఇది వెండికాద"ని చేయఁబడినది. ఇచట మనము తీసివేసినది 'ఇది' కాని 'వెండి' కాదు. ఏలన వెండి లేదనుట యొక జ్ఞానరూపము లేదనుట యగును. దీనిని జ్ఞానాకారఖ్యాతి యందురు. దీనినను సరించి, యొక జ్ఞానరూప మొక బాహ్య వస్తువున క్రమముగా నారోపితమైనది. భ్రాంతి తొలగినపుడు, బాహ్యవస్తువైన రజితము విడువఁబడినది. ఇది యోగాచారుల యొక్క తత్త్వసిద్ధాంతమున కుపనామాత్రమే. ఆత్మకును, జ్ఞేయ మునకును, జ్ఞానమునకును నిజముగా భేదములేదని వారి సిద్ధాం తము. యోగాచారుల భావము ననుసరించి, మన జ్ఞానక్రియలు "ఇది వెండి" యను రూపములనుగాక "నేను వెండి" యను రూపములను గ్రహించవలెను. అట్లు వారు గ్రహించుట లేదు. సత్యాసత్య భేదమునకుఁ గారణములను యోగాచారులు చెప్పఁజాలరు. సర్వము వ్యక్తిగత మను తత్త్వమువలన నట్టి దోషము లుదయించును. తేనెలోఁ దియ్యతనమును, విషములో జేదుతనమునున్నవి. ఈగుణములు కేవలభావకల్పితములుగావు. యోగచారభావము ననుసరించియు నైయాయికుని వాదమైన ఒకవస్తువు నింకొకవస్తువుగా గ్రహించుటయే విపర్యయమను నదిచెల్లును.[1] మాధ్యమికులసత్ఖ్యాతివాదులు, అసత్కొక్కటియే

(1) సాం. ప్ర. సూ. 1. 42 పై ననిరుద్ధుని వాక్యములు; న్యాయ మంజరి పు. 124.

నిజముగా నున్నది; బాహ్యాభ్యంతర వస్తుదర్శనజ్ఞానము లన్నియు దోషములే యని వారిసిద్ధాంతము. లేని వెండి యున్నట్లు గోచరించును; కారణమేమన మన యింద్రియములట్లు గ్రహించు లక్షణముగలవి, దీనికి నైయాయికుఁడిట్లు బదులు చెప్పెను, శుక్తిలో రజితభ్రాంతి శూన్యము వలనఁ గలుఁగలేదు; కారణము శుక్తిలోఁ గొంతయున్నది. భ్రమకుఁ గారణములు బాహ్యవస్తువులు కానియెడల, భిన్నభ్రమరూపములకు భేదముండదు. లేని వస్తువొక కార్యమునకుఁ గారణము కాఁజాలదు, మనస్సంస్కారముల వలననే విపర్యయ జ్ఞానము కలుగుననుట యుక్తము కాదేలన, బాహ్యవస్తువులు లేనిదే వానినిఁ గూర్చిన మనస్సంస్కారములు నుండవు.౨. అద్వైత మనిర్వచనీయఖ్యాతి నంగీకరించును. ఒక జ్ఞానక్రియలో గోచరించున దేదియైన జ్ఞానవిషయమే. రజితభ్రాంతిలో, రజితము భావగోచరమై, రజితజ్ఞానము నిచ్చును, లేకున్నచో నది రజితభ్రాంతియే యని యెట్లు చెప్పఁగలము? యే భ్రాంతియైనఁ గావచ్చును, కాని యాజ్ఞానము లోని రజితము నిజమునుగాదు; అసత్యమునుగాదు; రెండునుగాదు. నిజమైనచో జ్ఞానము నిజమగును; అసత్యమైనచోఁ బ్రవృత్తియే జనించదు; రెండునైనచో నొకేవస్తువులో రెండు పరస్పరవిరుద్ధ లక్షణములుండవలసి వచ్చును, కావున దాని స్వభావము నిజ

(౨) భ్రమాభావములు బాహ్యవస్తువుల వలన జనింపకున్నచో నపుడు సుషుప్తికిని భ్రమకును భేదముండదు; ఒక్కటే భేదము, భ్రాంతిలో మనో వ్యాపారమున్నది; సుషుప్తిలో లేదు, (ప్రమేయకమల మార్తాండము, పు.౧౩; న్యాయమంజరి, పుటలు ౧౭౭-౭౮)

ముగానవిర్వచనీయము, అనిర్వచనీయమగు రజితము గతానుభవములోని రజిత జ్ఞానసంస్కారవశమున నవిద్యచే సృజయించి, లోపభూయిష్టమైన యింద్రియమునకు వస్తుసంయోగముచే భ్రాంతి జనించుచున్నది. అద్వైతము ననుసరించి, భ్రాంతి నిజముగా మనస్సున కొక వస్తుదర్శనముచే లభించు జ్ఞానమే, భ్రాంతి జనించినచోట నాకాలమున రజితమున్నది, లేకున్నచో భ్రాంతికి వస్తుదర్శనముండదు. ఈరజితము భ్రాంతి యున్నంత కాలముండును. నైయాయికుఁడు దీని నిట్లాక్షేపించును. నిజముగా వెండిలేనిదే భ్రాంతిమయమైన రజితము జనించినచో, మన కేభావమున్న నావస్తువును జూడఁగలిగి యుండవలెను; అపుడు భావమునకును వస్తువునకును భేదముండదు, కాని యిట్టి జ్ఞానము తానుజెప్పిన అన్యథాఖ్యాతిలో లభించునని సంతసించినాఁడు; ఏలన నొక యనిర్వచనీయమగు వస్తువు మనస్సునకు ద్యోతకమగును.[1] అఖ్యాతి లేక వివేకాఖ్యాతి ప్రభాకరుని విపర్యాసవాదనామము, మనము చూచుశుక్తికిని భావించురజితమునకును భేదమును మనము గమనించలేదు; అందుచే 'ఇదిరజితమ' నిపలుకుదుము, యుక్తజ్ఞానమీ భ్రాంతికి వ్యతిరేకముగాదు,

---

(౧) అద్వైతభావమును విమర్శించి రామానుజుఁ డిట్లుడిగెను: "భ్రాంతికాలమున ననిర్వచనీయ రజిత ముత్పత్తియగుటకుఁ గారణమేమి? రజితజ్ఞానము రజితము నుత్పత్తిచేయఁజాలదు; ఏలన రజితము రజితజ్ఞాన కారణముగనుక, అది యింద్రియదోషము వలననుగాదు; ఏలన నింద్రియములు బాహ్యవస్తువులలో మార్పులను గలుగఁజేయవు. ఇంద్రియములు జ్ఞానమునిచ్చును; జ్ఞానవిషయముల నొసఁగవు.

భ్రాంతి దర్శనములోని స్మృత్యంశమునకును, జూపట్టు వస్తువునకును భేదమును గుర్తించును, దీనికి వ్యతిరేకముగా న్యాయ మిట్లు చెప్పును, భ్రాంతి యున్నంతకాలము రజితము దర్శింపఁబడుచునే యుండును; అది భావమాత్రమే కాదు, ఇందు రజితమెట్ట యెదుట నున్నట్లే గోచరించును కాని, వెనుకఁ జూచిన ఎప్పుడు స్మృతికి వచ్చినదని తెలియుదు. భ్రాంతికాలమున నవివేకము క్రియాజనకము కాఁజాలదు. స్మృతిప్రమోష స్వభావము స్పష్టముగాఁ జెప్పఁబడలేదు. అందువలన మన జ్ఞానేంద్రియమే దోషయుక్తమైన దని చెప్పవలెను.౨. న్యాయ దర్శనము యొక్క అన్యథాఖ్యాతి వాద మితరులచేతను ముఖ్యముగా నద్వైతవేదాంతముచేతను ఖండింపఁబడినది.౧.

---

(౨) జయసింహసూరి అలౌకికార్థఖ్యాతివాదమును జెప్పెను. ఒక మీమాంసకుఁడు దీనికిఁ గర్తయని జయంతుఁడు పలికెను. దీని ననుసరించి, రజితజ్ఞానములో భ్రాంతివిషయము రజితము; ఈరజితము లౌకికరజితముగాదు మన యవసరములఁ దీర్చునది లౌకికము; కాని దలౌకికము. అలౌకికరజితము గొంతప్రవృత్తిజనకమే. అలౌకికరజితమును గూర్చి యవకేమైన జ్ఞానమున్నదా, భ్రాంతి తొలఁగినవెనుక నది యేమగునని నైయాయికుఁ డడిగినాఁడు. భాస్కరుఁడు సాంఖ్యవాదులును సమర్థించిన ప్రసిద్ధార్థఖ్యాతిని దనప్రమేయ కమలమార్తాండమునందుఁ బ్రభాచంద్రుఁడు పేర్కొనినాఁడు. దీని ననుసరించి జ్ఞానవిషయ మొక మిథ్యావస్తువు కాదు; జ్ఞానస్థాపితమైన వస్తువే. జలభ్రాంతికి జలమే జ్ఞానవిషయము. ఈభ్రాంతిజ్ఞానము సూర్యకిరణ జ్ఞానముచేఁ దొలఁగినపుడు రెండవజ్ఞానమునకు విషయములు రవికిరణములు. ఇది యుక్తమైన భావము కాదేలన, నిది జ్ఞానములన్నియు యథార్థములే యనును. (న్యాయమంజరి॥ పుట ౧౮౭-౮ ప్రమేయకమలమార్తాండము॥ ౧. అ.)

(౧) చూ. వేదాంతపరిభాష. ౧అ.

కాలాంతరమునను దేశాంతరమునను గల రజితము ప్రత్యక్ష విషయము కాఁజాలదు. ఏలన నది యింద్రియవిషయముగాదు. అది మనస్సుచే స్మరింపఁబడిన దన్నచో, ననుమానమునందును నగ్ని స్మరింపఁబడినదని చెప్పవచ్చును. ఇఁక ననుమానమున కవకాశమేయుండదు. మఱియు నన్యథాత్వము దేనికిఁజెందును? అది జ్ఞానక్రియకుఁ జెందదు; ఏలన నందు శుక్తి తనరూపమును రజితజ్ఞానమున కొసఁగఁజాలదు. అది జ్ఞానప్రవృత్తిఫలితమున కును జెందదు; ఏలన దృశ్యము యథార్థమైన, నయథార్థమైనను నిచట భేదములేనిదే, అది జ్ఞానవిషయమైన శుక్తికిని జెందదు; ఏలన నది రజితముగాదు. రజితముగా మార్పునొందఁజాలదు. శుక్తిరజితముల కేమియు సాదృశ్యము లేకున్నచో, నవి సమానములు కాఁజాలవు. అది సమానము భిన్నముకూడ నైనచో నప్పుడు, "గోవు పొట్టికొమ్ములు గలది" మున్నగు నిర్ణయములు కూడ భ్రాంతి నిర్ణయములగును. శుక్తినిజముగా రజితముగా మారినచో రజితజ్ఞానము యథార్థమైనదై, దానిని మార్పుచేయ నవసరములేకుండును. భ్రాంతి యున్నంతకాలము మాత్రమే శుక్తి రజితముగా మారుననన్నచో, నప్పుడు రజితదర్శనము నేత్రదోషములేని వారందరుకూడఁ గలిగియుండవలెను.[౧]

౨౦—న్యాయసిద్ధాంతము – సామాన్య పరిశీలనము.

న్యాయదృష్టిలో జ్ఞాన మాత్మగుణమనియు, నది సత్య ప్రతిబింబమనియుఁ జెప్పుటవలన నది సమర్థింపనవసరము లేని మవిశదమైన విషయముగా గోచరించును, కాని యిందుఁ గొన్ని

(౧) వివరణప్రమేయ సంగ్రహము.

భావములవివేకముగ నంగీకరింపఁబడియున్నవి. బౌద్ధుల భావజగ ద్వాదద్వేషముచే, సత్యమునకు వస్త్వస్తిత్వమే మూలమనియు, బాహ్యజగత్తుదృష్టతో నిమిత్తములేకుండ నుండుననియు మన జ్ఞానము లేక మనభావములు వస్తుసారూప్యమును గలిగి యున్న వనియు నైయాయికులు నిశ్చయించిరి. వారు యథార్థస్వరూప మును రెండుగా విభాగించిరి; దృష్టలు; విషయములు, ఈప్రా కృతజన భావములనుండి తత్త్వసిద్ధాంతములను గల్పించిరి. కాని వీరి సిద్ధాంతము విజ్ఞాన సత్యములకుఁ గాని, తర్కసూత్రము లకుఁగాని సరిపడవు. న్యాయసిద్ధాంతములో లోపభూయిష్టము లైన ముఖ్యప్రతిపాదనము లివి: (౧) ఆత్మయు ననాత్మయుఁ బూర్తిగా వేరైనవి. (౨) ఆత్మపై ననాత్మవ్యాపారము వలననే విజ్ఞానముదయించును. (3) జ్ఞానమాత్మలక్షణము. ఇట్టి తాత్త్వి కములైన స్వీయాభిమాన భావములున్నను, న్యాయసిద్ధాంతము నందలి దోషములను దొలగించుటకు వీలైన కొన్ని సూచనల నదియే ప్రకటించియున్నది, జ్ఞానక్రియలలో మనము చూచిన విషయముల వివరణము న్యాయముచెప్పినంతవరకు యుక్తము గా నేయున్నది. కాని దానికిఁ దాత్త్వికాధారములఁ జూపుట కది జ్ఞానాతీతభావముల నుపయోగించు నప్పుడవి ఖండనాస్పదములై యున్నవి. జగత్తు భావవిశేషకల్పితము గాదనియు, నది యనంత సామాన్య విశేషములతో నిండియుండిన సజీవరూపమనియు నది మనకుఁ బ్రత్యక్షజ్ఞానమున గోచరించుననియు, మన భావములు కార్యసిద్ధికి సామర్థ్యము గలవనియుఁ జెప్పుటలో ననుభవవిరోధ మేమియును లేదు. లాకే మున్నగు భౌతికజగత్సత్యవాదులకును

వలెనే న్యాయమునకును గల మూలదోష మేమన, ద్రష్టయొక్క ప్రత్యేక రూపమనియు దృశ్యమైన జగత్తింకొక వేఱురూప మనియుఁ దలఁచుటే యైయున్నది, ఈ వ్యావహారికదృష్టి నిత్యావసరముల కెంత యుపయోగమైన దైనను, మన తత్త్వశాస్త్రమున కనుకూలమైన దైనను, సత్యసామర్థ్యము లేనిదగుచున్నది. తర్కశాస్త్రమునకుఁ గల సమస్య, జ్ఞాన మెట్లుదయించునని కాక ముఖ్యముగా జ్ఞాన స్వరూప మెట్టిదనియే, జ్ఞానరూపమును నిర్ణయించుటకు, మనము దాని మూలమునకుఁ బోయి, దాని జన్మకారణముల నరయుటవలన సాధ్యపడదు, విజ్ఞానము కార్యమని నైయాయికుఁడు చెప్పునపుడు జ్ఞానప్రవృత్తి వెనుక కాతఁడు పోవుచున్నాఁడు.

ఆత్మయు ననాత్మయుఁ బూర్తిగా వేఱై, ఆత్మపై అనాత్మ యొక్క కారణప్రవృత్తిఫలితముచే విజ్ఞాన ముత్పత్తియైనదను వాదమునే లాకే, డేకార్టేలును, హ్యూమ్ క్యాంటులును బ్రకటించియున్నారు. ఇదే సత్యమైనచో విజ్ఞానవిషయ మంతయు నొకేవ్యక్తియొక్క మానసికదశాసముచ్చయమే యగును. అనాత్మ ప్రపంచవిషయము లాత్మకుఁజెందిన జ్ఞాన విషయభాగములు కాఁజాలవు; జ్ఞానము వాస్తవికజగత్తునే ప్రకటించు నెడల, నాజగత్తులోని వస్తువులకు ప్రతిబింబములనే ప్రకటించునుగాని యావస్తువులనుగాదు. ద్రష్టను విషయము నుండి వేరుచేసినపుడు రెంటిమధ్యమందు సేతుబంధన మసాధ్యమగును. ద్రష్టయొక్క సృష్టియే దృశ్యమనికాని, దృశ్యమే లేదనికాని, చెప్పవలసియుండును. వస్తువు జ్ఞానకోశములోనికిఁ

చేసికొనఁబడినదనికాని, లేక నందుఁ బ్రతిబింబితమైనదనికాని, లేక దాని యాకృతియందు ముద్రితమైనదనికాని, వస్తువునకు జ్ఞానమునకు సంబంధమెట్టిదని మనము చెప్పినను, మనముచూచినట్లుగానే యథార్థజగత్తుండుననుటకు మనకు నిశ్చయాధారములు లేవు. ద్రష్టయు జగత్తు నొకదానికొకటి బాహ్యములై యున్నంత కాలము; అనగా నొకజడపదార్థమున కింకొకటి వేరైయున్నట్లున్నంతకాలము, మనభావములు వస్తువులకు సరియైన ప్రతినిధులనికాని, ప్రతినిధులే కావనుసదికాని నిశ్చయింపఁజాలము. మన జ్ఞానరూపములను వస్తువులతోఁ బోల్పఁజాలము; ఏలన వస్తువులు జ్ఞానమునకు బాహ్యములైయున్నవి. మనకుఁ బ్రత్యక్షముగాఁ దెలిసినది విజ్ఞానమొకటే; దానిని వస్తువుతోఁ బోల్పలేము; ఏలన సాదృశ్యమునకు రెండువస్తువులుండవలెను; మనకొకటేయున్నది. ఒకవైపునభావమును, వేఱొకవైపున వస్తువునుబోల్చున దేదైననున్నచో నది విజ్ఞానమే; ౧. కాని యట్టి విజ్ఞానములో నంతర్గతములై వస్తుభావములు రెండునుండియుండవలెను.

సత్యమనగా భావములకు వాస్తవికజగత్తుతో సారూప్యమైనచో, సత్యమనగా విజ్ఞానమునకు బాహ్యమైనదని నిర్వ

(౧) విజ్ఞానము వస్తులోకము వేరగువస్తువులని అలెగ్జాండరు పండితుఁడు భావించెను. ఈరెంటిసంబంధము సమకాలవర్తిత్వము, అవి వేరైనను రెండును సమీపములైయుండుట తటస్థించును కాని యీ విజ్ఞానస్వరూప మెట్టిది ? విజ్ఞానమనగా వస్తుజ్ఞానమే. దానియందు లేనిదానినది యెన్నడును జెప్పఁజాలదు.

చింపఁబడినచో, ననగా విజ్ఞానమునలేనిది, విజ్ఞానమునందుండఁ జాలనిది, విజ్ఞానమయము కానిదియన్నచో, సత్యాన్వేషణము వ్యర్థప్రయాసమే. విజ్ఞానమన్వేషించు లక్ష్యమెన్నటికి సిద్ధించదు; అంతేకాదు, ఆలక్ష్యమునుగూర్చి యెట్టియభిప్రాయమునుగలిగియుండుటకును వీలుండదు. విజ్ఞానగమ్యము, అనగా సత్యసాక్షాత్కారము దుస్సాధ్యమనునిర్ణయమే నైయాయికునెదుర్కొనును. పరిమితమానసమునకు విజ్ఞానపరమావధి సాధ్యముకానిదని యాతఁడు భావించును. అప్పుడు మనము భావములకు వ్యవహారసిద్ధిగలదను నల్పసంతుష్టితో నూరకుండ వలసివచ్చును. వ్యావహారికకార్యదక్షతలేక ప్రయోజనము మనకు దానియందువిశ్వాసమును గలుగఁజేయును. కాని భావములకు వ్యవహారసిద్ధియుండుటకుఁ గారణము భావములు యథార్థజగద్రూపములను న్యాయసిద్ధాంతమునకిది చెల్లదు. [1] ఇదేవిధమైన యథార్థపరీక్షాపద్ధతి నంగీకరించిన బౌద్ధతార్కికులు భిన్ననిర్ణయములను బ్రకటించిరి. బౌద్ధనిర్ణయము లెక్కువ తర్కయుక్తములైనవని చెప్పవలసియున్నది. ఇచట సత్యవిషయము జ్ఞానవస్తుసారూప్యము కాదు;అనుభవముచేఁ బరీక్షింపఁబడవలెను. [2] భావములు ప్రవృత్తిచోదకములు; మన మట్టి ప్రవృత్తివలన వాంఛితార్థసిద్ధిఁ బొందినచో, నవి యథార్థము

(1) పోల్బ్ బోయిడ్: "శాస్త్రమునకొక విషయముయొక్క ఆంతర్యరూపమేమనునది ముఖ్యముకాదు; అది నియతకార్యసిద్ధి సాధనమగుటయే ముఖ్యము." (శాస్త్రీయవిజ్ఞానము పు॥ 39)

(2) న్యాయబిందువు. పు॥ 103; న్యాయబిందు టీక పు॥ 5

లని నిర్ణయింపవచ్చును. మనస్స్వప్నము లయథార్థములని వక్కాణింపఁబడినవి; ఏలన వానిపైనాధారపడిన వ్యాపారములు విఫలమగుచున్నవి. మనము స్వప్నమువలన నొక పొలమునుదర్శించి, యొక నిక్షేపమునుగాంచినచో, నట్టిస్వప్నము నిజమేయగును; స్వప్నభావము వాస్తవికతాసారూప్యమును గలిగియున్నను లేకున్ననిబ్బందిలేదు. అందుచే సత్యంతాధారయుక్తము, నతినిశ్చితమునైన జ్ఞానమునకు దోషావకాశమున్నది. లేశమాత్రదోషావకాశమైనలేని యాధారముగల విశ్వాసమేదియునులేదు. ఈవ్యావహారిక ప్రయోజన పరీక్షాపద్ధతిపై నాధారపడి యొకవిధముగా జీవయాత్రచేయవచ్చును, గాని, దానివలన బూర్ణసంతృప్తి యెన్నటికినిగలుగదు. ఒకనికిఁ దృప్తినిచ్చున దింకొకనికీయకపోవచ్చును. మనకుఁ గావలసినది సత్యస్వరూపమునుగూర్చిన తర్కనిశ్చయము; అది దీనివలన లభింపదు. బౌద్ధులవిజ్ఞానమునుండి మనరక్షణకై కంకణముధరించినన్యాయము సత్యమునుగూర్చి యెక్కుడుతృప్తికరమైన మార్గమును మనకుఁ జూపలేకపోయెను. బాహ్యజగత్తునుగూర్చిన మనజ్ఞానవిషయమున కనుకూలమగు నాధారమును న్యాయముచూపఁజాలనందున నది తన ప్రాథమికప్రతిపాదనములకుఁ దిరిగివచ్చి, జ్ఞానవిషయపరిశీలనములోని యంశములననుసరించి, తన భావములను పునఃపరిశీలనముచేయవసియున్నది.

నేనును నీవును గుర్తించినను గుర్తించకున్నను, వస్త్వస్తిత్వము సత్యమనియు, నవి మనము గుర్తించుటతో నుండుట

కారంభించుటలేదనియుఁ జెప్పుట యుక్తముగానే తోఁచునుగాని, వాస్తవిక జగదస్తిత్వము మన యనుభవమునకుఁ బూర్తిగా వేరైనదని చెప్పఁజాలము. జ్ఞానమునకును, జ్ఞానవిషయమునకును గల సంబంధము స్వరూప సంబంధమని న్యాయము చెప్పుచున్నది. తెలియఁబడిన వస్తువు జ్ఞానప్రవృత్తిని నిర్ణయించును. జ్ఞానమనగా నొక వస్తుజ్ఞానము.(౧) మధుసూదనసరస్వతి(౨) ఉదయనుని వాక్యము లిట్లుదాహరించెను. "జ్ఞానక్రియలు స్వయముగా రూపరహితములు; వస్తువులే రూపనిర్ణయము చేయునవి. అనగా వస్తువులే జ్ఞానాకృతిని గల్పించును." జ్ఞానక్రియలన్నియు నొకలక్షణమును విశేషణముగాఁ గలిగియుండును. "ఇదియొక సిరాబుడ్డి" మున్నగునవి. తెలియఁబడిన వస్తువు పూర్తిగా జ్ఞానవ్యాపారమునకు వేరైనదైనచో నప్పుడు సత్యమును మనము సారూప్యమువలననే గ్రహించవలెను. కాని దాని స్వరూపము జ్ఞానవృత్తిలోనిదే యనియు, జ్ఞానమమాత్రము వస్తు యథాస్థితికి వేరైనదనియుఁ జెప్పఁబడెను. ఈ భావము ననుసరించి, జ్ఞానమువలన వస్తూత్పత్తిలేదు. జ్ఞానమునకు వస్తుసారూప్యమునులేదు; జ్ఞానము వస్తువులను గ్రహించును. కావున వస్తువు జ్ఞానసీమావధుల కవ్వలనేయుండుననుట తప్పు. తెలియఁగలదేమన ద్రష్ట మనస్సులో వస్తుకార్యమో, ప్రతిరూపమో ప్రకాశించును. మనము దర్శించినను, భావించినను,స్మరించినను, మనము దర్శించునది, భావించునది, స్మరించు

---

(౧) న్యాయభాష్యము॥ ౪. ౨. ౨౯.
(౨) అద్వైతసిద్ధి॥ ౧ అ. ౨౦.

నదియు నొక వస్తుస్వరూపమే; అది జ్ఞానవ్యాపారమున కితరమైనది. ద్రష్టృదృశ్యములు వేరను భావమునకును, యథార్థ జగత్తును మనము ప్రత్యక్షముగా నెఱుఁగుదుమను సిద్ధాంతము నకును న్యాయదర్శనములో సమన్వయము లేదు. తెలియు ద్రష్ట కును, దెలియఁబడు వస్తువునకును మధ్యమందు నిరోధించునదే మియును లేదు. ద్రష్టృదృశ్యములు రెండు నభేదములుగాఁ గలిసి యున్నవి. ఒకటి రెండవది కాఁజాలదు. ద్రష్టయొక్క మనః కల్పిత రూపములే వస్తువులను విజ్ఞానవాదమును నిరసించుటలో న్యాయము యుక్తముగానేయున్నది. ద్రష్టయొక్క జ్ఞానవ్యాపా రముచే దృశ్య ముదయించుటలేదు. సర్వసామాన్య సంబంధ ములు కూడ ద్రష్టయొక్క సృష్టికాక యథార్థజగత్తులోనివే యని చెప్పఁబడెను. ఇంద్రియవిషయము లన్యోన్యసంబంధ శూన్య రేణువులవలె గోచరించుటలేదు; అవి కొన్ని గుణములను లక్షణములను బ్రదర్శించుచున్నవి. అనంతరన్యాయము ననుస రించి, సామాన్యములేక సర్వసమానలక్షణ మింద్రియములతో సంబంధములేని అలౌకికమగు మానసికవ్యాపారమువలనఁ దెలి యుచున్నది. మన యనుభవ జ్ఞానరాశిలోఁ జాలభాగ మిట్టిదే. జగత్తు తన్నుఁ దెలిసికొమ్మని మన కుద్రేకము కలిగించుచున్న దని నైయాయికుఁడంగీకరించినాఁడు. మన యనుభవము నుత్సహింపఁజేయునది లోకముకాని ద్రష్టకాదు. యథార్థజగత్తు మూలములో ద్రష్టృదృశ్యభేదమును గలిగియుండలేదు. అవిభాజ్యమైన జగత్తే సర్వవిజ్ఞాన మూలము. మనము దానిని దెలియు వ్యాపారములో నాత్మలు వేరు, జగత్తు వేరు నని వస్తు

విభాగము చేయుచున్నాము. మన భావకల్పనములు జీవిత
ములో ననేకప్రయోజనములను గలిగియున్నమాట వాస్తవమే
కాని, మన జ్ఞానసిద్ధాంతమున కవసరమగు యథార్థజగత్తు
మూలభూతమైన చైతన్యరూపము. జ్ఞానముయొక్క స్వరూప
స్వభావములను గూర్చిన పరిశోధనమువలన నీ చైతన్యము విశ్వ
మయమని తెలియఁగలదు. సర్వవస్తువులకుఁ గారణము నాధా
రము నదియే. అదియొకవిధమగు భౌతికరూపమని తలఁచుట
సమంజసముగా నేరదు. అదియొక సముచ్చయ పదార్థముకాదు.
జగత్తు పదార్థయుక్తముగా నోపును. దానిని ద్రష్టృదృశ్యవిభా
గము చేయుట మన వ్యవహారప్రయోజన సిద్ధికొఱకే. కాని
మూలరూపమైన యథార్థజగత్తు పూర్తిగా నవిభక్తము. దానిని
గూర్చిన మన విజ్ఞానములో నీ విభాగము లుదయించును.
దాని స్వరూపమును బుద్ధిశక్తిచేఁ దెలిసికొన యత్నించునపుడు
బుద్ధిశక్తిసహజమగు విభాగవిధానము తప్పదు. కాని యే
జగత్తునుగూర్చి మన భావములు చెప్పునో దానికి మన విభాగ
విధానము లవసరములేదు. అందుచే నేకమై యవిభక్తమైన
సత్యము శుద్ధచైతన్యమే. దీనిని నైయాయికుఁడు విడిచి, వ్యక్తి
వస్తువిభాగ నానాత్వమును బ్రతిపాదించినాఁడు.

యథార్థస్వరూప మేకమగు చైతన్యమైనను, దార్కికులు
కోరు సత్యస్వరూపము దీనికి భిన్నమైనది; ఏలనఁ దర్కమునకు
ద్రష్టృదృశ్యభేదము సహజమైన దగుటచే, వ్యక్తి వస్తురూపమైన
దగుటచే, వ్యక్తి వస్తురూపమైన నానాత్వమునుండి యేకత్వమును
స్థాపించుట వలనఁగాని వారికిఁ దృప్తియుండదు. న్యాయము

సారూప్యవాదమున కనుగుణమైనను, సమవాయ సిద్ధాంతము మిక్కిలి యుక్తమైనదని గ దీని ననుసరించి జ్ఞానరూపములన్నియు నొక పూర్ణములోని యంశము లనియుఁ బ్రత్యంశమున కుచితస్థానమాపూర్ణములోఁ గలదనియు నంతకు మించిన వ్యాపారమేదియు దానికి లేదనియుఁ జెప్పెను. ఏప్రమాణము యొక్క యాథార్థ్యమైన నితర ప్రమాణములే ఋజువుచేయునని చెప్పఁబడెను.౧. భిన్నజ్ఞానరూపము లన్యోన్యసంబంధయుక్తములు, జ్ఞాన మవశ్యశక్తిగలది, స్వప్నగతులు నున్మాదులుపొందు సంతుష్టి యుక్తమైనది గాదనియు,మనకుఁ ప్రమాణమారోగ్యవంతుఁడై సహజలక్షణ సంపన్నుఁడైన వ్యక్తియొక్క యనుభవమే యని నైయాయికుఁ డుద్భోదించి నపుడాతఁడు తన సారూప్య సిద్ధాంతమునకుఁ దిలోదకముల నిచ్చినాఁడు. సహజలక్షణ సంపన్నుఁడైన వ్యక్తి, యధిక సంఖ్యాకులైన జనులకుఁ జెందఁడు, ఈదృష్టి ననుసరించి, కొన్ని భ్రాంతిమయజ్ఞానరూపములు సహజలక్షణములలోఁ జేరును, సంఘము యథార్థానుభవములకంటె భావకల్పనముల కెక్కుడు ప్రాముఖ్యము

---

(౧) మనమొక వస్తువును జూచి, దాని యాథార్థ్యము ననుమానము వలనను, దాని యందున్న వివిధాంశము లనఁగా నింద్రియములు, వస్తువులు, రెంటి సంయోగము, తత్ఫలితమైన జ్ఞానక్రియలవలనను స్థాపింతుము. బాహ్యములైన యొక జాతివేదనలను స్వీకరించునదే యింద్రియమని యనుమానముచే గ్రహింతుము; యింద్రియదర్శనము వలన వస్త్వస్తిత్వము నిరూపితము; భేదములను జూడకుండుటవలన సంయోగము స్థాపితమగును, ఆత్మ మనస్సంయోగము వలనను, జ్ఞానసంపర్కము వలనను, నీ ప్రవృత్తి ఫలితముగు జ్ఞానమును బొందును. (న్యా.భా.౨.౧.౧౯.)

నిచ్చును. మన యనుభవముల నితరుల యనుభవములతోఁ బోల్చుట వలన వ్యావహారికసిద్ధి కనుకూలమగు నిశ్చయజ్ఞానము మనకు లభించును మనము చూచినది, యితరులు చూచినది, భిన్న దేశకాలములలోఁ జూచిన యెడల నది యథార్థమైనది కావచ్చును. మన యనుభవము లన్నియు శాస్త్రనియమాను గుణములై యుండవలెను. సూర్యుఁడాకాశమునఁ బయనించుచున్నట్లు మనము చూచినను, భూమియే సూర్యుని చుట్టును దిరుగుచున్నది కాని సూర్యుఁడు కదలుట లేదని శాస్త్రము చెప్పు చున్నది. అపరిణతములు సమన్వయ శూన్యములునైన యనుభవములను, బరిణతములు,సమన్వయసిద్ధములునైన యనుభవములతోఁ బోల్చి పరీక్షించవలెను. పరిణతానుభవమే ప్రామాణ్యమును సూచించును. వస్తువుమీఁదఁగంటె, దేశకాలాత్మకమైన వ్యావహారిక రంగమున కానుగుణ్యముపై నధికముగా సత్యమాధారపడును. యథార్థ జగన్నిర్మాణవిధానము,సత్యము నకాశ్రియమిచ్చునదిగా నుండవలెను, దేశకాలవ్యవస్థ అవిచ్ఛిన్నమైనదని భావింపఁబడినది. ప్రయోజనవాదులననుసరించి నైయాయికుఁడు జగత్తునుగూర్చిన మనభావములు వ్యవహార క్రియాను గుణములని యంగీకరింపవలెను. ఒకవస్తువును గూర్చిన జ్ఞానము ప్రస్తుతావసరముల కనుకూలించునదే. నిత్యజీవితములో వస్తుమూలభావములు మనకవసరము లేదు; వాని ప్రస్తుతార్థమే మనకు వలయునది. అందరకును శిలలు కాఠిన్యమును, నిప్పు వేడిమినే చూపు ననగా నీ వస్తువులెల్లప్పుడొకే యనుభవము నిచ్చినవని యర్థము. వ్యవహారసిద్ధమగు సారూప్యతయే నైయాయికుని

యథార్థరూపము. ఈప్రమాణముననుసరించి, మానవులందరకుఁ జాతులకు గల సామాన్యములగు భ్రాంతిభావములు, యథార్థములగును. ఈప్రమాణము భూతభవిష్యద్విషయములకుఁ జెల్లదు. మన సత్యాంశములు నిత్యములు కాకున్నను నన్నియు సమానమగు విలువగలవికావు. ప్రపంచము నొక పూర్ణవస్తువుగా గ్రహించు ముఖ్యమైన తార్కికాశయమును సంతృప్తిచేయు నదుత్తమ సత్యము. ఏపరమానుభవము యథార్థప్రపంచము నొక పూర్ణవస్తువుగా గ్రహించి, యందు వ్యక్తులకు లోకమునకు 'సమస్థానము చూపునో యాయనుభవమే సత్యప్రమాణము. దీని భావమనేకులట్టియనుభవమును బొందిరని కాదు; తార్కికదృష్టి కలవాఁడట్టి యనుభవము వలన సత్యమును దర్శించఁగలఁడని యే తాత్పర్యము. జనసామాన్యభావము సంఖ్యాపరిగణనముచేఁ దెలియునది కాదు.(౧) అధిక సంఖ్యగల జనులు ప్రపంచనానాత్వమును విశ్వసించుటచే నట్టి విశ్వాసము వలని వ్యావహారికప్రయోజనసిద్ధినే తెల్పునుగాని యింకేమియుఁ

---

(౧) పోల్చు: ఒక యంధుఁడు, యుక్త లక్షణములుగల సామాన్య మానవునికి లభించు నేత్రేంద్రియ వికాసమున కవకాశమును గోల్పోయెనను విషయమును, మన మధిక సంఖ్యాకులంధులు కారను విషయము వలన గ్రహింపఁగలమా? హఠాత్తుగాఁ దనకు దృష్టిలాభము గలిగిన ప్రథమాంధుఁడు కాంతి యున్నమాట నిజమని వక్కాణించుట కధికారమున్నది. మానవజాతిలో, నాత్మ జ్ఞాననేత్రములు తెరవఁబడినవారి సంఖ్య అతిస్వల్పము, కాని జ్ఞాననేత్రహీనుల సంఖ్య అత్యధికమైన దైనను, కాంతి లేదనుటకు సాక్ష్యముగా వారిసంఖ్య నుదాహరింపరాదు." (చూడు. రాధాకృష్ణుని ఫిలాసఫీ ఆఫ్ ది ఉపనిషత్సునకుఁ దొలిపలుకు. రవీంద్రనాథ టాగూరు)

దెలుపదు. సత్యాసత్య సమస్య జనుల సంఖ్యాబలముచే నిశ్చయముకాఁజాలదు, అధికసంఖ్యాకులకు పచ్చకామెర్ల దోషము పట్టుటచే సత్యస్వరూపము మారదు. అనుభవమహాసాగర గర్భమును సమగ్రపరిశీలన మొనర్చినవారి కేసత్యముద్యోతకమగును. నైయాయికుఁ డార్షజ్ఞానము ప్రమాణమే యని యంగీకరించును. మన యనుభవములను మహాపురుషుల యనుభవము ననుసరించి చూచుకొమ్మని యాతఁడుపదేశించినాఁడు, శ్రేయ స్సౌందర్యముల వలెనే సత్యమును వ్యక్త్యనుభవ సాధ్యమైనది; అనగా నింకను మన యనుభవములోనికి రాక, క్రిమోన్నత పూర్ణానుభవసాధ్యమై, మానవ మానసమున కావిష్కృతమగుటకు వేఁచియున్నదే సత్యము, మనము సత్యమును నిర్మింపము; కనుగొందుము. కాని నైయాయికుఁడు పెక్కుసారులు మనస్తత్త్వజ్ఞుని భావములోనికిఁ బతితుఁడై, జీవులును జడపదార్థములును గలిసి జ్ఞానోత్పత్తి హేతువులగునని వాదించినాఁడు. మనకుఁ బ్రియోజన సిద్ధినిచ్చి వ్యావహారికజ్ఞానము న్యాయము ప్రతిపాదించిన రీతిని ద్రష్టృదృశ్యములకు మూలమందు విభాగమును స్థిరపరుపదు. దానియర్థ మేమనగా మన స్వభావమందును, దానికి దృప్తికలుగు నవకాశము నందును మనకుఁగల విశ్వాసమునే సూచించును. మానవ ప్రవృత్త్యవసరములకు జగమను గుణమై యున్నదనుట యథార్థజగత్తువకు రూపద్వయమైన మానవ మానసములు, వస్తువులు నన్యోన్యసంబంధయుక్తములై యున్నవని సూచించును. సూలదృష్టి గోచరమగు నానాత్వము, సంబంధరహిత వస్తుత్వము పరమసత్యము గాదు. బాహ్య

సంబంధము గలిగిన రెండు యథార్థస్వరూపములను జెప్పు సిద్ధాంతమేక యథార్థజగత్సిద్ధాంతమునకుఁ దావీయవలెను.

సర్వవిజ్ఞానమును వ్యవహారప్రయోజనాత్మకము నుపకరణ రూపమునగుటచే, (దర్క—సిద్ధమగు సత్యమునట్టిదేయని నైయాయికుఁ డంగీకరింపక తప్పదు. తర్క—నిశ్చితమగు సత్యము,యథార్థ జగదాకృపమునుగూర్చి పరస్పరసంబంధమునుగలిగిన జీవులు వస్తువులుగల వ్యవస్థగాఁ దలఁపబడినకారణముచే నిది వ్యవహార ప్రయోజన సంబంధముగలదిమాత్రమే యగుచున్నది; కాని, సత్యము లైన నానావసుజాలములతో నిండియుండునదే జగత్తను భావముకంటె నిది యధికసంతృప్తికరమైనది. యథార్థజగత్స్వరూపమును భావకల్పనముచే దెలియవీలగు సత్యముగా నిశ్చయింపఁబడెను. మన నిర్ణయానుమానములు పూర్ణత నాసించును. ఈసత్యసంగ్రహ ప్రయత్నమునందుఁ గలిగిన జయాపజయముల భిన్నదశలననుసరించి, వీనికి జ్ఞానము నందుచితస్థానములుండును. వాస్తవికజగత్తులో వ్యక్తియొక యల్పాంశము; మఱొకయల్పాంశమగు వస్తువును విడదీసి తెలిసికొనుటకు యత్నించుచుండుటచేఁ దర్క—సిద్ధమైన సత్యమంతయు వ్యావహారికమే;తర్క—దృక్పథములో నిలిచియున్నంత కాలము జగత్తును సస్వరూపములోఁ జూచి దెలిసికొనుట దుస్తరమైనదే. మనవిజ్ఞానము విభజించి వేరుచేయుస్వభావము గలదగుటచే మనము ప్రయోజనవాదమునే యుపయోగింపక తప్పదు. అత్యంతవిశాలమైన విజ్ఞానమును, తత్కర్తను విడిచిపెట్టును; నిజముగా నాకర్తయు నందొకయంశమే. అందుచే

జ్ఞానమంతయు యథార్థరూపమునుగూర్చిన భావకల్పనమే. పరమసత్యమునుగూర్చిన పరిపూర్ణభావకల్పనము. ౧.

ప్రత్యక్షమును న్యాయము విభాగించిన విధానమును, స్వరూపసంబంధ సిద్ధాంతమును మన జ్ఞానమునందు వాస్తవికత యిమిడియున్నదని చెప్పును. దర్శనము సవికల్పకము, నిర్వికల్పకము నను భేదముచే మన జ్ఞానము మన యవసరోచితమైన వ్యావహారిక జ్ఞానమని స్పష్టమగును. కొన్నిదశలలో జగత్తును గూర్చి మనకు స్థూలపరిచయమును,కొన్నిదశలలో దాని గాంభీర్యము నెఱిగిన సూక్ష్మపరిచయమును గలుగును. జీవితావసరసిద్ధి నొసఁగు క్రియాసామర్థ్యము సత్యమునకుఁ బ్రామాణ్యమని నిశ్చయించుటచే మన సత్యజ్ఞానము మన దృక్పథముల ననుసరించి పరిమితమైనదని తెలియుచున్నది. మన తత్త్వశాస్త్రావసరముల ననుసరించి సంబంధములేని రెండురకముల రూపములతోఁ గూడినదే ప్రపంచమని విభాగించుట యుక్తమే కావచ్చునుగాని, మనము తర్కసీమ కరుదెంచినపుడు ద్వైతభావము నతిక్రమింపవలసియుండును. మేము చూపినట్లె, న్యాయదర్శనము భావించిన సమవాయసూత్రము ననుసరించి సత్యమును బ్రకటించుటయే తర్కశాస్త్రమున కుచితమగును. ఈవ్యావహా

(౧) బ్రాడ్లే: "తుదకుఁ బ్రపంచ మనిత్యదృశ్యమేయగుట నిజమైనచో నట్టి ప్రపంచమహత్త్వ మఖండమైనదగును. ఏలన నది పరిపూర్ణమైన యేకొక దివ్యతేజస్సుయొక్క ప్రతిబింబమని దర్శింతము. అట్టిదికాక, లక్షణశూన్యము లైన యణువులనో, భావకల్పనములనో మఱుగుపరచు తెరవంటిదే యైనచో నది తప్పక మోసమేయగును" లాజిక్కు వాల్యుము ౨ పు. ౫౯౧.

రేకసిద్ధాంతమునకు ఫలిత మేమనగా దర్కము కల్పించిన నానావస్తుజాలము సంబంధయుక్తమైన యొక సముచ్ఛయరూప భావము పూర్ణసత్యము కాజాలదు. పూర్ణపరమసత్య స్వరూపమును గూర్చిన సమస్యను బరిష్కరింప న్యాయదర్శనము పూనుకొనలేదు. కాని న్యాయము ప్రకటించిన జ్ఞానసిద్ధాంతమును లోపరహిత మొనర్చినచో, ద్రష్టృదృశ్య భేదములు నిజముగా విజ్ఞానములోనివనియు, నంతకుమించి మన భావము లున్నతిసందఁజాలవనియు స్పష్టమగును.

౨౧—ప్రకృతిప్రపంచము.

న్యాయదర్శనము వైశేషికతత్త్వము నంగీకరించి, భౌతిక ప్రపంచము, నిత్యములు, కారణరహితములు, పరివర్తనశూన్యములు, మన భావములతో నిమిత్తములేని స్వతంత్రాస్తిత్వము గల యణువులచేఁ గల్పింపఁబడినదని నమ్మెను. న్యాయశాస్త్రము విశ్వసించు భౌతికపదార్థమును గూర్చిన భావము లించుమించుగా వైశేషికవాదుల భావములే.

కాని తన యీ సిద్ధాంతమునకు వ్యతిరేకవాదు లొసఁగిన యాక్షేపణముల కెట్టి సమాధానములను న్యాయ మొసఁగినదో చూచుటలో నుల్లాసము జనింపకపోదు. కాలసమస్య కొన్ని విచిత్రములగు కష్టములను బ్రదర్శించును. కొందరు నైయాయికులు కాల మొకవిధమగు ననుభవమనియు, దర్శింపఁబడిన వస్తువులయొక్క లక్షణముగా నది గోచరించుననియుఁ దలఁచిరి. శిఖామణి గ్రంథకర్తయైన రామకృష్ణాధ్వరి, మనము వస్తువులను వర్తమానములోఁ జూచుచుంటిమి కావునఁ

గాలమును దర్శింపఁబడినట్లేయని చెప్పినాఁడు. ప్రస్తుతము మన యెదుటనున్న ఘటమువలనఁ బ్రస్తుతకాలము కూడ నీ దర్శనమందున్న దన్నమాటయే. ప్రతివస్తువు కాలమునందున్నట్లు చూడఁబడినను, కాలముమాత్ర మెన్నఁడును జూడఁబడదు.(౧) కాలసంబంధములు వస్తుసంబంధములపై నాధారపడియున్నవి. గతాగతములు గాని, మాంద్యవేగములుఁగాని విషయవ్యాపారములకు వేఱైయుండఁజాలవు. కాలము వస్తుగుణముగా దర్శింపఁబడును గావున నది యథార్థద్రవ్యమే యగును.(౨)

భూతభవిష్యత్తులతో సంబంధించని వర్తమానకాలమను నది లేదనిచెప్పు మాధ్యమికసిద్ధాంతమును వాత్స్యాయనుఁడు పరీక్షించినాఁడు.(౩) వర్తమానమునకుఁ బూర్వమైనది భూతము పరమైనది భవిష్యత్తునని చెప్పఁబడెను. కావున భూతభవిష్యత్తులతో నిమిత్తము లేకుండ వర్తమానకాలము వేరుగాలేదు. దేశకాలసంబంధములనుగూర్చి పొరపడుటవలన నిట్టి దురభిప్రాయము కలిగినదని వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పినాఁడు. ఒక వస్తువు పతితమైనపు డావస్తువు కొంతదూరము జరిగినకాలమునకు, నింకను జరుగవలసినకాలమునకును మధ్యమందుఁ గొంత కాలమున్నది. ఇదియే వర్తమానమని చెప్పవచ్చును. గతమయిన దేశము భూతకాలమును, గంతవ్యమయిన దేశము భవిషత్కాలమును, దెల్పును. ఈరెండునుగాక మూఁడవ

(౧) న్యాయమంజరి పు. ౧౩౬.

(౨) ,, ,, పు. ౧౩౭.

(౩) న్యా. భా. ౨. ౧. ౩౯; ౨. ౧. ౪౩.

స్థానము వర్తమానమునకు లేదు. ౪. కాని వాత్స్యాయనుఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు: "కాలము దేశరూపమునఁగాక క్రియారూపమున గోచరించును." ఒకవస్తు పతనము పూర్తియైనవెనుక మనకు భూతకాలభావము జనించును. ... అట్టిక్రియయే ముందుజరుగఁబోవునపుడు భవిష్యత్కాలభావ ముదయించును. ఆవస్తువుయొక్క క్రియ జరుగుచుండగాఁ జూడఁబడిన కాలము వర్తమానము. ఇట్టిసందర్భములలో, జరుగుచున్న కార్యమును జూడనివ్యక్తికి జరిగినది జరుగఁబోవునది చూచుట యెట్లు సాధ్యపడును? గతించినట్టియు రానున్నట్టియుఁ గాలములలో వస్తువు క్రియాశూన్యము. వస్తువు పతనమగుచున్న కాలము లందు వస్తుక్రియ మనము ప్రత్యక్షముగాఁ జూడఁగలము. అందుచే వర్తమానకాలము వస్తువునకును వస్తువ్యాపారమునకుఁ గల సంబంధమును జూపును; కావున నీ వర్తమానకాలముపై నాధారపడియే భూతభవిష్యత్కాల భావములను మనమూహింపఁగలము. వర్తమానములేకున్నచో మిగిలినరెండు నుండుటకే యవకాశములేదు." ౧. మఱియుఁ గాలములోనున్న వస్తువులనుగూర్చియే వానిని దర్శించుటజరుగును. అందుచే వర్తమానము శూన్యముకాదు; దానికిఁ గొంతపరిమాణ మున్నది; అది కొంత దళసరిగల యిటుకవంటిది.౨.

(౪) న్యా. భా. ౨. ౧. ౩౯.

(౧) న్యా. భా. ౨. ౧. ౪౦

(౨) వైట్ హెడ్. ది ప్రిన్సిపుల్ ఆఫ్ రెలెటివిటీ. పు ౭.

పరిపంచోత్పత్తి స్వభావములను గూర్చిన కొన్ని సిద్ధాంతములను వాత్స్యాయనుఁడు విమర్శించినాఁడు.3. క్షణిక వాదము నాతఁడు ఖండించి, యొక వస్తువొక క్షణములోనే పోయి యింకొకటి వచ్చుననుట కాధారము లేదనియు, వస్తూత్పత్తికి వస్తువిరతికి నొకసంయోగ సూత్రముండవలెననియుఁ జెప్పినాఁడు, క్షణకాలదృశ్యము లున్నచోట వానిని మన మంగీకరింప వచ్చునుగాని, లేనిచోట ననగా శిలలు మున్నగు వానియందు క్షణికత్వము నంగీకరింపఁ జాలము.౪. వస్తువుల పరంపరాస్తిత్వము వాని యవిచ్ఛిన్నతనుగూడ సూచించును.అంతయు నభావమను వాదము నాతఁడు ఖండించినాఁడు. అంతయు నభావమైనచో వస్తుసముచ్చయము లుండవని యాతఁడు వాదించినాఁడు.౧. వస్తువులన్నియు నన్యోన్యాధారభూతములనియుఁ జెప్పఁజాలము. దీర్ఘము, హ్రస్వమునైన వన్యోన్యాధారభూతములైన వైనచో విడిగా నేదియు స్థాపితము కాదు. ఇందేదియో యొకటైనను స్వయంస్థితిలేని దైనచో వానికిఁ బరస్పరసంబంధమును నిరూపింపఁ జాలము.౨. వస్తువుల యుత్పత్తి వినాశముల వలన వాని యుని

---

(3) న్యా. భా. ౪. ౨. ౩౧-౩౩; ౪. ౨. ౨౬-౨౭.
(౪) న్యా. భా. ౩. ౨. ౧౧; ౩. ౨. ౧౨-౧౩.
(౧) న్యా.భా. ౪.౧.౩౭-౪౦;మఱియుఁ జూడు.౪-౨,౨౬-౨౭,౩౧-౩౩.
(౨) "వస్తువులకు విశిష్టవ్యక్తిత్వము లేనిచో రెండు సమానాణువులకుఁ గాని రెండు సమానపరిమాణమములు గల వస్తువులకుఁ గాని భేదవు పొట్టి లక్షణములున్నట్లు మనకేల గోచరింపవు ?...... మనము రెండు వస్తువులను జూచినప్పుడొక దానికంటె నొకదాని యాధిక్యమును దర్శించుటకు వీలగుటయే ఆపేక్షా లక్షణము." (న్యా.భా. ౪.౧.౪౦)

త్వతాసిద్ధాంతము నిశ్చితమైనది. అణ్వాకాశ దేశ కాలములు, వాని లక్షణములు గొన్నియు నుత్పత్తి నాశనములు లేనివని నైయాయికుని వాదము.3. సకలవస్తువులు నిత్యములను భావమును దోషయుక్తమే; ఏలనఁ గొన్ని వస్తువుల యుత్పత్తి నాశనము లను మనము చూచుచున్నారము, సముచ్చయాత్మక ద్రవ్యములు కూడ నుదయించి నశించుచున్నవి.౪. వాత్స్యాయనుఁడు సర్వపృథక్త్వవాదమునుగూడఁ బరిశీలించినాఁడు.౫. భిన్నపూర్ణము కేవల తదంశాసముచ్చయము కాదనియు, బూర్ణము నందలి భిన్నాంశములు పూర్ణముతో సమవాయసంబంధమును గలిగి యున్న వనియు నైయాయికుఁడు చెప్పెను. పూర్ణమనగాఁ దదంశా సముచ్చయమే యను బౌద్ధవాదమును వాత్స్యాయనుఁడు ఖండించి, యట్టి సంబంధము మిథ్యయని చెప్పినాఁడు.౭.

ప్రపంచ మభావజము కాఁజాలదు. అభావవాదులు చెప్పున దేమనగాఁ గారణము నశించినఁగాని కార్యముదయించదని, మొలకజనించుటకుఁ బూర్వము బీజము నశించును. వాత్స్యాయనుఁడు దీనిని ఖండించినాఁడు, కారణము నశించినచోఁ

---

(3) న్యా.భా. ౪.౧.౨౫-౨౮.

(౪) న్యా.భా. ౪.౧.౨౯-33.

(౫) న్యా.భా. ౪.౧.3౪-3౬.

(౬) క్రీ. వెనుకనించు మించు 9-వ శతాబ్దాంతమున జీవించిన బౌద్ధాశోక కృతమగు 'అవయవనిరాకరణ' మను జూడుడు.

(౭) సాంఖ్యైకాంతవాదమును గూర్చి వాత్స్యాయనుఁ డిచ్చిన వివరణము విశదముగాలేదు. అదిబహుశః పైథాగరస్ సంఖ్యాసిద్ధాంతము వంటిది కావచ్చును.

గార్యముదయింపఁ జాలదు, బీజనాశనమైన వెనుక నంకురోదయ మగుచో, మన మొక బీజమును ధూళిగాఁజేసిన వెంటనే మొలక పుట్టవలెను, కాని నిజముగా జరుగున దేమన, బీజము బద్దలై యందలి భాగములొక నూత్నాకృతిని దాల్చిన వెనుక మొలక జనించుచున్నది. కావున మొలక, అభావమునుండి కాక, బీజాంశ ముల నూత్ననిర్మాణమునుండి, జనించుచున్నది.౧. నిమిత్త ధర్మమును నిరసించుట సర్వానుభవ విరుద్ధమైనది.౨.

౨౨—జీవాత్మ - తద్గమ్యస్థానము.

న్యాయదర్శనము ననుసరించి, జగత్తులోఁ గొన్ని ద్రవ్య ములుకాని వున్నవి. జ్ఞానక్రియలు, కామములు, ద్వేషములు, సంకల్పములు, సుఖదుఃఖానుభవములు3. ఈ విజ్ఞానరూపము లన్నియు ననిత్యములు; వీనిని ద్రవ్యములతోఁ బోల్చరాదు. అవి 'ఆత్మ' యను ద్రవ్యగుణములు.

'ఆత్మ' యథార్థమైన ద్రవ్యము; దాని గుణములే కామ ద్వేష సంకల్ప సుఖదుఃఖాది జ్ఞానములు. సాధారణముగా నైయాయికుఁ డాత్మాస్తిత్వము ననుమానముచే స్థాపించి, శబ్ద ప్రమాణముచే దానిని స్థిరపరచును.౪. ఆత్మాస్తిత్వమును ప్రత్యక్షముగాఁ గూడఁ దెలియ సాధ్యమని యుద్ద్యోతకరుఁడు

---

(౧) న్యా. భా॥ ౪, ౧, ౧౪-౧౮.

(౨) న్యా భా॥ ౪, ౧, ౨౨-౨౪.

(3) సుఖదుఃఖములు, రాగద్వేషములు భావమాత్రములైనచో, మనకు త్రివిధ విజ్ఞానరూపము లున్నవి; జ్ఞానము, భావము, సంకల్పము.

(౪) న్యా॥ సూ॥ ౧, ౧, ౧౦.

వాదించినాఁడు. ‘నేన’ను దానివిషయమే ఆత్మయని యాతఁడు పలికెను.౫. గత భిన్నానుభవము లన్నియు ‘నావే’యను జ్ఞానమువలన ‘నాత్మ’ యవిచ్ఛిన్నత దెలియుచున్నది.౬. “ఒకవ్యక్తి యేదేనొక విషయమును గూర్చి తెలియఁగోరునపుడు మొదట నాతఁ డదేమై యుండుననితలఁచి, తరువాత ఆవస్తు వట్టి దిట్టిదని నిశ్చయించుకొనును. ఇట్టి వస్తుజ్ఞానము నెఱిఁగిన కర్తయే పూర్వము దాని నెఱుఁగఁగోరినవాఁడు, దానినిగూర్చి యాలోచించినవాఁడునై యున్నాఁడు. కావున నిట్టి జ్ఞానము భిన్నదశలలో వర్తించిన వ్యక్తి ‘ఆత్మ’ యను నొకేవ్యక్తికిఁ జెందినదని తెలియును.”౧. మనకుఁ బూర్వమెఱిఁగిన వస్తువుల స్మృతి యున్నది.౨. ఒకఁ డొక వస్తువును జూచినప్పుడు, దానిచే నాకృష్టుఁడైనప్పుడు, దానిని సంపాదింప యత్నించునప్పుడు, గల భిన్నప్రవృత్తుల కాధారభూతమైన దొకేయాత్మ.౩. మన మానసికజీవిత మనుక్షణమునందు నొక వ్యక్తి జీవితచరిత్రములో నొక ముఖ్యాంశము కాఁగల సమున్నతలక్షణ యుక్తమగునదైనచో, దానికిఁగారణ మా క్షణములన్నియు నొకేయాత్మకుఁ జెందినవగుటయే యైయున్నది. ఉద్ద్యోతకరుఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు:

---

(౫) న్యా॥వా॥ ౩, ౧, ౧. ఆత్మ యోగికిఁ బ్రత్యక్షమని వైశేషికులు సమర్థించిరి. (వైశేషికసూత్రము ౯, ౧, ౧. న్యాయకందళి॥ పు. ౧౯౬.)

(౬) న్యా భా॥ న్యా వా॥ ౧, ౧, ౧౦.

(౧) న్యా. భా. ౧, ౧, ౧౦.

(౨) న్యా. భా. ౩, ౧, ౧౮; ౩, ౧, ౭-౧౧.

(౩) ఏకకర్తృకత్వమ్ జ్ఞానేచ్ఛాప్రవృత్తీనామ్, సమానాశ్రయత్వమ్. (న్యా. భా. ౩, ౨, ౩౪.)

"ఆత్మ లేదనువానికిఁ బ్రతి జ్ఞానక్రియయు వేరై, ప్రతిదాని కొక వేరైన వస్తువుండవలెను; పూర్వస్మరణజ్ఞాన మసంభవము కావలెను"[౮]. ఉహా వేదనా రూపములగు విజ్ఞానదశ లొకనికిఁ జెందునవివి, వేఱొకనికివి చెందునని చెప్పవీలు లేదు. ఇంకొకని యనుభవము 'నాది' కాఁజాలదు. స్మృతి, ప్రత్యభిజ్ఞ, ఆత్మయొక్క వ్యావహారికావిచ్ఛిన్నతా జ్ఞానము, సంకల్పము లేక ఆత్మ సామర్థ్యప్రకటనము, అన్యాత్మసంబంధము, మున్నగు మానసికావస్థలన్నియు నాత్మ యాథార్థ్యమును నిరూపించును.

విజ్ఞానము దేహగుణమను భౌతికవాదము సులభముగా ఖండింపఁబడెను. అది దేహలక్షణమైనచో నది శరీరములోని భిన్నావయవములందును, భాగములయందు నది యుండవలెను[౯]. భిన్నావయవములు భాగములుచుగూడ విజ్ఞానమును గలిగి యున్నచో వ్యక్తియొక్క విజ్ఞాన మనయు విజ్ఞాన సముచ్చయ

(౮) న్యా. వా. ౧, ౧, ౧౦. వాచస్పతి నుడివినాఁడు: "ఆత్మ లేకుండగనే, ప్రతిజ్ఞానక్రియయు నొకపరంపరలో నింకొకదాని నాదయింపఁజేయుననను ప్రతిపాదనమునను సరించి, పూర్వస్మరణము, భిన్నజ్ఞానక్రియాసమీకరణమును సాధ్యమనిచెప్పినచో, నొకపరంపరలోని ప్రతిజ్ఞానక్రియయు సర్వేతరజ్ఞానక్రియలతోడను గలియుటకు, స్మరించుటకు శక్తిగలదై యుండవలెను." ఈవాక్యములు వాత్స్యాయనుని వచనములకు సంగ్రహరూపములు. వాత్స్యాయనుఁడిట్లు చెప్పెను: "ఒకజ్ఞానక్రియ యింకొకజ్ఞానక్రియను స్మరించుట, ఒకదేహ మింకొకదేహానుభవములను స్మరించుటవంటిదే యగును." (న్యా. భా. ౧, ౧, ౧౦.)

(౯) చూ. సాంఖ్యసూత్రము. 3-౨౦-౨౧. వానిపై విజ్ఞానభిక్షువు అనిరుద్ధుఁడునిచ్చిన వ్యాఖ్య.

రూపమని చెప్పవలెను. దేహమునకు విజ్ఞానమున్నచో, నన్ని జడపదార్థములకు నుండవలెను; ఏలన శరీరము జడపదార్థ రూపమే. దేహాతీతమగు నాత్మలేకున్నచో నైతికనియమావళి వ్యర్థమగును. ౧. శరీరమనుక్షణమును మారుచున్నదికావున, రాబోవు జన్మములలో మనకుఁ బాపఫలితమేమియు నంటదుఁ. విజ్ఞానము శరీరమునకు ముఖ్యగుణమైనచో, విజ్ఞానము లేని శరీరము లెన్నఁడు నుండరాదు; కాని శవములకు విజ్ఞానము లేదు. సమాధ్యవస్థలలో విజ్ఞానము లేదు; అది దేహమునకు సహజగుణముకా దేలన, నైనచో దేహమున్నంతకాలము నది యుండవలెను. దేహగుణములైన వర్ణాదులట్లుండును. ౨. అది దేహముయొక్క తాత్కాలికలక్షణమైనచో దానికారణము దేహముకాక వేఱొకటైయుండవలెను. దేని విజ్ఞాన మొకని కున్నదో, దానికి విజ్ఞానము గుణముకాఁజాలదు; విజ్ఞానము దేహగుణమే యైనచో, నది యితరులకును గోచరించునది కావలెను. 3. విజ్ఞానము దేహమునకు సహాయలక్షణము కూడఁ గాదని కొన్నియనుభవములు తెలుపుచున్నవి. దేహము విజ్ఞానమునకొక యుపకరణమని చెప్పవచ్చును. "శరీరము క్రియలకు, నింద్రియములకు, వస్తువులకు, వాహనమ"ని నిర్వచనము చెప్పఁబడెను.౪. ఆత్మ కొన్నివస్తువులను సంపాదించుటకుఁ గాని,

---

(౧) న్యా. భా. 3, ౧, ౪.
(౨) న్యా. భా. 3, ౨, ౪౭.
(3) న్యా. భా. 3; ౨, ౫3-౫౫.
(౪) న్యా. సూ. ౧, ౧, ౧౧.

తిరస్కరించుటకుఁగాని శరీరము నుపయోగించును. మనస్సునకు, భావములకు నింద్రియములకు శరీరము నిలయము. మనము శరీరమే ఆత్మయని కాని, విజ్ఞానమని కాని చెప్పరాదు. ప్రాణప్రవృత్తులును శరీరము కాదు. ప్రాణశక్తి లేక సత్త్వమనగా నాత్మకు శరీరముతోఁ గల యొకవిధమగు సంబధము నే సూచించును. ౫. 'ఆత్మ' యింద్రియములు కాదు; యింద్రియములను సిగ్రహించి, వాని యనుభవములను సమీకరణ మొనర్చునది. ౧. వివిధ జ్ఞానక్రియల కేకత్వము కల్పించునది యాత్మ నేత్రములు శబ్దములను వినఁజాలవు; శ్రోత్రములు దృశ్యములను జూడఁజాలవు. ఒకవస్తువును జూచుచున్న నేనే దానినిగూర్చి విని యుంటిననుభావము, ఆత్మ యింద్రియములకు వేరై, యతీతము కానిచో నసాధ్యమగును. ఉపకరణములుగా యింద్రియములు లోకకర్తను లేక యజమానుని సూచించును. పదార్థకల్పితములగుటచే నవి విజ్ఞానమును గుణముగాఁ గలిగియుండఁజాలవు. చూచినవస్తువు, నేత్రమునుగూడ నశించినను, చూచినజ్ఞానము మాత్రము నిలిచియేయుండును; అందుచే నీ జ్ఞానము బాహ్యవస్తువులకుఁగాని. యింద్రియములకుఁగాని చెందదు. ౨. ఆత్మ మనస్సనియుఁ జెప్పరాదు; ఏలన, నాత్మ మనస్సునొక సాధనముగా నాలోచించుట కుపయోగించును. మనస్స్వరూపమణుకల్పితమగుటచే దేహమువలెనే అదియు నాత్మకాఁజాలదు.

(౫) న్యాయకందళి. పు. ౨౬3.
(౧) న్యా. భా. 3. ౧. ౧.
(౨) న్యా. భా. 3. ౨. ౧౮.

గ్రహణశక్తి మనస్సుయొక్క గుణమైనచో నేకకాలమందే సర్వవస్తుజ్ఞానముగల యోగులశక్తి కర్థముచెప్పుట కష్టమగును. 3. ఆత్మ దేహేంద్రియమనస్సులు గాదు; ఏలన దేహము పతనమైనను, నింద్రియములు నశించినను, మనస్సు నిర్వృత్తి చెందినను, నాత్మ నశించదు. ౪. ఇవన్నియు దృశ్యములలోనివే. ఆత్మయొక్కటే కర్త, ద్రష్టయునైయున్నది; దృశ్యమెన్నడు ద్రష్ట కాఁజాలదు. ౫.

ఈనిత్యమగు నాత్మబుద్ధియుఁగాదు, ఉపలబ్ధియుఁగాదు, జ్ఞానమునుగాదు.౬. బుద్ధి నిత్యముగాదు; ఆత్మ నిత్యము కాక తప్పదు.౭. మన విజ్ఞానము నొక ప్రవాహముతోఁ బోల్పవలెను. అందొక మానసికదశ అదృశ్యమగుటతో నింకొకటి దృశ్యమగును. శబ్దమువలె క్షణికముగాని, ఘటమువలెఁ గొంచె మెక్కువ కాలముండునది కాని, విషయస్వభావ మెట్టిదైనను, జ్ఞానక్రియలు ననిత్యములే.౮. ఒకవస్తు వెక్కువ కాలముండుట వలన దానిని గూర్చిన మన జ్ఞానవైశద్య మధికముగా నుండును; కాని యట్టిజ్ఞానక్రియమాత్రము నిత్యము కాఁజాలదు౯. పూర్వము

(3) న్యా. భా. 3. ౨. ౧౯.

(౪) ప.ప్రి. పుట ౬౯. మఱియుఁ జూడు. భాషాపరిచ్ఛేదము. పుట ౪౭-౪౯.

(౫) న్యా. వా. 3. ౨. ౧౯.

(౬) ౧. ౧. ౫.

(౭) న్యా. వా. తా. టీక. ౧. ౧. ౧౦.

(౮) న్యా. భా. 3. ౨. ౧-౨; 3. ౨. ౧౮-౪౧.

(౯) న్యా.భా.3.౨.౪౪. మఱియుఁ జూడు. న్యా.వా.3.౨.౪౫.

చూచిన వస్తువును తిరిగి గుర్తించుశక్తి బుద్ధికిఁ జెందినది కాదు.(2) నైయాయికు ననుసరించి, బుద్ధియొక ద్రవ్యముకాదు; జ్ఞానక్రియకుఁ గర్త కాదు; అది ఆత్మయొక్క గుణము; దర్శింప వీలైనది. సుఖదుఃఖాదులకుఁ గారణములైన యన్నిటిని జూచు సర్వద్రష్టయు, సర్వభోక్తయు, సర్వజ్ఞాతయు నాత్మయై యున్నది.

ఈలక్షణములు గలిగిన ద్రవ్యము వివిధభాగములు గలది కాదు; ఏలన న్యాయసిద్ధాంతము ననుసరించియే సముచ్చయ ద్రవ్యములు నశ్వరములు; అసముచ్చయములవినాశములు. ఉత్పత్తిగల దేదైనను వివిధభాగకల్పితము; ఆభాగములు విడిపోవునప్పుడదియు నశించును. ఆత్మ నిరవయవము, నిత్యమునైనది, దాని కాదియుఁ నంతమును లేదు, ఆత్మ కొక యారంభమున్నచో నంతము నుండితీరును. ఆత్మకుఁ బరిమిత పరిమాణము లేదు; ఏలనఁ బరిమితమైనది భాగాన్వితము, నందుచే నశ్వరము. ఆత్మ అణుమాత్రమో, అనంతమో కావలెను; సముచ్చయ ద్రవ్యములవలె నది మధ్యమపరిమాణము గలిగి యుండఁజాలదు, అది యణుమాత్రము గా దేలన, నైనచో దాని గుణములైన బుద్ధి క్రియాసంకల్పాదులను మనము దర్శింపఁ జాలము. అది యణుమాత్రమైనచో శరీరమంతయు వ్యాపించు జ్ఞానక్రియకుఁ గారణమును జూపఁజాలకుందుము.(3) అది మధ్యమ పరిమాణము గలదైననో నది శరీరముకంటెఁ బెద్దదైనను

(2) న్యా. భా. 3. 2. 3.
(3) తర్కసంగ్రహదీపిక. పు. ౧౭.

జిన్నదైనను గావలయును, ఏలైన నది దేహమంతయు వ్యాపించి యుండునని చెప్పినరీతిని వ్యాపించి యుండఁజాలదు, శరీరపరిమాణమే గల దన్నచో నది శరీరమునకుఁ జాల చిన్నదగును; ఏలన వయసుతో శరీరము పెరుగుచుండును, మఱియుఁ బ్రతిజన్మమునకును దాని పరిమాణము మారవలసిన కష్టము కల్గును. అందుచే నాత్మ సర్వవ్యాప్తి; కాని యనేకవిషయముల నేక కాలమున గ్రహింపఁ జాలదేలన, దానికి గ్రహించు సాధన మైన మనస్సణుమాత్రమైనది. శరీరములో జరిగిన వ్యాపారముల వాసనలను స్వీకరించునది మనస్సు; ప్రత్యాత్మకు నిత్యమైన యొక మనస్సే యుండునని చెప్పఁబడెను.౧.

ప్రతివ్యక్తిలో నుండు నాత్మయు విశిష్టమైనది.౨. ఆత్మల సంఖ్య అనంతము; కాకున్నచోఁ బ్రతివ్యక్తియుఁ బ్రతివ్యక్తి యొక్క భావములను, నూహలను దెలిసికొనఁగల్గును.3. సకల శరీరములలో నొకేయాత్మ యున్నచో నొకవ్యక్తి సుఖమును గాని దుఃఖమునుగాని యనుభవించునప్పుడు, అందరు సమానానుభవము నే గలిగియుండవలెను; కాని యట్లుజరుగుట లేదు.

విజ్ఞాన మాత్మయొక్క ముఖ్యలక్షణముగాదు, జ్ఞానక్రియాపరంపరల కంతమున్నది. "తుదిజ్ఞానక్రియ విషయములో

(౧) న్యా భా॥ ౧, ౧, ౧౬; 3, ౨, ౫౨.

(౨) న్యా వా॥ తా॥ టీక. ౧, ౧, ౧౦. న్యా. శా. 3.౧.౧౪.

(3) ఒకేయాత్మ భిన్నదేహములను నడపుట ప్రకృతి విలక్షణమైనదని యంగీకరింపఁబడెను. (న్యా భా॥ 3, ౨, 3౨.)

నది యింకను నుండుటకు వలయు పుణ్యాపాపకారణములు లేకున్నచో నశించును. లేక కాలవిశేషమువలననైన ననగాఁ బుణ్యాపాప వ్యాపారములను నశింపఁజేయఁగల కాలవిశేష ముచేనైన నశించును; లేక తుదిజ్ఞానక్రియ జనింపఁజేయు వాస నలచేనైన నశించును."౮. విజ్ఞానమున కాధారభూతమైన యాత్మకు విజ్ఞాన మెల్లప్పుడు నుండనవసరము లేదు. నిజముగా నదియొక జడస్వరూపము; విజ్ఞానదశా విశేషములు దానికుండ వచ్చును ౯. జ్వాలయొక్క ప్రకాశము జ్వాలకు వేఱైయుండఁ జాలనట్లే, ఆత్మకు వేఱై విజ్ఞాన ముండఁజాలదు. కాని ఆత్మకు విజ్ఞాన ముండనవసరము లేదు. ప్రవృత్తిరంగమునందు, మన స్సంయోగముచే నాత్మ కుదయించు నొకగుణమే విజ్ఞానమని చెప్పఁబడెను. అది యప్పుడప్పు డాత్మయందుఁ బ్రదర్శితమగు లక్షణము.౧.

తన యర్హత ననుసరించి భిన్నకాలములలో భిన్నదేహ ములతో సంయోగమును గలిగియుండు నిత్యపదార్థమే యాత్మ, వ్యక్తికృత కర్మకలాపమే దేహమూలకారణము; సుఖదుఃఖాను

(౮) న్యా వా॥ 3, ౨, ౨౮.

(౯) ఆత్మ, నిత్యము, నవినాశము, నచలము, నణుమాత్రము, దేహ మంతయు వ్యాపింప సమర్థమునగు లక్షణములతో జ్ఞానానందాది పరిశుద్ధ గుణ సమన్వితమని ఉదయనుఁడు భావించినాఁడు.

(౧) న్యా. భా॥ న్యా. వా॥ ౧, ౧, ౧౦. ప.ప్ర.పు. ౯౯.

భవ హేతువు నైనది. ౨. దేహ మదృష్టమైన విధిబలముచేఁ గల్పింపఁబడినది. 3. పూర్వకర్మఫలము నశించనికారణమున దేహము కలుగుచుండును. ౪. తాననుభవింపవలసిన కర్మఫలానుగుణమైన దేహమును బ్రతివ్యక్తియుఁ బొందుచుండును. జీవి యొక్క జన్మము కేవల భౌతికవ్యాపారము కాదు. ఉద్ద్యోతకరుఁ డిట్లు చెప్పినాఁడు: "శిశూత్పత్తివలనఁ గలుగు ఫలితముల ననుభవింపవలయు దంపతుల కర్మయు, నీ లోకమున జనించి యనుభవింపవలయు వ్యక్తియొక్క కర్మయుఁ గలిసి మాతృగర్భమందలి దేహమును సృజించును."౫. ఆత్మకు దేహముతోడి సంయోగమును జన్మమనియు,వియోగము మరణమనియు వ్యవహరింతురు. ౬. సృష్ట్యారంభమునం దణువులలో నొక క్రియా

(౨) న్యా భా॥ 3, ౧, ౨౭ దేహమును భూమియే ముఖ్యముగా నిర్మించును. మిగిలిన భూతములుకూడఁ గూడియుండును. (3, ౧, ౨౭-౨౯) మనుష్యదేహమును భూమి కల్పించినను, వరుణలోకములలో జలమయశరీరములును, సూర్యలోకములలో జ్వాలామయదేహములును వాయులోకములలో వాయురూపశరీరములు నుండవచ్చునని తలఁపఁబడెను. కాని ఆకాశకల్పిత దేహములులేవు.

(3) న్యా. భా॥ 3-౨. ౬౦-౭౨.

(౪) పూర్వకృతఫలానుబంధాత్॥ (న్యా॥ భా॥ 3, ౨, ౬౦.)

(౫) న్యా॥ వా॥ 3, ౨, ౬3.

(౬) ౪, ౧, ౧౦. సంసారచక్ర మాత్మకుఁ జెందు నా మనస్సునకా యను ప్రశ్న యడుగఁబడెను. ఉద్ద్యోతకరుఁ డిట్లుచెప్పెను: "సంసారమనగా దేహసంయోగ వియోగములైనచో నవి మనస్సునకే చెందును. మనస్సే చరించునది. సంసారమనగా సుఖదుఃఖానుభవ మన్నచో, నప్పు డాత్మకేచెందును (న్యా. వా. ౧, ౧, ౧౯.)

శక్తి నిహితమై, దానివలన నవి కలిసి భౌతికపదార్థములగును. అట్టి క్రియాశక్తియే ఆత్మలయొక్క మానసములలో నుద యించి, యాయా యాత్మల పూర్వకర్మాను గుణము లైన గుణముల నుదయింపఁజేయును. ప్రత్యాత్మయొక్క చరిత్రమునం దనేకజన్మము లుండును. ఒక జీవి క్షేత్రణ మందైనను గలచరిత్రముగత జీవితములదై యుండును; భావిజీవితలక్షణముల కదియే సూచనమైయుండును. ఏయొక్క జన్మమైనను, పూర్వానేకజన్మ పరంపరల సముదాయములో నొక్కభాగమై యుండును.

పూర్వజన్మసిద్ధాంతము విశ్వసింపఁబడుటచే దానిని ఋజువుచేయుటకుఁ బ్రియత్నింపఁబడలేదు. చంటిబిడ్డలు చిన్న తనముననే సుఖదుఃఖానుభవములుఁ బొందునట్లు గాన్పింతురు; చంటిబిడ్డయొక్క అరపులు, నవ్వులును వికసించి ముకుళించు పద్మముయొక్క భౌతికక్రియలవంటివే యనుటకు వీలులేదు. ౧. మానవుఁ డొకపుష్పముకంటెఁ జాలవిశేషముగా నధికుఁడు. క్షీరముకొఱకుఁ బుట్టిబిడ్డకోరిక నూదంటురాయికిని నినుప ముక్కకునుగల యాకర్షణమువంటిది కాదు, ఏలన బిడ్డ యొక లోహశలాక గాదు. ౨. వస్తువులు గుణసహితములై పుట్టినట్లే బిడ్డలు కోరికలతోఁ బుట్టవచ్చునను నాక్షేపణ ముచితమైనది కాదు; ఏలన కోరికలు కేవలగుణములుకావు; అవి పూర్వా

---

(౧) 3, ౧, ౧౮-౨౧.

(౨) 3, ౧, ౨౨-౨౪.

నుభవమునుండి యుదయించును. ३. "పూర్తిగా మఱపుగలిగి, అనుభవశూన్యులమై" మన మీ లోకమునకు వచ్చుటలేదు, కొన్ని పూర్వజన్మమునం దార్జించిన స్మృతులు, నభ్యాసములు గలిగి మనము పుట్టుచున్నాము. ४ కొన్ని నైతిక హేతువులు గూడఁ బూర్వజన్మ పునర్జన్మములను సమర్థించును. మనయాత్మ లకుఁ బూర్వపరజన్మముల నంగీకరింపకున్నచో, మనముచేసిన సుకృతనాశనమువలనను, నకృతాభ్యాగమమువలనను మన నైతిక సృష్టి కుంటువడును. మనమిపుడు జేసిన సుకృతఫలానుభవ మునకుఁ బరజన్మయును, మనలో నేఁడుగల భేదావస్థలకుఁ గారణముగాఁ బూర్వజన్మము నుండవలెను. మనకర్మఫలాను భవము పూర్తియైనప్పుడు మనయాత్మ సంసారబంధమును పున ర్జన్మావసరమును వీడి మోక్షమునుబొందును. ५. మోక్షము నకు ముందుజన్మములోఁ బూర్వకర్మఫలితమంతయుఁ బూర్తిగా ననుభూతమై నశించును. ६. దుఃఖరాహిత్యమే మోక్షము.౧ "భయశూన్యము, నాశరహితము, నానందమయమునగు నీ

---

(3) 3, ౧, ౨౫-౨౬.

(४) కామసంకల్పాను లాత్మాస్తిత్వమును ఋజువుచేయు నేకాని, యది పూర్వమున్నదని చెప్పవని వాదించవచ్చును. కాని నూత్న సృష్టి సిద్ధాంతము ననుసరించి, న్యాయదర్శన మాత్మలకుఁ బూర్వస్థితియున్నదని విశ్వసింపనవసరములేదు.

(५) న్యా. భా. 3, ౨, ६२.

(६) న్యా. భా. ४, ౧, ६४.

(౧) ౧. ౧. ౯.

యవస్థకే బ్రహ్మావస్థయని పేరు." ౨. మోక్షమనగాఁ గలుష రహితము నవ్యయానందము, నఖండశాంతిరూపము నైనది. అది యాత్మనాశనము కాదు; ఆత్మబంధనిర్మూలనము. అది దుఃఖము నశించుటయనియే కాని సుఖానుభవమని పేర్కొనఁబడలేదు; ఏలన సుఖమెల్లప్పుడును దుఃఖసమ్మిశ్రితము. అది దుఃఖము వలెనే యుత్పత్తిగలది. ముక్తపురుషుఁ డవ్యయానందము ననుభవింపవలయునన్నచో నాతని కవ్యయమైన దేహమునుండ వలయును; ఏలన దేహనిర్మాణములేనిదే సుఖానుభవము సాధ్యము కాదు. 3.

ఆత్మ యానందసారమని గ్రంథములు చెప్పినదాని కర్థము దుఃఖలోపమనియే. ముక్తి యను భావమున కెప్పుడును దుఃఖ విముక్తియనియే యర్థము. ౪. న్యాయదర్శనము ననుసరించి మోక్షమనఁగా, విజ్ఞాన క్రియారాహిత్యము, దేహమనో బుద్ధీంద్రియాదులనుండి విడివడుట. ముక్తపురుషులు పొందు నీయవస్థను గాఢసుషుప్త్యవస్థతోఁ బోల్చవచ్చును. ౫. జ్ఞానా నందరహితమైన యీశుద్ధచైతన్యావస్థ అప్రమేయ మహాత్త్వము గల దని చెప్పఁబడెను. ఏలన, నీస్థితిలో నాత్మ విభుత్వలక్షణము

---

(౨) తదభయమ్, అజరమ్, అమృత్యుపదమ్, బ్రహ్మక్షేమప్రాప్తిః। (న్యా. భా. ౧. ౧. ౨౨.)

(3) న్యా వా. ౧.౧.౨౨. మఱియుఁ జూడుః న్యా.భా. ౪.౧.౫౮; సుఖమొక గుణము; ఆత్మ కదియొక యవయవము కాదు, వాచస్పతిః (న్యా. వా.తా.టీక. ౧౧.౨౨)

(౪) సర్వదర్శన సంగ్రహము. ౧౧. అ.

(౫) సుషుప్తస్యస్వప్నాదర్శనేక్లేశాభావవత్ అపవర్గః।(౪.౧.౬౩)

లను గలిగి యుండును; కామసంకల్పాది విశేషగుణములుండవు. మోక్షస్థితిలో నానందము నాత్మ యనుభవించునను సిద్ధాంతమును వాత్స్యాయనుఁడు విమర్శించి, దానికి సాక్ష్యము కాని హేతుబలము కాని లేదనెను. ఆనందప్రదర్శనమున కొక కారణమున్నచో నది నిత్యమో యనిత్యమో కావలెను. నిత్యమైనచో బద్ధజీవికి ముక్తజీవికిని భేదముండదు; అనిత్యమైనచో నదియేమగును? ఆత్మ మనస్సంయోగముకాదు; ఏలన దాని వలననేమియు లభింపదు. పుణ్యాది సాహాయ్యమవసర మగును, కాని యనిత్యపుణ్యఫలము నిత్యము కాఁజాలదు. పుణ్యక్షయముతో సుఖాంతము నగును ౧. మోక్షావస్థ జ్ఞానక్రియాశూన్యమును; ఏలన న్యాయము ననుసరించి, జ్ఞానక్రియలు గూడ ననిత్యములును, ప్రవృత్తి హేతువులు నగుటచే బంధకారణములగును. మోక్షము శుద్ధజ్ఞానరూపమను సాంఖ్యభావమును ఖండింపఁబడెను. ఏలన నీశుద్ధజ్ఞానావస్థకొక కారణముండవలెను; కారణజమేదైన ననిత్యమే. పురుషుఁడు మోక్షావస్థలో ప్రకృతి నుండి వేరై, తన స్వభావమునుబొంది యానందించునని చెప్పిన సాంఖ్యభావము యుక్తముగాదని విమర్శింపఁబడినది; ఏలన జడప్రకృతికి విజ్ఞానగుణము చెప్పుట దోషమని యాతఁడు పలికెను.౨.

నైయాయికుల మోక్షశబ్ద మర్థహీనమని విమర్శకునికిఁ దోఁచును. న్యాయతత్త్వమునకును భౌతికవాదమునకును విశేష

(౧) న్యా. భా ౧, ౧, ౨౨. మఱియుఁజూడుము. న్యాయకందళి. పుట. ౨౮౬-౮౭.

(౨) న్యా. సూ. 3, ౨. ౬౧-౭౬.

భేదములేదు. ఒకవ్యక్తి ఆత్మకాని, దేహముకాని కాదు; రెంటిసమ్మేళనమును. ఆత్మకు దేహమునుండి వియోగము సంభవించుటచే, "నాశ్చర్యజనకమైన దేదియు సంభవింపదు." "భూమి సముద్రముతోఁగలిసినను, సముద్ర మాకాశమునఁ జొచ్చినను" నంతే అదృశ్యమైన విజ్ఞానమును మరణశాంతితోఁ బోల్పవచ్చును. స్వప్నరహితమగు నిద్రావస్థ మూర్ఛవంటిది. ఒకశిల, గాఢనిద్రలోనుండి, నిద్రాభంగములగు స్వప్నములు లేకుండ నప్రమేయానంద మనుభవించుచున్నదని మనముచెప్పఁ గొనవచ్చును. నిష్కామ నిర్విచారస్థితి, మానవుఁడు వాంఛించు వాంఛలకుఁ బ్రతిబింబమువంటిదే, వేదనలు, కామములును, భావములును లేకుండఁబోయి, దేశకాలబంధములనుండి విడివడుట వేరు; దైవజ్ఞానముతో నూత్నజన్మమందుట వేరు; హృదయావేశముఁగలవారట్టి యవస్థ నొకకంచుబొమ్మతోఁ బోల్చవచ్చును. అది యితర దేవతావిగ్రహములున్న నిలయములో నుంచనగును. ఏశాఖకుఁ జెందినను వేదాంతి మోక్షమనగా నీ నశ్వరము నల్పమునగు వ్యక్తిత్వముపోయి, అనంత వ్యక్తిత్వములో లీనమైపోవుటయేయని వాదించును. అనంతర నైయాయికులు మోక్షమనగా నఖండానందమని (౧) యర్థము చెప్ప యత్నించిరిగాని, ఆత్మకు విజ్ఞానముతోఁగల సంబంధమునుగూర్చిన భావమును వారు మార్చుకొనినఁగాని యట్టి యర్థముపొసఁగదు.

---

(౧) న్యాయసారము॥ పుట ౩౮-౪౧.

౨౩-ఆత్మనుగూర్చియు, నాత్మకు విజ్ఞానముతో సంబంధమును గూర్చియు న్యాయసిద్ధాంతమును గూర్చి కొన్ని విమర్శాత్మక పరిశీలనములు.

తన సిద్ధాంతములో విజ్ఞానమునకుఁ గల స్థానమును నైయాయికుఁడు సరిగా విశదీకరించలేదు. ఆత్మ విజ్ఞానశూన్యమైనదనియు, జీవికి జడపదార్థ సంపర్కముచే విజ్ఞాన ముదయించుననియు నాతఁడు వాదించినాఁడు. మన విజ్ఞానైక్యమునకు మూలాధారముగ నొక యాత్మద్రవ్యాస్తిత్వమును విశ్వసించును. మన విజ్ఞానము రెండుక్షణములలో భిన్నమైనది. కొన్ని క్షణములలోనది పూర్తిగా నదృశ్యమగును. కాని మనము చిన్నతనములోను నిప్పుడు నొకే వ్యక్తులమనియు, పూర్వవస్తుజ్ఞాన స్మరణము మన కుండుటచేతను, విజ్ఞానమున కేకత్వము గలదని గోచరించును. ఈవిజ్ఞానైకత్వమున కర్థము చెప్పుట కొక యాత్మద్రవ్య మున్నదనియు, నది నిత్య మేక మనియు, నైయాయికు లూహించిరి. కాని విజ్ఞానదశ లొక దానిపైనొకటి ప్రభావము గలిగియుండును. కాని యాత్మ విజ్ఞానహీనమయ్యుఁ బూర్వవిజ్ఞానస్మృతి నెట్లు కలిగియుండఁ గలదు? కాని నిద్రాద్యవస్థలయందు మన విజ్ఞానమయజీవితమున కభావదశ లున్నచో, నాత్మ హీనమైన దైనచోఁ బూర్వజ్ఞానస్మరణ కవకాశ మెట్లుండఁగలదు? నైయాయికుఁడు తలఁచిన యాత్మ మానసికదశా, పరంపరల దర్శించుచుండు నిత్యవిజ్ఞానస్వరూపమే యాత్మ కాకున్నచో నది పూర్వవస్తువులను గుర్తించుటకాని, స్మరించుటకాని సాధ్యపడదు. శంకరుఁడిట్లు

చెప్పెను; "కొన్ని యవస్థలలో విజ్ఞానము చెడునని సమర్థించు నాతఁడైనను, జెడిన విజ్ఞానమును దర్శించు విజ్ఞానము నశింపఁగాక యట్లు మాట్లాడఁజాలఁడు."[౧] ఆత్మ యనఁగా నవిచ్ఛిన్నమగు విజ్ఞానమై, యెన్నఁడును లోపింపనిది కావలెను. తనచే స్వయముగాఁ జూడఁబడినట్టికాని, బాహ్యమునుండి చూడఁబడినట్టిగాని భిన్నవిజ్ఞానపరంపరల సముచ్చయమే విజ్ఞానమయినచో నది మూలసత్యముకాని, స్వయంప్రకాశము, నిత్యమునైన ద్రష్టకాని కాఁజాలదని చెప్పినప్పుడు నైయాయికుని వాదము యుక్తమైనదే. ఈరెండవ సూత్రము విజ్ఞానాతీతము కానక్కఱలేదు, విజ్ఞానశూన్యమగు నాత్మ, విజ్ఞానదశలు విడిచిపోయిన వాసనలను గుర్తించు శక్తిగలిగి యుండుటవలన, విజ్ఞానపూర్వకముగా జరిగిన విషయముల సంస్కారములను స్వీకరించు మేధస్సు వంటిదే యగును. విజ్ఞానము నెఱుగు విజ్ఞానమయశక్తి స్వరూపముగా నాత్మ నూహింపకున్న నది లేదనుటయే మంచిది. శరీరములోఁగల మేధస్సంబంధములగు పొరలవలననే స్మృతి, ప్రత్యభిజ్ఞయుఁ గలుగు చున్నవని చెప్పఁగొనిన సరిపోవును. కాని నైయాయికుఁడిట్టి పరిష్కారములతోఁ దృప్తిపొందఁడు, అందుచే నాతఁడు విజ్ఞానపతియైన యొక ద్రష్టను లేక యాత్మ నంగీకరింపకతప్పదు, ఆత్మచేతన పదార్థమనుభావము లోనీ యర్థమిమిడియున్నది. ఆత్మ అతీంద్రియశక్తియు నిత్యవిజ్ఞానమయమును; కాని యావిజ్ఞానము వ్యావహారిక జ్ఞానము

(౧) శంకరభాష్యము, ౨. 3. ౧౮.

కాదు. క్షణికములైన జ్ఞానక్రియల స్వరూపము నిత్యమగు నాత్మయని చెప్పుటకు నైయాయికుఁ డిష్టపడఁడు. అందుచే నవినాశియగు నాత్మస్వరూపము ననిత్యములగు మానసికావస్థాపరంపరగా నూహింపరాదు; ఆత్మకు వీనితో నెల్లప్పుడుండనవసరము లేదు. కాని ఆత్మయుండుట వలని ప్రయోజనమిది విజ్ఞానాధిపతి యని యంగీకరించినఁగాని లభింపదు. ఈవిషయములో సాంఖ్యులభావము నైయాయికుల భావముకంటె నొక యడుగు ముందునకు వేసినది.

ఆత్మకు విజ్ఞానము గుణమని చెప్పకున్నచో విజ్ఞానమర్థరహితమగును. విజ్ఞానశూన్యములకును రెండుద్రవ్యములైన యాత్మకును భౌతికపదార్థములకును సంపర్కమువలనవిజ్ఞానముదయింపఁజాలదు. ఆత్మ స్వయముగా విజ్ఞానమయముగాక, బాహ్యప్రపంచ వ్యాపారముచే నందు విజ్ఞాన ముదయించునని చెప్పుటచే నీవాదము నాస్తికవాదముతో సమానమైన దగును; విజ్ఞానము మేధస్సంజాతము కాఁజాలదని వచించినను ప్రయోజనము లేదు, జడపదార్థమునకును విజ్ఞానమునకుఁ జాల దూరమున్నది; విజ్ఞానమునకుఁ దుల్యపదార్థము జడజగత్తులో నింకొకటి లేదు. చేతనాచేతన పదార్థము లన్యోన్యసంపర్కము లెట్లు కలిగి యుండునో యూహించు టసాధ్యము. మన మొక యచేతన విషయమునుండి, మానసిక విషయమునకుఁ బోవుటలో నొక ప్రపంచమునుండి దాని కెట్టిపోలికయు లేని యింకొక ప్రపంచమునకుఁ బోవుచున్నాము, ఆత్మ అనంతము నిరవయవము;మన

స్సణుమాత్రము నిరవయవము; రెంటికి సంపర్కమెట్లు చెప్పుట?౧. అనంతవ్యాపియైన యాత్మ యందు విజ్ఞాన ముదయించుచో, నట్టి యాత్మయంతయును దీనికి మూలాధారమా? లేక నందొక భాగమా? మొదటిది సహేతుకము గాదేలన, నప్పుడు విజ్ఞాన మునకు సర్వవిషయము లొకే క్షణములో దృశ్యములు కావ లెను. రెండవదియు నిరర్థకవాదమేలన నాత్మ నిరవయవము, పుణ్యపాపములే దీనిని నిర్ణయించునని చెప్పుటకు వీలులేదేలన, సాగరాకాశ నదీ పర్వతాదులను గ్రహించు శక్తికిఁ బుణ్యపాప ములకును సంబంధములేదు. శంకరుఁడు వివిధాక్షేపణములఁ దెల్పియున్నాఁడు. ప్రత్యాత్మయు సర్వవ్యాపి గావున నొక యాత్మకు సంబంధించిన మనస్సు సర్వాత్మసంబంధియై, సర్వా త్మలకు నొకే యనుభవముండవలెను. సర్వవ్యాప్తములగు ననేకాత్మ లొకేదేశము నాశ్రయించు ననియు నంగీకరింప వలెను.౧. మనస్సుపై నాత్మయొక్క కార్యము వలన విజ్ఞాన ముదయించు చున్నదన్నచో, నప్పుడాత్మ, విజ్ఞాన లక్షణము లలోఁ బాల్గొనునని చెప్పవలసి యుండును; ఏలన రెండు జడ పదార్థములు సంపర్కము పొందినపుడందు వలన జనించునది కూడ నొక జడపదార్థమే కావలయును. నాస్తికభావారోపణము

(౧) శంకరభాష్యము ౨.౨.౧౭. ప్రళయకాలమునం దాత్మల కణుసం బంధముండదని చెప్పఁబడెను. అప్పుడు వానికిఁ బూర్వస్మృతి యెట్లుండును? సంస్కారములు మనస్సులో నుండునా? ప్రళయములో నాత్మతో మన స్సుండునా?

(౧) శంకరభాష్యము॥ ౨, 3, ౫౦-౫౩.

నుండి మనము బయట పడవలెనన్నచో, నణువులయొక్క గాని ఎలెక్ట్రానులయొక్క గాని యంధనృత్యము వలన నుద్దేశరహితముగా విజ్ఞానము జనించునను భౌతికవాదమును విసర్జించి, విజ్ఞానము వీనికి వేరైన స్వతంత్రశక్తి యని మనమంగీకరించవలెను. ఆత్మయనగా నొకయభౌతికశక్తి యనియు నది నిత్యాపరివృత్తి గలదనియు నట్టి పరివృత్తి మనము చూడఁజాలకుంటిమనియు గ్రహించవలెను. మఱవునకును, నన్నృతమునకును గారణము లుండవలెను గాని, స్మృతికిని, జ్ఞానమునకు నవసరము లేదు.

మన మాత్మకును దేహమునకును భిన్నత్వము నంగీకరించు నెడల, వానిపరస్పర సంపర్కమునకు మన మదృష్టహేతువును జెప్పవలసి యుండును. న్యాయదర్శనము ననుసరించి, జ్ఞానక్రియలాత్మ మనస్సంయోగము వలన జనించును. మనస్సునకొక వైపున నాత్మతోడను, వేరొకప్రక్క నింద్రియములతోడను సంయోగమున్నది. ఇట్టి సంయోగమున కాధారము చూపఁజాలక, నైయాయికుఁ డది దైవప్రభావమని నిశ్చయించినాఁడు.

శరీరము నాత్మయు భిన్నములేకాక, అన్యోన్యసహాకారము గల యదార్థరూపములని నైయాయికు నభిప్రాయము. విడిపోఁగల శక్తిగలిగి యాత్మ దేహమున నివసించుచున్నదనియు, దేహము జడపదార్థ కల్పితమనియు సిద్ధాంతీకరింపఁబడెను. మానవనిర్మాణములో నాత్మయు దేహమును సమానపదవి నాక్రమింపఁజాలవు; అవి పరస్పరము వేరైనవియుఁగావు.

దేహమను యంత్రమునకు బాహ్యమునుండి యాత్మయనున దొకటి చేర్పఁబడలేదు. మానవ వ్యక్తియందు దాధ్యాత్మిక భౌతిక ద్రవ్యముల కవినాభావసంబంధమును నైయాయికుఁ డుపపాదించినాఁడు.౧. న్యాయవైశేషికసిద్ధాంతముల ననుసరించి, ఉత్తమ లక్ష్యసాధనమునకుఁ జడపదార్థ ముపకరణముగా నుపయోగింపఁ బడునని చెప్పఁబడెను. చైతన్యమందు జడపదార్థమందుకంటె నత్యధికమైన విలువయు విజ్ఞానమును గలవు; అందుచే నత్యధిక యాథార్థ్యమును గలదు.

సర్వానుభవములకు విజ్ఞానమే యాధారమని నైయాయికుఁ డెఱుఁగును. విజ్ఞానము, భూమి, సూర్యుఁడు వంటి సత్యాంశములలో నొకటిగాదు, సర్వసత్యాంశములకు మూలము నాధారము నైనది. బాహ్యవస్తు ప్రవృత్తిచే నాత్మయందు జనించు గుణముకాక, బుద్ధియనునది సర్వానుభవాధార భూతమైనది. అన్నంభట్టు బుద్ధి 'సర్వవ్యవహారహేతు'వని వర్ణించినాఁడు.౨. ఆత్మకుఁజెందిన సర్వవస్తుప్రకాశకలక్షణమని శివాదిత్యుఁడు నిర్వచించెను.3. తద్వ్యాఖ్యాత యగు జినవర్ధనుఁడు మఱియు వివరించుచు నది "అజ్ఞానాంధకారమును దొలగించు, సర్వవస్తుప్రకాశకము గావునఁ గాంతి స్వరూపమ"ని ప్రకటిం

---

(౧) న్యా॥ భా॥ 3. ౨, ౬౦,

(౨) తర్కసంగ్రహము॥ పుట 3౪. తన న్యాయబోధినిలో వ్యవహారమనఁగా శబ్దప్రయోగమని చెప్పెను. కాని యీనిర్వచన మతి సంకుచితము.

(3) ఆత్మాశ్రయః ప్రకాశః॥ పోల్చు: అన్నంభట్టు ఆత్మనిర్వచనము: జ్ఞానాధికరణమ్॥ (తర్కసంగ్రహము॥ పు. ౧౭.)

చెను.౮. సర్వానుభవపూర్వమైన దనుభవఫలము కాఁజాలదు. కొన్ని విశేషభావములు విశ్వాసములు బాహ్యపరిస్థితులవలన జనింపనగునుగాని, విజ్ఞానాధారము లేనిదే, స్వతంత్రముగా బాహ్యపరిస్థితులు వానికిఁ గారణములు గాఁజాలవు. న్యాయ నిర్వచనము ననుసరించి,బుద్ధిద్రష్టకు సంబంధించినది.౧. అదియొక తాత్కాలిక దృశ్యము కాదు; దృశ్యమున కెన్నఁడుఁ జెందని ద్రష్టయొక్క సహజలక్షణము; అదియే విశ్వవ్యాప్తిగల విజ్ఞానము; అది లేనిదే, లోకములోని వస్తువులుగాని, వ్యక్తులుగాని తెలియవు.

విజ్ఞానము సర్వానుభవ మూలాధారమై, యాత్మలు, దానిచేఁ దెలియఁబడు వస్తువులు, కూటస్థసత్యమగు నావిజ్ఞాన భాగములైనచో నది పరిమితిగలది కాఁజాలదు. ఎల్లప్పుడును మార్పునొందుచున్న జీవియు, నాజీవి యనుభవములోని వస్తువులును ననంతమైన విజ్ఞానములో నంశామాత్రములుగావలెను. జీవితములోని వివిధానుభవముల కేకత్వమును ఘటించున దాత్మయని నైయాయికుఁడు చెప్పినాఁడు. అట్టి యాత్మయే సర్వానుభవముల కాధారభూతమైన విజ్ఞానస్వరూపము. దాని నొక ద్రవ్యమని మన మనరాదు; ఏలన వ్యవహారప్రపంచమునకు మాత్రమే సరిపోవు భావములను దానికిఁ గల్పించుట యగును; వ్యవహార ప్రపంచానుభవము లన్నిటికి మూలాధారమదియేకదా! ప్రకృత్యతీతమగు విజ్ఞానమును బ్రకృత్యనుభవ

(౮) అజ్ఞానాంధకార తిరస్కారకారకా సకలపదార్థస్వార్థప్రకాశకాః ప్రదీప ఇవ దేదీప్యమానోయః ప్రకాశకః సాబుద్ధిః॥

ములోఁ గలిపినచో నదియొక సాధారణబుద్ధిశక్తిగల వ్యక్తియై, వస్తువులకు వేఱైనదగును.

మనమిచట నొకభేదమును గ్రహింపవలెను. వ్యక్తులందరకేకమై శుద్ధమైన విజ్ఞానము వేరు; ఆరంభాంతములుగల జీవులు వేరు. నైయాయికుఁడు ప్రకటించినయాత్మ, పెంపును, చరిత్రమును మార్పునుగలది. ఆదిగల దానికంతమునుగలదనియు, సముచ్చయాత్మక ద్రవ్యమునకు శిధిలత, నాశనము నుండుననియు, నేకమునవిభక్తమునగు వస్తువునకు విచ్ఛిత్తిలేదనియు, జెప్పుహేతువులవలన శుద్ధాత్మ నిత్యతాలక్షణయుక్తమైనదియు, జీవాత్మలకుఁ బరివర్తనమున్నదనియు విశదమొనర్చుచున్నవి. జీవాత్మలకుఁ గాంక్షలు, లక్ష్యములునున్నవి; వానిననుసరించి, ప్రకృత్యవస్థలయెడ వానిప్రవృత్తులు మారుచుండును. పరిచ్ఛిన్నజీవి కొన్నియవస్థలలోఁ గొన్నియుద్రేకములను గలిగి, పూర్వప్రవృత్తి కారణములవలన నేటిప్రవృత్తికాటంకములు గలుగుచుండును. పరిశుద్ధాత్మకుఁగల నిత్యత, పరిణామావస్థలలోనున్న జీవాత్మలకుఁగలదనుకొనుట యొప్పదు. వ్యావహారికముగాఁజూచిన స్థిరములుగాఁ గన్పట్టుచున్న జీవాత్మలకట్టి స్థిరత,బాహ్యకారణములచే వచ్చినదే. పరిమితాలయములుగల జీవాత్మలసంఖ్య యనంతము, జీవాత్మలయొక్కప్రత్యేకత, తాత్కాలిక తాటస్థ్యమనియు, మర్త్యత్వశాపముతొలగునంతనే, యీలోపమును బోవుననియు నైయాయకుఁడు జెప్పినప్పుడాతనిదృష్టి సక్రమముగానే ప్రకాశించినదని చెప్పవచ్చును.

౧. న్యా. వా. 3. ౨. ౧౯.

బద్ధముక్తావస్థలలో నెందున్నను, నాత్మయొక్క మూలము, సహజమునైన లక్షణము నిత్యమునబాధితమునై యుండవలెను. ఆత్మ స్వరూపము మనజ్ఞానమున కతీతమైనదగుటచే, బుద్ధిచిత్త సంకల్పాదుల విడిచి చూడగా మానవవ్యక్తియందు మిగులునది శూన్యము మాత్రమేయని తోఁచును. అనిత్యవిషయ గుణములకు నిత్యము యదార్థమునైనదే యాధారమని నైయాయికుఁ డూహించినది యుక్తమే. జీవాత్మకు వస్తుసంబంధమే శుద్ధాత్మ స్వభావమును మఱుగుపరచుచున్నది. మనజీవాత్మ, జడపదార్థ సాహచర్యముచేఁ బ్రకాశించుటలేదు. చైతన్యము నిత్యమైనదనుటలో నైయాయికుఁడు సత్యమునే పలికినాఁడు; కాని, అది జీవాత్మయని పొరపడినాఁడు. జీవాత్మకుఁబూర్వజన్మజ్ఞానము లేదు; అవిచ్ఛిన్నవిజ్ఞానమును లేదు. మనలోనంతర్వర్తియైయున్న యాత్మసర్వగతమైనదే; కాని వస్తుగుణములనుగూర్చి భావములను గ్రహించుచున్న జీవాత్మశక్తి, వస్తువులపై నాధారపడుచు మార్పునొందుచు,జడపదార్థస్వభావమును గొంతగలిగియున్నది. స్వచ్ఛాత్మస్వరూప మవిచ్ఛిన్న ప్రవృత్తికలది; దానికి జరామృత్యువులు లేవు. కాని మనస్సు, దానినిలయమైన దేహము, తత్సహచరులైన యింద్రియములనలెను, భిన్నలక్షణయుక్తమైనది. జీవాత్మల యనుభవము భిన్నమైనదగుటకుఁ గారణము భిన్నమనస్సులతో వానికిఁగల సంబంధమే. మనస్సంబంధము నుండి జీవాత్మ విడివడినచో నప్పుడు సర్వవస్తువు లేక కాలము వనే విజ్ఞానమునఁ బ్రకాశించును. అప్పుడు సర్వజీవాత్మల యనుభవము నొకేయాత్మరూపములని బోధపడును.అప్పుడు జీవాత్మ,

తాను జీవించుచున్న దేశకాలపరిస్థితుల ననుసరించి, యొక విలక్షణమైన దృష్టిని వికసింపఁజేసికొని, సర్వాత్మభావమును బొంది సర్వానుభవమేక కాలముమునఁ గాంచఁగల్గును. జ్ఞానమే యాత్మ, వస్తువులన్నియు బరిణామవశమున నొకేయాత్మయొక్క విశిష్టరూపములను వేదాంతవాదమును విశ్వనాధుఁడు సమర్థించినాఁడు ౧.

జ్ఞానస్వరూపమువలన, జీవాత్మయొక్క పృథక్త్వము నిత్యలక్షణము గాదని విశదమగును. ప్రత్యాత్మయు నొక విశిష్ట మనస్సంబంధము గలిగి, చూచుచున్న యనుభవప్రపంచములు సమానములని మనము నిశ్చయింపఁజాలము, ప్రత్యాత్మకొక్క ప్రత్యేక ప్రపంచమున్నచో, నెన్నియాత్మలున్నవో యన్ని ప్రపంచములున్నవను తత్త్వము సిద్ధించును. ప్రపంచము భావకల్పితమను సిద్ధాంతమునకు వైముఖ్యమును న్యాయము ప్రదర్శించి మన మందరమెఱిగిన యేక ప్రపంచమున్నదని పలికినది. అనగా, మనము దేశకాలావధులను దాటి, తాత్కాలిక పృధక్త్వముల నధిగమించి, యనంతము నవిచ్ఛిన్నమునగు రంగమునఁ బ్రవేశించు చున్నామని యర్థము. సకలజ్ఞానము నందునవి లంఘ్య

(౧) నన్వస్తు విజ్ఞానమ్ ఏవ ఆత్మా తస్య స్వతః ప్రకాశరూపత్వాచ్చే తనత్వమ్ జ్ఞానసుఖాది కంతు తస్యైవాకారవిశేషః, తస్యాపిభావత్వాదేవక్షణికత్వమ్ పూర్వపూర్వ విజ్ఞానస్య ఉత్తరవిజ్ఞానే హేతుత్వాత్ (సిద్ధాంత ముక్తావళి. ౪౯) ఆత్మయే జ్ఞానము, అది జ్ఞానస్వరూపమని దాని స్వయం ప్రకాశకత్వము వలనఁ దెలియును. ఈయావస్తువుల జ్ఞానమును, సుఖాది జ్ఞానము నాత్మయొక్క విశేషరూపములు. అవి దృశ్యములు కావున ననిత్యములు, పూర్వమానసిక దశలుత్తరదశలకుఁ గారణములగు చున్నవి.

మగు నొక లక్షణమున్నది. తెలియుట యను లక్షణముగల యాత్మ, పరిచ్ఛిన్నము కాఁజాలదు. జీవాత్మకును జగతు నకునుసంబంధ మచంచలమైనది గాదు. పరిచ్ఛిన్న విజ్ఞానము సమగ్రముకాదు; అందుచే నది యాత్మ సంతృప్తి లేనిది. పరిచ్ఛిన్న విజ్ఞానము నిత్యమును స్వయం సంస్కారము నొందు చుండు లక్షణమును గలిగి యున్నది. మానవ విజ్ఞానము విచక్ష ణాత్మకము; దానికి వేరైయున్న జడాచల జగద్విషయములను దాను గాదని త్రోసివేయుచుండును. విజ్ఞానమునకు బాహ్యమైన దెల్ల నిజముగా నట్టిదిగాదు. మనమున్నస్థితిలోఁ దృప్తి నిగాంచ లేకుండుటే, మనముండవలసిన స్థితికి సూచకము. బాహ్యప్రపం చము నధిగమించి పోవుటకుఁ జేయు యత్నమంతయు దాని మూలాధారసత్యమును గనుగొనుటకే; అది పరమ విజ్ఞానము; దానిలోఁ జేరని దెవ్వియునుండవు. శుద్ధాత్మకును జీవాత్మకును నైయాయికుఁడు భేదము నంగీకరించును; భావవిశ్వాసములచే జీవాత్మ శుద్ధాత్మయొక్క సగుణరూపమే. ఏక్షణమందైనను, మనము జీవాత్మ లక్షణములను దెలియవలెనన్నచో, దాని గతచరిత్రము, దాని దేశకాలపరిస్థితులు, దాని యవిచ్ఛిన్నత, మున్నగు వాని వలననే తెలియఁగలము. ఈప్రత్యేక లక్షణము లన్నియు శుద్ధాత్మకు వేరైనవనియుఁగాని దానిపైననే యాధార పడి యున్నవనియు నైయాయికుఁ డంగీకరించును. జీవాత్మ నానాత్వము తాత్కాలిక గుణాదుల సంపర్కము వలనఁ గలిగిన దనియు, నాత్మయొక్క యదార్థస్వరూపమును దెలిసికొన్నచో నానాత్వము బోవుననియు విశదమగును. వ్యావహారికానుభవము

ననుసరించి చూచినచో ననేకాత్మభానము గోచరించును. కాని పారమార్థిక దృష్టితోఁ జూచినచో నానాత్వమున కతీతమైన యేకత్వము గోచరించును. పరమాత్మ యేకముకాఁజాలదేలన భిన్నములగు నాత్మలయనుభవమునకు భేదము లేకుండఁ బోవు నను న్యాయసిద్ధాంతము సమంజసముకాదు; ఏలన జీవాత్మల నానాత్వమును మేము కాదనలేదు, అనేక మానసము లనేకా త్మల కవకాశమిచ్చును; అనేకాత్మలు తమ ప్రవృత్తుల వలన లోకమును గల్పించును. జీవాత్మలకుఁ బ్రపంచముయొక్క వివిధ రూపముల జ్ఞానముండఁజాలదు. కాని సర్వప్రపంచ సర్వలోకము ఖానుభవమును గలిగియుండు నొక్క యాత్మయైన నుండవలె నని శ్రీధరుఁడు రచించినాఁడు. అట్టి యాత్మకు సర్వవిషయము లతో సామాన్య సంబంధముండదు. సర్వవస్తువులతో నవి నాభావసంబంధమును సర్వవస్త్వాధిపత్యమును దానికుండును.(౧). సారాంశమేమనగా నిన్ని యాత్మలు లేవు; ఆత్మయొకటే, నానాత్వ మంతయు వ్యవహార సంబంధములచే జూపట్టునదే.

సర్వవ్యాపియైన విజ్ఞానస్వరూప యాథార్థ్యమును లేక నేకైకాత్మస్వరూపాస్తిత్వమును సమర్థించుటచే జగత్తు భావ కల్పితమను సిద్ధాంతము నామోదించుట కాఁజాలదు. ద్రష్టృ దృశ్యములతోఁ గూడిన జగత్తున కాధార మేకైకస్వరూపమైన పరమాత్మయని చెప్పుటచే, జీవకోటి జన్మించుట కనేకయుగ ముల పూర్వమే తమ వ్యాపారముల నెరపుచుండిన సూర్య చంద్ర భూమ్యాదిమండలము లసత్యములని చెప్పుటకాఁజాలదు.

(౧) న్యాయకందళి పు. ౨౮.

విజ్ఞానము కేవల మాత్మగుణమని చెప్పినంతకాలము న్యాయము మన యనుభవముల కర్థమును నిర్ణయింపఁజాలదు. ఆత్మ యనగా సర్వాంతర్యామియైన విజ్ఞానస్వరూపమని నిశ్చయించినఁగాని మన యనుభవ మర్థవంతము కాఁజాలదు. బాహ్యజగత్పరిస్థితులవలనఁ గొన్నిభావములు విశ్వాసములును జనించి, మానవస్వభావ స్వరూపముల నిర్ణయించుచున్న వను న్యాయవాదము యుక్తమైనదే. కాని యీ మానవస్వభావము సర్వవిజ్ఞాన యాజమాన్యము కలదికాదు. అది దృశ్యపరంపరాగతమగు విజ్ఞానాంశస్వరూపము మాత్రమే. జీవనానాత్వము నకుఁ గారణము భౌతిక జగత్సంబంధమే. జీవాత్మలు జడపదార్థమునఁ దగుల్కొనియున్నను, నాంతరంగికముగా శుద్ధాత్మభావముఁ బొంద యత్నించుచున్నవి. పరిపూర్ణసిద్ధిఁ గాంచిన జీవు లాత్మతేజోఽగ్నిలోఁ గ్రాగి, దేహబంధములను ధూమములు విడిచినవెనుక స్వచ్ఛప్రకాశమును గాంచుచున్నవి. దీని ననుసరించి, సిద్ధాత్మలనగా శూన్యస్వరూపులనియు నర్థముకాదు. ముక్తావస్థలోనున్న జీవులవిషయములో నేకత్వనానాత్వభేదమే లేదు. మనము న్యాయదర్శనము యొక్క ప్రధానోపదేశములను, వైరుధ్యములఁబాపి, సమన్వయ మొనర్చినచో. నిట్టి నిర్ణయమునకు నచ్చుట కవకాశమున్నది. న్యాయవాదు లీయవకాశమున్నదని యెఱుఁగఁజాలరైరి.

౨౮-ధర్మశాస్త్రము.

సంకల్పమునకును బుద్ధికిని విస్పష్టమైన భేదమున్నదని న్యాయశాస్త్రకారులు విశదీకరించియుండలేదు. బుద్ధి వస్తు

జ్ఞానము నిచ్చినవెనుక దానినిగూర్చి పనిచేయుటకు బయల్పడు విచిత్రశక్తి సంకల్పముకానల్లే. తన కెదుటనున్న వస్తువులను గ్రహించి, వానినిగూర్చి యాలోచించు కేవల నిష్క్రియా రూపమును బుద్ధియనుకొనుట యుక్తముకాదు. జ్ఞానమంతయు నుద్దేశపూర్వకమైనది; అందువలననే వస్తువులను మనము తెలిసికొనుచునే, వాని యందిష్టానిష్టము లుదయించి, వానిని సాధించుటకుఁగాని తిరస్కరించుటకుఁగాని కోరిక లేర్పడును. ఒక వస్తువునుగూర్చి మన మాలోచించినపుడు, దానివిలువ నప్పుడే కట్టుచు, దానికిఁగల ప్రయోజనమును నిర్ణయింపఁ జూతుము. ధర్మశాస్త్రము జీవితముయొక్క వ్యావహారిక ప్రవృత్తికనగా, నుద్దేశపూర్వక ప్రవృత్తికి సంబంధించినది.

కొన్ని న్యాయగ్రంథములలో సంకల్పప్రవృత్తి స్వభావమునుగూర్చి వివరణముచేయబడెను. విశ్వనాథుఁ(౧)డిచ్ఛ కనేక కారణములను జెప్పెను. అసాధ్యవిషయములను మనము గోరము; చంద్రునికొఱ కేడ్చువారు బిడ్డలే. సాధారణముగా మనకుఁ బొందసాధ్యములగు వస్తువులనే కోరుదుము. ౨. మఱియు సంకల్పములోనున్నవి కోరఁదగినవై, కర్తకుపయోగకరములైయుండును. ౩. మన మాత్మహత్యచేయ సంకల్పించి నప్పుడైనను నొకముల్లును మన మాంసములోఁ జొప్పింపఁ జూచునప్పుడైనను, కొంతప్రయోజనసిద్ధిని మనమాసింతుము.

---

(౧) సిద్ధాంతముక్తావళి(పు౧౪౬-౧౪౦)

(౨) కృతిసాధ్యతాజ్ఞానము.

(౩) ఇష్టసాధనతాజ్ఞానము.

కర్తకు సంబంధములేనిదానికి దేనికినివిలువలేదు. కర్త ఆత్మహత్యాదికార్యములు తనకు శ్రేయఃప్రదములని తనమన, స్సహజావస్థలోనున్నప్పుడు నిశ్చయించును.౮. అనంతర మెట్టి యభిప్రాయమున కవకాశమున్నను, సంకల్పకాలములోఁ గోరిన వస్తువు ప్రయోజనకారియనియే తలఁపఁబడును. ఒకకార్యక్రమమును మనము నిశ్చయించుకొనునప్పుడు, దాని భిన్నఫలితముల కవకాశములనుగూర్చి యాలోచించి, యొకనిశ్చయమునకువచ్చి, దానివలన నధికదోషముండదని భావింతుము. ౯ ఒకవిషయమువలన నధికప్రమాదముండునని తోఁచినయెడల దానికొఱ కెట్టిప్రయత్నమును జేయము. ఇట్టి నిశ్చయమునందు భిన్నఫలితముల పరిశీలనముగలదు.

సహజసిద్ధములై, అప్రయత్నముగాఁ జేయఁబడుకర్మలకు స్వేచ్ఛాధీనత్వము లేనికారణముచే ధర్మమీమాంసకివి యుక్తములుగావు. ౧. బాహ్యమునుండి ప్రవాహవేగమునఁ బైఁబడు రాగద్వేషముల కాత్మ బద్ధముకాదు. ఆత్మ స్వయముగా విజ్ఞానహీనమైనదైనచో, రాగద్వేషాదులను పాశములు దానిని బంధించి యీడ్చునని యనుకొనవచ్చును. ఆత్మకుఁ గ్రియాశక్తి, పరిశీలనశక్తి నిర్ణయశక్తియుగలవని నైయాయికుఁడు తలఁ

---

(౮) రోగదూషితచిత్తః

(౯) బలవదనిష్ట అననుబంధిత్వజ్ఞానము ఈభాగము సంశయాస్పదమైనది. అనిష్టఅజనకత్వజ్ఞానము కాని, అనిష్టజనకత్వజ్ఞానాభావముకాని కావలయును. విశ్వనాథుఁడు రెండవదే యుక్తమనిభావించెను.

(౧) జీవనయోని పూర్వకము.

చెను. దీనియర్థమేమనఁగా నాత్మ యమోఘస్వాతంత్ర్యము గలది. ౨. పురుషకారమునకేమియు స్థానములేదనియు, సర్వ భావములకును దైవమే కారణమను భావమును వాత్స్యాయనుఁడు ఖండించెను. మానవసంకల్పము క్రియాసమర్థమే; దైవ సంకల్పానువర్తియై పనిచేయును. సంకల్పము కారణశూన్యమై పనిచేయునని వాత్స్యాయనుఁడు విశ్వసింపఁడు. 3.

సర్వకార్యములకును సుఖప్రాప్తియు,దుఃఖపరిహారమును బ్రయోజనములై ౪. యున్నవి. క్లేశకారణమైన దుఃఖము, ఆత్మ సహజశాంతిలో లేదని సూచించును, సుఖప్రాప్తికాక, దుఃఖ విముక్తియే యుత్తమశ్రేయము; ఏలన సుఖమెల్లప్పుడును దుఃఖ సమ్మిశ్రితము.౧. అప్పుడప్పుడు సుఖలేశములున్నను, సంసా-

---

(౨) న్యా. భా. ౪, ౧, ౧౯-౨౧.

(3) న్యా. భా. ౪, ౧, ౨౨-౨౧.

(౪) న్యా. భా; న్యా. వా. ౧,౧,౨౪; మఱియు న్యా. భా. 3.౨. 3౨-3౬. (౫) ౧, ౧, ౨౧.

(౧) సర్వదర్శన సంగ్రహము, ౧౧ అ. ఉద్ద్యోతకరుఁడీభావమును గొంత మార్చినాఁడు; "సుఖము లేనిచోఁ బుణ్యము వ్యర్థమగును. దుఃఖనివృత్తియే పుణ్యఫలమనరాదు; ఏలన నప్పుడు పుణ్యఫలము కేవల వ్యతిరేకలక్షణము కలదగును. మానవనిత్యజీవితములోఁ బ్రవృత్తి రెండు విధములు, ఒకటి కామ్యసిద్ధికై ప్రవృత్తి; రెండవదకాంక్షితసిద్ధి నిర్మూలనాత్మకము. కామ్యమే లేకున్నచో నీద్విరూప ప్రవృత్తియుండదు, మఱియు సుఖమె లేకున్నచో సుఖమే దుఃఖమని భావింపవలెనను నుపదేశముండదు, సుఖము లేకున్నచో మోహమేయుండదు: ఏలన నెవ్వఁడును దుఃఖమును మోహింపఁడు. (న్యా. వా. ౧,౧,౨౧.) శ్రీధరుఁడును దుఃఖాభావము సుఖమని యంగీకరింపఁడు; ఏలన నానందానుభవమున్నది; మానవప్రవృత్తిలో లక్షణద్వయమున్నది.

రము దుఃఖమయము, సంసారవిముక్తియే పరమశ్రేయము. "దుఃఖము, జన్మము, కర్మ దోషములు, దురభిప్రాయములు, వీనినొక దానివెనుక నొకటిగా నాశనము చేయవలెను.[౨] దుఃఖము జన్మఫలితము; జన్మము ప్రవృత్తిఫలితము. ప్రవృత్తి, మంచిదైనను, చెడ్డదైనను, సంసారమునకు బంధించి, నీచోన్నత జన్మములకుఁ గారణమగును. దేహధారిత్వము దౌర్భాగ్యమని నైయాయికుఁడు నమ్మును; "జన్మమనునదాత్మకు రోగము వంటిది; కర్మ రాగసంజాతము" నని చెప్పిననోవలిస్ భావముతో నాతఁడేకీభవించును. ప్రవృత్తియంతయు రాగద్వేషమోహములచే జనించును. ద్వేషములో నీర్ష్య, క్రోధము, దౌర్జన్యము, మాఢ్యము నిమిడియున్నవి. రాగమునందు, దురాశ, వ్యామోహము, పరవస్తుకాంక్ష మున్నగునవున్నవి. మోహమునందు, దురభిప్రాయము, సంశయము, గర్వము, శ్రద్ధాలోపమునున్నవి. మోహము మిక్కిలి గర్హింపఁదగినది; ఏలననదియే రాగద్వేషముల నుదయింపఁజేయునది.[3] ఈదోషములవలన మనమాత్మకిష్టానిష్టములు లేవని యెఱుఁగక రాగద్వేషవశులమగుచుందుము. ఆత్మయొక్క స్వభావమును గూర్చియు సుఖదుఃఖాదులను గూర్చియు మిథ్యాజ్ఞానము వలన నీదోషములు జనించుచున్నవి.పరమార్థమైన నిత్యమోక్షమును బొందు

---

(౨) న్యా.సూ. ౧,౧,౨; ౪,౧,౬౮. పోల్చు బౌద్ధ కారణధర్మము. (విశుద్ధిమగ్గము. ౧౯.) (న్యాయకందళి. పు. ౨౬౦)

(3) ౪, ౧, 3, ౯.

(౪) న్యా.భా.3,౨,౬౭; ౪,౧,౬; ౪,౨,౧.

టకు, దోషాభిప్రాయములతో నారంభించి, దుఃఖమంతముగాఁ గల గొలుసును విచ్ఛేద మొనర్పవలెను. దోషజ్ఞానము నశించుటతో దోషములు నశించును. వాని నాశనముతోఁ బ్రవృత్తికి స్థానముండదు గనుక జన్మావకాశమును బోవును. జన్మరాహిత్యమనగా దుఃఖనాశనము; దానికే యఖండానందము నామాంతరము.౪. మన మెంతకాలము ప్రవృత్తిలోనుందుమో యంత కాలమును రాగద్వేషములుండి, పరమశ్రేయస్సముపార్జనమున కాటంకములగును. దుఃఖద్వేషమును ద్వేషమే; సుఖానురాగమును రాగమేయగును గాన నివి యున్నంతకాలము నుత్తమ గతి లభించు నవకాశములేదు.

భేదబుద్ధి నణఁచివేయుమని నైయాయికు నుపదేశము; దోషవిముక్తుఁడైనవాని ప్రవృత్తి పునర్జన్మ హేతువుగాదని యాతఁ డంగీకరించును.౧. జీవన్ముక్తులైనవారు దేహావసాన పర్యంతమును గర్మచేయుచునే యుందురు. అట్టి కర్మ వారిని బంధించదు. మనము మన వ్యక్తిత్వమున కంటిపట్టుకొని, యింద్ర పదవి, బ్రహ్మపదవి మున్నగునవి కావలెనని సత్కర్మాచరణ మొనర్చినను, మనము సంసారబద్ధులమై యుండకతప్పదు. భేద బుద్ధి సంపూర్ణముగా నశించుటే సంపూర్ణమగు శ్రేయము.

సమ్యక్ జ్ఞాన సంపాదనమువలననే సంసారము తొలఁగి పోదు. దేహాత్మసంబంధ కారణమైన కర్మ సంస్కారము పూర్తిగా హరించవలెను; పునస్సంబంధహేతు వెయ్యదియు నుండరాదు.౨.

---

(౧) న్యా॥ సూ॥ ౪, ౧, ౬౪. (౨) ౪, ౧, ౧౯-౨౧.

తాను వేరను భావమునుండి విముక్తియే పరమశ్రేయము గావున, దానికిఁ దోడ్పడు ప్రవర్తనమంతయు యుక్తమైనది; విరుద్ధమెల్ల నయుక్తము. ప్రవృత్తులు మనోవాక్కాయరూపములు; ఇం దొక్కొక్కటియు మంచిదో చెడ్డదో కావచ్చును.3. మంచిచెడ్డల నెఱిఁగియుండి దుష్కర్మను సంకల్పించుట ధర్మద్రోహమగును. ఉత్కటరాగప్రభావ వశులమై, పాపమువలన జనించు దుఃఖముల నెఱుఁగఁజాలక సుఖలాలసులమై చరింతుము. ధర్మవిహిత కర్మాచరణమువలన, దేహేంద్రియాదులకు వేఱైన యాత్మస్వరూపమును వివేకించుశక్తి మనకు లభించును. మనము సంపాదింపవలసినదని పునరుక్తిగాఁ జెప్పఁబడిన యథార్థజ్ఞాన మనఁగాఁ గేవల బుద్ధిచే గ్రహించుటకాదు, అది జీవితవైఖరిగా నేర్పడవలెను. దోషజ్ఞానమును స్వార్థపరతయు సాధారణముగాఁ గలిసియుండును.౧. యథార్థజ్ఞానమును స్వార్థరాహిత్యము నవినాభావసంబంధము గలవి. ఈ యథార్థజ్ఞానము గ్రంథాధ్యయనమువలన లభింపదు; అది ధ్యానము వలనను, ధర్మానుష్ఠాననిష్ఠాధిక్యము వలనను,

(3) ౧, ౧, ౧౭. దానము, రక్షణము, సేవయు యోగ్యశారీరిక క్రియలు; హత్యాచోరత్వ జారత్వము, అయోగ్యములు, సత్యవచనము, ప్రయోజనాహ్లాదకర సంభాషణము యోగ్యవాక్కర్మలు; అనృతవచనము, పరుష నిష్ప్రయోజన దూషణ భాషణము యోగ్యము కానిది. ఔదార్యకృపా శ్రద్ధలు యోగ్యమానసికకర్మలు; ద్వేషానూయాऽవిశ్వాసము లయోగ్యములు.

(౧) న్యా. వా. ४, ౨, ౨.

లభించును.౨.అధ్యయన మననములతోఁ బాటు యోగాభ్యాసము చేయవలయును.౪. అధ్యయనము, తత్త్వవిచారణ, ధ్యానము ముఖ్యములని యుద్యోతకరుఁడు చెప్పెను.౫. సంసారసుఖములను విడిచి, కామత్యాగ మొనర్చి, కాంతారనివాసము చేయుచు నాత్మాగ్నిలో మన కామకర్మాదులను హోమము చేయవలయు ననియుఁ జెప్పఁబడెను. భక్తి శాంత్యానందసాధనముగా నంగీకరింపఁబడెను. భగవానుఁడు మన కర్మలలో జోక్యములేని వాఁడయ్యు, వానియెడఁ జూపు భక్తికి ఫలితములున్నవి.౬.

ఇతర హిందూమత శాఖలవలెనే, న్యాయమతమును గర్మసిద్ధాంతమునంగీకరించి, మనకర్మల ఫలితములు తప్పక సంభవించునని విశ్వసించును. వంటచేయుట మున్నగు కొన్ని కర్మలు సద్యఃఫలితములుగలవి; వ్యవసాయము మున్నగు నితరములకు ఫలమాలస్యముగా వచ్చును. మరణానంతరమునఁగాని స్వర్గప్రాప్తి లేదు. కావున, ధ్యాన దైవకర్మాదికము

(౨) న్యా. భా. ౪, ౨, ౩౮, ౪౧.

(౩) న్యా. భా. ౪, ౨, ౪౭.

(౪) న్యా. భా ౪౨, ౪౬, నైయాయికులు యోగులనియుఁ జెప్పఁబడిరి. "నైయాయికానామ్ యోగపరాభిధానానామ్" (గుణరత్నుని షడ్దర్శనసముచ్చయవృత్తి) ఆతని తర్కరహస్యదీపికను గూడఁ జూడుఁడు. వాత్స్యాయనుఁడు ౧, ౨, ౨౯ లో యోగముక్రింద న్యాయభావమును బ్రకటించెను.

(౫) న్యా. వా. ౧, ౧, ౨.

(౬) న్యాయసారము పుటలు ౩౮, ౪౦, ౪౧; సర్వసిద్ధాంతసారసంగ్రహము ౬, ౧౦-౨౧, ౪౦-౪౪.

లాలస్యముగా ఫలించునవి. ౧. ఫలితములు వచ్చులోపున ఫలకారణములు నశించవు; అవి ధర్మాధర్మరూపమున నిలిచి యుండును."ఫలసిద్ధియగుటకుఁబూర్వము మధ్యమదశ యుండును; వృక్షములు ఫలములనిచ్చుటకుఁ బూర్వమందువలెనే". ౨ దానినే యదృష్టమందురు; అది కర్మరూపమే. అందుచే మోక్ష సిద్ధియైన వెనుకఁగూడ జన్మావసరముండవచ్చును.౩. ఆత్మలు తామెట్టి దేహముల ధరించియుండవలెనో పూర్వకృతకర్మల ననుసరించి యుండును.ఆత్మకు దేహమే నామకరణముచేయును. ఆత్మ మనుజుఁడు కాదు, గుఱ్ఱమును కాదు, కాని, మనుజాశ్వ దేహములచే నట్లు పిలువఁబడుచుండును. ౪. న్యాయవైశేషిక తత్త్వము సూక్ష్మదేహమున్నదని విశ్వసింపదు. అణురూపము నతీంద్రియమునగు మనస్సహాయమున నాత్మ దేహాంతరప్రాప్తిఁ బొందుచుండును. ఆత్మల కనంతవ్యాప్తి కలదు. గావున మనస్సే జన్మాంతరములనుబొంది వివిధదేహములలోఁ బ్రవేశించుచుండును.

---

(౧) ఉద్ద్యోతకరుఁడు వ్రాసినాఁడు: "సద్యః ఫలితములేని కర్మల విషయములలోఁ గర్మఫలము పక్వమగుటకుఁగల యాటంకములవలన నట్లగును లేక కర్మవాసనలు ఫలించుట కనుకూలపరిస్థితులలోపమో, లేక యొకవ్యక్తి యొక్క కర్మతో సమానకర్మగల వారి కర్మవాసన లాటంకము కలుగఁజేయవచ్చును; సహాయకారణములగు పుణ్యపాపము లాకాలమున లేకుండవచ్చును. న్యా॥ వా॥ ౩.౨.౬౦.

(౨) న్యా. భా. ౪, ౧, ౪౭; ౪.౧.౪౪-౫౪

(౩) న్యా. భా. ౩, ౨, ౬౮.

(౪) న్యా. భా. ౩, ౧, ౨౬.

ప్రకృతి పురుషసముచ్చయాత్మకమైనదే యథార్థజగత్తు. ప్రకృతి పురుష (ఆత్మ) కల్పితము గాదు. దేవుఁడే ఆత్మల కనుభవానుగుణ్యముగా నుండురీతిని ప్రకృతిరూపమును సృజించెను. ఆత్మలకును ప్రకృతికిని సామరస్యముండుటకుఁ గారణము దైవకల్పనమే.

౨౫—దైవతత్త్వము.

న్యాయ సూత్రములందు భగవంతుఁడు కాకతాళ న్యాయముగాఁ బేర్కొనఁబడిన కారణముఁ బ్రాచీన న్యాయ సిద్ధాంతమాస్తికముగాదను వాదమున కవకాశమిచ్చుచున్నది.(౧) దైవనిమిత్త ధర్మమును న్యాయసూత్రి ముదాహరించినది.(౨) వాత్స్యాయనోద్ద్యోతకరవిశ్వనాథులిదే న్యాయమతమనిరి. వాచస్పత్యుదయన వర్ధమానులు, భగవంతుఁడు జగదంత్వర్వర్తియగు కారణమును వేదాంతవాదమునకు విమర్శనమని యభిప్రాయమిచ్చిరి. మానవుఁడు తన కర్మానుగుణములైన ఫలితములను బొందుట లేదనియు నందుచే సర్వఫలము లీశ్వరసంకల్పము ననుసరించి వచ్చుచున్నవనియుఁ జెప్పు నాక్షేపణమునకు మానవుల కర్మలకు ఫలము లీశ్వరాదేశమున, నీశ్వర సాహాయ్యమునఁ

(౧) "న్యాయ వైశేషికమూలగ్రంథములు దైవాస్తిత్వము నంగీకరించియుండలేదు, కొంతకాలము పోయిన వెనుకనే ఆస్తికతయందుఁ బ్రవేశించినది; కాని రెంటిలోనేదియుఁ గూడ దేవుని ప్రకృతికర్తగా వివరించియుండలేదు." (గార్బే. ప్రాచీన భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము, పు. ౨౩.) మాక్సు పండితుఁడు ప్రాచీన న్యాయ మాస్తికతగలదో కాదో చెప్పఁజాలననెను, (మూలసంస్కృత గ్రంథములు, వాల్యుము 3, పు, ౧33.)

(౨) ४, ౧, ౧౯-౨౧.

గలుగు చున్నవని నైయాయికుని సమాధానమై యున్నది. ఆత్మ సర్వద్రష్ట, సర్వజ్ఞాత, సర్వానుభవాధిపతి యని చెప్పుటచే వాత్స్యాయనుఁ డాస్తికతను సమర్థించు చున్నాఁడు, ఈవర్ణనము జీవాత్మ సంబంధమైన దైనచో సర్థరహితమగును.3. అనంతర నైయాయికులును వైశేషికులును బహిరంగాస్తిక్యమును బ్రకటించి, ఆత్మసిద్ధాంత వివరణ సందర్భమున దైవస్వరూపమును గూర్చి చర్చింతురు. ఆత్మలు రెండు రకము లనియు నొకటి మానుషము రెండు దైవము నని యన్నంభట్టు చెప్పినాఁడు. దైవాత్మ లేక పరమాత్మయేకము, సర్వద్రష్టయుఁగాఁగా మానుషాత్మ లనంతములు, భిన్న దేహములకు భిన్నములై యున్నవి, దేవుఁడొక విశిష్టాత్మ; సర్వజ్ఞత్వము, సర్వశక్తియు నాతని గుణములు; వీనిచే నాతఁడు లోకమును క్రమరీతినడపును. మానుషదైవాత్మలకుఁ జాలభేదములున్నవి కావున మూలదర్శనకర్తలగు గౌతమకణాదు లీరెంటినొకే వర్గమునఁ జేర్చిరనుట యుక్తియుక్తముగాఁ దోఁచుటలేదు. న్యాయదర్శనము యొక్క వ్యావహారిక లక్షణమును, తార్కికాభినివేశమును, దైవాస్తిత్వమును గూర్చి తగినంత శ్రద్ధచూపక పోవుటకుఁ గారణములైనవి.౧.

---

(3) న్యా భా. ౧, ౧, ౯; ౪, ౧, ౨౧.

(౪) తర్కసంగ్రహము, పు, ౨౭.

(౧) అథవ్లే యిట్లు వ్రాసెను: "దేవుఁడసలే లేడను నభిప్రాయముచే గాక, తమ దర్శనములకు వ్యవహార ప్రపంచముతోడనే విశేషసంబంధమున్న కారణముచే దైవవిషయము తమ విషయమున కతీతమైనదని నమ్మి యుద్దేశపూర్వకముగా దైవవిషయ ప్రసంగమును గౌతమకణాదులు విడిచిపెట్టి

ఈశ్వరాస్తిత్వమున కుదయనుని కుసుమాంజలి ప్రమాణ ప్రకటన మొనర్చిన శాస్త్రగ్రంథము. ఇందు మొదటి ప్రకరణములో సుఖదుఃఖ హేతుభూతమైన యదృష్టశక్తి యొకటున్న దనుటకుఁ గొన్ని సందర్భములను ప్రకటించియున్నది.౨. ప్రతి కార్య మొక కారణముపై నాధారపడియున్నది; అందుచే మన సుఖదుఃఖముల కొక కారణముండవలెను.౩. ప్రతికారణమును బూర్వకారణమునకుఁ గార్యమే; ప్రతికార్యము భావికార్యమునకుఁ గారణము. ప్రపంచ మనాది కావున, నీకారణకార్యపరంపరకు నారంభము లేదు. అందుచే మన సుఖదుఃఖకారణమున కారంభదశను నిర్ణయింపఁజాలము.౪. కార్యభిన్నత కారణభిన్నతను సూచించును. మన మనుభవించు భిన్నఫలముల కేకకారణమును దేవుఁడని కాని ప్రకృతియని కాని చెప్పఁజాలము.౫.

యుందురు. అందుచే సూత్రకారులు వ్యవహార జగద్విషయములనే పరిశీలించి, తిపతీత విషయములను సరకుగొనరైరి. ఇది లోపమని నమ్మి భాష్యకారులు దైవాస్తిత్వమును, సమర్థింప వీలైన యుక్తి శబ్దప్రమాణమువలననే ప్రకటించిరి. (తర్కసంగ్రహము॥ పుట ౧౩౬-౧౩౭.) "న్యాయదర్శనమునకు ముఖ్య లక్షణము తర్కాభిలాష యగుటచే, దైవవిషయము దానికి ప్రకరణవిరుద్ధ మగును. ఒక విషయమును విడిచిపెట్టుట నాస్తికత కాఁజాలదు." (కీత్ ఐ. యల్. ఎ. పు. ౨౬౫.)

(౨) సాపేక్షత్వా దనాదిత్వా ద్వైచిత్ర్యా ద్విశ్వవృత్తితః ప్రత్యాత్మ నియమాద్భుక్తే రస్తిహేతురలౌకికః॥ (౧-౪)

(౩) ౧. ౫.

(౪) ౧-౬. అదృష్టమున కాదివిషయము విడువఁబడెను; చూ॥ న్యా॥ వా॥ ౪, ౧, ౨౧.

(౫) ౧-౭.

మనముచేయు కర్మలకు సంస్కారములు మిగిలి, కర్మఫలముల నిచ్చు శక్తిగలవైయుండును. "చిరకాలముక్రిందటఁ జేసిన కర్మ కేదో యొక అతిశయప్రభావము లేనిదే నేఁడు ఫలమునీయఁ జాలదు" సత్కర్మవాసన పుణ్యము;దుష్కర్మవాసనపాపము; ఈరెండును గలిసి యదృష్టరూపమునఁ గర్తయొక్క యాత్మ యందు నివసించును; కాని కర్తకు సుఖదుఃఖము లిచ్చు వస్తువు లందుఁగాదు. అనుగుణములైన దేశకాల వస్తువులు గలిగినప్పుడీయదృష్టము కర్మఫలముల నిచ్చును. పుణ్యపాపము లవిచ్ఛిన్నములై యుండుటకుఁ గారణ మదృష్ట మతీతశక్తిగలదగుటయే. ఆత్మలకు దేహములతో సంబంధము ప్రకృతి కారణసిద్ధముగాదు. ప్రకృతిధర్మములో ధర్మమాత్రము వచ్చి ప్రవేశించును. భిన్నాత్మలు భిన్నానుభవదశాభేదములుండుటకుఁ గారణ మదృష్టభేదము.

అణువులలోఁగల సహజక్రియాశక్తి చేతను, ఆత్మలలోఁగల యదృష్టముచేతను, విశ్వసృష్టి యేర్పడెనను ప్రాచీన నైయాయికవాదమును సమర్థించినంతవరకు నుదయనుఁడు న్యాయదర్శనకర్తలకు విధేయతనుజూపెను కాని, జడాత్మకమైన యదృష్టమువంటి యొకశక్తి కార్యములకుఁ గారణము కాఁజాలదనియు, నదృష్టప్రవృత్తిని, సక్రమముగా నడపునొక యీశ్వరుఁడున్నాఁడనియు వాదించుటలో నాతఁడు తన పూర్వులభావముల నతిక్రమించెను. ౧. అణువులవలనను,

(౬) ౧-౯.
(౧) ౧. ౧౯.

కర్మశక్తివలను, జగదుత్పత్తి సమర్థింపఁబడదు. స్వభావసిద్ధముగా నణువులు క్రియాసమర్థములగుచో నట్టిసామర్థ్య మెల్లప్పుడు నుండవలెను. అణుప్రవృత్తికిఁ గాలశక్తి కారణమైనచో, నట్టి యచేతనధర్మయుక్తమగు కాలమెల్లప్పుడు క్రియాపరతంత్రమైనఁగావలయు లేదా యెల్లప్పుడు నిష్క్రియాత్మకమైనఁ గావలయును. లేగదూడపోషణమునకై గోక్షీరము స్రవించు ననుమాన మిచట సరిపోదేలన, మృతిపొందిన గోవునుండియు క్షీరము స్రవించవలెను. కావున నొకయచేతనశక్తికిఁ బ్రవృత్తియున్నచో, నాప్రవృత్తి కింకొక చేతనవ్యక్తి కారణమై యుండవలెను. జీవాత్మ కదృష్టముపై నాధిపత్యముండఁజాలదు; ఏలననున్నచో, నకాంక్షితదుఃఖసిద్ధి నది వారించియుండును. అందుచే నచేతనమగునదృష్టధర్మము, దేవు నాదేశముననుసరించి ప్రవర్తించును; కాని దేవుఁడు దానిని సృజించనులేదు; దానియమోఘగమనమును మార్పుచేయనులేఁడు; కాని దానివ్యాపారమును జరుగనిచ్చును. ఈవిధముగా నీశ్వరుఁడు మనకుఁగర్మఫలప్రదుఁడు.

ఇతర హేతువుల నుదయనుఁ డీట్లొక శ్లోకములో సంగ్రహించినాఁడు: "కార్యములవలనను ఆయోజనధృత్యాదులవలనను, సంప్రదాయసిద్ధ కళలవలనను, ప్రమాణములవలనను. శ్రుతులవలనను, వాని వాక్యములవలనను, సంఖ్యావిశేషములవలనను, నిత్యుఁడు సర్వజ్ఞుఁడునగు నీశ్వరుఁడున్నాఁడని ధృవపడుచున్నది." ౧. కారణవాదము మొదటఁ బరిశీలింపఁ

---

(౧) కార్యాయోజన ధృత్యాదేః పదాత్ప్రత్యయతః శ్రుతేః
వాక్యాత్సంఖ్యా విశేషాచ్చసాధ్యో విశ్వవిదవ్యయః।

బడినది. భిన్నాంశకల్పితము గావున జగమొక యుత్పత్తి గలదే; అందుచే దానికొక కర్త యుండవలెను. ఏలన, "ఏక కాలమందున్న కారణపరంపరలతో నిమిత్తములేకుండ తన స్వరూపమును స్వతంత్రముగాఁ బొందఁగలదేదియుఁ గార్యము కానేరదు." జగత్కర్త చేతనుఁడు, "ఇచ్ఛాజ్ఞానక్రియాశక్తులుగలిగి వీనివలన సర్వకారణములను బ్రవృత్తిలోఁ బెట్టి నడిపించునుగాని తన్నుఁ జలింపఁజేయున దేదియును లేనివాఁడు." ఆ యోజనశక్తివలన సృష్ట్యాదియందు రెండణువులు సంయోగమునొంది ద్వ్యంద్వ ద్రవ్యము లేర్పడును. ఈ శక్తి యొకకర్తనుసూచించును. ధృతి యనగా నీయద్భుతమైన ప్రపంచమాతని సంకల్పశక్తిపై నాధారపడియున్నది. ధృత్యాదేః యనుచో 'ఆది' శబ్దమువలన నాతఁడు ప్రళయకారకుఁడనియుఁ దెలియును. ఈశ్వరుఁడు లోకమును సృజించి, లయమొనర్చి, తిరిగిసృజించును. సంప్రదాయసిద్ధ కళలు బుద్ధిమంతుఁడైనయొక కోవిదుని సూచించును. వేదముల కధికారము వేదకర్త వానికిచ్చియున్నాఁడు. ఉదయనునభిప్రాయములో వేదము లితరవస్తువులవలెనే సృష్టిలయవశములైన అనిత్యవస్తువులు. ఇప్పటికి నవి జ్ఞానాధారములగుటకుఁ గారణము వానికర్త యీశ్వరుఁడగుటయే. ౨ మఱియు శ్రుతియే జగత్కర్తను మనకుఁ దెలుపుచున్నది. మఱియు వేదములు వాక్యయుక్తములుగావున, నొకకర్త యుండవలెను; ఆతఁడు దేవుఁడొక్కఁడే కావలయును. సంఖ్యావిశేషవాదములోని భావమేమనఁగా, ద్వ్యంద్వానుపరిమాణము, అణుపరిమాండ

(౨) ౫. ౧.

ల్యమువలనఁగాక, దానికిఁ గారణములగు నణువుల ద్విసంఖ్య వలనఁగలిగెను. ఈ ద్వంద్వసంఖ్యాజ్ఞానము బుద్ధ్యపేక్షగలది; అందుచే సృష్ట్యాదియందు రెండణువులేకలిసి ద్వంద్వములగుటకుఁ గర్త యొక విజ్ఞానసమర్థుఁడై యుండవలెను. ఈశ్వరాస్తిత్వము ప్రత్యక్షవిషయముకాదు. కావున సహేతుకము కాదను నాక్షేపణము నుదయనుఁడు ఖండించినాఁడు. కనపడని వస్తువు లేదనుట, మనకొకప్పుడు కనపడి యిప్పుడు కనపడకున్న వస్తువునకే చెల్లును. ఇంద్రియాతీతవిషయములట్టివి కావు. ప్రత్యక్షమువలన దైవాస్తిత్వమును నిరూపింపఁజాలమనియే మనము చెప్పఁగలము. (౧). వస్తుభావాభావముల కుపమానముతో సంబంధము లేదు. (౨). శబ్దప్రమాణ మాస్తికతను పోషించును. (3). అర్థాపత్తియు ననుపలబ్ధియు స్వతంత్రజ్ఞాన ప్రమాణములుక గావు. (౪)

నైయాయకుని కీశ్వరుఁడు సచ్చిదానంద రూపుఁడైన సగుణమూర్తి; ఆతని కధర్మమిథ్యాజ్ఞాన ప్రమాదములు లేవు. ఆతఁడు ధర్మజ్ఞాన సమాధి సంపన్నుఁడు, సృష్టి చేయుటలో నాతఁడనంతశక్తి సంపన్నుఁడు; కాని జీవుల పూర్వకర్మఫలానుగుణముగ నాతఁడు సృజించును. ఈశ్వరుఁడాప్తకర్మఫలుఁడు; లోకసంగ్రహార్థ మాతఁడు కర్మ చేయుచుండును. "తండ్రి బిడ్డల

---

(౧) 3, ౧.
(౨) 3, ౪-౭;
(3) 3, ౮-౧౨.
(౪) 3, ౧3-౧౭.

కొఱకుఁ గర్మ చేయునట్లే, జగత్పితయుఁ దన సంతతి కొఱకై ప్రవృత్తి పరుఁడగును."౫ సత్యమును గూర్చి స్వతఃప్రమాణ యుక్తమైన యథార్థజ్ఞానము కలవాఁడు గావున నీశ్వరుఁడు సర్వజ్ఞుఁడు. ఆతఁడు శాశ్వతచిత్స్వరూపుఁడు; ఏలన నాతని జ్ఞానక్రియ లవిచ్ఛిన్నములు. అతనికి స్మృత్యనుమాన జ్ఞానము లవసరము లేదు. సామాన్య ప్రజల కరుదుగా లభించు నతీంద్రియ జ్ఞానరేఖయు, నభ్యాసబలముచే యోగులకుపలబ్ధమగు దివ్యజ్ఞానమును, దేవుని కెడతెగని లక్షణమై యున్నది.౬. దేవునికిఁ గామములున్నవి.౭ దేవుని జ్ఞానము శుద్ధము, నిరవద్యమును. అతని యానందమవ్యయము.౮ సృష్టి సమస్యలోని కష్టములు గుర్తింపఁబడెను. దోషజ్ఞానవశమున దుఃఖము నుదయింపఁజేయు నదే సర్వప్రవృత్తియు నని చెప్పఁబడెను.౯. తనకుఁ గాని యితరులకుఁ గాని యేదైనఁ గాంక్షాసిద్ధికై దేవుఁడు సృష్టి కర్మ చేసెనా? దేవుఁ డాప్తకాముఁడు కావున నెట్టి స్వీయప్రయోజనముండియు నాతఁడు సృష్టి చేయలేదు. ఇతరుల కొఱకుఁ బరితపించు నాతఁడెల్లప్పుడును ప్రవృత్తిలంపటుఁడు, మానవకోటియందలి ప్రేమచే లోకమును సృజించినాఁడనియు మనము

(౫) ౩, ౧౮-౨౩.   (౬) ౪, ౧, ౨౧.

(౭) దేవుని సంపూర్ణజ్ఞానములో మానవుల మిథ్యాజ్ఞానము, మిథ్యాజ్ఞానవిషయాలు నున్నవా, అట్లున్నచో దేవునికిఁ గూడ మిథ్యా వస్తుదర్శన మున్నదా యను సమస్య నుదయనుఁడు పేర్కొని, దేవుఁడు మానవుని మిథ్యాజ్ఞానములోని మిథ్యాత్వము నెఱుఁగునని సమాధానము చెప్పినాఁడు.

(౮) న్యా. సూ. ౪, ౧, ౨౧.

(౯) ౧, ౧, ౧౮.

నిర్ణయింప లేము. లోకముయొక్క దుఃఖస్వభావమీ నిర్ణయ
మునకు విరోధమగును. ఈవిమర్శకు నైయాయికుఁ డిట్లు బదులు
చెప్పును. "సృష్టి చేయుటలో నాతని ప్రవృత్తి కేవలమనుకంపా
జన్యమే, కాని లోకమును సృజింపవలె నను భాసమానందసం
భాయకమైనను, జగద్వస్తు స్వభావమునకు విరుద్ధముగా నున్నది.
సృజించవలసిన మానవుల భిన్నరూప కర్మఫలము పరిపక్వమగు
టకుఁ గాలవశమున భేదములుదయించినవి. ఇది దేవుని స్వాతం
త్ర్యమునకు లోపము గాదు. ఏలన, "ఎవని దేహము వానికి
భారము కాదు. పైగా నదియొకని ప్రయోజనముల సాధించుట
కుపయోగించును"న్న సామెత గలదు.౨. దేవుని ప్రవృత్తి కార
ణాంతరములచేఁ బరిమితమైనది; కాని యీ కారణాంతరముల
నాతఁడు కల్పించు కొనినవే.3. దేవుని లక్ష్యము మానవులకు
సుఖము చేకూర్చుటగాదు; మానవులకుఁ బరమార్థము గూర్చు
టయే, పారమార్థిక లక్ష్యసాధనముల కొఱకే లోకమేర్పడినది;
క్లేశానుభవమున శ్రేయమును, త్యాగముచేఁ బరిపూర్ణతను
సాధింపనగును. నైయాయికులు శైవులనియు, వైశేషికులు పాశు
పతులనియుఁ జెప్పుదురు.౧. తన వివేకవిలాసమునందు జినదత్తుఁడు

(౨) సర్వదర్శన సంగ్రహము, ౧౧, అ. (3) న్యా. వా. ౪, ౧, ౨౧.

(౧) చూ: గుణరత్నుని షడ్దర్శన సముచ్చయవృత్తి పుటలు ౪౯-౫౦
మరియుఁజూడు: హరిభద్రుని షడ్దర్శన సముచ్చయము:

"అక్షపాదమతే దేవః సృష్టిసంహారకృచ్ఛివః
విభుర్నిత్యైకస్సర్వజ్ఞో నిత్యబుద్ధిసమాశ్రయః॥ (౧3)

రాజశేఖరుని షడ్దర్శన సముచ్చయముఁ (దీనికిఁ గొంచెము పూర్వము)
ఈభావమునే చెప్పును. చూడు: (కీత్. ఐ. యల్. ఏ. పుటలు ౨౬౨-౨౬3)

(౧౩-వ శతాబ్దమధ్యమకాలము) న్యాయ వైశేషిక వాదులకు శివుఁడిష్టదైవతమని చెప్పినాఁడు. ఉద్ద్యోతకరుఁడు పాశుపత మతస్థుఁడు. భాసర్వజ్ఞుఁడు తన ధ్యానములో మహేశ్వర సాక్షాత్కారము లభించినదని చెప్పినాఁడు.౨. శివుఁడే పరబ్రహ్మమని యుదయనుఁడు పలికినాఁడు.3.

న్యాయదర్శనాస్తికసిద్ధాంతము హిందూవిజ్ఞాన ప్రపంచములో విశేషముగాఁ జర్చింపఁబడినది. సముచితహేతువాదమున కవకాశము లేనపుడెల్ల నైయాయికుఁ డదృష్టము నుదాహరించుచుండుటను విమర్శకుఁడు గుర్తించియుండును. ప్రాతిపదికాణుసంచలనము, అగ్ని కూర్ధ్వవ్యాప్తి, సూదంటురాయి కినుపముక్కయెడఁగల యాకర్షణమునుగూడ నదృష్టకార్యములని చెప్పఁబడెను. అదృష్టమనునది యొక హేతుపరిమితిని సూచించును.౪. అదృష్టమున కొక విజ్ఞానసహితుఁడగు సారథి, యనగా నీశ్వరుఁ డవసరమని గుర్తింపఁబడెను. ఏలన లోకములోని వివిధ తాటస్థ్యముల యద్భుత క్రమవిధానము నీశ్వరుఁడు గాక వేఱొకఁడు నడుపఁజాలఁడు. ఈశ్వరుఁడొక్కఁడే

(౨) న్యాయసారము॥ పు. 3౯.

(3) కుసుమాంజలి॥ ౨, ౪.

(౪) తన న్యాయమంజరిలోఁ జార్వాకవాదమును ఖండించుచు జయంతుఁడు తన మొక వస్తుకారణము నెఱుఁగనపుడు దానిని స్వాభావికమని చెప్పివేయుదుమని వచించెను,

జ్ఞానేచ్ఛా క్రియాశక్తి సంపూర్ణుఁడు. జీవులు తమ క్రియాశక్తిని ప్రళయకాలమునఁ గోల్పోయి, పునస్సృష్టికాలమునఁ దిరిగి పొందుటకుఁ గారణభూతుఁ డీశ్వరుఁడే. ఉదయన శ్రీధరులు కారణధర్మమున కధిక ప్రాముఖ్యము నిచ్చిరి.౫. ప్రపంచము కార్యమని నిర్ణయించి, నైయాయికుఁడు ప్రమాణావసరము లేకుండ నంగీకరించును. పశువృక్షాదులు స్వయంప్రకాశకము లుకావు; అవి పుట్టి, పెరిగి నశించును. వివిధవస్తువు లుత్పత్తి గలవనుట, మొత్తముమీద విశ్వమంతయు నుత్పత్తిగలదనుట కాఁజాలదు. ఉత్పత్తిలేని యనేక శాశ్వతపదార్థములు గలవని నైయాయికుఁ డంగీకరించును.౧. బ్రహ్మాండముకూడ మొత్తము మీద నట్టిదే కాఁగూడదా? సర్వకార్యములకు ముఖ్యకారణము లుండవలెనా? నైయాయికుఁడు ప్రకటించిన కారణధర్మమునకు విశ్వవ్యాప్తిలేదు. కారణధర్మము సమానము నేకకాలికము నైన పరిణామమునే సూచించును. జగద్వస్తుపరిణామ క్రమ మును జూచియే యీకారణధర్మ మూహింపఁబడినది కావున నీ ధర్మ మా జగత్కారణమునకుఁ గల్పింపవీలులేదు. జగత్కా రణము నూహించుశక్తి మానవునకు లేదు. కార్యకారణము లకు మూలకారణములు వెదకుచో ననంతముగా నీవాదము వ్యాపించి వ్యర్థవాదములోనికిఁబోవును గావున, నీకారణపరంప రకు వేరగు కారణములేని యొక కారణమును నైయాయి

(౫) న్యాయకందళి॥ పుటలు ౫౪-౫౭.

(౧) "శాశ్వతవస్తువున కుత్పత్తిలేదు. కారణమునులేదు" (న్యా॥వా॥ ౪, ౧, ౩౨,)

కుఁడు గల్పించినాఁడు. శంకరుఁడీ కారణవాదమును నిరసించి, ప్రపంచ మున్నటుల గోచరించుచున్న విషయమును నిస్సంశయ ధైర్యముతోఁ బ్రకటించుట మంచిదని చెప్పినాఁడు. జగత్తు స్వీయాధారభూతమో, వేరొక కారణమునకుఁ గార్యమో మనకు గ్రహించు సామర్థ్యము లేదు. వేఱొక కారణమును మన మంగీకరించినచో దాని కింకొక కారణము నూహించి, యట్లు మతి పోవువఱకుఁ గారణాన్వేషణము చేయుచుండవచ్చును. దేవుఁడున్న యెడల వాని నెవఁడు సృజించెను? సాంఖ్యము ననుసరించి, దేవుఁడు స్వయంసంభూతుఁడని చెప్పుటెంత సులభమో, జగత్తు స్వయంకృతమని చెప్పుటయు నంతే సులభము. తాత్త్వికముగా నీ సమస్యకుఁ బరిష్కారము లేదు. ఏపరిష్కారమునైన నూహించుచో నది సమస్యకంటె నధమరూపమును బొందును. నైయాయికుని ప్రకృతిభావమువలన నితరకష్టములు సంభవించును. జగత్కర్తయగు దేవునకి దేహమున్నదా లేదా యని యడుగఁబడెను. దేవునికి దేహమున్నచో, నదృష్టము సర్వ దేహములను నిర్మించును గావున దేవుని దేహము నదృష్టవశవర్తియగును. దేహధారులు సృజింపఁబడినవి; అందుచే వాని కణువులపైఁగాని, పుణ్యపాపములపైఁగాని యాధిపత్యము లేదు. శాశ్వత దేహ మెట్లుండఁగలదో మనము చూచియెఱుఁగము. దీనివిషయములో నైయాయికులకు విస్పష్టభావములు లేవు. ఏ దేహముతో నిమిత్తము లేకుండ దేవుఁడు సృజించునని యొక మారును, మన యదృష్టముల ఫలితముగా దేవుని కొక శరీర మేర్పడునని వేఱొకమారును జెప్పఁబడెను. ఒకప్పు డణువులే

దేవుని శరీరమనియుఁ జెప్పఁబడెను. ఆకాశ మాతని దేహమని మఱొకచో నుడువఁబడెను. దేహావసరము లేకుండ నణువుల సాహాయ్యమున నెట్లో మనకుఁ దెలియనిరీతి నాతఁడు లోకమును సృజించెనని చెప్ప వీలైనచో, నీ యణుసాహాయ్యము కాని యేయితర సాహాయ్యముకాని లేకుండ నాతఁడు సృజించెననియు మనము చెప్ప వీలగును.

దైవాస్తిత్వ నిరూపణమునకై యుపయోగింపఁబడిన హేతువులు యుక్తములేయని యంగీకరించినను, పరిపూర్ణత లేని మన-మేసర్వాత్మస్వరూపియైన పరమేశ్వరుని రూపాంతరములమో యట్టి పరమేశ్వరుఁడు నైయాయికులుస్థాపించిన పరమేశ్వరుఁడు గాఁడు, నైయాయికుల యీశ్వరుఁడు మనకును లోకమునకును బాహ్యమందుండినవాఁడే. ఆతఁడు లోకమును సృజించి, పోషించి, నశింపఁజేయుఁగాక ! కఱ్ఱలమోపు నొక త్రాడుతోఁ గట్టినట్లు, న్యాయదర్శనమునసరించి, యనేక వస్తుసముచ్చయమును బాహ్యమునుండి బంధించినరూపమే సత్యస్వరూపమగుచున్నది.అణుసృష్టి యీశ్వరుఁడు చేయలేదు; వానికాకృతి నాతఁడిచ్చును. విశ్వమును గల్పించిన భూతజాలమును బాహ్యమునుండిస్వీకరించి పనిచేయునేకాని యాతఁడు జగదంతర్వర్తియైన యొక యనంతశక్తిస్వరూపుఁడు గాఁడు. ప్రపంచమునకు వేరై,యేకాంతవాసియైన యీశ్వరభావ మొక శుష్క-భావమే. ఒకవైపున ననంతస్వరూపుఁడగు నీశ్వరుఁడు నింకొకవైపున ననంతమైనజగత్తు నుండుట సమర్థింపఁదగిన ప్రతిపాదనముగాదు. ఒకదానినొకటి పరిమితమొనర్చును. రెండు

వేరుగానున్నట్లు వర్ణింపఁబడిన వస్తువు లపరిమితములుగాఁ జాలవు. జీవు లెప్పుడో యొకప్పుడు మోక్షముఁ బొందును. సర్వజీవమోక్షసిద్ధితో సంసారమదృశ్యమగును. అప్పు డీశ్వరాధిపత్యము నంతమగును. అంతమగుదాని కాదియునుండవలెను. కావున నీశ్వరజగత్తులు రెండును శూన్యమునుండి యుదయించి శూన్యములోనికిఁ బోవలెను. ప్రేమచే నీశ్వరుఁడు లోకమును సృజించెనని చెప్పఁబడెను. కాని యీతత్త్వముననుసరించి సృష్టికర్థమేమి? అణువులు, జీవులు రెండును నిత్యములై, ప్రపంచము వీని పరస్పర సంపర్కరూపమైనచో, నీశ్వరుఁడు సృజింపవలసినదేమున్నది? అందుచేఁ దన యీశ్వరుని నైయాయికుఁడు విడిచిపెట్టనైనవలయును, లేదా, అచేతనరూపములోఁ గాక నీశ్వరుని నిత్యకారణధర్మముయొక్క భిన్నరూపములే యణువులు జీవులుఁననియైన నంగీకరింపవలెను. వస్తుస్వరూపము దేవుని శరీరమనిచెప్పిన న్యాయధర్మసూచనకీయర్థమున్నది. దీనినే రామానుజుఁడు విశేషప్రజ్ఞతోఁ దన తత్త్వమునందు నిర్మించి, నిరూపించియున్నాఁడు. దేవుని సర్వజ్ఞత్వమునుండి, యాతని జగదంతర్వర్తిత్వమే యేదోయొకవిధముగా సాధింపఁబడవలసియున్నది. న్యాయదర్శనముననుసరించి, జీవులు విజ్ఞానమాత్రములుఁ; యథార్థస్వరూపము విజ్ఞానమాత్రముకాదని స్పష్టము. విజ్ఞానము, సత్యస్వరూపము నన్యోన్యసంబంధములా, యెట్లను విషయము ననంతమైనమానసమే, పరిమిత మానసములతో నొకటైనమానసమే తెలిసికొనఁగలదు. అణువులును జీవులును, దేవునితోసమానముగా నిత్యములు. న్యాయ మీశ్వర

భక్తి నాదేశించుటచే, దానివలన మానవకోటికి మోక్షలాభ మున్నదనితోఁచును. కాని, యీశ్వర సాయుజ్యమునుగాని, యీశ్వర సారూప్యమునుగాని, న్యాయ ముపదేశింపఁజాలదు, ఏలన న్యాయసిద్ధాంతముననుసరించి, యీశ్వరుఁడు మానవు నకు లోకమునకు బాహ్యమునసున్నాఁడు. భిన్నరూపములలో వేదాంతమును,యోగశాస్త్రము నుపాసనము నుపదేశించును; అట్టి యుపాసనవలన నుపాసకున కీశ్వరత్వసిద్ధి లభించునని చెప్పఁ బడెను. మానవకోటియొక్క మహోన్నతమతలక్ష్యమున కను గుణముగా నుండవలెనన్నచో నీశ్వరునిగూర్చిన భావమును న్యాయదర్శనము మార్చుకొనవలెను.

౨౬—ముగింపు.

హిందూవిజ్ఞానమునకు న్యాయదర్శనము చేసిన ప్రిదాన మేమనగా, శాస్త్రయుక్తము, విమర్శాపూర్వకము నైన సత్యా న్వేషణ విధానము. ఇతర దర్శనము లన్నియుఁ దమతమ తత్త్వ ముల ననుసరించి కొలఁది భేదములతో నీవిధానము నంగీకరించి నవి. జ్ఞాన ప్రపంచమున కాకృతిపటమును లిఖించి, దాని యవ ధులను మార్గములను నిర్ణయించి, యందలి ముఖ్యవిభాగములకు నామముల నిచ్చినది న్యాయదర్శనము. ఈనామములు నేటికిని హిందూవిజ్ఞానమున వాడుకలో నుండుటచే న్యాయదర్శనము విజ్ఞాననిధి కెంత యమూల్యవిత్తమును గూర్చినదో విశదమగు చున్నది. న్యాయదర్శన మొసఁగిన దోమపట్టికవలన ననేక శతా బ్దముల నుండియు భారతీయ విజ్ఞానవేత్తలు బహు సులభము గాను వేగముగాను సత్యాసత్య విషయవిభాగ మొనర్చు కొను

టకును, దోషనిర్ణయముల కుచితనామముల ముద్రవేసి పరిక టించుటకు నవకాశము గలిగినది. సంస్కృత తాత్త్వికరచనలలోఁ దఱచుగా మనకుఁ గొన్ని తర్కపదములు "ఇది చక్రకము" అనగా 'విషమవాదమ' ను భావము "అది సాధ్యసమము" ఇది "అన్యోన్యాశ్రియము." "ఇది అనవస్థావాదము" మున్నగునవి గోచరించును. న్యాయ దర్శనమిచ్చిన దోష సిద్ధాంతనూచిక భారతీయ తత్త్వజ్ఞుల కొరకు సిద్ధపరిష్కార సంపుటి (Ready Reckoner) వలె నుపయోగించి, బోర్నే పండితుని మాటలలో "మనము చేతులు కడుగు కొన వలసినపుడెల్ల సముద్రమునకుఁ బోనవసరము లేకుండఁ గాపాడినది".

తత్త్వమత సమస్యలను బరిష్కరించుటకు మన వ్యావహారికానుభవ పరిశీలనావిధానమే యుక్తమైనదను విశ్వాసము న్యాయదర్శనమునకు బలము దౌర్బల్యము కూడ నైనది. జీవ జడపదార్థము లద్వైతభావముతోఁ గూడిన జగత్స్వరూపము తత్త్వాన్వేషణమున కుచితమైన సామగ్రియేకాని, దానినే తత్త్వ నిశ్చయముగా స్వీకరించుట కర్హమైనదికాదు. ప్రాకృతమానవుఁడు తన కంటికి గోచరించుచున్న బాహ్యజగత్తు యథార్థమైనదని చెప్పుట కెన్నఁడును సంశయింపఁడు. ఆతఁడు జీవులను గూడ నంగీకరించును. కాని హేతువాదియై కాక, సహజజ్ఞానముచేతనే. కాని యాతఁడు యథార్థజగత్తున కంతరువులున్నవని యొప్పుకొనఁడు; ఏలన లోకమున రెండు యథార్థవస్తుస్వరూపము లున్నవను తన భావమునకు వికల్పమేర్పడును. కాని హేతువాదము ననుసరించి, బాహ్యప్రపంచములో నింద్రియా-

శీతవిషయము లుండుననుటకుఁ దలయూఁచును. దైవతత్త్వ విషయములో నాతఁడు సృష్టికారణమునుగూర్చి ప్రశ్నించును. సృష్టి యెట్లువచ్చెను? జగ మిప్పుడున్నరీతినే పూర్వము నున్న దనియు నెల్లప్పు డట్లేయుండుననియు నూహించును. ద్వైతి కావున నాతఁడు జడపదార్థమునుండి జీవపరిణామ మెప్పుడారంభమైనదను విషయమును దర్కింపఁడుగాని, యాతనికిఁగల ప్రత్యక్షజ్ఞానముచే జగము చలనములేని స్థాణువుగాదని యంగీకరించును. ఈ క్లిష్టసమస్యావరిష్కారమునకుఁ దన యనుభవమునే యాధారముగాఁ దీసికొనును. తాను తనప్రజ్ఞవలన బల్లలు, నాసనములు మున్నగునవి తనకంటె వేరగు వస్తువులను జేయుచుండుటను గాంచుచున్నాఁడు. అట్లే భగవంతుఁడును దన సృష్టికి వేరని నిశ్చయించును. మన వస్తువులను మనయిచ్చ వచ్చినరీతిని పునర్నిర్మాణ మొనర్చునట్లే, యీశ్వరుఁడును దనతో నిత్యములైయున్న జీవులు నణువులు నను సామగ్రిని దనస్వేచ్ఛ ననుసరించి పునఃపునః సృష్టి చేయుచుండునని భావించును. ఈవిధముగా న్యాయదర్శనము ప్రాకృతమానవుని లోకజ్ఞానమున కనుగుణముగా ద్వైతప్రపంచ సిద్ధాంతమును గల్పించి దానికొక తత్త్వస్వరూపము నొసఁగినది.

న్యాయవాదము నిస్సంశయముగా విజ్ఞానపరిణామములోఁ సహజము, ముఖ్యమునైన యొక ఘట్టమేకాని, తుది మెట్టుకాఁజాలదని మేమిదివఱకే సందర్భోచితముగా సూచించియున్నాము. మూలద్రవ్యములగు నణుకల్పితమే జగత్తను

సిద్ధాంతము పరిణామవిధానమును విస్మరించినదగును. జగము కేవల భావగతమేయను సిద్ధాంతమును నిర్మూలించుటవలనను, ప్రాకృతమానవాభిరుచి కనుగుణముగాఁ దత్త్వమును బ్రక టించుటవలనను, న్యాయసిద్ధాంతము యుక్తియుక్తమైనదనునట్లు గోచరించును. హిందూవిజ్ఞానము దేశాఖకాని, తుదకు శంకర తత్త్వమైనను జగత్తుభావమందున్నదేకాని నిజముగా లేదను వాదము నం ంపదు. కాని నిజముగాఁజూచినచో, పరమార్థ స్వరూపమునకును భావకల్పనమునకును, వైరుధ్యముండనవస రము లేదు. ౧. బాహ్యజగత్తు యథార్థమని యంగీకరించువా రందరును జీవులకు వేరై జగద్వస్తుసమూహమున్నదని యొప్పు కొనియున్నారు. విజ్ఞానస్వభావ స్వరూపములను దాత్త్వి కముగాఁ బరిశీలించినచో లోకములోని జడపదార్థములవర్గ ములో నాత్మను జేర్చుట కవకాశము లేదని మనకుసువిదితమగును. దీనివలన నుదయించుతత్త్వము లోకజ్ఞానదృష్టికి విరోధము కాదుగాని దాని)మించును. పరమార్థతత్త్వమైనను, వ్యవహారదృక్పథమునను సరించి, సత్యస్వరూప విజ్ఞానరూపము లకు భేదము నంగీకరించును. మనకనుభవములోనున్న జగత్తు పామరస్వముున పరిచ్ఛిన్నతనుజూపుటవలన నిత్యము నిరవద్య మునగు సత్యస్వరూపమొకటియున్నదని స్ఫురించును. మన

(౧) పోల్చు. గ్రీన్: "ఒకవస్తు వొక విజ్ఞానస్వరూపము కాదనియు, ఁగాని యొక చేతనవిజ్ఞానమునకట్టి వస్తువు యథార్థస్వరూపముగావచ్చు ననియుఁ జెప్పుటకవకాశమున్నది" (వర్క్సు. వాల్యుము ౧పు. ౪౨౩)

యనుభవముయొక్క నిగూఢపరిశీలనమును సాంఖ్యవేదాంతములు గైకొనినవి. న్యాయమునందలి దైవతత్త్వభావముల కెక్కుడు సన్నిహితైక్యమును ఘటించి ప్రకటించినది రామానుజతత్త్వము.

ఉదాహృతగ్రంథములు.

౧. అథల్యే: అన్నంభట్టు తర్క సంగ్రహము.

౨. కోవెల్: ఉదయనుని కుసుమాంజలి.

3. కోవెల్ అండు గఫ్: సర్వదర్శన సంగ్రహము. ౧౧అ

౪. గంగానాథఝా: ఉద్ద్యోతకర వాత్స్యాయన భాష్య సహిత న్యాయసూత్రములు

౫. కీత్: ఇండియన్ లాజిక్కు అండ్ ఎటామిజిమ్.

౬. సీల్: ది పోజిటీవ్ సైన్సెస్ ఆఫ్ ది ఏన్షెంటు ఇండియన్సు

౭. విద్యాభూషణుఁడు: హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ లాజిక్కు.

ఓం

భారతీయ తత్త్వశాస్త్రము

తృతీయాధ్యాయము

వైశేషికాణువాదము

౧ — వైశేషిక దర్శనము.

విశేషనామము నుండి వైశేషిక తత్త్వనామ ముదయించి నది. జగత్తులోని విశేషములలో నందు ముఖ్యముగా నక్షి గోచరములుకాని జీవులందు నణువులందు నిజమగు వ్యక్తిత్వము లభ్యమగును. ప్రత్యేకజీవులకు లోకముతోడను, సంఘము తోడను సంబంధమున్నను, నట్టి సంబంధము వలననే తమ వికాసమున కవకాశములున్నను, దమప్రత్యేకతనవి స్వతంత్ర ముగానుండునట్లు నిలుపుకొనఁగలవు. వైశేషికదర్శనము భిన్నతనంగీకరించు ప్రధానలక్షణముగల తత్త్వము. జీవుల యొక్కయు, వస్తువులయొక్కయు, పృథక్త్వము నది కోల్పోవ నంగీకరింపదు. దాని దృక్పథము శాస్త్రయుక్తము. వస్తువిభాగ రూపమేకాని, పరిశోధనాత్మకము, సమన్వయరూపముకాదు. కాని, జగత్స్వరూపమునుగూర్చిన సమగ్రసమస్యాపరి ష్కారావసరముల నది కాదనలేకపోయెను. శాస్త్రము వర్గీకర

ణము చేయును; తత్త్వశాస్త్రము సమన్వయ మొనర్చును. ఇంద్రియ జ్ఞానబుద్ధిజ్ఞానప్రపంచముల నొక్కే సమన్వయసూత్రమున లీన మొనర్చు మహాప్రయత్నమునకు వైశేషికదర్శనము పూను కొనలేదు. శాస్త్రదృక్పథముననుసరించి, దృశ్యములగు వస్తు విషయములఁగూర్చి అతిసామాన్యలక్షణములను సమీకరణ మొనర్ప నది యత్నించినది. అనుభవములోని భిన్నరూప ముల కొకయాకృతిని నొకనిర్ణీతస్థానము నిచ్చినది. తత్ఫలిత ముగా లభించిన తత్త్వము సమగ్రసమన్వయహీనమై, విశ్వ విశాలతలేనిదైనది.

బౌద్ధవిజ్ఞానవాదమునకు వ్యతిరేకముగా నీ వైశేషిక తత్త్వము జన్మమందినది. వైశేషికము బౌద్ధజ్ఞానప్రమాణము లగు ప్రత్యక్షానుమానముల నంగీకరించునుగాని, జీవులును, వస్తువులును దెఱచాటుననుండి ప్రదర్శింపఁబడిన మిథ్యా రూపములు గావనియు నవి శాశ్వత సత్యరూపములనియు వాదించును. దైవతత్త్వప్రసంగ మది తలపోయనేలేదు; శంకరా చార్యుని విమర్శనముననుసరించి, వైశేషికదర్శనమునకు నాస్తి కతాలక్షణమున్న సూచనలు లేకపోలేదు. ౧. కాని మానసి కాందోళన మధికమై, సంశయబీజములు వ్యాప్తిలోనున్న కాలమున వైశేషిక మావిర్భవించినమాట మరువరాదు.

ఇది ప్రధానముగా భౌతికాధ్యాత్మిక శాస్త్రమైనను, ననంతరగ్రంథములలోఁ దార్కికచర్చ లతినిపుణముగాఁ జొప్పిం

(౧) వైశేషికవాదు లర్ధవైనాశికులని శంకరుఁడు చెప్పినాఁడు. (శంకర భాష్యము॥ ౨, ౨, ౧౮.)

పఁబడినవి. జీవస్వరూపలక్షములు, ప్రపంచ మణుకల్పితమను భావము మున్నగువిషయములలో న్యాయవైశేషికము లొకే సిద్ధాంతములను బ్రకటించినను, ప్రమాణ రూప నిర్వచనము నందును, నణుసిద్ధాంత వివరణమునందును, వైశేషికదర్శనము నకు విశిష్టమగు ప్రయోజనమును విలువయుఁ గలవు.

౨—కాలము సారస్వతము.

"వైశేషికదర్శనము న్యాయదర్శనముకంటె నెక్కువ ప్రాచీనమైనదిగాఁ దోఁచును."౧. ఈ గార్బే భావము యుక్తమైనదని చెప్పనగును. మానవవిజ్ఞానమునందు విశేషము సామాన్యపూర్వకమై యుండును. జ్ఞాన మదివఱకే స్వతంత్రముగా వికసించి యుండకున్నచో న్యాయదర్శనము మనకొసఁగిన జ్ఞానసిద్ధాంతమువంటి దుదయించుట సాధ్యముకాదు. అదివఱకే యున్న జ్ఞానమును దర్కశాస్త్ర ముదయింపఁజేసి విమర్శించి పరిశీలించును. కణాద సూత్రములును, ప్రశస్తపాదుని పదార్థధర్మసంగ్రహమును జూచినచో న్యాయదర్శన పరిచయమందుఁ గాన్పింపదు; కాని గౌతముని సూత్రములును, వాత్స్యాయన భాష్యమును బరికించినచో నందు వైశేషికభావ ప్రాచుర్యము కొంతయున్నదని విశదమగును. వైశేషికదర్శనము బౌద్ధ జైనములకంటెఁ బురాతనమైనదని కొందరు వాదింతురు. వైశేషికమునందలి అసత్కార్యవాదమే బౌద్ధనిర్వాణ సిద్ధాంతమైనదందురు. జైనుల అస్తికాయములును, వారి యణుసిద్ధాంతమును వైశేషికములోనివే; కొన్ని జైనగ్రంథములును, లలిత

(౧) గార్బే; ప్రాచీనభారతీయ తత్త్వశాస్త్రము. పు. ౨౦.

విస్తారము నీవిషయమును బేర్కొనియుండెను. లంకావతార సూత్రి మణువాద భావములను బ్రకటించెను. జైనముయొక్క ఆరవశాఖకు ముఖ్యదేశికుఁడైన రోహగుప్తుఁడు (క్రీ. వె. ౧౮) వైశేషికదర్శనకర్తయని యొక యర్వాచీన జైనగ్రంథమగు 'ఆవశ్యక'౧.ము ప్రకటించినది. అది ప్రకటించిన వైశేషిక భావము కణాదుని సిద్ధాంతమునకు౨. సరిపోవుచున్నను, జైన మతవృక్షమునుండి జనించిన యొక శాఖయే వైశేషికమనుట సమంజసముకాదు. ఇట్టిభావమును బ్రకటించుటకుఁ గారణము రెంటికి సామాన్యమగు నణువాదమే; కాని యీ యణుసిద్ధాంత విషయమునఁగూడ రెంటికి విశేషభేదము లున్నవి. జైనసిద్ధాంతము ననుసరించి, అణువులన్నియు గుణములలో సమానములే; రూపరసగంధ స్పర్శాలక్షణములు సమానములే; అణువు శబ్దరహితమైనను, శబ్దము నుత్పత్తిచేయును. వైశేషికము ననుసరించి, గుణములలోనే యణుభేదమున్నది. ఈయణువులకు

---

(౧) యస్. బి. ఇ. వాల్యూము. ౧౪. పు. 3౮.

(౨) ద్రవ్యగుణకర్మ సమవాయము లంగీకరింపఁబడెను; సామాన్య విశేష విషయములలోఁ గొంతభేదమున్నది. సామాన్య మిట్లు విభజింపఁబడినది. (౧) మహాసామాన్యము. ఇది పదార్థము లేక, అభిధేయత్వము, లేక జ్ఞేయత్వమునకు సరిపోవును. దానిలోఁ బ్రమాణములన్నియు నిమిడియున్నవి. (చూడు: ప్ర॥ ప॥ పుట ౧౬; వైశేషికసూత్రము॥ ౧, ౧, ౮) మహాసామాన్యమనగా శుద్ధసామాన్యము. ఇతరములు సామాన్యములు విశేషములుకూడనై యున్నవి. (౨) సత్తాసామాన్యము, వైశేషికములోని సత్తాలేక భావమునకు సరిపోవును. ప్రశస్తపాదుఁడు షట్ప్రమాణములకు నస్తిత్వముసాధర్మ్యలక్షణమని చెప్పినాఁడు. (3) సామాన్యవిశేషము. ఇది యితర సామాన్యములకు సరిపడును. (చూ: యు.వి. వైశేషికా ఫిలాసఫీ. పుటలు 3౭-3౮)

వాయ్వగ్ని జలభూసంబంధము ననుసరించి, ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగు గుణగణము లుండును. శబ్దముతో వానికి సంబంధమే లేదు. అణుసిద్ధాంతము, ద్రివ్యవర్గీకరణము, జ్ఞాన ప్రిమాణద్వయములవలన వైశేషికము బుద్ధ మహావీరుల కాలమున (౬-౫ శ. క్రీ.పూ.) నుత్పత్తియై యుండునని దృఢముగా నిరూపించవచ్చును. కణభోజి లేక కణభక్షకుఁడని ప్రసిద్ధి వడసిన కణాదుని వైశేషికసూత్రిములే వైశేషిక దర్శనమునకు మొట్ట మొదట శాస్త్రరూపము నిచ్చెను.౨. దీనినే ఔలూక్య దర్శన మనియు నందురు.3. కాని కణాదుని యసలుపేరు కశ్యపుఁడని తెలియు చున్నది.౪. ఇతని రచనము పది గ్రంథముగా నున్నది. మొదటిది ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్య విశేషములను పంచప్రమాణములను జర్చించును, రెండవది వివిధద్రవ్యములను గూర్చియు మూడవది ఆత్మ మానసేంద్రియములను. అనుమాన స్వరూపమును గూర్చియు వివరించును, అణుకల్పిత ప్రిపంచస్వరూప విషయము నాల్గవగ్రింథ ముఖ్యవిషయము, కర్మ భేదస్వభావముల చర్చ పంచమగ్రంథమందును, ధర్మశాస్త్రవిషయ స్వరూ

(౧) చూ. యుఐ. వైశేషికా ఫిలాసఫీ. పు, 33 అశ్వఘోషుఁడు తన సూత్రాలంకారమునందు వైశేషికము బుద్ధుని పూర్వయుగమునకుఁ జెందు నని చెప్పినాఁడు. (చూ.యుఐ. వైశేషిక ఫిలాసఫీ. పుట ౪౦-౪౧.)

(౨) కొన్ని బౌద్ధజైన గ్రింథములలో నణు సిద్ధాంతమున్నను నది వైశేషికదర్శనమునందుఁ గేంద్రస్థానము నాక్రమించినది (చూ. బాదరాయణ సూత్రములు, ౨, ౨, ౧౧; ధర్మోత్తరుని న్యాయబిందుటీక. పు. ౭౬)

(3) యుఐ. వైశేషికా ఫిలాసఫీ.

(౪) చూ. ప్రి. పం పుట ౨౦౦.

పమును గూర్చి చారవదాసిలోను ప్రసంగింపఁబడెను. సప్తమ గ్రంథము గుణజీవానుమాన సమస్యలను ముచ్చటించును. మిగిలిన మూడుగ్రంథములు కేవల తార్కిక విషయముల నుగ్గడించును; ప్రత్యక్షానుమాన కారణధర్మములను గూర్చియుఁ జర్చించును. ఇదివఱలోఁ హేతువుల ననుసరించి, వైశేషిక సూత్రములు న్యాయ సూత్రముల కంటెఁ బూర్వములును, బ్రహ్మ సూత్రసమకాలికములును గావచ్చును.౧. కౌటిల్యుఁడు

---

(౧) వాత్స్యాయనుఁడు వైశేషికసూత్రము నుదాహరించెను. పూర్వవత్పరవ దనుమాన భేదము న్యాయము చెప్పినది వైశేషిక సూత్రమునకుఁ దెలియదు. వై॥ సూ॥ ములోఁ గాలము పరమకారణమని చెప్పఁబడెను. (౨, ౨, ౯; ౫, ౨, ౨౬). ఇది శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్తులోఁగలదు ౧.౧.౨. దీని నేయితరతత్త్వము నంగీకరించియుండలేదు. జీవాస్తిత్వమును నిరూపించుటకుఁగూడ వైశేషికము పూనకొనక, జీవ మనుమానవిషయమా ప్రత్యక్షవిషయమాయని చర్చించెను. బాదరాయణుఁడు ౨, ౨, ౧౧ లో నణువాదమును స్మరించెను; కణాదుఁ డవిద్య, ప్రత్యగాత్మ మున్నగు వేదాంత శబ్దముల నుపయోగించుటేకాక, ఆత్మాస్తిత్వము శబ్దప్రమాణము చేతనే బుజువు కాదనియు, దేహము మూడు లేక నైదణువుల సముచ్చయము కాదనియుఁ జెప్పినపుడు వేదాంతసిద్ధాంతము మనసునుంచుకొనియే చెప్పెను. (వై॥సూ॥ ౩, ౨, ౯; ౪, ౨, ౨౩). భాష్యకారులనునమ్మినచో వై॥ సూ॥ మీమాంసా సాంఖ్యజ్ఞానమును గలిగియున్నది. చూ॥ వై॥ సూ॥ ౨, ౧, ౨౦; ౩, ౧, ౧-౨; ౫, ౨, ౧౯-౨౦; ౭, ౨, ౩-౮; ౭, ౨, ౧౩; ౯, ౨, ౩. వసుమిత్రుని అభిధర్మ మహావిభాషాశాస్త్రము పంచవిధకర్మలను జెప్పినది. చరకుని వైశేషికస్మరణము మనకుఁ బ్రయోజనములేనిది. తన ప్రజ్ఞాపారమితశాస్త్రమున నాగార్జునుఁడు కాలమొకమార్పులేని నిరవధిక యథార్థ స్వరూపమను సిద్ధాంతమును జేర్కొనెను. (వై॥ సూ॥ ౨, ౨, ౭-౮; ౫, ౨, ౨౬; ౭, ౧, ౨౫). దేశాణుజీవుల కాతఁడిచ్చిన స్మరణవలన, వైశేషిక

వైశేషికము నాస్తికకక్షలోఁ జేర్చియుండని కారణముచే నది క్రీ.పూ. 300 కంటె ననంతరము రచింపఁబడెనని తోఁచును. ౨. కొన్ని సూత్రము లప్పుడప్పుడు కణాదసూత్రములలోఁ జేర్చఁబడెను. 3. ఇప్పుడు మనకున్న కణాదసూత్రములలోఁ గొన్నిటికి బ్రశస్తపాదుఁడు భాష్యము రచింపని కారణముచే నవి యాతని కాలమునుండి యుండలేదని తెలియుచున్నది. కణా

సూత్రపరిచయమాతనికిఁ గలదని, తెలియుచున్నది: జటిలుఁడు నాఁడనేక వై॥ సూ॥ ముల నుదాహరించినాఁడు: 3, ౨, ౪; ౮, ౧, ౨. జీవ స్వభావములను దెల్పు:వి; ౪, ౧, ౧; ౭, ౧, ౧౦ అణుస్వభావమును దెల్పును; ౬-౨, ౧౩; ౯, ౨, ౧౭-౧౮ అణుసంయోగమును దెలుపును. ఆర్యదేవునకు వై॥ సూ॥ పరిచయమున్నది; సూత్రనిర్మాణానంతర వైశేషికదర్శనవికాసముతో హరివర్మకుఁ బరిచయముగలదు. (చూడు. యుఇ. వైశేషికఫిలాసఫీ పుట ౪౬-౯౯)

(౨, కణాదసూత్రములోఁ జెప్పిన వైశేషికసిద్ధాంత మొక ప్రాచీన మీమాంసాశాఖయని దాసుగుప్తుఁడు రచించెను. (హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ ఫిలాసఫీ పుటలు ౨౮౦-౨౮౯). వైశేషికము ధర్మజిజ్ఞాసతో నారంభించి, వైదికకర్మలదృష్టశక్తిచే నైశ్వర్యమిచ్చునని ముగించుటచే నట్లుచెప్పుటకు వీలులేదు; ఏలన, ధర్మమీమాంస యేయొక దర్శనమునకుఁ బ్రత్యేకస్వత్వము కాదు. వైశేషికమీమాంసాదర్శనములకుఁగల భేదముల నల్పముగాఁ ద్రోసివేయుట యుక్తముగాదు. వేదము లీశ్వరకృతములుగా నున్నను ఋషికృతములని కణాదుఁడు వ్రాసెను. (౨, ౧, ౧౮; ౬, ౧, ౧-౨). మీమాంస వేదముల శాశ్వతత్వమును విశ్వసించును. శబ్దముయొక్కయు వేదములయొక్కయు శాశ్వతత్వసిద్ధాంతము లొకదానిపైనొకటి యాధారపడియున్నవి. సమాన భావములు కొన్నియున్నను, వైశేషికము మీమాంసాశాఖయనుట చెల్లదు.

(3) ఫాడ్డిగాన్: ది వైశేషికాసిస్టమ్. పుటలు ౧౦-౧౧.

డుఁడు ప్రమాణత్రయమునే ౧ చెప్పఁగా, నింకొక మూఁడు ప్రమాణములను బ్రశస్తపాదుఁడు జెప్పెను. తరువాత నేడవది యగు 'అభావ' ము కూడఁ జేర్చఁబడెను. కణాదుఁడు చెప్పిన గుణములకుఁ బ్రశస్తపాదుఁ డేడు గుణముల నధికముగాఁ జేర్చెను.౨.

ప్రశస్తపాదుని పదార్థధర్మసంగ్రహము, సూత్రభాష్య మనుటకంటె, నీదర్శనమునుగూర్చి రచితమైన యొకస్వతంత్ర గ్రంథమనఁ బెల్లును. కణాదునిగ్రంథములలోనున్న సూచన లనే ప్రశస్తపాదుఁడు పెంచి వ్రాసెననుట ప్రశస్తపాదుఁడు ప్రకటించిన పరిణతభావములకు విరోధముగాఁ దోచుచున్నది.3 చతుర్వింశతి గుణములు, సృష్టి స్థితి లయసిద్ధాంతములు, దోష వర్గప్రకటనము, అనుమానస్వభావములనుగూర్చి ప్రశస్త పాదుఁడు రచించిన విషయములు కణాదునిరచనలకు నూత్న

(౧) వై॥ సూ॥ ౮, ౨, 3. అర్థఇతి ద్రవ్యగుణకర్మసు. (౧, ౧, ౪)) ఆరు ప్రమాణములను జెప్పును. ఇది యనంతరము చేరెనని చెప్పుదురు.

(౨) మరియుఁజూడు: వై॥ సూ॥ ౧, ౧, ౪; ౧, ౧, ౬; ౧, ౨, 3.

(3) చూడు: దాసుగుప్త. హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ ఫిలాసఫీ వాల్యూము ౧, పు 33౧ ఐ. యల్, ఎ. పుటలు ౨౯, ౯3; యూఐ. వైశేషికాఫిలాసఫీ, పుట ౧౭; పద టీక. 3. "అనంతర వైశేషికులకు నైయాయికులతోడను నితరులతోడను పేరుచేసిన సిద్ధాంతములన్నియుఁ బ్రశస్తపాదుని గ్రంథములో నున్నవి; కణాదసూత్రములలో లేవు. వైశేషికదర్శన విశిష్టసూత్రములని చెప్పఁబడిన ద్విత్వ, పాకజోత్పత్తి, విభాగజ విభాగసిద్ధాంతములు ప్రశస్త పాదుని భాష్యములో వివరముగాఁ జర్చింపఁబడినను, కణాదసూత్రములలో స్మరించియైన నుండలేదు." (బోడస్: తర్కసంగ్రహము. పు. 30)

ముగాఁ జేర్చినవి. న్యాయదర్శనమీాతనిపై నధికప్రభావము చూపినది; ఇతఁడు వాత్స్యాయను ననంతర కాలమునకుఁ జెందినవాఁడు. ఈతని కాలము క్రీ. వె. నాల్గవశతాబ్దముగాఁ జెప్పవచ్చును.౧.

ప్రశస్తపాదుని రచనపై నాధారపడిన యొక వైశేషిక గ్రంథము దశపదార్థశాస్త్రమను నది చంద్రునిచే రచింపఁబడినది. ఇది చైనాభాషలో నున్నది. (క్రీ. వె. ౬౪౮.) కాని యిది భారతీయ విజ్ఞాన వికాసమునకుఁ గారణమై యుండలేదు.౨.

(౧) ప్రశస్తపాదునికి దిఙ్నాగుఁడు పూర్వుఁడనియు ననేకతర్కవిషయములలోఁ బ్రశస్తపాదుఁ డాతనికి ఋణపడి యున్నాఁడనియు కీత్ పండితుఁడొక దీర్ఘవాదమును సల్పెను. (ఐ. యల్. ఎ. పుటలు ౯౩-౧౧౦) దీని భిన్నభావమునకుఁ జూడు, ఫాడిగన్ ది వైశేషికాసిస్టమ్ పుటలు ౩౧౯-౩౨౩) శంకరుఁడు నుద్ద్యోతకరుఁడు ప్రశస్తపాదుని గ్రంథపరిచయము చూపిరి కీత్ భావము నంగీకరించినను, ప్రశస్తపాదుఁ డుద్ద్యోతకరునికిఁ బూర్వుఁడును, దిఙ్నాగునికి తరువాత వాఁడునగును; కావున క్రీ.వె.౫-వ శతాబ్దికిఁ జెందును. మత్ప్రమాణకర్త ప్రశస్తపాదుఁడన్నచో నాతఁడు వాత్స్యాయనుని పూర్వుఁడనియో, అథవా సమకాలికుఁ డనియో చెప్పవలెను. ధర్మపాలుఁడును (క్రీ. వె. ౫౩౫-౫౭౦) పరమార్థుఁడును (క్రీ. వె. ౪౯౯-౫౬౯) ప్రశస్తపాదుని భావములను జర్చించిరి. (చూ. యుఐ వైశేషికా ఫిలాసఫీ పుట.౧౮)

(౨) దీని నాంగ్లములోని కనువదించిన యుఐ ననుసరించి, యీ గ్రంథకర్త క్రీ. వె. ౬-వ శతాబ్దము వాఁడని చెప్పఁబడెను. దశపదార్థములలోఁ గ్రొత్తగాఁ జేర్చిన నాల్గును. (౧) శక్తి (౨) అశక్తి (౩) సామాన్య విశేషము (౪) అభావము. ఈశ్వర స్మరణయే లేదు. జపానీయులు పెక్కురు దీనిని గూర్చి వ్యాఖ్యలు వ్రాసిరి.

రావణభాష్యము,[3] భారద్వాజవృత్తి,[౪] వైశేషిక సూత్రభాష్య ములని చెప్పుదురు గాని యవి నేఁడు లబ్ధములు గావు. ప్రశస్త పాదుని గ్రంథమునకు నాలుగు వ్యాఖ్యానములున్నవి. వ్యోమ శేఖరుని వ్యోమవతి, శ్రీధరుని న్యాయకందళి, ఉదయనుని కిరణా వళి (క్రీ. వె. ౧౦-వ శతాబ్దము) శ్రీవత్సుని లీలావతి (క్రీ. వె. ౧౧-వ శతాబ్ది). వీనిలో వ్యోమవతి మిగిలిన మూఁటికంటెఁ బూర్వముది.[౫] శ్రీధరుని న్యాయకందళి క్రీస్తు. వె. ౯౯౧ లో నుదయమందెను. శ్రీధరుఁడు కుమారిల, మండన, ధర్మోత్తరుల భావములతోఁ బరిచితిని గలిగి యున్నాఁడు. లీలావతియుఁ గిరణా వళియు న్యాయకందళి వెనువెంటనే రచింపఁబడినట్లు తోఁచును. శ్రీధరుఁడు నుదయనుఁడును గూడ దైవాస్తిత్వము నంగీక రించి, అభావప్రమాణమును గూడ స్వీకరించిరి. శివాదిత్యుని సప్తపదార్థి యీకాలమునకుఁ జెందినదే.[౬] న్యాయవైశేషిక సిద్ధాంతము లొకే తత్త్వమునకుఁ జెందిన వని యిది ప్రక టించెను. ప్రమాణ వివరణముతో నిది యారంభించి, న్యాయ తర్కమును జ్ఞాన గుణము క్రిందికిఁ దోఁచ్చొని వచ్చును. లౌగాక్షి

---

(3) చూ. రత్నప్రభ, ౨౨,౧౧; బోడస్, తర్కసంగ్రహము, పు 33. గంగాధరుఁడు ప్రకటించిన (కలకత్తా ౧౯౭౭) భారద్వాజ వృత్తి భాష్యము విశేషముగా నాధారపడి, పెక్కుమార్పులను జేసెను, చూ. ఫాడి గస్, వైశేషికసిస్టమ్, పు 3౫-౪౦.

(౪) లేకవల్లభుఁడు.

(౫) చూ. ఘాటే ప్రకటించిన సప్తపదార్థి ఉపోద్ఘాతము.

(౬) శివాదిత్యుఁడుదయనుని తరువాతను, గంగేశుని పూర్వము నుండెను. గంగేశుఁ డితని భావముల నెఱుఁగును.

భాస్కరుని తర్కకౌముది, ప్రశస్తపాదుని రచనపై నాధారపడిన యింకొక సంకీర్ణగ్రంధము. వైశేషిక సూత్రమును గూర్చి శంకరానందుని ఉపస్కారమొక కొంత ప్రాముఖ్యముగల గ్రంథము.౧. విశ్వనాథుడు (౧౭-వ శతాబ్ది) తన భాషాపరిచ్ఛేదమునందును, సిద్ధాంత ముక్తావళి యందును గణాదుని వాదమును వివరించెను. ఈతడు కొంతవఱకభినవతర్కము ననుసరించినాడు, అన్నంభట్టుని కృతులు, జగదీశుని తర్కామృతము క్రీ. వె. ౧౬౩౫ జయనారాయణుని వివృతి (క్రీ. వె. ౧౭-వ శతాబ్ది) వైశేషిక సిద్ధాంతములను వెలువరించుటలో నుపయుక్తములుగా నున్నవి. ఉపస్కారముపై నాధారపడినను, వివృతి కొన్ని విషయములలో భేదములను గల్గియున్నది.౨.

౩–జ్ఞానసిద్ధాంతము.

వైశేషిక తర్కమునకును న్యాయతర్కమునకును స్వల్పభేదమే కలదు. జ్ఞానవిషయము లనంతములు గావున, దర్కమునకు సమస్యయగు జ్ఞానమనేకరూపములను బ్రదర్శించినది.౩. ప్రత్యక్షము, లైంగికము (అనుమానము) స్మృతి, ఆర్షజ్ఞానము వను చతుర్విధ ప్రమాణము లంగీకరింపఁబడెను. ప్రత్యక్షము వలన మనకు ద్రవ్య, గుణ, కర్మ సామాన్యములు తెలియును.

---

(౧) ఇదియొక వృత్తి నుదాహరించెను: చూ:(౧, ౧, ౨; ౧,౨,౪,౬; ౩, ౧, ౧౭; ౪, ౧, ౭; ౬, ౧, ౫, ౧౨; ౭, ౧, ౩.) ఇది యెచట నున్నదో లభింపలేదు.

(౨) చూడు: ముఖ్యముగా ౧, ౧, ౪, ౨౫; ౮, ౧, ౧; ౨,౨,౫; ౯, ౧, ౮.

(౩) ప్ర॥ పా॥ పు. ౧౭౨.

భిన్నాంశాకల్పితములైన స్థూలద్రవ్యములు ప్రత్యక్షములోనివే కాని అణువులు, అణుద్వ్యయరూపములును గావు. ఆత్మప్రత్యక్షములేక యోగదర్శనమును వైశేషిక మంగీకరించెః.౪. వైశేషికము పమానైతిహ్య శబ్దప్రమాణముల ననుమానము లోనికిఁ జేర్చెను.౫. శాస్త్రవాక్యములు తత్కర్తల శీల మపరిహతము కావున, ననుమానసిద్ధమే.౧. న్యాయదర్శనమువలెనే వైశేషికమును శబ్దము నిత్యముకావున వేదము లమోఘ ప్రమాణములని చెప్పు మీమాంసా సిద్ధాంతమును దిరస్కరించెను.౨. శాశ్వత సత్యధర్మములను దాము గాంచి, యితరులకుఁ జెప్పుటచే ఋషుల వాక్యములైన వేదములు ప్రామాణ్యములని న్యాయదర్శనాభిప్రాయమై యుండఁగా, మంత్రద్రష్టలగు మహర్షుల యమోఘ శీలసంపదవలన వేదప్రామాణ్యమును వైశేషిక మనుమానించినది. శ్రుతిస్మృతులు మన కిచ్చునది యథార్థజ్ఞానముకాని యూహాజ్ఞానముకాదు. అది వస్తుస్వస్వరూప జ్ఞానము. ఈయర్థములో దాని కాదిలేదు; దానినిఁ గొందరు పూర్తిగా దర్శింతురు; కొందర సంపూర్ణముగా దర్శింతురు. సత్యస్వరూపమును సమర్థులైనవారు దర్శించి, మనకందించిరి. వేదములు వాక్యములసముదాయములు గావున శేముషీమంతులగు కర్తలుండి యుండవలెను. అట్టివా రూర్ధ్వలోకమును

(౪) వై॥ సూ॥ ౯, ౧, ౧౧-౧౫.
(౫) ప్ర॥ పా॥ పుటలు (౨౧౨)
(౧) ౯, ౧, ౩.
(౨) వై॥ సూ॥ ౨, ౨, ౨౧-౩౭; ౬, ౧, ౧; న్యా॥ సూ॥ ౨, ౨. ౧౩-౪౦.

గూర్చియు నదృష్టమును గూర్చియు సమగ్రము స్వచ్ఛము నైన జ్ఞానముగలవారు. క్రమముగా నీవేదకర్తృత్వము నీశ్వరున కిచ్చిరి. 'దేవునిమాటలు కావున వేదములు ప్రమాణములే'3. సరియగు జ్ఞానమునకు వాక్యపదార్థములను సరిగా గ్రహించవలెను. పదములయొక్క అర్థజ్ఞానము సామాన్యధర్మముపై నాధారపడును గావున నది యనుమానసిద్ధమైనదే.౪. చేష్ట,౫, అర్థాపత్తి,౬. సంభవము,౭, అభావము౮. నన్నియు ననుమానగర్భితములని చెప్పఁబడెను. స్మృతికి స్వతంత్రస్థానమీయఁబడెను.౯. ఆర్షజ్ఞానము ద్రష్టల యంతర్జ్ఞానము. పూర్వానుభవమునే తిరిగి చెప్పును గావున స్మృతినివిడిచి, అంతర్జ్ఞానమును బ్రత్యక్షములోఁ గలిపినచో, వైశేషికము ననుసరించి, మనకు ప్రత్యక్షానుమానములు రెండే మిగిలినవి.

దోషజ్ఞానములు నాలుగువిధములు; (౧) సంశయము; (౨) విపర్యయము; (3) అనధ్యవసాయము (౪) స్వప్నము.

(3) తద్వచనాదామ్నాయస్య ప్రామాణ్యమ్ ఇతి॥ (౧౦, ౨, ౯) చూచియుఁజూడు: న్యాయకందళి॥ పు ౨౧౬; వై॥ సూ॥ ౬, ౧, ౧-౪.

(౪) 3, ౧, ౭-౧౫.

(౫) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౨౦

(౬) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౨3.

(౭) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౨౫; వై॥ సూ॥ ౯, ౨, ౫.

(౮) ప్ర॥ ప॥ పు ౨౨౫

(౯) ప్ర॥ ప॥ పు ౨౫౬.

(౧) స. సి. సా. సంగ్రహము, ౫౩ 33.

వీనిని శివాదిత్యుఁడు రెండుగాఁ జేసి సంశయవిపర్యయములని చెప్పి, యూహను, అనధ్యవసాయమను పరోక్షజ్ఞానమును సంశయములోఁ జేర్చెను. ౨ స్వప్నమును వేరుగాఁ జెప్పుటచేఁ గారణమదియొక ప్రత్యేక దేహస్థితిలో లభించుటయేయని శ్రీధరుఁడు చెప్పినాఁడు.3

౪—పదార్థములు.

ఇదివఱకే మనము చూచినరీతిని, క్రియాసిద్ధిననుసరించి వస్తునిర్వచనమును, ప్రకరణోచితముగా సర్వార్థనిర్ణయములను జేసి, దేనికిని స్వయంసంపూర్ణము లేదని ప్రకటించిన బౌద్ధవాదము, కొన్నిశతాబ్దములకాలము జాతియొక్క హృదయమును వశమొనర్చుకొనెను. అన్యోన్యసంబంధబలముననే అన్నియు నస్తిత్వముగలిగి, యేదియును స్వయంస్థితిలేనివై యుండెను. అన్యోన్యాశ్రయమే జీవితస్వరూపము; అందుచే నాత్మయు, జడపదార్థమును నిట్టివే. ఈభావమును నిరసించి, యెక్కువ తృప్తికరమైనట్టిది, యథార్థముగా సమర్థింపఁదగినదియు నైన నాత్మతత్త్వమును వైశేషికము నిర్మించినది. యథార్థమైనవి, వేరుగానున్నవియు నైన వస్తువిజ్ఞానము నిరసింపఁదగినది కాదనునదే వైశేషికదృక్పథము. వస్తువులయొక్కయు వాని సంబంధములయొక్కయు లక్షణములే సులభసాధ్యములు, విశ్వవిశాలములునగు యథార్థవస్తులక్షణములు. మనము నేత్రములు విప్పి చూచినంతనే, మనకట్టెయెదుట విస్తరించి కన్పట్టునది

(౨) సప్తపదార్థీ పు. 3౨.
(3) న్యాయకందళి. పు. ౧౮౭.

భౌతికప్రపంచము,నందలి పరస్పరసంబంధబాంధవ్యములు. మన విజ్ఞానము వీనినిఁగూర్చియే పనిచేయును. మన మంతర్విలోకనము చేసినచో నొక జీవశక్తియు, (దత్సంబంధలక్షణములును గోచరించును. సముచితమైన తత్త్వము కోరునదేమనగా, మన పరిశీలనమును మనయనుభవములోని జ్ఞానవిషయములపైననే కేంద్రీకరించి,దానిని సమర్థించుట కవసరములగు ప్రతిపాదనములనే మనము స్వీకరింపవలెను. యుక్తమైన తత్త్వము వస్తువిభాగపరిశీలనమును మొట్టమొదటఁ గోరును. వైశేషికదర్శనము జరిపిన విషయవిభాగ పరిశీలనాఫలితమునే పదార్థసిద్ధాంతమున నిమిడ్చినది.

పదార్థమనగా [illegible]త్యర్థ మొక పదము యొక్కయర్థము. ఒకపదార్థ మనగాఁ దెలిసికొనఁదగిన యర్థమును, నామకరణయోగ్యమైన పదమునై యున్నది. లోకములోని సర్వవస్తువులును,౧. ననగాఁ దెలిసికొనఁదగినవి,౨. నామకరణయోగ్యములైనవియు, అనగా సకలానుభవ విషయములును బదార్థములే; కేవలభౌతికపదార్థములే కాదు 'న్యాయదర్శనములోని పదునారు పదార్థములును, వస్తువిభాగమును జెప్పునవి కావు; అవి తర్కశాస్త్రమునందలి ప్రధానవిషయములనాఁ చిక కాని జ్ఞానవిషయములయొక్క సంపూర్ణవిభాగమును జూపునవే వైశేషిక పదార్థములు.

(౧) అస్తిత్వాభిధేయత్వజ్ఞేయత్వములు॥ (ప్ర॥ ప॥ పు ౧౬.)

(౨) ప్రమితివిషయాః పదార్థాః॥ (స ౨॥ పు. ౨.)

వస్తువులేకాక, వస్తుజ్ఞానముగల కర్తలును వైశేషికపదార్థములే. ఆరిస్టాటలిచ్చిన పదార్థముల తార్కికవర్గీకరణము వ్యావహారజగద్వస్తుజాలమును గూర్చియే కాని, తత్త్వదృష్టికి గోచరించు సర్వవిధ వస్తుజాలమును గూర్చి కాదు. ఆరిస్టాటలు వలెనే, వైశేషిక తత్త్వజ్ఞులు నామార్థముల సన్నిహితసంబంధము నంగీకరించిరి. ఆరిస్టాటలు పదముల వర్గములుగాఁ జేసినను పదవర్గీకరణము వస్తువర్గీకరణమే యగును. ఏలన నొక విశిష్టనామముగలది వస్తువే యగును. "విడిగాఁ జెప్పిన పదమొక గుణమునో, ద్రవ్యమునో, సంబంధమునో, దేశమునో, కాలమునో, దృష్టినో, అనుబంధలక్షణమునో, కర్మనో కర్మఫలానుభవమునో తెలియఁజేయును"౧. ఈపది పదార్థములలో ద్రవ్యముకాక మిఁగిలిన తొమ్మిదియు నింకొకవస్తువును జెప్పునవి. ద్రవ్యము మాత్ర మితరవస్తువునుగూర్చి కానితన్నుఁగూర్చి కాని చెప్పదు. అట్లుచెప్పినచో నదియు నొక గుణమగును. కాని ఆరిస్టాటలీ విభాగమును నిస్సంశయము గానొనర్చియుండలేదు. సామాన్యభాషారూపము లాతని వర్గీకరణమున కాధారమైనవి; ఆతఁడు తీసికొన్న పదములు బాహ్యవస్తురూపమును దెల్పునవే. ద్రవ్యమొక మూర్తిమంతమైన వస్తువనఁగా నేమి? ఒక గుఱ్ఱమో, యొక గోవో యని చెప్పవలెను. దీనినారిస్టాటలు ద్రవ్యమనును కాని నిజముగా నదియొక గుణమే.౨. అరిస్టాటలుయొక్క-

(౧) ఆరిస్టాటలున్ కాటిగరీస్, ౨,౬; మింటోస్ లాజిక్కు పు, ౧౧౩

(౨) పోల్చు. జాన్సన్: "ద్రవ్యము స్వయముగా నింకొక ద్రవ్యమును జెప్పదు; కాని దానికి గుణములున్నవి." (లాజిక్ పార్టు ౨; పు. ౧౨.)

సంపుటిలో ద్రవ్యములు,గుణములు నున్నవి.అవి నిత్యములు ననిత్యములు కూడనైయున్నవి. భాష్యకారు లందరును సంబంధమను పదార్థములోఁ దుది యారును విలీనమగునని వ్రాసి యున్నారు. కావున నిత్యానిత్యములైన ద్రవ్యములు గుణములు సంబంధములు కలిసి వర్గమును బూర్తిచేయును.

వైశేషిక పదార్థవర్గములో (౧) ద్రవ్యము (౨)గుణము (3) కర్మ (౪) సామాన్యము (౫) విశేషము (౬) సమవాయము; అనంతర వైశేషికులగు శ్రీధరోదయన శివాదిత్యులు 'అభావ' ము నేడవ దానినిఁగాఁ జేర్చిరి.3. మన విశ్వాసములు భావాత్మకములు నభావాత్మకములు కాని వస్తువులు గావు. ఆరంభదశలలో నర్థము నొక పూర్ణవస్తువుగాఁ బరిగణించి, దాని సామాన్య లక్షణముల నిర్ణయింప వైశేషిక దర్శనము యత్నించినది, కాని, వెనువెంటనే,విశ్వాసముల స్వభావమును గూర్చిపరిశీలించి,యెట్టివి సత్యములైనవి,కానివెట్టివని నిర్ణయింప బూనినది.ఏదియో యొకటున్నదను నది వైశేషిక తత్త్వములో మొదటినిర్ణయము.కాని యస్తిత్వము కేవలమునిర్గుణముకాదు. అందుచే మనమొక యడుగు ముందుకుఁబోయి, అస్తిత్వము గల దొకటుండుటయే కాక,దానికిఁ గొన్ని లక్షణములున్నవని

(3) ప్రశస్తపాదుఁ డారుద్రవ్యములనే చెప్పెను. సప్తపదార్థ సిద్ధాంతము శివాదిత్యునితో నారంభమైనదని యాతని సప్తపదార్థిగ్రంథము వలనఁ దెలియుచున్నది. శంకరుఁడును,హరిభద్రుఁడును వైశేషిక పదార్థము లారనియే చెప్పిరి. చూడు శంకరభాష్యము, ౨, ౨, ౧౭; యు.ఐ.వైశేషిక ఫిలాసఫీ. పుట. ౧౨౬.

చెప్పవలెను. కొన్ని లక్షణములను గలిగియుండుటచే నొకటి స్థితిని గలిగి యున్నది. ద్రవ్యములున్నవి; గుణములను గలిగి యున్నవి. గుణములు రెండు విధములు, అనేక వస్తువులలో గలవి, సామాన్యములు; వ్యక్తిగతములైనవి విశేషములు. వీనిలో నిత్యములైనవి గుణములనియు, అనిత్యములైనవి కర్మలనియుఁ జెప్పఁబడెను సమవాయ మొక విశిష్టసంబంధముగ.

(౧) వైశేషిక ద్రవ్యగుణము లారిస్టాటలు ద్రవ్యగుణములకు సరిపడును. ఆరిస్టాటలు మొత్తమును (quantity) గుణములోఁ జేర్చెను. సంబంధములు రెండు రకములు; బాహ్యము సంయోగము వంటిది; ఆంతరంగికము సమవాయము వంటిది. మొదటిని గుణమనియు, రెండవదొక పదార్థమనియుఁ జెప్పఁబడినది. మిగిలిన పదార్థములన్నియు సంబంధములోనికి వచ్చును. దేశకాలములు స్వతంత్ర పదార్థములు. ప్రవృత్తి కర్మ, నివృత్తి కర్మాభావము; లక్షణము సామాన్యమో విశేషమో కావచ్చును. దృక్పథము గుణము, ఆరిస్టాటలొక నియమము ననుసరించి, తన సిద్ధాంతమును నిర్మించినచో నిట్లు వాదించియుండును: "నిత్యములు కాని, తాత్కాలికములుగాని సగుణములగు వస్తువులు పరస్పరాశ్రయ భూతములగు నితర వస్తువులతోఁ గలిసి దేశకాలములచే నిబద్ధములయి యున్నవి. అందుచే ద్రవ్యగుణకర్మ సంబంధములు మనకు ముఖ్య పదార్థములగును, ఆరిస్టాటల్ ద్రవ్యవిభాగములోప భూయిష్ఠమైనదని 'స్టోయిక్కులు, నియోప్లేటోనిష్టులు తలఁచిరి; తనకుఁ దోచినరీతి నీద్రవ్యములను గలిపివేసెనని కాంటును, హెగెల్‌ను భావించిరి. ఆరిస్టాటల్ విభాగము "పశువులను మనుజులు, చతుష్పాత్తులు, గుఱ్ఱములు, గాడిదెలు, కంచరములని" విభజించురీతిని చేసెనని మిల్లు నిందాపూర్వక విమర్శచేసినాడు. పోల్చు. వైశేషికవర్గీకరణముతో సర్వవస్తువులను ద్రవ్య, గుణములనుగా వర్గీకరించిన జైనుల పద్ధతి. పూర్వమీమాంసకులు శక్తి, సాదృశ్యములు ద్రవ్యములనిరి. ఉదయనుఁడు వీనినే కాక సంఖ్యను గూడ ద్రవ్యమనుట కంగీకరింపలేదు. చూ. కిరణావళి. పు. ౬: సప్తపదార్థి. పు ౧౦; న్యాయకందళి. పుటలు. ౭, ౧౫, ౧౪౪.

మొదటి మూడునైన ద్రవ్యగుణకర్మలొక యథార్థమైన స్థితి గలవి.౧. కణాదుఁడు వీని నర్థములని చెప్పి, యోగదృష్టిలో వానిని దర్శింపవచ్చునని ప్రకటించియున్నాఁడు.౨. మిగిలిన మూడును సామాన్యవిశేష సమవాయములు బుద్ధ్యాపారజ ములని చెప్పఁబడెను.౩. అవి తర్కపదార్థములు. ప్రశస్తపాదుఁ డిట్లు చెప్పెను. "వీనికి స్వాత్మసత్త్వము, బుద్ధిలక్షణత్వము, అకార్యత్వము, అకారణత్వము, అసామాన్య విశేషవత్త్వము, నిత్యత్వము, అర్థశబ్దానభిధేయత్వమును గలవు.'౪. తుదిమూడు పదార్థముల యాథార్థ్యమును తార్కికప్రమాణ సిద్ధములు.౫. అనగా నవి ప్రత్యక్షజ్ఞాన విషయములుగావు. న్యాయవైశేషిక ములు గలిసిపోయినవెనుక నీభావమును మార్పునొందినది. ప్రాచీన వైశేషిక దర్శనము ననుసరించి, పదార్థము లన్నిటికి సామాన్యాస్తిత్వ మున్నది.౬. కాని యీ యస్తిత్వము ద్వివి ధము. ద్రవ్యగుణకర్మలు సత్తాసంబంధములు. సామాన్యవిశేష సమవాయములు స్వాత్మసత్తా సంబంధములు.౭. తన కిరణా వళిలో నుదయనుఁడు సత్తాసంబంధ పదార్థమనగా సమవాయ సంబంధాస్తిత్వమనియు, స్వాత్మసత్తాపదార్థము లనఁగా నర్థ

(౧) వై.సూ. ౧,౨,౭; ౮,౨.౩; ప్ర.ప.పు. ౧౭.
(౨) ౯, ౧, ౧౪.
(౩) ౧, ౨, ౩.
(౪) ప్ర.ప.పు.౧౯; వై.సూ. ౧.౨.౩-౧౦,౧౨,౧౪,౧౬;౭.౨.౨౬.
(౫) బుద్ధిరేవలక్షణమ్ ప్రమాణమ్.
(౬) ప్ర.ప.పు ౧౧.
(౭) ప్ర.ప.పు.౧౯.

సంబంధము లేని స్వయంసామర్థ్యముగలవనియు నిర్వచించినాడు. శంకరమిశ్రుడు తన ఉపస్కారమునందు సత్తాసంబంధమనగా, నాశనావకాశము గలిగి, తన స్వభావమునుండి కార్యము నుత్పత్తిచేయు సామర్థ్యము గలిగి యున్నదని చేసిన నిర్వచన మెక్కువ సహాయకారిగా నున్నది. అస్తిత్వమును దేశకాలపరిమాణములలో జెప్పు శాస్త్రపద్ధతి యిది. స్వాత్మసత్త్వము దేశకాలబద్ధము కానిది; అందుచే నివి నిత్యపదార్థములు, ఇవి బుద్ధిపరికల్పితములయ్యు, యథార్థవస్తువుల కంటె నెక్కుడు సత్యములుగా గ్రహింపఁబడినవి. సామాన్య విశేష సమవాయములను నీమూడు ద్రవ్యములును నిత్యములైనవి, కారణము లేనివియునవియు, బుద్ధికల్పితములైన వీని కస్తిత్వము నొసఁగు సహజశాంత్రయుక్తమైనది కాదనియు వైశేషికుఁడు వాదించును.

౫—ద్రవ్యము

వైశేషిక తత్త్వము విజ్ఞానవాదము లన్నిఁటి నెదుర్కొని నిలుచుట కాధారభూతమైనదే ద్రవ్యమనుపదార్థము. విద్యావిహీనులైనను ద్రవ్యములున్నవని చెప్పుదురు. బాహ్యప్రపంచములోని వస్తువులు స్వతంత్రాస్తిత్వము గలవై, యథార్థములుగానే కన్పట్టి, తమకుఁగల విశిష్ట లక్షణములను మనకుఁ బ్రదర్శించుచున్నవి. మనమున్నదని చెప్పుకొనునది నిజముగా వస్తుజాలమే; దేశకాలాద్యవస్థల ననుసరించి యవి బహురూపములై భిన్నవిశిష్ట లక్షణములను గలిగి యున్నవి. గుణములకు వేరైన ద్రవ్యము కాని, తదంశములకు వేరైన పూర్ణముగాని లేదను బౌద్ధవాదము మన యనుభవమునకు విరుద్ధమైన

-వాదము.౧. యథార్థమైనది వస్తుజాలరూపమునను, వానికిఁ గల గుణ, భాగరూపమునను మనకు దృశ్యమానమగు చున్నది. నిన్న మనము చూచిన ఘటమును నేఁడు చూచి గుర్తించుచున్నాము; ఘటమనఁగాఁ గేవల వేదనాపుంజమే యైనచో నట్లు గుర్తించుట దుస్సాధ్యము.౨. గుణములు వర్గములుగాను, నెల్లప్పుడును సమానములుగాను, నితరములనుండి విశిష్టభేదమును జూపునవియునై గోచరించుట మన కందరకును సామాన్యానుభవవిషయమే. ఒక మామిడి పండొకే గుణసమూహము నెల్లప్పుడును జూపుటయే కాక, ఒకే లక్షణములుగల చెట్టు వలననే కలుగు చున్నది. నిరవధికమైన యవిచ్ఛిన్నాస్తిత్వమును జూపు నొక చిన్నగుట్టయైనను, లేక నొక మహాపర్వతమైనను నెప్పుడు మార్పునొందని గుణములతోఁ గూడిన ద్రవ్యాస్తిత్వము నంగీకరింపని యెడల మనకు విదితములు కాఁజాలవు. "గుణకర్మలను దనలోఁ గలిగియుండి, తనతో సమానాస్తిత్వకారణ రూపమైనదే" ద్రవ్యము.౧. అది గుణముల కాధారభూతమైనది.౨. ఇతర పదార్థములకు గుణములు లేవు.

దాని గుణములకంటె నితరమైన ద్రవ్య మున్నదని వైశేషిక విశ్వాసము. ద్రవ్యము లుత్పత్తియైన వెనువెంటనే గుణములు లేనివి.౩. ద్రవ్యములతో నేక కాలమునందే గుణములు

(౧) న్యా. వా. ౧, ౧, ౧౩.
(౨) న్యా. సూ. ౨, ౧, ౩౦-౩౬.
(౧) ౧, ౧, ౧౫.
(౨) గుణాశ్రయోద్రవ్యమ్॥
(౩) ఆద్యేక్షణేనిర్గుణమ్ ద్రవ్యమ్ తిష్ఠతి॥

నుదయించినచో రెంటికిని భేదమేయుండును. రెండు నేకకాల
మం దుత్పత్తికానిచో, ద్రవ్యములు గుణహీనములగుటయు,
ద్రవ్యములనఁగా గుణసహితములను నిర్వచనమును నిరర్థకమగు
టయుఁ దటస్థించును. ఈ క్లిష్టతను దొలఁగించుటకై, గుణములు
ద్రవ్యముతో సమవాయసంబంధమును గాని, ప్రాగభావమును
గాని గలిగియున్నవని చెప్పఁబడెను. అనఁగా, గర్భితములుగాని
యావిష్కృతములుగాని, ప్రస్తుతముగాని భవిష్యత్తులోఁగాని
గల గుణముల కాధారమైనదే ద్రవ్యమని యర్థము.౪. తాను
గుణముకాకుండ గుణములుగల ద్రవ్యమున్నదని వైశేషికుఁడు
నిరూపింపఁ గోరుచున్నాఁడు; ఏలన ద్రవ్యములను మనము గుణ
ముల నాపాదింతుమేకాని, గుణములకు గుణములనుగాదు. లేక
యొకగుణ సమూహమున కొక గుణమును మనము చెప్పము.
గుణసంబంధములేని ద్రవ్యము దురూహ్యము కావున,ద్రవ్యము
గుణసహితమని చెప్పుదుము.

నిత్యానిత్య వస్తుభేదమున్నది. అన్యాశ్రయముగల
దేదియు నిత్యముకాదు. సావయవ ద్రవ్యము లన్యాధారము
లగుటచే ననిత్యములు. నిత్యత, స్వతంత్రత, పరమార్థతయు
నిరవయవ ద్రవ్యలక్షణములు.౧. వాని కుత్పత్తి వినాశములు
లేవు. అనిత్యవస్తువు లుత్పత్తియై, వానికి వేరైన కారణములచే
నశించును.౨.

(౪) సిద్ధాంతముక్తావళి॥ 3.

౧. నిత్యత్వ, అనాశ్రితత్వ, అంత్యవిశేషవత్త్వ (ప్ర.ప.పు.౧౬).

౨. ప్ర.ప.పు. ౨౦; న్యాయకందళి పు.౨౦; చూడు వై.సూ. (౧,౧, ౫-౧౦ ౧,౨,౧౫,౧౮; ౧౦,౨,౧-౨).

భూజలాగ్ని వాయ్వాకాశ దేశ కాలాత్మ మానసములు తొమ్మిదియు సర్వపదార్థములు,3. వైశేషికము భౌతికతత్త్వము గాదు కాని యదియథార్థవస్తుతత్త్వమే; ఏలన నగోచరములగు నాత్మలున్నవనియు, యథార్థద్రవ్యములనగా స్థూలరూపములు కావు; వానిసూక్ష్మరూపములనియు నదినమ్మును. నవద్రవ్యములలో భూజలాగ్ని వాయ్వాత్మమానసములు పెక్కు-వ్యక్తిత్వములను గలిగియున్నవి.౪. ఆత్మతప్పమిగిలినవి వ్యాప్తిగలిగి, సమీవత్వ రూపత్వ సంబంధములుండి, కర్మ, వేగములను బొందియున్నవి. దేశకాలాకాశములు సర్వవ్యాప్తికలవియు, నత్యధిక పరిమాణములుగలిగి, సర్వద్రవ్యముల కవకాశమిచ్చునవియునై యున్నవి.౫ ఆత్మయు, మనస్సు, నాకాశమును, దేశకాలవాయువులును, పరమాణువులును సామాన్యముగా గోచరములు గావు.౬. మూర్తద్రవ్యములకును భూతద్రవ్యములకును భేదము

---

3. తమస్స్వభావమునుగూర్చి యొకవిచిత్రమగు ప్రశ్నమును శ్రీధరుఁడు ప్రకటించినాఁడు. (న్యాయకందళి పు౯; వై.సూ, ౫, ౨, ౧౯-౨౦). కృష్ణవర్ణము, చలనక్రియయుఁగల యొకప్రత్యేకద్రవ్యము తమమని కుమారిలుని భావము. (శ్లో॥ వా. పు.౫౩ ప్రభాకరవాదులు తమము తేజోఽభావమనిరి. ఝా; పూర్వమీమాంస పు,౯3.)అన్నంభట్టుభావము నిదియే. (తర్కసంగ్రహము పు 3.) గుణరహితమైనది కావునఁ దమస్సు ద్రవ్యముకాదని వైశేషికాభిప్రాయము,రంగులేనట్టి నీలాకాశమనిచెప్పినట్లే, తమస్సునకు రంగు లేదు. అదియొకవిధమగు నభావము; తేజోఽభావము. (వై సూ. ౫,౨,౧౯; సర్వ ద. సంగ్రహము ౧౦)

౪. అనేకత్వమ్ ప్రత్యేకమ్ వ్యక్తిభేదాః (న్యాయకందళి పు. ౨౨)

౫. ప్రశ ప, పు.౨౨

౬. వై. సూ. ౮,౧,౨.

గలదు. మూర్తద్రవ్యములకు నిశ్చితపరిమాణములుగలవు;౧అవి పరివృత్తిచలనములు గలిగియునున్నవి. భూతద్రవ్యములు విడిగాఁగాని కలిసికాని, ప్రపంచములోని సర్వవస్తుజాలమునకును రూప కారణములగుచున్నవి. మనస్సణు పరిమాణమైనను, దేనినుత్పత్తి చేయదు; సర్వవ్యాపియైనను, నాకాశము శబ్దము నుదయింపఁ జేయును, భూజలాగ్ని వాయువులు మూర్తములు నుత్పత్తి కారణములును. ౨.

ఆత్మ సిద్ధాంత విషయమున న్యాయదర్శనభావమే వైశేషిక భావమునైయున్నది. కాని, ఆత్మ ద్రష్టయు దృశ్యమునుగూడ ననుభావము నంగీకరించ లేదు. ౩. ఉపమానము నిరుపయోగము. ఆగమాను మానములే మనకు నిశ్చయ ప్రమాణములు. ౪. దేహేంద్రియమానసముల గుణము కానిదగు విజ్ఞానమువలన నాత్మాస్తిత్వము ననుమానముచేఁ దెలియనగును. ౫. సుఖదుఃఖ రాగద్వేష, సంకల్పజ్ఞానములేకాక, కనుఱెప్పలు తెఱచుట మూయుట; గాయములుమానుట, మనస్సంచలనము, ఇంద్రియ పరివృత్తి, ఆత్మాస్తిత్వమును సూచించును. ౬. ప్రళయమువంటి సహజావస్థలో నాత్మవిజ్ఞాన రహితమైనది. దేహసంబంధ మున్న

---

౧. పరిచ్ఛిన్న పరిమాణత్వమ్.
౨. తర్కదీపిక పు. ౧౪.
౩ వై. సూ. ౩, ౨, ౬.
౪. వై. సూ. ౩, ౨, ౮, ౧౮.
౫. ప్రి. ప. పు. ౬౯; వై. సూ. ౩, ౧, ౧౯.
౬. వై. సూ. ౩, ౨, ౪-౧౩.

ప్పుడే దానికి జ్ఞానప్రవృత్తి యుండును.౭. ఆత్మ విజ్ఞానమును బోధించునేకాని, విజ్ఞానమాత్మకు నిత్యలక్షణముకాదు. మన స్సాహాయ్యమున నాత్మబాహ్యవిషయములనేకాక, తనగుణము లను దెలిసికొనును. ఆత్మ సర్వవ్యాప్తియైనను, దేహసంబంధ మున్నప్పుడే జ్ఞానేచ్ఛాక్రియాలక్షణములుండును.

అవస్థాభేదములవలన నాత్మానేకత్వ మనుమానింపఁబడు చున్నది.౮. శ్రుతివాక్యములుకూడ ననేకాత్మలను జెప్పు చున్నవి.౯. ప్రత్యాత్మయుఁ దానుజేసిన కర్మఫలానుభోక్త యగును.౧౦. భిన్నానుభవ పరంపరలలో జీవైకత్వమున్నది.౧. జీవైకత్వమును శ్రీధరుఁడు నిరసించెను.౨. జీవులు మోక్షము పొందుటవలన జగద్వ్యవస్థ చెడిపోదు; ఏలన జీవులసంఖ్య

---

౭. ఆశరీరిణామాత్మనామ్ నవిషయావబోధః (న్యాయకందళీ పు.౫, ౨; పు ౨౭౦)

౮. వ్యవస్థాతో నానా (వై. సూ. 3, ౨, ౨౦).

౯. శాస్త్రసామర్థ్యాత్ (వై. సూ. 3,౨,౨౧)

౧౦. ౬, ౧, ౫.

(౧) న్యాయకందళీ॥ పు. ౮౬

(౨) "జీవమంతయు నొక్కటేయైనచో మనస్సంపర్క మందరకు సమానమగును...జీవులన్నియు సర్వవ్యాపిత్వముగలవైనను, ననేక జీవుల నంగీకరించువానికి, జీవులన్నియు నన్ని దేహములయందును వ్యాపించినను, వాని యనుభవము లితరజీవుల కుండవు; ఏలనఁ బ్రతిజీవియుఁ దన పూర్వకర్మాను గుణమైన శరీరసంబంధముచేఁ బొందు ననుభవ మితరులకు సంబంధింపదు. ఏదేహముచే జీవి కర్మచేయునో యాజీవికా కర్మానుభవముండును. అందుచే శరీరబంధము కర్మబంధము నొకదానినొక టాశ్రయించి వచ్చుచున్నవి. ఇట్టి దనంతముగా జరుగుచున్నది. (న్యాయకందళీ॥ పు ౮౭-౮౮.)

అనంతము. వైశేషికులు, తమకు బహుత్వమందలి విశ్వాసముచే, బహుత్వమే పరమసత్యమందురు. ముక్తజీవులు విశిష్టభేదముల తోడనే శాశ్వతముగానుందురు.౩. ప్రతిజీవికి నితరజీవుల నుండి యొకవిశిష్టభేదమున్నది కాని యదేదియో మనకుఁదెలియదు. జీవులలో భేదములకుఁ గారణము దేహభిన్నత్వమే. పునర్జన్మయందైనను, మనస్సు జీవునితోఁబోయి, దానికి వ్యక్తిత్వము నొసఁగును. అందుచే జీవునితో నెల్లప్పుడు నుండు మనస్సు యొక్క భేదమే జీవభేదమును దెల్పును. జీవులెన్నియో మనస్సులన్నియున్నవి. ఒకేమనస్సు జీవుని యాత్రలో నెల్లప్పు డుండును గావున, జీవునియొక్క శీలము కూడ నవిచ్ఛిన్నమై యొప్పును.౪. జీవమునకు నీశ్వరునకును.౫. సాదృశ్యమున్నది కాని సమానత్వము లేదు. ఆకాశ దేశకాలములకుఁ బరిచ్ఛిన్నములు నామయోగ్యములు నగు వ్యక్తిరూపములు లేవు ౬. దృశ్యములన్నియు వీనియందే గోచరించును. ఉత్పత్తిగల సర్వవస్తువులకును దేశకాలము

---

(౩) జీవముక్తులే యనియు, నుపాధి కారణవశమునను, శాస్త్ర విహిత కర్మాచరణ నిమిత్తమును జీవనానాత్వమును వైశేషిక మంగీకరించిన దని సూచించిన డాక్టరు దాసుగుప్తుని భావమున కాధారములేదు. (హిస్టరీ ఆఫ్ ఇండియన్ ఫిలాసఫీ పు ౩౯౦. వ్యాఖ్య ౧.) వ్యవహారసంబంధమైన జీవానేకత్వమును గూర్చియే కాని వైశేషికము పరమార్థసత్యమును గూర్చి ప్రసక్తిపెట్టుకొనలేదు. విశేషసిద్ధాంతముపై నాధారపడిన నానాత్వభావమే పరమసత్యమని యది నమ్మినది.

(౪) ప్ర॥ ప॥ పు ౪౯; వై॥ సూ॥ ౭, ౨, ౨౧; ౩, ౨, ౨౨.

(౫) కిరణావళి. పు ౭; చూడు ఉపస్కారము॥ ౩, ౨, ౧౪.

(౬) ప్రి.ప.పు.౫౪.

లుపాదాన కారణములు.౨. యథార్థస్వరూప మొకగతి; అందుచే దేశకాలాన్వితము.

భౌతికపరివర్తనము లన్నిటికి నొక పూర్ణమైన స్థాన ముండవలెను. అణువాదులందరు నవకాశమును సత్యమగు స్థితి గలదని చెప్పుదురు. ఒక దానికంటె నెక్కువ సంఖ్యగల యవ కాశము లున్నచో, భిన్నావకాశములలోఁ బరిభ్రమించు చున్న యణువుల కన్యోన్యసంబంధము లుండవు. ప్రాక్పశ్చిమ దూరాంతిక భావములకు మూలాధారమైన దవకాశమే 3. అవకాశ మందలిభిన్నత దానికార్యములపై నాధారపడును.౪.అవకాశము లేకున్నచో వస్తువులు వేఱువేరుగా నుండుటకు వీలుండదు.

వస్తూత్పత్తిస్థితి వినాశముల వంటి ప్రకృతి పరివర్తనము లకు ముఖ్యావసరరూపము కాలము. అనిత్యవస్తువులయందు మార్పుల నుదయింపఁజేయు శక్తియే కాలము. అది సంచలన ముల కన్నిటికిని గారణమగు విశ్వశక్తి కాదు; సర్వ సంచలన ముల కదియాధారము మాత్రమే.౫.గోచరించు వస్తువులన్నియు మనకుఁ గదలుచున్నట్లును మార్పునొందుచున్నట్లును, దృశ్యము లై యదృశ్యమగుచున్నట్లును గాన్పించు చున్నవి. పరిచ్ఛిన్న వస్తువులాత్మోత్పత్తి సంచలన సామర్థ్యములు గలవి కావు. అయినచో, నెన్ని మార్పులు కలుగు చున్నను మార్పులేని సంబంధ

(౨) ప్ర.ప.పు ౨౫.

(3) తర్కసంగ్రహము పు,౧౬; భాషాపరిచ్ఛేదము,పుటలు ౪౬-౪౭.

(౪) వై.సూ. ౨,౨,౧3.

(౫) ౨, ౨, ౯; ౫, ౨, ౨౬: ఈభావమును కాలము దైవమను వాదముతోఁ బొరపడరాదు.

ములు వాని కుండఁజాలవు. సంచలనమున కొక క్రమము గలదు; అనగా సర్వపరివర్తనములతో సంబంధము గల యొక సత్యస్వరూపమేదో యుండవలెను. విశ్వమంతయు నిండి, సర్వ వస్తుక్రియ సంచలనమున కవకాశమిచ్చునదే కాలమని భావింపఁ బడెను. పూర్వోత్తరములు, నేకసమయ భిన్నసమయములు, త్వరితాలస్యభావములు మున్నగు సంబంధములకుఁ గాలమే యాధారము.౧. విశ్వవ్యాప్తమైన పరిమాణము గల కాలమేక ము; విశిష్టలక్షణము గలది; సంయోగ వియోగ లక్షణయుక్త ము. వ్యావహారిక భావములైన క్షణనిమేషదినమాస సంవత్స రాదికము లన్నియు వ్యావహారిక కాలభావమునుండి కల్పితము లైనవే. ప్రాచీన వైశేషికుల భావములలోఁ గాలము నిత్యమైన ద్రవ్యమైనను,౩. దరువాత వచ్చిన శాస్త్రజ్ఞులు దానినొక యను భవరూపముగా భావించిరి.౪. కాలము స్వస్వరూపమేమో మన మెఱుఁగము;మన యనుభవము మాత్రము కాలరూపము నొందుచున్నది. పూర్వోత్తర భావముల కది అసమవాయి కార ణము; ఘటపటాదులగు వస్తువులస్వభావము వాని యుపాదాన కారణము. కాలమేకమైనను, దానితో సంబంధముగల మార్పు లవలన నది యనేకముగా గోచరించును.౫.

---

౧. వై సూ. ౨, ౨, ౬.

౨. ౭, ౧, ౨౫.

౩। ౨, ౭.

౪. అతీతాది వ్యవహారహేతుః (తర్కసంగ్రహము పు ౧౫; భాషా పరిచ్ఛేదము పు. ౪౫.)

౫. న్యాయమంజరి పు. ౧౩౬.

దేశకాలములకుఁగల భేదమును వైశేషిక గ్రంథములు గుర్తించినవి. దేశము దృశ్యవస్తువులకు సంబంధించినది; కాలముదయించి నశించువస్తువులకు సంబంధించినది.౬. కాలసంబంధములు నియతములనియు, దేశసంబంధము లనియతములనియు శంకరమిశ్రుఁడు భావించినాఁడు.౭. వస్తువులు కాలవశమునఁ జలించుచు, దేశవశములై స్వస్థానముల నిలుచుచున్నవి. అతి విశాలములగు సంబంధములనగా స్థలగతియు నవస్థాగతియు దేశకాలము లాశ్రయములుగాఁగలవి; కాని యివి వ్యావహారిక భావములు మాత్రమే; అవి పరివర్తనాత్మకములైన వస్తువుల యునికిని సూచించును. నిరవయవము, నవిచ్ఛిన్నము, ననంతము నగు నాకాశద్రవ్యమును, శబ్దమున కాధారమునై యున్నది. రూప రస గంధ స్పర్శాగుణములు దానికిలేవు. అందుచే నిఁక మిగిలిన శబ్దమే ఆకాశ విశిష్టగుణము.౧. ఆకాశము నిష్క్రియము. మూర్తములైన వస్తువులన్నియు నందు నిబద్ధములైయున్నవి.౨. అణువు లతిసూక్ష్మములగుటచే నవి పరస్పరస్పర్శవలనఁగాని, సంయోగమువలనఁగాని యేకఘనపరిణామము నుబొందఁజాలవు. అవి విడిగానున్నను, గలిసినను, వానిభిన్నావస్థల కాకాశమే యాధారము. అణువులు కలియునుగాని యాకలయిక నిత్యము

౬. సిద్ధాంతచంద్రోదయము చెప్పినది; "జన్యమాత్రమ్ క్రియామాత్రంవా కాలోపాధిః మూర్తమాత్రమ్ దిగుపాధిః"

౭. ఉపస్కారము, ౨, ౨, ౧౦; దీనితో కాంటుయొక్క అనుభవ సంబంధమైన ద్వితీయ తృతీయోపమానములు.

౧. వై. సూ. ౨,౧,౨౭,౨౮-౩౧.

౨. న్యా. సూ. ౪, ౨, ౨౧-౨౨.

గాదు. ఆకాశ మణురూపముగాదు కాని యది యే యణువులను యథాస్థానముల నిలుపుచున్నది. ఆకాశముకూడ నణువిభాగ యోగ్యమైనచో, నీయణుస్థితిబంధన హేతువు నింకొకదాని నూహింపవలసియుండును. ఆకాశము శాశ్వతము, సర్వగతము, నింద్రియాతీతము; దానికి వ్యక్తిత్వసంయోగవియోగత్వలక్షణము లున్నవి. ఆకాశము సర్వదేశము నిండియున్నది; అది స్వయముగా వస్తువులపై నెట్టిపరివృత్తిని గలిగియుండదు; వస్తువులతో బ్రత్యేకసంబంధములు గలిగి, శబ్దము నుదయింపజేసెడి యట్టి పరివృత్తిని జూపగలదు. పదవీ సంబంధములను, వస్తువుల క్రమమును జూపునపుడది దిజ్ఞామము గలిగి యుండును. దేశ మనగా నవకాశమను నర్థములోనదియు నాకాశమే. ఆకాశము నకు నవకాశమునకును భేదము చెప్పబడెను. ఆకాశము శబ్ద గుణమునకు విశిష్టమగు నుపాదాన కారణముగ నుండగా నవ కాశము సర్వకార్యములకు సామాన్యకారణముగ నున్నది.

పంచద్రవ్యములైన భూజలాగ్ని వాయ్వాకాశముల విష యమై వైశేషిక భౌతికసిద్ధాంతము ప్రకటితమైనది. మనము చూచు పదార్థము పంచభూత పరికల్పితమై యుం దేదో యొక భూతాంశమధికముగా నుండును. పంచభూతములును పదార్థము యొక్క పంచరూపములైన ఘనపదార్థము (భూమి). ద్రవముదకము, వాయురూపము వాయువు; తేజోరూపమగ్ని, అవకాశ రూప మాకాశమునైయున్నవి. భూమికి రూపరసగంధ స్పర్శా గుణ చతుష్టయమును; జలమునకు రూపరసస్పర్శలును; అగ్నికి రూపస్పర్శలును, వాయువునకు స్పర్శయును, ఆకాశమునకు శబ్ద

గుణమును గలవు.౧. భూమి కనేకగుణములున్నను, గంధ మధి
కముగా నుండుటచే దానికిగంధమే గుణమని పలుకుదుము.౨.
జలాదులకుఁగూడ గంధగుణముండుటకుఁ గారణము భూరేణు
వులందుఁ గలిసియున్నవి. గంధరహితమగు భూమి నూహింప
లేము కాని, గంధరహితములగు జలవాయువులను జెప్పఁగలము.
భూమి కల్పితములగు వస్తువులు ముత్రివిధములు; దేహములు,
ఇంద్రియములు, నితరదృశ్యపదార్థములు,౩. జలముయొక్క
ప్రత్యేకగుణము రసము. అగ్నిగుణము కాంతి, వాయువగోచర
పదార్థము, పరమిత వ్యాప్తిగలది, భిన్నభాగ యుక్తము.
వాయువు నిరవధికము కాదని, దానిసంచలనములవలన గ్రహింప
నగును; అది నిరవయవము నిరవధికము నేకమునైనచో, నట్టి
సంచలనముల కవకాశము లేదు.౪. దానియస్తిత్వమును స్పర్శ
వలన నెఱుఁగుదుము;౫ గుణకర్మలను గలదగుటచే నదియొక
ద్రవ్యము. ఉష్ణత వాయువుయొక్క విశిష్టలక్షణము. భూవాయు
జలాగ్నులవలనఁ గల్పితములైన సర్వవస్తుజాలములకు మూల
బీజములు సూక్ష్మాణువులని చెప్పఁబడెను.

---

(౧) బౌద్ధప్రమాణ గ్రంథములలోఁ గాకున్నను, నుత్తర బౌద్ధసార స్వతము నందణువాదము నుదాహరించిన వాక్యములు విశేషముగాఁ గలవు. వైభాషికులును, సౌత్రాంతికులు దీనినంగీకరించిరి, చూ, యూఐ, వైశేషికా ఫిలాసఫీ(పుట ౨౬-౨౮. (౨) ౪,౧,౪. (౩) ప్రి॥ పా॥ పు ౨౭. (౪) వై॥ సూ॥ ౨,౧,౧౪. (౫) ప్రాచీన వైశేషికులును, అన్నంభట్టును వాయువు దృశ్య పదార్థము కాదనియు నది యనుమానసిద్ధమనియు భావించిరి. వాయువునకు వర్ణములేను కావున నది దృశ్యముకాదని వారు వాదించిరి. ఒకవస్తువును దర్శించుటకుఁ గంటితోఁజూచుటే యవసరములేదని అభినవనైయాయికులు గ్రహించిరి. స్పర్శచే వస్తువులను జూడనగును.

౬—అణుసిద్ధాంతము.

అణుసిద్ధాంతము మానవ మానసమునకు సహజమైనదగుటచేఁ బురాతన జగద్వివరణ ప్రయత్నము లీరూపములో నడచినవి. ఈసిద్ధాంతబీజము లుపనిషత్తులలో నున్నవి. సర్వభౌతికపదార్థములును, భూజలాగ్ని వాయువు లను నాలుగు భూతములచేఁ గల్పితములని యుపనిషత్తులు తలఁచి, యే యితర భూతములతోఁ గలియదుగావునను, విశిష్టలక్షణయుక్తమైనది గావునను నాకాశమును విడిచిపెట్టెను. కాని భూజలాగ్నివాయువులు మార్పులును భాగములును గలవగుటచే, మార్పులేక నిత్యమగున దింకొకటి గలదని తలఁపఁబడెను. మార్పునొందక, అవిభాజ్యములైన నిత్యముండు మూలరూపము లెవ్వి యను ప్రశ్న సహజముగా నుదయించును. సుప్రసిద్ధమైన బౌద్ధతత్త్వముల నుదయింపఁజేసిన భావోద్వేగకాలమునందుఁ గొంద రాజీవకులు, జైనులు నణువాదము నూహించినవారుండిరి.౧. పారమార్థికాధారములపైఁ గణాదుఁ డణుసిద్ధాంతమును గల్పించి, తన్మూలమునఁ బ్రపంచమును సులభవిజ్ఞానరూపములోనికిఁ దేఁబ్రయత్నించెను. లూసిప్పసు, డెమోక్రిటస్సు నట్లే చేసిరి. డాల్టన్ కాలమునఱకు నణుసిద్ధాంతము శాస్త్రీయపద్ధతిలో నిర్మింపఁబడలేదు.

సావయవములగు వస్తువులన్నియుఁ దదంతర్గతములగునవయవములతో సమవాయ సంబంధమును గలిగి యున్నవి; ఇందు సంయోగము సహాయకారిగా నుండును. మన యనుభవము

(౧) న్యా॥ సూ॥ 3, ౧, ౬౦-౬౧.

లోని వస్తువులన్నియు సావయవములే; అందుచే నవి యనిత్యాములు; నిత్యతలేని యనిత్యత కర్థములేదు.౨. భూమి జలాగ్ని వాయువులు నిత్యములు ననిత్యములు నైయుండఁగా, నాకాశము మాత్రము నిత్యవస్తువు.సముచ్చయ ద్రవ్యము లన్నియు ననిత్యాములు; వానికిఁ గారణములగు ననుత్పాద్యాంశములు నిత్యాములు.౧. అగోచరములు నిత్యములు నగు నణువు లవిభాజ్యాములు.౨. సర్వవిభాగమునకు మూలరూపమణువు. అణువనంతముగా విభాజ్యమైనచో, సర్వవస్తువులు ననంతవిభాగములచేఁ గల్పితములై, వస్తుపరిమాణ భేదములకుఁ గారణములు మృగ్యాములగును.3. పదార్థమనంతముగా విభాజ్యమైనచో, నప్పుడు మనము దానిని శూన్యము వఱకుఁ దీసికొని పోవలసి వచ్చుటయే కాక, పరిమాణ శూన్యములనుండి సపరిమాణ ద్రవ్యాములును, నాకృతిలేని వానినుండి యాకృతి గలవియు నుదయించెనను స్వవిరుద్ధప్రసంగము చేయవలసి వచ్చును.౪. వస్తుపరిమాణములలోని భేదములకుఁ గారణము, కొన్ని యణువులు

(౨) ౪, ౧, ౪.

(౧) ౪, ౧, ౧; ౨, 3, ౪-౫; ౭, ౧, ౨౦-౨౧.

(౨) పరంవా త్రుటేః (న్యా॥ భా॥ ౪, ౨, ౧౭-౨౫)

(3) సర్వేషామ్, అనవస్థితావయవత్వే మేరుసర్షపయో స్తుల్యపరిమాణత్వాపత్తిః చూ: న్యాయకందళీ॥ పు 3౧.

(౪) మన యనుభవ ప్రపంచములోని నానాత్వపరివర్తనములకుఁగారణములు, మార్పులేని నిరవయవ వస్తువులలోనే యుండవలెను. ఇట్టి యగోచరపదార్థముల సంబంధములు వ్యావహారిక జగత్పరివర్తనములకుఁ గారణములగునని హెర్బార్టు నభిప్రాయము.

కలిసి, కొన్ని విడిపోవుచుండుటయే. అనంతమైన యధికపరిమాణమును, ననంతమగు నల్పపరిమాణమును ననుభవసిద్ధములుగాఁ జాలవు. అవి యల్పాధిక పరిమాణ పరిమితులు; మన మెఱిఁగినవన్నియు రెంటికి మధ్యస్థములు. అపరిమితముగాఁ బెంపు చేయుటచే ననంతాధికపరిమాణమును నత్యంత విభాగ మొనర్చుటచే నత్యల్పపరిమాణమును మనకులభించును. అణువులే, సర్వకార్యములకు నుపాదానకారణములు. అవి యింద్రియగోచరములు కాకున్నను, వాని పరిమాణాకార, భావసాంద్రతలు మన మెఱుఁగరానివైనను, వానిని వర్గీకరింపవచ్చును. ఇంద్రియ గోచరములగుభిన్న వస్తువులలో నవి ప్రదర్శించు గుణములచే వాని వర్గీకరణము సాధ్యమగును. వస్తువుల సామాన్య లక్షణములైన సాంద్రత మున్నగు వానిని విడిచిపుచ్చినచో, మిగులునవి వాని విశిష్టలక్షణములగు వాసన, కాంతి, ఉష్ణతలుండును. ఇవి పరిమాణభేదములనే కాక జాతిభేదములను గలిగి యున్నవి. పృథివ్యప్తేజోవాయువులను చతుర్విధ భూతద్రవ్యముల కనుగుణముగాఁ జతుర్విధ పరమాణువులున్నవని నిశ్చయింపఁబడెను. ఈచతుర్విధ పరమాణువులును త్వక్కును, జిహ్వాచక్షువులను, ఘ్రాణేంద్రియములను గల్పించె ననియు నందువలననే, యెంతగాఁ బ్రకోపించిన నొక యింద్రియమా లక్షణమునే ప్రదర్శించు ననియుఁ జెప్పఁబడెను. భౌతిక పదార్థలక్షణములగు రూపరసగంధస్పర్శలా వస్తునాశముతో నదృశ్యములైనను, నవి యెల్లప్పుడు వాని యణువులలో నిలిచియే యుండును. భూమియందును తత్సంబంధాణువులందును, నగ్నివలనఁ గొన్ని

గుణము లుదయించును.౧. జలతేజోవాయువు లట్టి మార్పులఁ బొందవు.

వైశేషికులు పీలుపాక సిద్ధాంతము నంగీకరింతురు. ఒక ఘటమును గాల్చినపుడది నశించి, యణువులుగా విడిపోవును. వేడి తగులుట వలన నణువులలో నెఱుపురంగు వచ్చును. అట్టి యెఱ్ఱని యణువులు తిరిగి సంయోగము పొంది నూతన ఘటము నిచ్చుచున్నవి. అనగా నొక పూర్ణవస్తువణువులుగా విడిపోవుటయుఁ దిరిగి యవి కలిసి పూర్ణవస్తువగుటయు జరిగినది. ఈ కార్యమంతయు మహావేగముగాఁ దొమ్మిది క్షణములలో జరిగిపోవుట వలన నది మనకు గోచరింపదు.౨. నైయాయికులు పిఠరపాక సిద్ధాంతము నామోదించిరి. రంగు మార్పు ఘటాణువులందును, ఘటమునందు నొకే కాలమునఁ గలిగెనని దీని భావము. ఇది యెక్కువ సహేతుకముగాఁ దోఁచుచున్నది. వైశేషిక సిద్ధాంతమును నైయాయికుఁ డిట్లాక్షేపించును. మొదటి ఘటము నశించి, వేఱొకటి యుద్భవించినచో, నది పూర్వఘటమేయని గుర్తింపఁజాలము. కాని మనము రంగులో మార్పుతప్ప, పూర్వఘటమునే చూచుచుంటిమి. అదియునుగాక, ధరాణుగంధము కూడ ననిత్యమని వైశేషికాభిప్రాయము. వస్తువులు పూర్తిగా ఘనపదార్థములు గావనియు వానికి సూక్ష్మరంధ్రము లున్నవనియు నందుచేతనే నిప్పువలన నవి యుష్ణతను గ్రహించుచున్నవనియుఁ దెలియుచున్నది.౧.

---

(౧) ౭, ౧, ౧-౬. (౨) స. ద. సంగ్రహము, ౧౦.

(౧) న్యా॥ వా॥ తా॥ టీక. పు. ౩౫౯; న్యాయమంజరి. పు ౪౩౮

పరమాణువులు మండలాకృతి గలవని చెప్పఁబడెను. అనగా నవి సావయవములని యర్థముకాదు. అవిసావయవయ ములను నుద్దేశముతోఁ గొన్ని యాక్షేపణలు చెప్పఁబడెను. మూడణువులు వరుసగా నున్నప్పుడు మధ్యమాణువు మిగిలిన రెంటి పార్శ్వములతో స్పర్శగలిగియుండును. ఒక యణువున కన్ని వైపుల నణువులున్నచో నణువున కారు పార్శ్వము లున్న వనియు నవి దాని భాగములనియుఁ బేర్కొనవచ్చును. ఈ యారుపార్శ్వముల నొక సూక్ష్మదేశాంశము (Point) నకు మార్చినచో, దీనివలన నెన్నియణువులైన నొకే యణుస్థానము నాక్రమించుననియు నప్పుడు లోకములోని వస్తుజాలమంతయు నొక యణుపరిమాణములోనికి వచ్చుననియు నందు జగత్తు దృశ్యము కాకుండుననియు నాక్షేపణము. దీనికి సమాధానము సులభము. అణువులకు భాగము లున్నవనుట వ్యవహారార్థము; నిజముకాదు.౨. అణువులకు లోపల వెలుపల లేదు.3. అవి స్థలము నాక్రమింపవు.౪.

---

(౨) న్యా॥ భా॥ ౪, ౨, ౨౦.

(3) నిరవయవము, సర్వవ్యాప్తమునగు నాకాశ మణువులలో వ్యాపించునా యను ప్రశ్న యుదయించెను. వ్యాపించినచో, నణువులకు భాగము లుండవలెను; వ్యాపింపకున్నచో నణువులు నిరవయవములేకాని, యాకాశము సర్వవ్యాప్తము కాఁజాలదు. దీనికి సమాధానము: నిత్యవస్తువునకు బాహ్యాభ్యంతరములులేవు; అందుచే నాకాశమున కనంతవ్యాప్తిచే నణువులు సావయవములు కానక్కరలేదు. (౪) న్యా॥ వా॥ ౪, ౨, ౨౫. అణువులు స్థూలములుకాదనుటకొఱకు సూక్ష్మములని చెప్పఁబడెను. వాని కొకవిధమగు పరిమాణమున్నది. భావాంతరమునకుఁ జూడు: ఛటర్జీ;హిందూ రియాలిజమ్॥ పుటలు ౧౫-౩౪; ౧౪౫-౧౫౩;౧౬౪.)

అణువులకు సహజముగాఁ జలనములేదు; వాని చలనమునకు బాహ్యశక్తులు కారణము. ప్రళయకాలమం దణువులు కార్యముల నుత్పత్తిచేయక యే యుండును. అప్పుడవి వేరుగాను నిశ్చలముగానుండుచు. వైశేషికము ననుసరించి. పరమాణు సంచలనమున కొక విశిష్టధర్మము కారణము.౯. ప్రశస్తపాదుఁ డిట్లు నుడివెను. "ప్రత్యక్షానుమానములచే నెట్టికారణమును గోచరింపకున్నను, మనకు లాభనష్టదాయకములై కన్పట్టు మహాభూతములందలి ప్రవృత్తు లదృష్టకారణములచే నుదయించెనని మన మూహింపవలెను."

సర్వవస్తువులును వానికారణములైన యణువులవలన గుణములను గలిగియుండును. ఈయణువులు, సర్వద్రవ్యములకు సామాన్యములైన పంచలక్షణములనేకాక, పూర్వోత్తరతాగుణములను గలిగియుండును. ఇవికాక. భూమికిఁ బ్రత్యేకముగా గంధగుణమును, నితరములగు రూపరసస్పర్శాభార, వేగ, చలనములును గలవు గంధముతప్పఁ దక్కిన భూగుణములు గలిగి, జలము సాంద్రతను ప్రత్యేకలక్షణముగాఁ గలిగియున్నది. తేజస్సు, సామాన్యసప్తగుణముల కధికముగా, నుష్ణతను, రూప చలన, వేగములను గలిగియున్నది; స్పర్శావేగములే వాయువునకు విశేషగుణములు. ఈగుణము లణువులలో నిత్యములై కార్యములలోఁ గానవచ్చును.

వస్తువులు సమూలనాశనమగు కాలమెన్నడునురాదు. బాహ్యరూపములు నశించినను. వానికి మూలభూతములగు

(౯) ధర్మవిశేషాత్॥ ౪, ౨, ౭.

బీజములు నిత్యములు.౧. అంశములొక పూర్ణవస్తురూపమును గల్పించినవికావున, నవి స్వతంత్రముగా నుండు శక్తిగలవి. అందుచేదిరిగి వియోగమందివిడిపోవుచుండును. మనకుగోచరించు చున్న ప్రపంచములోని ప్రకృతిదృశ్యము లనేకము లేకాక, భూవ దార్థమంతయుఁగూడ శిథిలమై యణురూప మొంది,నూత్న నిర్మాణ ములను భవిష్యద్యుగములలోఁ గల్పించు చుండును. వేరు వేరుగా నున్న యణువులన్యములతో సంయోగమంది భిన్న వస్తురూప ములను గల్పించి, తిరిగి విడిపోయి, పూర్వాణురూపమందుచు నూత్న సంయోగములచే నూత్న ద్రవ్యనిర్మితి కాధారభూతము లగుచుండును. ఈసంయోగ వియోగవిధానమనంతముగా జరుగు చున్నది. వైశేషికము ననుసరించి, సృష్టిలో నణువు లసమ్మిశ్రి తములుగా నుండవు.౨. జగదుత్పాదనకాలమందణువులకుఁ బరి స్పందనశక్తియుండుననిచెప్పఁబడెను. అణువులు, విడిగా నుత్పాద కములుగావు. ఒకనిత్యము నేకమునగు వస్తువుత్పత్తిచేయునదైన చో, నట్టి యుత్పత్తియు నిత్యమై, మఱియు నుదయించిన వస్తు వులు నిత్యములు నవినాశములు కావలసివచ్చునని శ్రీధరుఁడు వాదించినాఁడు. త్రికములును (triads) కార్యోత్పాదకములు గావు; ఏలన నొకస్థూలపదార్థము దానికంటె సూక్ష్మములగు నంశములచేఁ గల్పితమైనది. స్థూలపరిమాణముగల త్రికము కార్యమేకాక దానినిగల్పించినదియు నింకొకకార్యమే. అందుచే

౧. న్యా. భా. ౪, ౨, ౧౬,

౨. వాయువున కీవిధివర్తించదు. ఇందణుసమూహము లసమ్మిశ్రిత ములుగా సంచరించును. నైయాయికులకీభావము తృప్తికరముగాదు.

ద్వితయములే కార్యోత్పాదకములు.[౧] రెండు పరమాణువులు కలిసినదే ద్వితయము (Diads); ఇదియు సూక్ష్మరూపమే; ఇట్టివి మూడుకలిసినచో త్రికమగును; ఈత్రికము మిక్కిలి సూక్ష్మముకాదు కావున, దృశ్యమగును. ఏకాణువులు, ద్వ్యయములు నదృశ్యములు; దృశ్యమగుటకు వలయు పరిమాణము త్రికమునకుఁగలదు; అది సూర్యకిరణ రేణువంతయుండును. కారణముల గుణములు కార్యగుణములే యను సామాన్య సిద్ధాంతమున కిదివిశేషము. రెండు తెలుపుగల యణువులు కలియుటచే వచ్చు ద్వ్యయములు తెలుపురంగుగలవే. కాని యణువులు పరిమాండల్యములు; ద్వ్యయము లతిసూక్ష్మములు[౩]; అయిన నవిగోచరించు పరిమాణముల నుదయింపఁజేయును. అందుచేఁ గార్యముయొక్క పరిమాణము దానికారణములగు భాగముల పరిణామముపైఁగాని, సంఖ్యపైఁగాని, క్రమముపైఁగాని యాధారపడునని చెప్పఁబడెను.[౪] ద్వితయముల సంఖ్య వృద్ధియైనకొలఁదియుఁ దదుద్భవ ద్రవ్యపరిమాణము హెచ్చుచుండును. అణుసంయోగజములైన ద్రవ్యములు కేవల సము

౧. న్యాయకందళి పు. ౩౨.

౨. కొందరనంతర వైశేషికతత్త్వజ్ఞులు త్రికములనగా నణుత్రయములే యనిరి. (సిద్ధాంతముక్తావళి పు. ౩౭; యు. వి. వైశేషికాసిస్టమ్. పుటలు ౧౩౦-౧౩౧.)

౩. ద్వితయములు నింద్రియ గోచరములని మహాదేవభట్టు తలంపఁడు, దశపదార్థిభావము నిదియే. చూడు యు. ఒ, వైశేషికాఫిలాసఫీ; న్యాయకోశము. పు. ౩౫౦.

౪. వై. సూ. ౭, ౧, ౯.

చ్చయములే (Aggregates) కాక, పూర్ణద్రవ్యములు(wholes) పూర్ణద్రవ్యములు కాదన్నచో, మనకుభాగములేయుండి, యవి గోచరింపని యణురూపములవలన విభాజ్యములగును. పూర్ణ ద్రవ్యాభావము నిజమైనచో, మనకగోచరాణువులే మిగులును. అణువులు విడిగా నదృశ్యములనియు, నేకైకభటుఁడు నేకైక వృక్షము గోచరింపక, యొకసైన్యములేక నరణ్యము గోచరించు నట్లే, యణుసమూహములు గోచరించునని చెప్పినచో నీయుప మాన మయుక్తమని న్యాయమువాదించి, భటులు, వృక్షము లును స్థౌల్యముగలవనియు, నందుచే నవి గోచరించునవియు నణువులట్టివి కావనియు సమాధానము చెప్పును.౧. పూర్ణద్రవ్య మంతర్గతాంశములకంటె వేరైనది; ఒకరాగము భిన్నస్వరముల కంటె వేరైనది ౨. మఱియుఁబూర్ణతలేనిచో, "ఇదియొక యాస నము," అదియొక మనుజుఁడు" ననువాక్యముల కర్థముండదు. పూర్ణాంశసంబంధము సమవాయము.3.

సృష్టిలయములుగలిగి క్రమగతిగల కాలచక్ర సిద్ధాంత ముచే స్థిరముగా నలిగియున్న బాటనేహిందూ తత్త్వశాఖయు విడువఁజాలదు. ఈక్రమగతి విధానములను ప్రశస్తపాదుఁడు వర్ణించినాఁడు.౪. బ్రహ్మ ప్రమాణములో వత్సరశతమైనచో వాతఁడు తొలఁగు కాలమే తెంచును.సంసార పరిభ్రమణ సంజాత

(౧) న్యా. భా. ౪, ౨, ౧౪.
(౨) న్యా. సూ. ౨, ౧, 3౫-3౬.
(3) న్యా. భా; న్యా. వా. ౪, ౨, ౧౨.
(౪) ప్ర. ప. పు. ౪౮.

యాతననుండి జీవకోటికి విశ్రాంతి నొసఁగఁ దలఁచి, పరమేశ్వ
రుఁడు జీవులను దనలోనికిఁ దిరిగి తీసికొనఁ గోరును. పరమేశ్వ
రునిలో నీకోరిక జనించిన ముహూర్తముననే, దేహేంద్రియాదుల
కన్నిటికిఁ గారణములైనసర్వజీవులలోని యదృష్టవాసనలు నశించి
పోవును. అప్పుడా సర్వేశ్వరుని కోర్కె ననుసరించి, జీవుల కణు
సంయోగముచే, దేహేంద్రియాదికములఁ గల్పించిన యణు
వులు విడిపోవును. అణుసమూహములు విడిపోవుటతో ద్రవ్యా
కృతులు శిథిలములగును. మహాభూతములగు భూజలాగ్ని
వాయువులు వరుసగా నశించును. లేక నదృశ్యములై పరమేశ్వ
రునిలో లయములగును. అణువులు విడిగానుండును; పుణ్యపాప
వాసనాయుక్తములై జీవులుండును;తిరిగి యాజీవుల యనుభవము
నిమిత్తము పరమేశ్వరుఁడు సృజింపఁగోరును. పరమేశ్వరేచ్ఛచే
నణువులలోఁ జలనముదయించి, జీవుల పూర్వజన్మ సంస్కారము
లతో ననిలాణువులు సంయోగమందును. అనిలాణువులు కలిసి
ద్వితయములు, త్రికములునై, క్రమముగా మహాభూతవాయు
వుత్పన్నమై, వరుసగా జలభూతము, పృథ్వీ భూతము, తరువాత
నగ్నిభూతము జనించును. పరమేశ్వరు నభిధ్యానమాత్రమున
బ్రహ్మాండముదయించి, దానిలోనుండి బ్రహ్మయు జగత్తును
గలుగును. మిగిలిన సృష్టివ్యాపారమును బ్రహ్మ పూర్తి చేయును.
జీవరాశిలో బ్రహ్మ శ్రేష్ఠతముఁడు; ఆతఁడు తన పుణ్యరాశి
యున్నంతకాలముండును. జగత్తంతయును బ్రహ్మ సృష్టి కాదు.
ఆతని పుణ్యక్షయముతో జగన్నాశమును గాదు. రెంటికిఁ
గారణము పరమేశ్వరుఁడే. బ్రహ్మ, ఉత్తమజ్ఞానసంకల్ప క్రియా

శక్తులు గలిగి. మానసపుత్రులను, ప్రజాపతులను, మనువులను, దేవపితృమహర్షి వర్ణచతుష్టయాదులను, పూర్వకర్మవాసనల ననుసరించి సర్వజీవరాసులను సృజించును.౧. సృష్టిలయములనంతములు నచలములునగు దేశకాలాకాశభూతత్రయమునకంటవని శ్రీధరు నభిప్రాయమై యున్నది. నూతన జగత్సృష్టి యనునది లేదు. ఏయొక లోకమైన ననాద్యనంత పరంపరగలది. జీవులయొక్క కర్మార్హత ననుసరించి, వాని కనుభవజ్ఞానసిద్ధి కొరకు లోకము సృజింపఁబడినది. జీవులకు సహజసిద్ధములైన కర్మశక్తుల ననుసరించి, సృజింపఁబడి, లోకము వారి యనుభవమున కుపయోగించును. ఏకాలము నందైనను బ్రహ్మయే సర్వజీవులలో నుత్తముఁడు; లోకమంతయు నాతని యనుభవసిద్ధికై యున్నది. పుణ్యమున కాద్యంతములు గలవు కావున, బ్రహ్మ పుణ్యమైనను క్షయము కాకతప్పదు. బ్రహ్మ పుణ్యక్షయముతో లోకమును లయమగును. కాని యితరజీవుల సంచితములు మిగిలి పోవును. ఒక బ్రహ్మకుఁ బుణ్యక్షీణమైనచో నింకొక బ్రహ్మ యా స్థానము నాక్రమించును. ఈవిధముగాఁ బ్రతిలోకమునకు గత నూతన బ్రహ్మలుందురు; లోకము లిట్లనంత గతి కలిగి యుండును.౧.

(౧) సృష్టి లయవిధానములలో నొక ముఖ్యమైన భేదమును ఫాడ్డెగావ్ తిలకించినాఁడు. అగ్ని, వాయువు వెనువెంటనే జనింపుటకు బదులంతి మందు జనించినది. "గ్రంథకర్త, క్రమోత్పత్తిని మార్చుటకుఁ గారణమేమనగా భూమ్యగ్ని మిశ్రమమగు హిరణ్యగర్భాండమునకుఁ బూర్వమగ్నిని సృజింప దలఁచినాఁడు." (వైశేషికాసిస్టమ్. పు ౧౬౪.)

(౧) ఉదయనుఁడు: ఆత్మతత్త్వవివేకము.

ద్వితయముల కుపాదానకారణములగు నణువులవినాశ ములు. ద్వితయము లణునాశనముచేఁ గాక, నణుసంయోగ నాశనముచే నశించును.౨. కార్యనాశనముతోఁ గారణనాశన మగుననియు, నణు ద్వితయముల విషయములో మాత్రము వాని సంయోగమే నశించుననియుఁ బ్రాచీన నైయాయికులు విశ్వసించిరి. అనంతర నైయాయికులుమాత్రము సర్వవస్తువిష యములలో నిదియే జరుగుననిరి. నాశనమనగా వస్తువులుక్రమ ముగా వాని కారణరూపములలోనికి మారుటే యను భావము ననుసరించి వీరిభావ మెక్కువ తృప్తికరముగా నున్నది. లయ మనగా పునస్సృష్టియేకాని, సృష్టి నాశనము కానియెడలను, కార్యనాశన మనగా వస్తు మూలరూప నాశనమైనయెడలను, మూలకారణములు నశించి కార్యముండుటకు మధ్యమందొక విరతికాల ముండవలెను. కాని యీ కార్య మా విరతికాల మందెచటనుండునో యూహింప దుస్సాధ్యము; కార్యము మూల కారణరూపములైన యణువులలో నుండఁజాలదు; ఏలన వానికిఁ గార్యముతోఁ బ్రత్యక్షసంబంధము లేదు; భాగములలో నుండఁ జాలవేలన నవి నశించినవి.౧.

(౨) పరమాణుద్రవ్య సంయోగనాశము.

(౧) వైశేషికతత్త్వము ననుసరించి ప్రళయములు రెండువిధములు; (౧) అవాంతరప్రళయము; ఇందు దృశ్యవస్తువులే నశించును. (౨) మహాప్రళ యము; ఇందు సర్వవస్తుజాలము లణువులుగా విడిపోవును. సృష్టిప్రళయము లనగా మూలద్రవ్యముల వ్యక్తావ్యక్తదశలు మాత్రమే. పోల్చు: మహానారా యణోపనిషత్తు ౫ అ; కీత్॥ ఐ. యల్. ఎ.

పెక్కు హేతువులను జూపి శంకరుఁడు వైశేషికాణ వాదమును ఖండించినాఁడు. ప్రళయకాలమందుఁ జలన ముడి యించుట దుర్యాహ్యము,దీనికి మానవప్రయత్నము కారణము గా దేలన నది యింకను బుట్టియుండలేదు. అదృష్టశక్తి కారణ మైనచో నది యెచట నివసించినది? అది జీవులలో నున్నచో దానికణుసంబంధ ముండఁజాలదు; అది యణువులలోనున్నచో నచేతనమగుట నది చలనోత్పాదక హేతువు కాఁజాలదు. అదృష్టశక్తి జీవులతోఁగలిసి సమవాయసంబంధముచే నణువు లలో నున్నదన్నచో నప్పుడు ప్రవృత్తి నిత్యమైనద్దె, విలయ కాలభావమునకు విరుద్ధమగును. మఱియు నదృష్టశక్తి జీవుల పుణ్యాపాపములకు ఫలితముల నిచ్చునదే కాని, సృష్టి లయ సంబంధము గలదికాదు. అణుసంయోగమునకుఁ గూడ శంకరుఁ డాక్షేపణలఁ దెల్పినాఁడు. అణువులు పూర్ణవస్తువులుగా (Wholes) ఁగలిసినచో, నవు డొకదానిలో నొకటి పూర్తిగాఁ జొచ్చి, వస్తుస్థౌల్యము పెరుగుట కవకాశముండదు. కావున వస్తూత్పత్తియే యుండదు. అణువులు భాగసంయోగమందిన యెడల, నణువులు విభాజ్యములగును. మఱియు స్థలాక్రమణ ములేని, యణువులు, సంయోగముచే నెట్లు స్థలము నాక్ర మించునో చెప్పుట దుర్యాహ్యమగును.సంయోగముచే నణువుల లో లేని నూత్నగుణము లెట్లుత్పన్నము లగుచున్నవి? నూత్న ములు నవినాశములునగు నణువులు కలిసినచో, రంగుమున్నగు గుణము లెట్లువచ్చును? మఱియు మహాభూతములగు నగ్ని వాయు భూజలాకాశములలోఁ గొన్నిటి కితరములకంటె నధిక

గుణములున్నవి. అందుచే జలాణువు లనిలాణువులకంటె నధిక లక్షణములను గలిగియుండవలెను. అణువులన్నియు నొకే పరిమాణముగలవైనచో గుణాధిక్యముచేఁ బరిమాణాధిక్యమును వచ్చుచున్నది. మఱియు నవిభాజ్యములగు జీవులకు, మనస్సులకు, నణువులకు సంయోగము సాధ్యముకానిది. మఱియు నణువులు నిత్యక్రియాత్మకములో, నిత్య నిష్క్రియాత్మకములో, రెండునో, రెండునుగాకుండుటో కావలెను. అవి నిత్యక్రియాత్మకములైనచో వానికి విలయముండదు; అవి నిత్య నిష్క్రియాత్మకములైనచో సృష్టి యసాధ్యము. అవి రెండునైనచో స్వవిరుద్ధములగును. రెండునుగాకున్నచో, వాని ప్రవృత్తి నివృత్తులకుఁ గారణములుండుటయు, నీకారణము లదృష్టశక్తి యణువులతో నిత్యమై కలిసియున్నటుల నే, నిత్యప్రవృత్తియో, నిత్యనివృత్తియో కలుఁగఁజేయవలయును.౧.

అభినవవిజ్ఞానమున కణువాదమునుగూర్చి సంశయములున్నవి. వ్యాప్తిగల సర్వవస్తువులును వ్యాప్తిలేని యణువుల వలన సంయోగముచే లభించెనను వైశేషికభావము భావకల్పితమేకాని, యథార్థజగత్తులో నణువుల దర్శించు నవకాశమేమియును లేదు. ఎంతస్వల్పవిషయమైనను, పరిగణనసాధ్యములగు ననేకాంశములను గలిగియుండును. వైశేషికాణువాదము గ్రీకు విజ్ఞానముపై నాధారపడినదనియు, గ్రీకు విజ్ఞానము పశ్చిమఖండమున వ్యాపించియున్న దినములలో భారతదేశమునకు సంప

---

౧. శంకరభాష్యము, ౨, ౨, ౧౪.

ర్కము కలిగియుండవగుననియు వాదింపఁబడెను.౧. ఇప్పటికి మనకుఁగల విజ్ఞానము ననుసరించి యీవిషయములో నెట్టినిర్ధారణ చేయుటకును వీలులేదు. అణువగోచరమగు సూక్ష్మతమ పదార్థమను సామాన్యభావముతప్ప, నణుసిద్ధాంతవిషయములో గ్రీకు- భారతీయ విజ్ఞానముల కెట్టిపోలికయును లేదు. డెమాక్రిటస్సు ననుసరించి, అణువులకుఁబరిమాణభేదమే కాని గుణభేదము లేదు. గుణవిభాగములులేని యనంతసంఖ్యగల యణువులున్న వనియు,ఁగాని వానికి రూపపరిమాణభారస్థాన నిర్మాణములలో భేదములున్న వనియు నాతఁడు విశ్వసించెను. కణాదుననుసరించి యణువులకు జాతిభేదములున్నవి; ప్రతిజాతికిని విశిష్ట విశేష లక్షణమున్నది. తత్ఫలితముగా వస్తువుల గుణభేదము పరిమాణ భేదముగా గ్రీకు-సిద్ధాంతము నిర్ణయించఁగాఁ దద్విరుద్ధముగా వైశేషికము నిర్ణయించినది. అణువులలో నప్రధానగుణము లిమిడియుండవను గ్రీకు-వాదమును భారతీయ తత్త్వజ్ఞుఁడంగీకరింపఁడు. అణువులు స్వభావసిద్ధముగాఁ జలనమందుచున్నవని డెమాక్రిటస్, ఎపికూర్యస్‌లు తలచియుండఁగా నణువులు సహజముగా నిష్క్రియాత్మకములని కణాదుఁడు భావించెను. అణువులు జీవనిర్మాణము చేయఁగలవని డెమాక్రిటిస్ విశ్వసించి యుండగా, జీవులు నణువులును వేరనియు, నవిసమానముగా నిత్యతాలక్షణ యుక్తములనియు వైశేషికులు తలఁచిరి. జగత్తు నచేతన ప్రకృతిగా గ్రీకు-లు భావించి, యీశ్వరుని వారితత్త్వములో లేకుండఁజేసిరి. అనంతసంఖ్యగలిగి, భిన్నరూపములతో

(౧) కీత్: ఐ. ఎల్. ఏ. పుటలు ౧౭-౧౮.

నున్న యణువు లనంతావకాశమునఁబడి, యధికపరిమాణముఁ గల వెక్కువవేగముతోను, నల్పపరిమాణముగలవి తక్కువ వేగముతోను బడుటవలన నన్యోన్య సంఘర్షణము పొందును. ఇట్టిపతనమువలన సముచ్చయద్రవ్యములు, లోకములు నుద యించును. అణుగతిలోఁగొన్ని మార్పులు గణించుటకు శక్యము కాని రీతిని తటస్థించును.౧. ప్రాచీన వైశేషికులు బహిరంగ ముగా దైవాస్తిత్వమును బ్రకటించియుండలేదు కాని, వారి తత్త్వమున కదృష్టధర్మమును గేంద్రనియమముగా నొనర్చిరి. ఈవిధముగా నొక తాత్త్విక లక్షణవిశిష్టమై వైశేషికాణుసిద్ధాం తము ప్రకటితమైయుండఁగా గ్రీక్కుసిద్ధాంతములో నట్టిదిలేదు. ఈరీతిగా వైశేషికాణువాదము గ్రీక్కుసిద్ధాంతములోలేని విశిష్ట లక్షణములను గలిగియున్నది. మఱియు నణువాద బీజములు హిందూవిజ్ఞానమునందే కలవు.

మొన్నటివరకు భౌతిక విజ్ఞానశాస్త్రమునందుఁ గూడ నణువాదమే గణ్యతనందినది. ఇటీవలి నూత్నపరిశోధనా ఫలిత ములు దానికిఁ బోషకములుగా లేవు. జడపదార్థము మార్పు లేని మొత్తము కాదు; దాని పరిమాణము వేగముపై నాధార పడి యుండును. అది అతి సూక్ష్మములగు విద్యుచ్ఛక్తి కేంద్ర ములుగా గోచరించును; ఈ కేంద్రము లాధారమవసరము లేకుండ, విశేష కాలాంతరములలోఁ జెదరి, గుణింప శక్యము గాని వేగములతో భిన్నదిగ్భాగముల కెగురు చుండును. పదార్థ ముతో నిమిత్తము లేకుండ నుష్ణతాకాంతి చలనములకు భార

(౧) వాలేస్: ఎపిక్యూరియానిజమ్, పు. ౧౦౦.

మున్నదని విదితమైనది. ఇప్పుడణువులనగా విద్యుదణువుల సముచ్చయములు; ఆకాశమునుండి వానిలక్షణములఁ గైకొను చున్నవి. అణువొక సూక్ష్మమగు సూర్యగ్రహకూటము; దాని కేంద్రమొక సూర్యుఁడు వంటి పరిభ్రామ్యమాణపదార్థరాశి; భూరవి మండలముల బంధించు నాకర్షణమాత్రము ననుసరించి, విద్యుదణువులు (Electrons) దాని చుట్టు నెగురు చున్నవి. పూర్వాణుసిద్ధాంతమీ నూతన సత్యాంశ విషయమెఱుఁగదు. కాని నేటి పరిశోధనాఫలితముల కవకాశమిచ్చి నందున నణు సిద్ధాంతము నిరర్థకమైనదికాదు. ప్రకృతి శాస్త్రదృష్టి ననుసరించి వ్యర్థసిద్ధాంతమైన చైతన్యవాదము (Animism) నణువాదము తో స్ఫురింపుచ్చినది. గ్రీసునందును, భారతదేశము నందును గూడ నణువాదమొక భౌతిక శాస్త్రముగాఁ గాక, యొక తాత్త్విక సిద్ధాంతముగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడినది. అందుచే సహజముగా నది భౌతికశాస్త్రీయ పరీక్షాపద్ధతి కనుగుణమైనది కాదు.౧. అది ప్రకృతిదృశ్యముల కర్థము చెప్పుటకై చేసిన భావకల్పితతత్త్వము. అది పరిశీలనాఫలితము కాదు; నూత్నకల్పనము; జగత్తును గూర్చిన మన భావసంపుటిలో నొక క్రమమును, సమన్వయ

(౧) పురాతన కాలమునఁ గాని నేఁడు గాని యణువాదము నిస్సంశయముగా నిరూపింపఁబడి యుండలేదు. అది పూర్వము నుండియు నేటి కణువును సుస్థిరస్థాపితమగు సిద్ధాంతమని చెప్పుట కవకాశములేదు; కాని, దానిలో నసమానమైన నిత్యతాసామర్థ్యము లుండి, నేటి భౌతికరాసాయనిక పరిశోధకుల కమూల్యఫలితముల నొసఁగినది. అయినను, నిది మానవబుద్ధి కతీతములైన యంశములతోఁ గూడిన దగుటచే నెప్పటికైన నది నిరూపింపరానిదిగానే యుండును." (గోంపెర్జు: గ్రీకథింకర్సు, వాల్యుము ౧, పు. 3౯3.)

మును జూపినది కావున నది యంగీకారయోగ్యమని చెప్ప
వచ్చును; కాని, యాసిద్ధాంతము ఋజువుచేయుటకు వీలులేనిది
కావున మనము దానిని దిరస్కరించిన నిబ్బందిలేదు.

౨ — గుణము

ద్రవ్యము విడిగా స్వతంత్రముగా నుండఁగలదు; కాని
గుణమట్టిది కాదు.౨.అది ద్రవ్యమందుండును.దానికి గుణములు
లేవు. గుణమనగా "ద్రవ్యమాధారముగాఁ గలిగి తనకింక నేగుణ
ములు లేనిదై, సంయోగ వియోగములకుఁ గారణముకానిదై,
వానితో సంబంధము లేనిద"ని కణాదుఁడు నిర్వచించెను.౧.
సూత్రము పదునేడు గుణములను జెప్పినది: రూపము, రసము,
గంధము, స్పర్శ, సంఖ్య, పరిమాణము, పృథక్త్వము, సంయో
గము, విభాగము, పరత్వము, అపరత్వము, బుద్ధి, సుఖము,
దుఃఖము, ఇచ్ఛ, ద్వేషము, ప్రయత్నము.౨. వీనికిఁ బ్రశస్త
పాదుఁడింక నేడుగుణములను జేర్చినాఁడు; గురుత్వము, ద్రవ
త్వము, స్నేహము, ధర్మము, అధర్మము, శబ్దము, సంస్కా
రము.3. లఘుత్వమృదుత్వ కఠినత్వములను గూడఁ జేర్చుటకు
యత్నములు జరిగెను; కాని గురుత్వాభావమే లఘుత్వమగుట
చేతను, మృదుత్వ కఠినత్వములు భిన్నసంయోగావస్థలగుట వల
నను నీప్రయత్నములు విఫలములైనవి.౪. అభినవ నైయాయి

(౨) గుణమునకు సాంఖ్యములో విశిష్టార్థము కలదు.
(౧) ౧, ౧, ౧౬; చూ॥ ప్ర॥ పా॥ పు ౯౪.
(౨) ౧, ౧, ౬
(3) ప్ర॥ పా॥ పు ౧౦.
(౪) తర్కసంగ్రహదీపిక॥ పు ౪.

ములు పరత్వాపరత్వ పృథక్త్వములను విడిచి పెట్టిరి; వలన మొదటి రెండును దేశకాలములపై నాధారపడును; పృథక్త్వ మన్యోన్యాభావమే. గుణములు మానసికములు, భౌతికములు కూడనై యున్నవి.

నిత్యవస్తువులకుఁ జెందినవి నిత్యగుణములు; అనిత్యవస్తువులకుఁజెందిన వనిత్యగుణములు. రెండుకాని యెక్కువకాని వస్తువులలో నున్నచో నాగుణములు సామాన్యములనఁబడును. రూపరసగంధ స్పర్శలును, స్నేహము, సహజద్రవత్వము, బుద్ధి, సుఖదుఃఖములు, ఇచ్ఛాద్వేషములు, ప్రయత్నము, ధర్మాధర్మములు, సంస్కారశబ్దములు విశేషగుణము లగుటచే నీ గుణములుగల ద్రవ్యము లితరద్రవ్యములనుండి వేరుపఱచి చూపును. సంఖ్య, వైశాల్యము, పృథక్త్వము, సంయోగ వియోగములు, పరత్వా పరత్వములు, గురుత్వము, కృతద్రవత్వము, వేగము, సామాన్యగుణములు.(౫) ఇవి ద్రవ్యసామాన్య గుణములును, మాహాకల్పితములు నై యున్నవి. ఇవి విశేష గుణము లంత యథార్థములుగావు. సంఖ్య భావకల్పితముగా నుదాహరింపవచ్చును. ఒకే ద్రవ్యము నొకటిగాను, ననేకముగాను గూడఁ జెప్పవచ్చును. సంఖ్య, వైశాల్యము, పృథక్త్వము సంయోగ వియోగములు నన్నిద్రవ్యములకును జెందిన గుణములే. కాలదేశముల కేయితరగుణములును లేవుకాని, ఆకాశమునకు శబ్దగుణముకూడ నున్నది. మూర్తముగా గ్రహింపఁబడిన మనస్సున కణుద్రవ్యములకుఁ గల సప్తగుణములతోఁ

(౫) ప్ర॥ ప॥ పు ౯౫-౯౬.

బాటు వేగ మధికగుణమై యున్నది. జీవాత్మ కైదు సామాన్య గుణములును, తొమ్మిది విశేషగుణములైన బుద్ధి, సుఖదుఃఖములు, ఇచ్ఛాద్వేషములు, ప్రయత్నము, ధర్మాధర్మములు, మానసిక ముద్రాశక్తియును గలవు. ఈశ్వరున కైదుసామాన్య గుణములును, జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్న గుణములును గలవు.౧.గుణములకు దృశ్యాదృశ్య భేదములుగలవు. ఏకేంద్రియద్యోతకములగు రూపరసగంధ స్పర్శాశబ్దములకు; రెండింద్రియములకుఁ దెలియు సంఖ్యాపరిమాణ పృథక్త్వ సంయోగవియోగ పరత్వా పరత్వ ద్రవత్వ స్నేహ వేగములకును భేదము చెప్పఁబడినది. జీవాత్మలక్షణములైన జ్ఞానము, సుఖదుఃఖములు, ఇచ్ఛాద్వేష ప్రయత్నములు మనస్సునకు గోచరములు.౨.

చక్షుర్గోచరమగు రూపము పృథివ్యప్తేజములకుఁగలదు; జలాగ్నుల రూపము నిత్యము. భూమివిషయములో నుష్ణత ననుసరించి రూపముమారును. సప్తవర్ణము లంగీకరింపఁబడును. తెలుపు, నీలిమ, పసుపు, యెఱుపు, ఆకుపచ్చ, గోధుమవర్ణము చిత్రవర్ణము. రసము జిహ్వాకుమాత్రమే తెలియు గుణము. భూజలములకు రసముకలదు. రుచు లైదువిధములు: మధురము ఆమ్లము, కటువు, కషాయము, తిక్తము. ఘ్రాణేంద్రియ మొక్కటే గంధమును దెలియఁగలదు. సుగంధ దుర్గంధములు రెండురకములు భూమికిఁగలవు. స్పర్శాగుణ మొక్క త్వగింద్రియమునకే కలదు. శీతోష్ణ మందోష్ణములు మూఁడురకము

(౧) భాషాపరిచ్ఛేదము॥ పుటలు ౨౫-3౮.
(౨) ప్ర॥ పా॥ పు ౯౬.

లనుటచే స్పర్శయనగా నుష్ణోగ్రత (Temperature) స్ఫురించు
చున్నది. ఈగుణము పృథివ్యప్తేజోవాయువులకు గలదు. కఠి
నత్వ మృదుత్వములును, పరుషత్వ సరళత్వములును స్పర్శా
భేదములనియుఁ జెప్పఁబడెను.౧. శబ్దమాకాశగుణము.

ద్రవ్యములయొక్క ఒకటి, రెండు, మూడు మున్నగు
పరిగణనాత్మక గుణమును జెప్పునది సంఖ్య, ఈసంఖ్యలలో నేక
త్వము నిత్యము ననిత్యమునుగూడనై యున్నది; మిగిలిన
వన్నియు ననిత్యములు. మన మొకఘటమును జూచునపుడు,
మనము చూచిన ద్రవ్యముయొక్క ఏకత్వమును దర్శించు
చున్నాము. మనమింకొక ఘటము నట్లేచూతుము; దీనిలో
ద్విత్వము లేదు. ఈ రెంటి యేకత్వములనుగూర్చి మనముభావించు
నపుడే ద్విత్వభావ ముదయించును. ఏకత్వేతరసంఖ్యాభావ
మంతయు బుద్ధ్యపేక్షాజాతమే.౨

పరిమితియను ద్రవ్యగుణమువలన, ద్రవ్యములు పెద్దవో
చిన్నవో, దీర్ఘములో హ్రస్వములోఁ దెలిసికొందుము. పరి
మితి నిత్యవస్తువులలో నిత్యము, ననిత్యవస్తువులలో ననిత్యము.
ఆకాశమునకుఁ బరమమహత్త్వము; అణువులకుఁ బరిమాండల్య

(౧) అథల్యే॥ తర్కసంగ్రహము॥ పు ౨౫౬.

(౨) న్యాయకందళి॥ పు ౧౧౯; ఉపస్కారము॥ ౭, ౨, ౮. ఏకత్వము
వలెనే ద్విత్వాదులు విజ్ఞానమునకు ద్యోతకములైనను, యథార్థములే యని
న్యాయము భావించును గాని, వైశేషికముమాత్ర మీ సంఖ్యలన్నియు విజ్ఞాన
ద్యోతకములే కాక, బుద్ధి కల్పితములని నిశ్చయించెను. ఒకవస్తువే యున్నంత
కాలము మన కేకత్వభావమైనను జనింపదను సంగతిని వైశేషికుఁడు మఱచి
నాఁడు. ద్విత్వమువలెనే యేకత్వమును బుద్ధివ్యాపారమును గోయను.

ములను లక్షణములు. అనిత్యవస్తువుల పరిమితిని మనము వాని లక్షణములైనసంఖ్య, పరిమాణము, నిర్మాణములవలన నిర్ణయింతుము,[3] ద్వితయములు సూక్ష్మములు, మిగిలినవి పరిమితిగలవి.

పృథక్త్వమువలన ద్రవ్యభేదములు తెలియును.[1] ఇది యథార్థమైనదే కాని భావమాత్రము కాదు. ద్రవ్యముయొక్క స్వభావమునను సరించి, యిది నిత్యమో, అనిత్యమో యగును. పృథక్త్వ మనిత్యవస్తువులకు నుండునుగాని, విశేషము నిత్యవస్తు లక్షణము. పృథక్త్వము వస్తుసంఖ్యాభేదమును దెల్పును; విశేషము వస్తువుల విశిష్టగుణములను దెల్పును.

పృథగ్వస్త్వైక్యము సంయోగమును,సంయుక్తవస్తువిభాగమును[2] దెల్పును. ఒక యెగురుచున్న గాలిపడగ యొక్క స్తంభమును స్పృశించునప్పుడువలె నొకవస్తువు చలించుటవలనఁగాని, రెండుగొఱ్ఱెలు కొమ్ములుకలిపి డీకొని నపుడువలె రెండు వస్తువులును గదలినపుడుగాని సంయోగమేర్పడును. సంయోగమింకొక సంయోగమువలనఁ గలుఁగవచ్చును. మనమొక కలముతో (వ్రాయునపుడు కలమునకుఁ గాగితముతోఁగలిగిన సంయోగము వలన హస్తమునకుఁ గాగితముతో సంపర్కము కలుగుచున్నది. రెండు విడిగానున్న వస్తువులకే సంయోగము సాధ్యమగును గావున, సర్వవ్యాప్తములగు రెండువస్తువు లెప్పుడును గలిసియో

(3) వై॥ సూ॥ ౭, ౧, ౮-౯.

(1) వై॥ సూ॥ ౭, ౨, ౨.

(2) ప్ర॥ ప॥ పుటలు ౧౩౯; ౧౪౧.

యున్నవి కావున వానికి సంయోగమున కవకాశము లేదు. విభాగము నిట్లే, రెంటిలో నొకవస్తు చలనమువలనఁగాని, రెంటి చలనమువలనఁగాని, వేఱొక విభాగమువలనఁగాని జరుగును. సంయోగవిభాగములవలననే వస్తువులలో మార్పులుగలుగును.

దేశకాలములందలి వస్తువుల దూరసామీప్య భావముల నిచ్చునవి పరత్వాపరత్వములు.3. ఇవి వస్తువుల సంబంధములనే కాని గుణములను దెలుపునవి కావు, ఈసంబంధములైనను నిత్యములు కావని ప్రశస్తపాదుఁ డంగీకరించెను.४. సుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్న జ్ఞానములు జీవాత్మగుణములు. వస్తువులు, పడునప్పుడు భూమిని జేరుటకు వలయు లక్షణమును గురుత్వము తెలుపును.౧ భూజలాణువుల గురుత్వము నిత్యమైనది; ఉత్పత్తిగల వస్తుగురుత్వమనిత్యము. ప్రవహించు కార్యమునకుఁ గారణమైన ప్రసరణగుణము సహజసిద్ధమో, నైమిత్తికమో కావచ్చును. జలము సహజప్రసరణ గుణము కలది; భూమి కారణాంతరములచేఁ బ్రవహించునది.౨. స్నేహము జలగుణము; దీని వలన జలమునకు సంయోగ మృదుత్వములు సిద్ధించును.3. తనకు సుఖదుఃఖకారణములైన ధర్మాధర్మములు జీవాత్మలక్షణములు. అదృష్టము, జీవుల వలన, ద్రవ్యముల వలన నుదయించి

(3) ప్ర॥ పా॥ పు ౧౬४.
(४) ప్ర॥ పా॥ పు ౯౯.

(౧) వైశే॥ ౫,౧,౭-౧౮; ౫,౨,3; ప్ర॥పా॥పు॥ ౨౬3.
(౨) ప్ర॥పా॥పు॥ ౨౬४.
(3) ప్ర॥పా॥పు॥ ౨౬౬.

సృష్టి క్రమగతి కాధారమై, పూర్వకృత కర్మఫలములను జీవులకు లభింపఁజేయును. వైశేషికము నందీయదృష్ట నియమము సహేతుకజ్ఞానలోపముల నెల్లఁ బూరించుట కుపయోగించినది. దేనికి హేతువు లభింపదో దాని నదృష్టమునకు ముడిపెట్టిరి. సూచికాకర్షణ శిలాసంబంధము; వృక్షలతాదులలో నాసవ ప్రసరణము; అగ్నిజ్వాలకుఁ గల యూర్ధ్వగమనము; వాయు సంచారలక్షణము, అణువుల ప్రాథమిక చలనము నివన్నియు నదృష్టశక్తులే.[౮] వీనికిఁ గారణములు చెప్పుట యనఁగా వీని నుత్పత్తిచేయు శక్తిగలదని ప్రకటించుటే. నాటక ప్రదర్శనమం దసాధ్యక్లిష్టపరిస్థితు లేర్పడినపుడతిమానుష తాటస్థ్యములచే నందలి వైరుధ్యములను నాటకమునుండి తొలగించునట్లు, వైశేషికు లదృష్టము నుపయోగించిరి. సృష్ట్యారంభ కారణము, జగత్క్రమసౌందర్యములు, లోకములోని సన్నివేశములు కారణకార్యసంబంధములను గలిగి యుండుట, మున్నగున వన్నియు నదృష్టశక్తికృతములని చెప్పఁబడెను. తరువాత వచ్చిన వైశేషిక తత్త్వవేత్త లీశ్వరాస్తిత్వము నంగీకరించి నపుడదృష్ట శక్తిద్వారమున నీశ్వరుఁడు తన సంకల్పములను నెరవేర్చునని వర్ణింపఁబడెను. సంస్కారము త్రివిధము. (౧) ద్రవ్యములను సంచలన మందుంచు వేగము; (౨) పూర్వానుభవములను జీవాత్మ స్మరించి, జ్ఞాపకముంచుకొను భావన; (౩) ఒక వస్తువు

---

(౮) ౫,౧,౧౫; ౫,౨,౭,౧౩;౮,౨,౭. ఖగోళచలనము దేవతల వలన జరుగుచున్నదని కెప్లరు భావించినాఁడు. (చూ. హిస్టరీ ఆఫ్ ది ఇండక్టివ్ సైన్సెస్. ౩-వ ముద్రణము; వాల్యుము ౧; పు, ౩౧౫, వివెల్)

స్వస్థానమునుండి చలించియుఁ దిరిగి స్వస్థానమును బొందు స్థితి స్థాపకము. పరివృత్తిచేఁ గాని, చలనముచేఁ గాని పాంచభౌతిక ద్రవ్యములనుండి జనించునది వేగము. ద్రవ్యసంయోగము దీనికి నిరోధకశక్తియై యున్నది. వృద్ధి క్షీణతలనొందు లక్షణముగల వస్తువులకుఁ జెందిన గుణము స్థితి స్థాపకత్వము.

౮—కర్మ

కర్మ యనఁగాఁ జలనము;(౧). ఇది జగత్తులో నవినాశమైన లక్షణము, ఇది ద్రవ్యమునుగాదు; గుణమునుగాదు; ఇది యొక స్వతంత్రపదార్థము. గుణములవలెనే చలనము లన్నియు ద్రవ్యములకుఁ జెందినవి. కాని గుణములు ద్రవ్యములు నిత్యలక్షణములై యుండఁగాఁ, జలనము లేక కర్మ అనిత్యలక్షణమై యున్నది ఒక ద్రవ్యముయొక్క గురుత్వము దాని గుణము; ద్రవ్యపతనము కారణాంతరమగు క్షణిక తాటస్థ్యము. అవిచ్ఛిన్న తాలక్షణయుక్తములైన గుణములు గుణములనియుఁ, గానివి కర్మ లనియుఁ జెప్పవచ్చును. ఇది తాత్కాలిక నిత్యలక్షణముల భేదమై యున్నది.(౨). ఒకేద్రవ్యమునకుఁ జెంది, గుణరహితమై, సంయోగ విభాగ ప్రత్యక్షసద్యఃకారణమైనదే కర్మయని కణాదుఁడు నిర్వచించినాఁడు.(3). కర్మ పంచవిధము. సామాన్య చలనము, ఊర్ధ్వచలనము, అధశ్చలనము, వృద్ధిక్షైణ్యములు,

---

(౧) ఇచటఁ గర్మ యనఁగాఁ జలనమే కాని, మానవప్రవృత్తి కాని, నైతిక వ్యాపారముకాని కాదు.

(౨) పోల్చు; డబ్ల్యు. ఇ. జాన్సన్. లాజిక్. వాల్యుము. ౧; పు.3౭.

(3) వై. సూ. ౧, ౧, ౭.

సూక్ష్మరూపములోఁ గర్మ క్షణికము; వేగమనేక చలనప రంపరల సముచ్ఛయమై నిరవధికగతి గలది. ఏరూపములో నున్నను కర్మ నిత్యతలేనిదే; ఒక సంయోగము వలనఁ గాని, దాని కాధారమగు ద్రవ్యనాశనము వలనఁ గాని కర్మ సాంతమైన దగును. స్థూలతాశూన్యములగుటచే జీవాత్మయు, నాకాశమును, దేశకాలములును కర్మ లేనివి.౧.

౯—సామాన్యము.

ద్రవ్యానేకత్వము మన మంగీకరించినప్పుడు వానిసంబంధములనుగూడ నంగీకరించవలెను. ద్రవ్యములన్నియు ద్రవ్యత్వమువలననే, సామ్యలక్షణములు గలవైయున్నవి. అవి పృథక్త్వముగలవి కావున భేదలక్షణములను గలిగియున్నవి. అనేకవస్తువులలో నొకేగుణమున్నచో నది సామాన్యమగును; ఇదియే ద్రవ్యాంతర భిన్నత్వమును బ్రకటించుచో విశేషలక్షణమగును. సామాన్య మొక బుద్ధికల్పితభావమని కణాదు నభిప్రాయముగాఁ దోఁచును.౨. కాని మనము ప్రశస్తపాదుని యొద్దకు వచ్చునప్పటి కీభావము మారినది. సామాన్యమనగా నేకము, నిత్యమునైన యొక ద్రవ్యవర్గమునకో, గుణమునకో కర్మకో చెందినదని ప్రాకృత జనాభిప్రాయమున కనుకూలమగు యథార్థవాదరూపముగా మారినది. సంయోగమును, ద్విత్వము ననేకద్రవ్యములకు సన్నిహితసంబంధము గలిగి,

(౧) వై॥ సూ॥ ౫, ౨, ౨౧; ౨. ౧, ౨౧. ఆత్మ ప్రవృత్తిరహితమని కణాదుని భావమగునో కాదో సందేహము.

(౨) ౨, ౧, 3; చూ: ౬, ౨,౧౬. భౌతికద్రవ్యములకును, మనస్సునకు నణువులకు మాత్రమే కర్మగలదని ప్రశస్తపాదుఁడు చెప్పెను.

యనిత్యలక్షణములై యున్నవి. ఆకాశము నిత్యమైనది; కాని
యనేకవస్తువులతో సంబంధము లేనిది. శుద్ధాభావము నిత్యమై
నది; అనేకవస్తువుల లక్షణమును; కాని యనేకవస్తువులతో
సన్నిహితసంబంధ మున్నదికాదు. అట్లే, విశేషము సామా
న్యముకాదు; అయినచో దాని వైశిష్ట్యమేపోయి, సామాన్య
ముతో నభేదముగలదగును. సమవాయము సామాన్యమని
పొరపడరాదు; అయినచో సమవాయములో సమవాయము మర
రహితముగా నూహింపవలసివచ్చును. భిన్నద్రవ్యము లొక్క
జాతికిఁ జెందునని చెప్పు సామాన్య మొక స్వతంత్రమైన పదా
ర్థము. అది నిత్యము, నేకము, ననేకానుగతము నైనది.౧.అది
స్వవర్గ సర్వానుగతము, అభిన్నాత్మకము, అనువృత్తి ప్రత్యయ
కారణము నైనది.౨ ద్రవ్యగుణకర్మలకు సామాన్యలక్షణమున్నది

(౧) ఆకాశమువలె నేకద్రవ్యములకు జాతి లేక సామాన్యము లేదని
యుదయనుఁడు తలఁచినాఁడు;ఏలన నిచట ఘటకలశాదులకువలె భేదము లేదు.
భిన్నవస్తు సాంకర్యములేదు; అనవస్థాదోషము కాని,రూపహానికాని, సంబంధ
శూన్యతకాని లేదు. (చూ: సిద్ధాంతముక్తావళి॥ పు ౮.)
అద్వైతము జాతి నంగీకరింపదు; ఘటత్వము ఘటమున కాధారమని
యంగీకరించునుగాని జాతియనున దెద్దియు వేరుగాలేదని భావించును. (చూ:
వేదాంతపరిభాష॥ ౧ అ.)

(౨) పోల్చు: క్లార్కు నిర్వచనము: "ఒకేనామముగలిగి, తన జాతి
లోని సర్వద్రవ్యములతో సమానస్వభావము వస్తువుయొక్క నిజస్వరూపము.
ఈ సహజస్వరూప మాజాతి వస్తువుల కన్నిటికిని సామాన్యమై, సమానగుణ
ములచే మనచే దర్శింపఁబడి, ద్రవ్యవిలక్షణమైన బుద్ధి పరికల్పితమగున దగు
చున్నది." (లాజిక్)

కాని, సామాన్యవిశేష సమవాయాభావములకు సామాన్యలక్ష ణము లేదు. సామాన్య మింకొక సామాన్యమున నుండదు. వృక్షత్వ ఘటత్వములు సామాన్యములు; వీని కింకొక సామా న్యము లేదు; ఉన్నదన్నచో వ్యర్థవాదము సిద్ధించును. సామా న్యము లఘ్వలఘు భేదములుగలది. సత్తా అత్యంతసామా న్యము.౧. ఇందుఁజేరు వస్తుసంఖ్య అత్యధికమైనది. ఇందన్నియు జేరునుగాని యెందు నిదిజేరదు. దీనికంటె నధికమైన జాతిలో నిదియొక వర్గముకాదు. సత్తా యొకటే యథార్థమైన సామా న్యము; ద్రవ్యములన్నియు విశేషములు. రెంటిమధ్యమందు ద్రవ్యము మున్నగు సామాన్యవిశేషము లన్నియు నున్నవి. వీనిలోఁ బరిమితసంఖ్యగల ద్రవ్యములే యుండును. ఇవి సామా న్యములు విశేషములుగూడ నగుటచే నిందు సామ్యభిన్నతలు రెండునుగూడ నుండును.౨. పరిమితి, సామాన్య మేవర్గమునకుఁ జెందునో నిర్ణయించును.

సామాన్య మనిత్యము, ననేకరూపయుక్తము, పరిమితవ్యాప్తమునని జైనులు తలఁచిరి. అదియొక జాతికిఁజెందిన వస్తువుల సామాన్యలక్షణము.ఏకము నిత్యము నవిచ్ఛిన్నము నగు వాస్తవికజగత్తులో నిజముగానున్న లక్షణమే సామాన్యమని న్యాయవైశేషిక పూర్వమీమాంసాదర్శనము లంగీకరించును. అనేక వస్తువులలోఁ గల సామాన్యలక్షణము; వస్తూత్పత్తి నాశనములతో నుత్పత్తినాశనములు గలదగుటచే ననిత్యము, పరిమితమునని జైనులుభావించిరి

(౧) వై॥ సూ॥ ౧,౨,౪; ౬-౧౦; ౧౬; ప్రి॥ప॥పు॥ ౩౧౧.

(౨) ప్ర॥ప॥పు॥౧౧. చూ॥యుఐ॥ ది వైశేషిక ఫిలాసఫీ.పుట-౧౦౦ పోల్చు. సప్తపదార్థి, పు. ౬. "సామాన్యమ్ పరమపరమ్ పరాపరంచేతి త్రివిధమ్."

అఖండసఖండ జాత్యుపాధి భేదములును జెప్పఁబడినవి. ఒక వస్తువుయొక్క జాతి జన్మసిద్ధము, నిత్యమునైనది; దాని యుపాధి తాత్కాలికము, కారణాంతరములచే లభించినది. ప్రతి సామాన్య లక్షణమును జాతి యనరాదు. కొందరంధులున్నారు గావున నంధజాతి యొకటున్నదనరాదు. మనుజులను మనుష్యత్వముచే నొక జాతి యనవచ్చును; దేశభాషాదులకుఁ జెందు వర్గము లుపాధులు, మానవజాతి మానవుల నితర పశువర్గముల నుండి వేరుచేసి తెలిసికొనును. కాని నల్లని మనుజులకు నల్లనిమేకలతోఁ గాని, నల్లని శిలలతోఁ గాని భేదమును జెప్పము.౧. మొదటిది సహజవర్గీకరణము; రెండవది వ్యావహారికము.

ప్రశస్తపాదుఁడు వస్తువులతో నిమిత్తములేని స్వతంత్ర పదవిని సామాన్యమున కిచ్చినాఁడు. అర్వాచీన వైశేషికులు, సామాన్యములకు స్వతంత్రస్థితి యున్నదనియుఁ బ్రళయకాలమందు నవి నశింపకుండు ననియుఁ జెప్పిరి. ప్లేటో కవి తాకాశమున నిర్మించిన సామాన్య హర్మ్యము లిట్టివే.౨. ద్రవ్యసామా

(౧) న్యా॥సూ॥ ౨, ౨, ౭౧.

(౨) ఈదిగువ పేర్కొనిన అరిస్టాటిల్ వాక్యముల వలన నీసమస్యలోని క్లిష్టతబోధపడఁగలదు. తన మెటాఫిజిక్సులో అరిస్టాటిలిట్లు చెప్పెను: "సోక్రటీసు రెండు విషయములను జెప్పెను. సామాన్యవిశేష సంబంధవాదము సామాన్య నిర్వచనము. సోక్రటీసు వీనికి స్వతంత్రస్థితి యున్నదని చెప్పలేదు; కాని యాతని యనుచరులు వీనికి స్వతంత్రస్థితి నొసఁగి,వీనినే 'భావము' లనిరి. సోక్రటీసుతో నేకీభవించి, అరిస్టాటిల్ ప్లేటో అనుచరుల భావములను ఖండించినాఁడు.

న్యములకవినాభావసంబంధ మున్నదని కణాదుఁడు విజ్ఞానము నకుఁ బ్రాముఖ్యమిచ్చి యుండఁగా, వస్తుసంబంధము లేని స్వతంత్ర సామాన్యము లున్నవని ప్రశస్తపాదుఁడు వాదించినాఁడు. అందుచే సృష్ట్యారంభవేళ సామాన్యములు వస్తువులలోఁ బ్రవేశించి, తాత్కాలిక రూపముల గోచరించునని యాతఁడు చెప్పవలసి వచ్చినది. 3. ఇందలి ముఖ్యవిషయము సామాన్య విశేష సంబంధము; వస్తుమూలకారణ కార్యసంబంధము.

సామాన్య భావమొకనామమే కాని యందేయర్థము లేదను బౌద్ధవాదమును వైశేషిక మంగీకరింపదు. బౌద్ధుల ననుసరించి, సామాన్యలక్షణము నామములకుఁ జెందినదిమాత్రమే, ౪ కాని యథార్థస్థితి దానికి లేదు. భిన్నవ్యక్తులకు సమానమైన సామాన్యలక్షణమేదియును లేదు. ఒకగోవునకు విశిష్టవ్యక్తిత్వమునకొకసామాన్య లక్షణమువలయుచో, దానికింకొకటియుఁ గావలసివ్యర్థవాదములోనికిఁబోవును. సామాన్యమనునది లేదు. పూర్వానుభవమునుబట్టి సామాన్యభావమును మనముకల్పించుకొని, బాహ్యవస్తువులకు దానినంటఁగట్టఁజూతుము.౧ శ్రీధరుఁ

(3) దీనిని డన్సుస్కోటస్ భావముతోఁ బోల్చుఁడు; సామాన్యము బుద్ధి పరికల్పితమే కాదు; అది బుద్ధివ్యాపారముతో నిమిత్తము లేకుండఁ దత్పూర్వమే యున్నది.

(౪) హోల్చు హాబిస్: "సామాన్య మనునదేదియును లేదు; నామములే యున్నవి (హ్యూమన్ నేచర్, ౧౮ పు. ౬.)

(౧) చూ. సామాన్య దూషణదిక్ప్రసారితా; బౌద్ధన్యాయపరివచన పట్కము, బౌద్ధుల సామాన్య విశేషసమత్వమును జయంతుఁడు ఖండించెను. (న్యాయమంజరి, పు ౩౧౧; ౧౯౯-౨౦౦)

డీభావమునీవిధముగాఖండించినాఁడు. "అనేకగోవులకుసామాన్యమైన యొకలక్షణమును మనముదర్శించి, అశ్వగజాదులనుండి గోజాతిని వేరుగాఁ దెలియుచున్నాము. పలు తెఱఁగులగుగోవులకు సామాన్యగోత్వలక్షణమే లేకున్న చో, గోవునకునశ్వమునకు నెట్టి భేదమున్న దో, గోవునకుగోవునకునట్టిభేదమేయుండవలెను; అనఁగా రెండుగోవులనెట్లుచూతుమో, ఒకగోవును నొకయశ్వము నట్లేచూడవలెను, కానినిజముగా మనముగోవులన్నిటికిసామాన్యలక్షణమున్నదని గ్రహించుచున్నాము. ఈలక్షణ మశ్వాదులలోలేదు "౨. నామములీసామాన్యలక్షణములను జెప్పుటకుపయోగించును. 3. కావున సామాన్యమొకనామమాత్రముకాదని శ్రీధరునివాదమైయున్నది. సామాన్యవిశేషములు బుద్ధ్యపేక్షములని ౧. కణాదుఁడు భావించెను; ఈ బుద్ధికల్పనములచే మనము దృశ్యజాలమును వర్గములుగావిభజింతుము. ద్రవ్యగుణకర్మలకు వేరై సత్తాయనునదున్నదను నాతనిభావము దీనికి విరోధముగాదు. అనేకవస్తువులలోనున్న యొకగుణము సామాన్యమనియు, నద్దానిచే నితరజాతి వస్తువులకు భేదమును జెప్ప

(౨) న్యాయకందళి, పు. 3౧౭.

(3) ప్రభాచంద్రుఁడు తన ప్రమేయకమల మార్తాండమునందు (పు. ౧3౬-౧3౭) బౌద్ధవాదమును ఖండించినాఁడు. సామాన్యము విశేషము వలెనే దృశ్యవస్తువు; అది కేవలనూహాజన్యము కాదు, రెంటికి భేదము మన మనుభవములోఁ దెలియుచున్నాము. ఒకేకాలము నందొకే వస్తువులో సామాన్య విశేషములను మనము చూచుటవలన మనము వానిని వివేకించుటలోఁ బొరపడరాదు.

(౧) ౧, ౨, 3.

నపుడు విశేషమనియు నాతఁడువక్కాణించినాఁడు. అనేకఘట ములకుఁజెందిన ఘటత్వముసామాన్యము, ఘటములనితర వస్తు వులనుండి వేరుచేయునపుడదియే విశేషమగును.౨. గుణములను సామాన్య విశేషములనుగా విభాగించుట బుద్ధివ్యాపారము. అనగా ద్రవ్యగుణకర్మలకుఁగల స్థితితో సమానమగుస్థితిసామాన్య విశేషాది సంబంధములకు లేదని భావము.3. కాని యవి భావా త్మకములే కాని యభావములు కావు. కణాదుని మనము విజ్ఞాన వాదిగాఁ జెప్పరాదేలన, సామాన్యము వాస్తవికలక్షణమని యాతఁడంగీకరించినాఁడు. సామాన్యములన్నియు మానసికములని చెప్పునది విజ్ఞానవాదము. సామాన్యమునుసూచించు గుణములు పృథగ్వస్తువులవంటి వాస్తవికలక్షణములే; మన బుద్ధి భిన్నవస్తు గుణసామ్యములను వివేకించి, సర్వవస్తుసామాన్యభావమునునిర్ణ యించును. మనబుద్ధివ్యాపారముతో నిమిత్తము లేకుండ వస్తువు లెల్లున్నవో వివిధవస్తు సామాన్య లక్షణములునట్లే యున్నవని కణాదుఁడు గుర్తించియేయున్నాఁడు. శ్వానములన్నియు సమాన గుణములను గలిగియుండి గోచరించుచున్నవే కాని వానిని మనము కల్పించుటలేదు. వ్యక్తులు వచ్చుచుఁ బోవుచుండును గాని వాని సామాన్య జాతిలక్షణము నిత్యము నేకమునై యుండును. మనుజులు పుట్టి పోవుచుందురు గాని మానవత్వము

(౨) పోల్చు. డన్సు స్కోటస్ భావము: వస్తువులకు స్వస్వరూపము గలదనియు, సామాన్య విశేషభావములకుఁ బాహ్యమే యని యున్నదని యా నాతఁడు చెప్పినాఁడు.

(3) ౧, ౨, ౭.

నిత్యమైనదే. వ్యక్తులకంటె సామాన్యము లెక్కువ నిత్యతగలవి.
దీని ననుసరించి ప్లేటో సిద్ధాంతమును యుక్తమైనదే. ఈభావ
మునకుఁ బ్రశస్తపాదుఁ డెక్కువ ప్రాముఖ్యమునిచ్చెను. సామా
న్యవిశేష సంబంధము సమవాయమగుటచే నిజమైనదే.౧.

౧౦—విశేషము.

వస్తువు లన్యోన్య మెట్లు భిన్నములో విశేషమువలన
మనము తెలిసికొందము.౧. విశేషము భిన్నత కాధారము.
పృథక్త్వమేకము విశిష్టమునైనది. సామాన్యమెట్లు విజ్ఞానముపై
నాధారపడియున్నదో యట్లే విశేషము నాధారపడియున్నదని

(౧) ఈభావమును కుమారిలుఁడు ఖండించినాఁడు: మన మొకగోవును జూచినపుడు 'ఇదియొక గోవ'నియే దర్శింతుముకాని, 'గోజాతి లక్షణమైన గోత్వమున్నది కావున నిది గోవ'ని భావింపము, కావున సామాన్యము విశేషమునుండి వేరుగాలేదు. రెంటికి నభేదమే యున్నది. వేరుచేయు వీలులేకుండుటంగా, పృథగ్గతిమత్త్వముకాని, పృథగాశ్రియాశ్రయిత్వము కాని యగును. రెంటిలో నేదైనను, మొత్తము ద్రవ్యమునకుఁగాని, దాని భాగములకుఁగాని సంబంధముండఁజాలదు. ద్రవ్యచలనము లేకుండ భాగములు చలింపవచ్చును. ద్రవ్యమునకు, భాగములకు నాధారములువేరు, ద్రవ్యమునకు భాగములును భాగములకు వాని మూలములైన యణువులు నాధారములు. అందుచేఁ బార్థసారధి మిశ్రుఁడిట్లు సమవాయమును నిర్వచించినాఁడు; "యేన సంబంధేన ఆధేయమాధారే స్వానురూపమ్ బుద్ధింజనయతి సంబంధస్సమవాయ ఇతి." (శాస్త్రదీపిక.) సామాన్యము విశేషములోఁ జూడఁబడినది కావున రెంటికిని భేదములేదు. సామాన్యమునకు విశేషముతో నెట్టి సంబంధమును లేకున్నచో 'ఇదియొక గోవ' నియనమెన్నఁడును జెప్పఁజాలము సామాన్య విశేషసంబంధ భిన్నత్వములో నేకత్వమని కుమారిలుఁడును, పార్థసారధి మిశ్రుఁడును భావించిరి.

(౧) ప్ర॥ ప॥ పు ౧౩.

కణాదుఁడు చెప్పినాఁడు.౨. నిత్యవస్తువులందుండి, పరస్పర భేదములను దెలుపునది విశేషమని ప్రశస్తపాదుఁడు తెలిపినాఁడు. వ్యవహారములో వస్తుభేదములు వానియందలి భాగములవలనఁ దెలియును. మనము విషయవిభాగము చేయునపు డిట్టిభాగములులేని నిరవయవ ద్రవ్యములు మనకు లభించినపుడు, ప్రతి నిరవయవ ద్రవ్యము నితరద్రవ్యములనుండి వేరని తెల్పు విశిష్టగుణమును గలిగియున్నదని మన మూహింపవలెను. అణువులకును, దేశకాలాకాశములకును, జీవులకును, విశేషలక్షణములుగలవు; ఇవి జాతిగుణములుగాక, వ్యక్తులగుణములే యైయున్నవి. ఈవిశిష్ట విశేషములే మనకుఁ దెలియఁగల లక్షణములు. వీనికిమించి మన కేమియుఁ దెలియుట కవకాశము లేదు. పరమాణువులసంఖ్య అనంతమైనట్లే, విశేషముల సంఖ్యయు ననంతమే.3.నిరవయవ వస్తువుల పరమవిశేషములను యోగులు దర్శింతురని ప్రశస్తపాదుఁడు తెలిపినాఁడు.౪.

విశేషములున్నవని యూహించుట కెట్టి యవకాశములును లేవని నవీననైయాయికులు తలఁచుచున్నారు. విడిగానున్న యణువుల భేదములను దెలియుటకీవిశేషము లవసరములన్నచో, నీవిశేషముల పరస్పర భేదమును దెలియు టెట్లు? ఈవిశేషములలో స్వతస్సిద్ధమైన, స్వగతమైనశక్తి గలదనియుఁ దన్మూలమున

(౨) ౧, ౨-3.

(3) విశేషాస్తుయావన్నిత్య ద్రవ్యవృత్తిత్వాదనంతాఏవ॥ (సప్తపదార్థీ పు ౧౨.) లైబ్నిజ్ సిద్ధాంతముతోఁ బోల్చు.

(౪) ప్ర॥ పా॥ పు 3౨౧; చూ: తర్క-సంగ్రహము: పుటలు ౭, ౭౮.

వాని భేదములు తెలియుననియుఁ జెప్పవలనుపడదు. కాని యట్లు
చెప్పవీలగుచో, నీశక్తి యణువులలోనే యున్నదని చెప్పినచో నీ
విశేషములనూహింపనవసరమేయుండదు. కుమారిల ప్రభాకరా
నుచరులును, వేదాంతవాదులును, విశేష సిద్ధాంతమునంగీక
రింపరు. వస్తువులుసహజముగా భిన్నములైనచో వానికి సామాన్య
లక్షణమునుగనుగొనుటదుర్లభము.

౧౧—సమవాయము.

కారణకార్యసంబంధమే సమవాయమని కణాదునభిప్రా
యము. ౧. అవినాభావైక్యముగలిగి, అన్యోన్యాధారభూత
సంబంధముచేనది దానియందున్నదనుభావమునకు మూలమైనదే
సమవాయమని ప్రశస్తపాదునినిర్వచనము. ౨. ధర్మము, సుఖము
జీవునిలోనే యున్నను; నివి పరస్పరాధారభూతములు కావు
కావున సమవాయ సంబంధమును గలిగియున్నవికావు. పద
పదార్థసంబంధమును సమవాయము కాదేలన నిదియు నన్యో
న్యాధార భూతసంబంధము కాదు. ఒక ఫలము భూమిపై నుండ
వచ్చును గాని, భూమియు ఫలము నవినాభావసంబంధము గలవి
కావు కావున వానికిని సమవాయ సంబంధము లేదు. అయుతసిద్ధి
(అవినాభావ సంబంధము) సమానత్వము కాదు; ఏలన రెండు
నొకటి నిజముగాఁ గావు. అగ్నిరూపము, నయఃపిండము వేరు

---

(౧) ౭, ౨, ౨౬.

(౨) అయుతసిద్ధానామ్ ఆధార్యాధారభూతానామ్ యస్సంబంధ ఇహప్రత్యయ హేతుస్ససమవాయః, (ప్ర॥ ప॥ పు॥౧౪.) చూ॥ పు॥ 3౨౪; వై॥సూ॥౭,౨,౨౬-౨౮; ౫,౨,౨౩.

వస్తువులు. కణాదుఁడు కారణసంబంధములను సమవాయములోఁ జేర్చినాఁడు; ప్రశస్తపాదుఁడు కారణేతరములను గూడ నందుఁ జేర్చెను. ఒక ద్రవ్యమును దాని గుణములను పూర్ణాంశములను, చలనమును, చలించు వస్తువును, జాతిని, వర్గమును, కారణకార్యములను బంధించు సంబంధమే సమవాయము. ఇందుఁ గలిసి బద్ధములైన విషయము లేకత్వము గలిగిన పూర్ణరూపములు.

వస్తుగుణమైన సంయోగము తాత్కాలికము. సమవాయ మమోఘసంబంధము. పూర్వము విడిగానున్న వస్తువులకు సంయోగము వీలగును; సమవాయ సంబంధముగల వస్తువులెప్పుడును విడిగానుండవు. విభాగము వలన సంయుక్త వస్తువులు విడిపోవును; సమవాయ సంబంధము నిత్యమైనది. సమవాయసంబంధము రెంటిలో నొకదాని కర్మచే వచ్చునదికాదు. రెండు వేరుగా నున్న వస్తువులకు సంయోగము కలుగును; సమవాయసంబంధము గల వస్తువు లన్యోన్యాశ్రయముగలవి.(౧). సమవాయసంబంధము గల వస్తువులు, నశించుటవలనఁ గాక మరెన్నఁడును విడిపోవు. సమాన స్వభావముగల వస్తువులు విడిగానుండి, తాత్కాలికముగా సంయోగముపొందును. ఇది బాహ్యసంబంధము; సమవాయ మభ్యంతర సంబంధము.(౨). సంయోగమునందు రెండు భిన్నవస్తువులు కలిసినను నేకపూర్ణత నందఁజాలదు. సమవాయమైక్యము నొసఁగును.

---

(౧) ప్ర॥ పా॥ పు॥ 3౨౬.

(౨) పోల్చు. జాన్సన్.

ఉత్పత్తిగల దాని కనవస్థాదోషమున్నది కావున సమవాయము నిత్యమైనదని చెప్పఁబడెను. దానికి సంబంధించిన వస్తువుతోఁగాని, పూర్వమందుఁగాని, పరమందుఁగాని సమవాయము గోచరించదని శ్రీధరుఁడు చెప్పినాఁడు. వస్త్రము యొక్క సమవాయము వస్త్రమునకుఁ బూర్వమే యున్నచో సమవాయము పొందిన వస్తుద్వయములో నొకటి లోపించిన కాలమున నీసమవాయ మెట్లుండెనో చెప్పుట కసాధ్యమగును. అది వస్త్రముతో నుదయించినచో సమవాయ సంబంధమున కాధారలక్షణమును వస్త్రము గోల్పోవును. వస్త్రముత్పత్తియైన వెనుక నది వచ్చినచో, వస్త్రము దాని కాధారము కాఁజాలదు. కార్యము సమవాయమున కాధారమును గాఁజాలదు. వస్తూత్పత్తి నాశములతోఁగాక, సమవాయమున కుత్పత్తి నాశనములులేవు. ఈరీతి దీని నిత్యత గౌణము, సమవాయసంబంధము దృశ్యముకాదు; వస్తువులకుఁగల యవినాభావ సంబంధము వలన ననుమానించి తెలిసికొనవలెనదే.౧.

మొదటిద్రవ్యపంచకమునకు సమవాయిత్వము ననేకత్వము లక్షణములైయున్నవి; కాని సమవాయమేకము నద్వితీయమును.౨. సమవాయము సమవాయసంబంధముచే దేనియందు నుండదు; అట్లున్నచో ననవస్థాదోషము పట్టును. సత్తానుగూర్చిన మన వివిధభావములకు భేదములేనట్లే, సమవాయమునుగూర్చిన మన వివిధభావములకు భేదములేదు. సంబంధించువస్తువులకు భేదమున్నను, సంబంధమొకే రూపమైనది.౩.

(౧) ప్రాచీననైయాయికు లిది ప్రత్యక్షవిషయమని తలఁచిరి.
(౨) తర్కసంగ్రహము. పు ౮. (3) ప్ర॥ పా॥ పు 3౨౬.

వాస్తవికత్వ మాపాదింపఁబడినను, సహేతుకముగాఁ జెప్పుచో సమవాయభావము బుద్ధివ్యాపారమే. అది భావమందుదయించినదే; ద్రవ్యేతరాప్తిత్వము దానికి లేదు. సమవాయ సిద్ధాంతమును శంకరుఁడు ఖండించినాఁడు. సమవాయము వలెనే, ఆకాశమునకు నణువులకును మధ్యమందున్న సంయోగమును నిత్యమైనదే. సమవాయ మెంతవఱకు సంబంధమో, యంతవరకు సంబంధవస్తువులతో సమానమైనది కాదు. సమవాయము సంబంధ విషయములకు బాహ్యమైనది; దాని కాసంబంధ విషయములతో సంబంధమునకు వేఱొకసంబంధము కావలసియుండుటచే దానికింకొకటియు నిట్లనంతముగాఁ బోయినచో ననవస్థాదోషము సంభవించును. సమవాయి ద్రవ్యములకు సమవాయమునకు మనము సంబంధము నెల్లప్పు డూహింపవలసియుండును. సమవాయి ద్రవ్యములలో సమవాయముండుటకింకొక సమవాయ మవసరముకానిచో, సమవాయి సమవాయములు సమానము లగునుగావున, సంయుక్తవస్తువులతో సంయోగము సమానమనియు మనము చెప్పనగును. (౧). సమవాయి విషయములతో సమవాయమునకు సంబంధముకలుగుటకు మూఁడవదొకటి యవసరములేదని వాదించుట నిరర్థకము;

---

(౧) కుమారిలుఁడిట్లు చెప్పినాఁడు: సమవాయముచే నొకజాతికిఁ జెందినవస్తువునుండియు, నాజాతినుండియు సమవాయము వేరైనచో నప్పుడు సమవాయము వానిలో నొకసంబంధముగా నుండఁజాలదు, లేక దానితోఁ దాదాత్మ్యముగలదైనచో జాతియు దానికిఁజెందినవస్తువు నొకటేయగును. ఒకవస్తువుతో సమానత్వముగలవస్తువులు సమానములేయగునను సూత్రమిచట వర్తించుఁ.

సంయుక్తములై యున్న వస్తువుల సంయోగమునకు సమవాయ మవసరమై యున్నది. ఇందొకటి ద్రవ్యమును రెండవది గుణము ననుటవలన నీ సమస్య పరిష్కృతముకాదు. అణుద్వితయము నకు నణువులకుఁగాని, ఒకవర్గమునకు నందలివ్యక్తులకుఁగాని, యొకబల్లకును దానిపైనున్న వస్త్రమునకుఁగల సంబంధము వంటిదే గలదనుటకు సందేహము లేదు. కాని రెంటివిషయములో నున్న క్లిష్టతయు నొక్కటే; వానిసంబంధ మెంతసన్నిహిత మైనను సమానముకాదు. కారణకార్యముల కిట్టి సంబంధ ముండవలెనను వాదము యుక్తముకాదు. వైశేషికు లంగీక రించునట్లు, కారణకార్యముల కవినాభావసంబంధమున్న యెడల రెంటికి మూలస్వరూప మేకమని యూహించుట సులభతర మార్గము. న్యాయవైశేషిక కారణధర్మమునననుసరించి కార్యా త్పూర్వము కారణముండుట ముఖ్యమైనలక్షణము. ౧. అవినా భావసంబంధము దీనికి వ్యతిరేకమైనది. కారణము విడిగానుండు శక్తిగలది. విడిగానుండఁజాలని కార్యమునకుఁ గారణసంబంధమే సమవాయమైనచో, సంబంధమునకు వస్తుద్వయమవసరము గావున, గార్యములేనంతకాలము కారణముతో సంబంధ ముండఁజాలదు; అందుచే రెంటికిని సమవాయ సంబంధముండఁ జాలదు. కార్యముదయించినవెనుకనే, యీ సమవాయసంబంధ మునఁ బ్రవేశించుననుటయు నిరర్థకమగును; కారణసంబంధ మునకుఁ బూర్వమే కార్యముండఁగలదని వైశేషికు లంగీకరించు నెడల, నది విడిగానుండఁగలదనియే చెప్పవచ్చును. కార్య

---

(౧) శంకరభాష్యము ౨, ౨, పు ౧౩-౧౭.

కారణముల మధ్యమందు, సంయోగవిభాగములు తటస్థించవను నియమమునకును భంగమువాటిల్లును. కారణముతో సంబంధముకలుగుటకుఁ బూర్వమే కార్యముండఁగలిగినచో నీ రెంటికినిగల సంబంధము సంయోగమగునుగాని సమవాయము కాదు. ఉత్పత్తిగల ప్రతివస్తువున కాకాశాదులతోడి సంబంధము సంయోగమెట్లగునో, యట్లే కారణ కార్యసంబంధము సంయోగముకాని సమవాయముకాదు.

౧౨. అభావము

కణాదుఁ డభావము నొక స్వతంత్రపదార్థముగా నంగీకరించియుండలేదు. ఆతనిదృష్టిలో శుద్ధాభావ మర్థములేనిది; మిగిలిన యభావరూపము లన్నియు భావసంబంధముగలవే.౧. ప్రాగభావ మనఁగాఁ గార్యాత్పూర్వ కారణస్థితి; ప్రధ్వంసాభావ మనగా ననంతరకారణ స్థితిలేక కార్యము దానినిఁ గల్పించిన యంశములుగా విడిపోవునప్పటిస్థితి; అన్యోన్యాభావములేక విశిష్టరూపములుగల వస్తువుల సంబంధము. లోకములోని వస్తువుల వ్యావహారిక వర్గీకరణమున కొక స్వతంత్రమైన అభావద్రవ్యకల్పన మవసరములేదుకాని, జగత్తు నర్థముచేసికొను తార్కికపద్ధతి కభావము నూహించు టవసరమైయున్నది. వైశేషికదర్శనము తాను నిర్ణయింపఁదలఁచిన విషయమును విశాలమొనర్చి, సర్వానుభవమునకు సమగ్రమైన యర్థమును జెప్పఁదలఁచినపుడీ యభావపదార్థభావమును గల్పించెను. సకలతత్త్వములందును సంబంధములకుఁ బ్రముఖస్థానమున్నది.

(౧) ౯, ౧, ౧.

సంబంధమువలన మన మొక్క ద్రవ్యమునుండి యింకొక ద్రవ్యమును దెలిసికొందుము; ఇట్లు ద్రవ్యమునుండి ద్రవ్యాంతరమునకుఁ బోవుటభావముకాదు. అన్యత్వ మభావమున కాధారము; స్వవిరోధ మనునది నీచాభావము. స్వవిరోధసూత్రము నతిక్రమింపని ప్రతిసంబంధము నొకవిధమగు నభావమే. ఒకవస్తువు, తత్సంబంధములును సన్నిహితసంపర్కము గలవి. మన మొక వస్తువునుగూర్చి పలుకునపుడు దాని యస్తిత్వమును మన మొగ్గడించుచున్నాము. మన మొక సంబంధమునుగూర్చి పలుకునపుడు దాని యభావము నుగ్గడింతుము. విరోధములేని స్థితిగలదే యొకవస్తువు; విరోధములేని వ్యతిరేకభావమే యొకసంబంధము.

అభావ మొక తార్కికపదార్థమే యైనను, భావముతో సమానాస్తిత్వము దానికి నున్నదను విశ్వాసము కొన్ని వేళలఁ బ్రదర్శింపఁబడినది.౧. ఈవిధముగా వ్యతిరేకభావము నభావము సాంకర్యముఁ బొందినవి. పదార్థ షట్కాన్యోన్యాభావము నుండియే యభావత్వ ముదయించెనని విశ్వనాథుఁడు తెల్పియున్నాఁడు.౨ సర్వసంబంధములకును వ్యతిరేకభావము నూహింపవచ్చును; శ్రీధరుఁడు భావించినట్లు సమానత్వమునకు నస్తిత్వమునకే కాదు. వేదాంత మీమాంసావాదుల భావమొక పదార్థమనియే యంగీకరింపరు. అది కేవలమొక సూక్ష్మాధా

---

(౧) న్యా॥ భా; న్యా॥ వా॥ ౨, ౨, ౧౨. చూ: న్యాయకందళీ॥ పుటలు ౨౨౯-౩౦.

(౨) అభావత్వమ్ ద్రవ్యాది షట్కాన్యోన్యాభావత్వమ్॥ (సిద్ధాంత ముక్తావళీ॥ పు ౧౨.)

రముకంటె వేరైద్రియుఁగాదని వా ఁ భిప్రాయపడిరి.3. అభావ మొక విశిష్టపదార్థమైనచో ననవస్థాప్రాప్తి తప్పదు; ఏలన ఘటాభావము వేరు, ఘటము వేరు; ఘటాభావా భావమును ఘటమును వేరగును. ఈక్లిష్టతను దొలఁగించుటకై ప్రాచీన నైయాయికులు ఘటాభావాభావమనగా ఘటాస్తిత్వమే యని చెప్పిరి. వ్యతిరేకభావమునకు వ్యతిరేకభావము భావమే కాని యీ యర్థము నంద రంగీకరించియుండలేదు. ఒక యభావ మెన్నఁడును భావముతో సమానము కాఁజాలదని నవీననైయాయికులు తలఁచిరి. ప్రథమాభావము యొక్క అభావాభావము మాత్రము ప్రథమాభావముతో సమానమేయని యంగీకరించిరి.౧.

వాత్స్యాయనుఁడు ప్రాగభావ ప్రధ్వంసాభావములనే యంగీకరించెను. మొదటి దాని ననుసరించి పుత్రుఁడు జన్మించు వరకుఁ బుత్రుఁడు లేనివాఁడే. రెండవదాని ననుసరించి,౨.ఘటము భిన్నమైనపుడు ఘటము లేనిదే. అభావమును వాచస్పతి (౧) తాదాత్మ్యాభావమనియు (౨) సంసర్గాభావమనియు విభాగించినాఁడు.3. రెండవ దానిని మరలఁ బూర్వాపరాత్యంతాభావములుగా విభజించెను. అత్యంతాభావమే సమవాయాభావమనియుఁ బేర్కొనఁబడెను. వంధ్యాపుత్రుఁడు, శశవిషాణ

(3) అధికరణకైవల్యమంత్రమ్.
(౧) తర్క సంగ్రహదీపికా, పు. ౮౦.
(౨) న్యా. భా. ౨, ౨, ౧౨.
(3) న్యా. వా. తా. టీక. ౨, ౨, ౯.

ములు మున్నగు స్వవిరుద్ధభావము లత్యంతాభావములు. అత్యంతాభావములో నొక భావస్థిరీకరణమును దత్సంబంధాభావమును బ్రకటింపఁబడును. అన్యోన్యాభావము నందేవస్తువుల మధ్యమందు తాదాత్మ్యసంబంధము లేదని చెప్పబడెనో యావస్తువులు యథార్థములు కానక్కరలేదు. అన్యోన్యాభావమునందు మనము రెండు వస్తువులైన ఘటవస్త్రములకుఁ దాదాత్మ్యము లేదని ప్రకటింతుము; అత్యంతాభావమునందుఁ దాదాత్మ్యము కాక, సంబంధమే లేదని వక్కాణింతుము. అన్యోన్యాభావనిర్ణయమునందు "ఒకఘటము వస్త్రముకాద"ను వాక్యమునకు వ్యతిరేక భావము "ఘటమొక పటమే"యనుటే. వాయువునకు రంగులేదను నత్యంతాభావనిర్ణయమునకు వ్యతిరేక నిర్ణయమునందు వాయు వర్ణములకు సంయోగముచేసి వాయువునకు రంగు గలదని" చెప్పవలెను. అన్యోన్యాభావమునకు వ్యతిరేకము తాదాత్మ్యము; అత్యంతాభావమునకు వ్యతిరేకము సంబంధము. పటనాశముతో నదియు నాశనమగును గావున, నన్యోన్యాభావము నిత్యము గాదని శివాదిత్యు నభిప్రాయము.౧. శ్రీధరుఁ డభావచతుష్టయము నంగీకరించెను; పూర్వాపరాన్యోన్యాత్యంతాభావములు.౨. విశ్వనాథుఁ డిట్టి పద్ధతినే యనుసరించెను.౩. ఘటము భూమిపై నున్నపుడు దాని యస్తిత్వము దర్శింపఁబడెను; దాని నచటనుండి తొలఁగించినపుడు

(౧) సప్తపదార్థి, పు. ౧౭౯.

(౨) న్యాయకందళి, పు. ౨౩౦. మఱియుఁ జూడు, సమంతభద్రుని ఆప్త మీమాంస; తర్కసంగ్రహము, పు. ౮౦.

(౩) సిద్ధాంత ముక్తావళి, పుటలు ౧౨-౧౩.

దాని యభావము గుర్తింపఁబడెను. ఘటాభావము నిత్యమై యున్నది; ఘటమున్నప్పు డది యాచ్ఛాదనమొంది యున్నదని విశ్వనాథుని వాదము. సర్వవస్తువుల కత్యంతాభావ మెల్లప్పుడు సర్వత్ర గలదు; ఆయాదేశము లందాయాకాలము లందుండు వస్తువులచే నది తాత్కాలికముగా మఱుగుపడి యుండును. ఈవిధముఁగా సర్వాభావము కొన్నివేళల పరిమితము, గొన్నివేళ లనపరిమితమునై యున్నది. అపరిమితమైన దత్యంతాభావము. పరిమితాభావమునకు నిశ్చితమగు నారంభమో, అంతమో గలదు. ప్రాగభావమున కాది లేదు కాని యంతము గలదు. ప్రధ్వంసాభావమున కాది యున్నది కాని యంతము లేదు. నవీన నైయాయికు లత్యంతనైపుణ్యమును జూపు భిన్నాభావరూపము లను గల్పించి యున్నారు.౪.

అభావరూపములన్నియు వైశేషిక తత్త్వదృష్టిపై నాధారపడి యున్నవని తెలియుచున్నది. వస్తువులన్నియు శుద్ధభావాత్మకములై పరిణామశూన్యములైనచో నన్నియు నిత్యములు కావలెను. ప్రాగభావము లేదన్నచో సర్వవస్తువులును వాని ప్రవృత్తులు నారంభము లేనివై యుండవలెను; ప్రధ్వంసాభావము లేదన్నచో, వస్తువులు వానిప్రవృత్తులు నవిచ్ఛిన్నములు గావలెను. అన్యోన్యాభావము లేదన్నచో వస్తుభేదమే తెలియదు; అత్యంతాభావము లేదన్నచో, సర్వవస్తువులకు సర్వకాల సర్వదేశాస్తిత్వము చెప్పవలెను.

---

(౪) చూడు, భీమాచార్యుని న్యాయకోశమునందు అత్యంతాభావము అన్యోన్యాభావము, అభావము.

౧౩–ధర్మశాస్త్రము.

బుద్ధిపూర్వకములు, కానివి కర్మలు రెండువిధములనియు, బుద్ధిపూర్వక కర్మలకే ధర్మసూత్రము వర్తించుననియు వైశేషికులు నిశ్చయించిరి.౧. జీవనపూర్వక క్రియలు బుద్ధిపూర్వకములుగావు. ఇచ్ఛాద్వేషపూర్వకములు బుద్ధిపూర్వకములు. జీవనపూర్వకకర్మలు దేహపోషకములు; బుద్ధిపూర్వకములు హితప్రాప్తిహేతువులు.౨. సుఖము లేక చిత్తానుగుణత్వము సుఖోపాదకవస్తువులం దపేక్ష కలిగించును. క్లేశరూపమగు దుఃఖము, తదుత్పత్తిహేతువగు వస్తువిద్వేష ముదయింపఁ జేయును. ఇచ్ఛాద్వేషములు సుఖదుఃఖహేతువులగు వస్తువుల యెడ మనకుఁగలుగు సంకల్పవ్యాపారములు.౩. వీనివలన నిష్ట వస్తుప్రాప్తికి ననిష్టవస్తు నిరోధమునకుఁ బ్రవృత్తికలుగును. వైశేషికము ననుసరించి, ధర్మ మభ్యుదయ నిశ్శ్రేయసప్రాప్తివిధానములను బ్రకటించును. అభ్యుదయము సత్కర్మనిష్ఠవలనను, రెండవది తత్త్వజ్ఞానమువలనను సిద్ధించును.౪. ప్రశస్తపాదు ననుసరించి, జ్ఞానులసుఖమే ఉత్తమసుఖము. "ఇచ్ఛాభావస్మృతి వస్తువులతో నిమిత్తము లేకుండ, వానినిఁగూర్చిన జ్ఞానముండి, చిత్తశాంతి, తుష్టియుఁ గలిగి, వాని విలక్షణధర్మములచే లభించునదియే యుత్తమసుఖము."౫. సర్వజనులకును వర్తించు

(౧) ౫, ౧, ౧౧.
(౨) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౬౩.
(౩) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౫౯.
(౪) ౧, ౧, ౧-౨, ౪.
(౫) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౫౯.

ధర్మములివి. (౧) శ్రద్ధ (౨) అహింస లేక యేప్రాణికెన్నఁడు హానిచేయకుండు ప్రతిజ్ఞ.౧. (౩) భూతహితత్వము (౪)సత్యవచనము (౫) అస్తేయము (౬) బ్రహ్మచర్యము (౭) అనుపధా భావశుద్ధి (౮) క్రోధవర్జనము (౯) అభిషేచనమువలని కాయశుద్ధి (౧౦) శుచిద్రవ్యసేవనము (౧౧) విశిష్టదేవతాభక్తి (౧౨) ఉపవాసము (౧౩)అప్రమాదము. వర్ణాశ్రమచతుష్టయ ధర్మములు యథోక్తములుగాఁ జెప్పఁబడెను.౨ గార్హస్థ్య మవసరము లేకుండగనే సన్న్యాసాశ్రమమును స్వీకరింపవచ్చునని శ్రీధరుఁడు చెప్పినాఁడు.౩. సన్న్యాసియనఁగాఁ బ్రపంచమును విసర్జించు నాతఁడు కాక, విశ్రేశ్రేయమునకై ప్రతిజ్ఞచేయు వాఁడే.౪. నిష్కామచిత్తముతో, వస్తుఫలాసక్తివిడిచి, కర్మలు చేసినవాని ధర్మసిద్ధి యగునని ప్రశస్తపాదుఁడు తుదివాక్యముగాఁ బలికినాఁడు.౫. ఆత్మాభివృద్ధికి మనోనిగ్రహము ప్రధానమైనది. "చిత్తనిగ్రహము లేనివానికిఁ బరిశుద్ధాహారమును భుజించుటవలన నభ్యుదయప్రాప్తిలేద" ని చెప్పఁబడెను.౬ చిత్తనిరోధమునకు యోగాభ్యాస మంగీకరింపఁబడెను.౭. బాహ్యకర్మనిష్ఠకాకుండ నాంతరంగికమైన యోగ్యతయే ముఖ్యమైనది.

(౧) భూతానామ నభిద్రోహసంకల్పః (న్యాయకందళి. పు ౨౭౫.)

(౨) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౭౩; వై.సూ. ౬, ౨, ౩.

(౩) న్యాయకందళి పు ౨౭౭. (౪) సర్వభూతేభ్యో నిత్యమభయమ్ దత్వా...(ప్ర. పా. పు ౨౭౩.)మఱియుఁజూడు: వై సూ ౨, ౩౦.

(౫) ప్ర॥ పా॥ పు ౨౭౩; మఱియుఁజూడు:(వై॥ సూ॥ ౬, ౨, ౧-౨; ౪-౬,౮. (౬) వై॥సూ॥ ౬, ౨, ౮. (౭) వై॥సూ॥ ౫,౨, ౧౬-౧౮.

(౮) యు.వి. వైశేషికాఫిలాసఫీ పు ౩౧.

జన్మముయొక్క కాలము, దేశము జన్మసంబంధావస్థలు, కుటుంబము, మాతాపితృ స్వరూపము, నాయుర్దాయము నన్నియు నదృష్టముచే నిర్ణయింపఁబడును. ౩. పూర్వకర్మ ఫలానుభవమున కవకాశము ప్రతి జీవికి నుండును. గత జన్మఫలమే యీజన్మము నకవసరము లేదు; మన కర్మలన్నియు నొకే జన్మములో ఫలావస్థ బొందుశక్తి గలవి కానక్కరలేదు. ౪. సంస్కారములు నశించవు గాని, వాని ఫలితావస్థకు జన్మానేకములు పట్టవచ్చును. సముచిత శిక్షణము వలన మనకుఁ బూర్వజన్మ స్మరణము లభించును. ౫. ఇతర హిందూతత్త్వశాఖలవలెనే, వైశేషికమును మన ముత్తమాధమ జన్మము లెత్తుట కవకాశము లున్నవని యంగీకరించును. ౬. సర్వజీవులు తమ పుణ్యానుగుణములైన స్థానములనుబొందును. మోక్షమును గూర్చిన వైశేషికభావము న్యాయభావముతోఁ గొలది భేదమును, గలిగి యున్నది. కణాద తత్త్వము ననుసరించి, మోక్షావస్థలో జీవి, గుణావస్థారహితమైన నిర్మలాకాశము వలె, సర్వగుణవిముక్తి బొంది యుండుననియు, నైయాయికుల ననుసరించి, మోక్షావస్థ జ్ఞానానంద భరితమనియుఁ దన శంకర విజయములో మాధవుఁడు చెప్పి యున్నాఁడు. ౭. వైశేషికము ననుసరించి, మోక్షావస్థ సుఖ

---

(౩) వివృతి, ౬, ౨, ౧౫.

(౪) న్యాయకందళి, పు. ౫౩; ౨౮౧; ఉపస్కారము. ౬, ౨, ౧౬.

(౫) ఉపస్కారము, ౫, ౨, ౧౮; ౬, ౨, ౧౬.

(౬) ప్ర. ప. పుటలు ౮౦-౨౮౧.

(౭) అత్యంతనాశే గుణసంగతేర్యా స్థితిర్నభోవత్ కణభక్షపక్షే. ముక్తిస్తదీయే చరణాక్షపక్షే సానందసంవిత్సహితా విముక్తిః॥

రూపమని చెప్పటకు వీలులేదు; ఇది మనకాకర్షవంతముగ లేకున్నను, వైశేషిక తర్కమున కిట్టి భావమనుగుణముగా నున్నది. నామరూపాది సంయోగముచే నుదయించిన గుణములనుండి జీవి విడివడినపుడు పూర్వస్వాతంత్ర్యమును దిరిగి పొందును. బాధా దుఃఖ వినాశమనగా, జీవనాశమే యని విమర్శించిన మండనుని ఖండన మర్థరహితము గాదు.౩. మోక్షస్థితిలో జీవి సహజావస్థననుభవించునని శ్రీధరుఁడు చెప్పినాఁడు.౪. అవ్యయమగు జీవికి నాశనము దురూహ్యము; కాని దానికిఁ జెప్పఁబడిన మోక్షావస్థా స్వరూపము శిలాజడత్వ సదృశావస్థగా భావించుట కవకాశమున్నది.౫. తన భావమును బోషించుట కుపనిషత్తులనుండి యాధారములను శ్రీధరుఁడు జూపి యున్నాఁడు.౬.

౧౪—ఈశ్వరుఁడు.

కణాదసూత్రములు బహిరంగముగా నీశ్వరుని స్మరించియుండలేదు. అణువులయొక్కయు జీవులయొక్కయు మూలప్రవృత్తి కదృష్టమే కారణమని చెప్పఁబడెను.౧. జగత్ప్రవృత్తి

(౨) ఆత్మ విశేష గుణానామ్ అత్యంతోచ్ఛేదః।

(౩) విశేష గుణనివృత్తి లక్షణాముక్తి రుచ్ఛేదపక్షమ్ నభిద్యతే.

(౪) ఆత్మనః స్వరూపేణా వస్థానమ్.

(౫) స. సి. సా. సంగ్రహము, ౫, ౩౬.

(౬) న్యాయకందళి, పుటలు ౨౮౨-౨౮౭.

(౧) ౨, ౧, ౧౪, ౧౯. వై॥ సూత్రములలో నీశ్వరాస్తిత్వ నిరూపణములున్నవని కొందరుచెప్పుదురు; కాని యీభావ మంగీకారయోగ్యము కాదు. ౨, ౧, ౯-౧౪ లో నిత్యము నగోచరమునగు ననిలాస్తిత్వము చెప్పఁబడెను. ౨, ౧, ౧౫-౧౭ నందీయస్తిత్వము ప్రత్యక్షానుమాన విషయము కాదనియు,

హేతువుగా నదృష్టనియమము కణాదునికిఁ దృప్తినొసఁగి యున్నను, నాతని యనుచరు లదృష్టమొక యచేతనము, ప్రాకృతమునైన నియమమని యసంతృప్తిచెంది, యదియీశ్వర సంకల్పముపై నాధారపడియున్నదని నిర్వచించిరి. జగత్తున కీశ్వరుఁడు మూలకారణము, నణువు లుపాదానకారణమునని చెప్పఁబడెను. ఈశ్వరాస్తిత్వావసర మున్నదని కణాదుఁడే భావించె ననుట కాధారములేదు. రెండుచోట్ల చెప్పఁబడి, యనంతర భాష్యకారులచే దైవాస్తిత్వమును సమర్థించుచున్నవని నిరూపింపఁబడిన సుప్రసిద్ధ వాక్యము[2]. లీశ్వరుని స్మరించియుండలేదు. వేదముల నీశ్వరుఁడు కల్పింపలేదనియు, నవి ఋషికల్పితములనియుఁ గణాదుఁడు విశ్వసించినట్లు తోఁచును. తన పదార్థధర్మసంగ్రహా[3]. ప్రథమశ్లోకమునం దీశ్వరుఁడే జగత్కారణుఁడని వచించినను, ప్రశస్తపాదుఁ డీశ్వరునకుఁ దన తత్త్వములోఁ బ్రధానస్థానము నీయలేదు. వైశేషికతత్త్వమునం దీశ్వరునకు స్థానము లేదనియు, నణువులు జీవులు నిత్యములు నుత్పత్తిరహితములనియు, నదృష్టశక్తిచే వాని ప్రవృత్తులన్నియు సాధ్యము

ననుభవైకగమ్యమనియుఁ జెప్పఁబడెను. ౨, ౧, ౧౭-౧౯ లోఁ బ్రాచీనులు కొన్ని సత్యములను దర్శించి, మనకు సంపాదించి యిచ్చిరనియు, వానిని గూర్చిన మన భావములు విశ్వాసముపై నాధారపడియుండుననియు నుడువఁబడెను. చూ: (యు.వి. వైశేషికా ఫిలాసఫీ॥ పుటలు ౧౬౪-౧౬౬.) ౩, ౨, ౪-౯. లో జీవసమస్యయు నిట్లే చర్చింపఁబడెను)

(౨) తద్వచనాదామ్నాయస్య ప్రామాణ్యమ్॥ (౧, ౧, ౩, ౧౦, ౨, ౯.)

(3) ప్ర॥ ప॥ యొక్క ఉపక్రమోపసంహార భాగములను; పుటలు ౪౭-౪౯, చూడుడు.

లగుచున్నవనియు వేదాంతసూత్రభాష్యమున శంకరుఁడు విమర్శించి యున్నాఁడు.౧.

వైశేషిక నాస్తికస్వరూపము వ్యతిరేకవాదుల విమర్శలవలన నెట్టితృప్తియు నీయఁజాలదని విదితమైనది. గణనాతీత సంఖ్యాకములైన యచేతనాణు సమూహములు సృష్టిలోని నానాత్వములో గోచరించు నద్భుతమైన యేకత్వము నుదయింపఁ జేయఁజాలవు. అవి కలిసి యాలోచించి, జీవప్రపంచప్రాణమునకు వలయుఁ గార్యక్రమమును గొనసాగింపఁజాలవు. వైశేషికతత్త్వవేత్తలలోఁ గొందరు తర్కపరిక్షాధురీణులు సర్వప్రవృత్తికదృష్టము కారణమనుటలో సంతృప్తి నిగాంచ లేకుండిరి. అణువులెంతగా నవ్యయములు నిత్యములునైనను, వాని ప్రవృత్తులను సక్రమవిధానములో నడపుటకొక మనశ్శక్తి యుండవలెనని నిర్ణయించిరి. ఈశ్వరుఁడు మొదట నణువులను జూచినంతనే యాతనిబుద్ధిలో ద్వైతభావముదయించి దానివలన ద్విత్వము లేర్పడినవి. అనుమాన శ్రుతిప్రమాణములు రెండును నీశ్వరాస్తిత్వమును సూచించును. ౨. మహాభూతచతుష్టయము నెవఁడో యొకఁడు వాని జ్ఞానముగలవాఁడు చూచియుండెనని చెప్పనగును; ఏలన నవి కార్యములు. 3. శబ్దార్థముల కీశ్వరుఁడే నిర్ణయముచేసి కల్పించెను. వేదములు బహువాక్య సముచ్చ

(౧) శంకరభాష్యము. ౨, 3, ౧౪.

(౨) కీత్. ఐ. యల్. ఎ. పుటలు ౨౬౫-౨౬౬; వాత్స్యాయనుని పు. ౫౪.

(3) ౨, ౧, ౧౮-౧౯.

యములుగావున బుద్ధిమంతులగు రచయితలను సూచించును.౪. వేదములలోని భావములు నిర్దుష్టములు, భ్రమా ప్రమాదాది దోషశూన్యములునగుటచే నవియొక శాశ్వతము, సర్వజ్ఞమునైన ప్రజ్ఞాపరిపూర్ణునివలన నుదయించెననియుఁ దెలియుచున్నది. ౫. మఱియుఁ బ్రళయకాలమునందు జీవులు విజ్ఞానహీనములై యుండుటచే నణువులప్రవృత్తి నవి నిగ్రహింపఁజాలవు; మఱియు నణుప్రపంచాభ్యంతరమందుఁ గ్రియామూలశక్తి యేదో తెలియదు. మన కనవస్థాదోషము పట్టకుండ నుండవలెనన్నచో, ప్రథమప్రవృత్తికారకుఁడగు నొకని నంగీకరించవలెను. ౧. ప్రథమారంభకుఁడొక్కని నూహించిన చాలును; సంఖ్య పెంచనవసరము లేదు. బహుదేవతాస్తిత్వము వలన వివాదము లేర్పడవచ్చును; అందుచే సృష్టికర్త యొకఁడే. అతఁడే యీశ్వరుఁడు.

ఈశ్వరునకు దేహమున్నదా యనుసమస్య శ్రీధరుఁడు చర్చించినాఁడు. దేవునికి దేహముండనవసరము లేదు. శరీరావసరము లేకుండఁ గర్మచేయవచ్చును. చేతనాత్మకమగు జీవి యచేతనమగు దేహమునకుఁ బ్రవృత్తి గలిగించును. దేహము జీవికిఁ జెందియున్నను, దానికి స్వయంప్రవృత్తిశక్తి లేదు. కర్మసాధ

(౪) బుద్ధిపూర్వ వాక్యకృతిర్వేదే, చూడు ఉపస్కారము ౬, ౧, ౧

(౫) ఉపస్కారము. ౧౦, ౨, ౯, వేదప్రామాణ్యాంగీకారముపై నీ వాదమంతయు నాధారపడియున్నది. బౌద్ధులవలె మనమీప్రామాణ్యము నంగీకరింపకున్నచో నీవాదము నీరసమగును.

(౧) భూమ్యాకాశ గ్రహగోళసంచలన కారకుఁడగు నీశ్వరునంగీకరించిన అరిస్టాటిల్ సిద్ధాంతముతో దీనిని బోల్చుఁడు.

నము దేహము. అణువులు దేవునికట్టి సాధనములు. ఇచ్ఛా ప్రియత్నములకు దేహమవసరమన్నచో నట్టియవసర మిచ్ఛా ప్రియత్నము లాగంతుకములైనప్పు డుండునేకాని, స్వభావ సిద్ధములైనప్పుడుకాదు. ఈశ్వరుని జ్ఞానేచ్ఛాక్రియాశక్తులు నిత్యములు. (౨) సృష్టికర్తయగు నీశ్వరునిఁగూర్చిన యాక్షేపణముల కన్నిటికి శ్రీధరుఁడు సమాధానము చెప్పినాఁడు. దేవుఁ డాప్తకాముఁడు గావున నాతనికి సృష్టిచేయుటయందిచ్ఛ యుండనవసరము లేదన్నచో, నాతఁడు స్వార్థేచ్ఛాపరుఁడు కాఁడు, కావున నితరులక్షేమమునకై సృజించునని చెప్పెను. కర్మనియతి ననుసరించి, లోకములో దుఃఖము నీశ్వరుఁడుంచినాఁడనియు, దుఃఖమంత హేయపదార్థము కాదనియు నది లోకజ్ఞాన హేతువనియు నాతఁడు సమర్థించెను. సౌశీల్యసంపన్నియతి ననుసరించుట దేవుని స్వాతంత్ర్యమునకు లోపము కాఁజాలదు.

ఈశ్వరునిఁగూర్చి వైశేషికులయొక్కయు నైయాయికుల యొక్కయు(౧). భావములు సమానములే. లోపములు సమానములే. జీవులు నణువులునుగలిసి అదృష్టశక్తివలన నొక స్వయం సంపూర్ణమైన యంత్రమువంటి నిర్మాణమని మొదటినిర్ణయము. వైశేషిక సిద్ధాంతములను దీవ్రముగా ఖండించిన విమర్శకుల యొత్తిడికి నిలువలేక, అనంతర వైశేషిక తత్త్వజ్ఞులు దైవాస్తిత్వము నంగీకరింపక తప్పనిసరియైనది. ఈశ్వరుఁడు జగత్కర్త

(౨) న్యాయకందళి పుటలు ౫౭-౫౮.

(౧) దేవాతావిషయే భేదో నాస్తి నైయాయికైస్సమమ్॥
(హరిభద్రుని షడ్దర్శనసముచ్చయమ్ పు. ౫౯.)

కాఁడు; జీవులు, నణువులు నాతనితో సమానముగా నిత్యములు. మనుష్య జీవులకు లేని సర్వజ్ఞత్వ సర్వశక్తిత్వములున్న కారణముచే నీశ్వరుఁడు జగత్పరిపాలనమును నడుప సమర్థుఁడు. దేవునికి సంసారబంధము లేదు. కొన్ని నియమములను గల్పించి, ప్రపంచ ప్రవృత్తి నాతఁ డారంభించి, దాని నియతగమనమున నాతఁడెట్టి జోక్యమును గలుఁగఁ జేసికొనకుండును. ప్రపంచ మొక ఘటికాయంత్రమువంటి నిర్మాణము. ఈశ్వరుఁడు దానికి నియతగతి నొసఁగి, హాస్యప్రక్రమములు లేకుండ నడచునట్లు కూర్చినాఁడు. ప్రపంచగతిలో జోక్యము లేకున్నచో నీశ్వరుఁ డెట్టి ప్రపంచమున కెట్టియుపకృతియుఁ జేయఁజాలఁడు. జోక్యమున్నచో స్వీయకల్పిత నియతి నతిక్రమించినవాఁడగును. ఈశ్వరునికిని దేనికిని సంబంధము లేదు. కాని మనము మూల ప్రతిపాదనములను సవరింపకున్నచో, నీశ్వరుఁడు మన కెట్టి సాయము నొనర్పఁజాలఁడు. పరస్పరసంబంధము లేని రెండుపదార్థములతో మన మారంభించినచో, వాని సంబంధశూన్యతా లోపమును దేవుఁడు బాహ్యమునుండి సవరింపఁజాలఁడు. ఒక బాహ్యశక్తి వశమై వర్తించు లోకము సమన్వయశూన్యమైన వస్తువుల మొత్తమగును. జీవు లన్యోన్యజ్ఞానము లేనివగును. అట్టి జగత్తులోని ప్రతివస్తు వన్యసంబంధము లేని యొక కేంద్రమగును. జీవులు, వస్తువులు వేరైనవి. వానికి సంపర్కము బాహ్యశక్తికృతము. కావున మన మొక తృప్తికరమైన నిర్ణయమును గాంచవలెనన్నచో, మన ముపక్రమించిన భావములలోనే దిద్దుబాటు చేసికొనవలెను. ఈశ్వరుఁడొకఁ డున్నచో

నాతఁడే సృష్టిచేయుటకు వలయు సాధనసంపత్తిని గూడ సృజింప కొనఁగలఁడు. జీవులకు నణువులకు నీశ్వరతుల్య నిత్యత్వము నూహింపనవసరము లేదు. దేవుఁడేయున్నచో, సర్వలోకము లాతనిపై నాధారపడియుండఁగా నణువులుమాత్రి మాతని వలనఁ గలుఁగ వనుకొనుట హాస్యాస్పదము.

౧౫—వైశేషికతత్త్వము – సామాన్యపరిశీలనము.

వైశేషిక ముఖ్యసిద్ధాంతములను మనము విమర్శనబుద్ధితోఁ బరిశీలించిన యెడల నందలి ప్రధాన లక్షణములును లోపము లునుగూడ విదితములగును. యథార్థస్వరూపము ప్రదర్శించు భిన్నలక్షణములను సమన్వయించి, యొక సమగ్రతత్త్వమును గల్పించుట తత్త్వశాస్త్రవిధియై యున్నది. "ఒక్క—తత్త్వమునందే బుద్ధి గోచరములగు భిన్నవిషయ సంబంధస్వరూపములను, వైశేషికము ప్రదర్శించినది."౧. వైట్ హెడ్ పండితుఁడు జెప్పిన రీతిని, ప్రత్యక్ష ప్రపంచవిషయములను, శాస్త్రవిషయములను విడదీసి పరిశీలించుట లాభకరము. ప్రత్యక్షవిషయము లనఁగా. వర్ణ శబ్దరుచులు, నుష్ణోగ్రతా భేదములును; మనము వీనిని దర్శించి, దృశ్యప్రపంచార్థమును దెలిసి కొనుటకు మనము కొన్ని శాస్త్రవిషయములను గల్పించి, యవి ప్రత్యక్షములు గాకున్నను, లోకమును గూర్చి మనకొక సంపూర్ణస్వరూప మును బ్రదర్శించునవై యున్నవి. వైశేషికదర్శనమందును మనకు ప్రత్యక్షవిషయము లున్నవి; వీనితో మన యనుభవ మారంభ మగును. ఈప్రత్యక్ష విషయములఁ గూర్చి, మనము ద్రవ్య

(౧) వైట్ హెడ్. ది కాన్సెప్ట ఆఫ్ నేచర్, పు. ౧౮౫.

గుణాది సంబంధములలో నూహించుట కారంభించుటతో, మన మనుభవ ప్రపంచములోఁ బ్రవేశించుచున్నాము. ఇదివరకే మనము పెక్కు-సారులు చెప్పుకొని యున్నట్లే, మన మొక వస్తువును దాని గుణములను గూర్చి ప్రసంగించునపుడు మనము యథార్థస్వరూపమును జెప్పుటలేదు; దానికి భావరూపమును గల్పించుచున్నాము. నిత్యానిత్య ద్రవ్యగుణ భేదములను దెల్పునపుడు వైశేషికతత్త్వము మన యనుభవముయొక్క- ఆత్మాలిక లక్షణము నుగ్గడించి, జీవాణువులు, దేశకాలములు, ఆకాశ మానసములు మున్నగు ననేక భావములను గల్పించుచున్నది. ప్రత్యక్ష విషయములకు ననుభవప్రపంచమునకు ననగా శాస్త్ర విషయములకు నన్యోన్య సామరస్యము కుదిరినచో నీసిద్ధాంతము తృప్తియొసఁగును గాని, వైశేషికము నందట్టి సామరస్యము మృగ్యముగా నున్నది.

అభావనూత్రమునకు వైశేషిక సిద్ధాంతమిచ్చిన విశేష ప్రాముఖ్య మందలి నానాత్వలక్షణమునకు హేతువైనది. యథార్థస్వరూప మొక ద్రవ్యముకాని,సగుణములైన యనేకద్రవ్యముల సముచ్చయములు గాని కాదు. విభాగము, నుపమానము, భిన్నత్వము నేకత్వము మున్నగు లక్షణములతోఁ గూడిన సంబంధ విశేషము. పరస్పరసంబంధ బాంధవ్యములచే నిర్మితమైన యొక క్లిష్టనిర్మాణ స్వరూపము చెంది యనేక వస్త్వస్తిత్వమును బ్రదర్శించునదే మన యనుభవసిద్ధమైన వ్యవహారప్రపంచము. వ్యక్తి వైవిధ్యములో సామరస్యము గలిగి, సమన్వయ సమగ్రతగల యొక స్వరూపముగా యథార్థజగత్తును బ్రదర్శించు ప్రయత్న

మును వైశేషికతత్త్వము చేసి యున్నది. పరస్పర వైరుధ్యములఁ
బోఁగొట్టి సామరస్యమును జేకూర్చనిదే, తార్కికముగా మన
కొక సమన్వయసిద్ధి నొందిన లక్ష్యము సిద్ధింపదు. స్వవిరుద్ధ
విషయములు దురూహ్యములు; కాని వైశేషికతత్త్వములో
నిట్టి స్వవిరుద్ధ విషయములు సమన్వయసిద్ధినిగాంచి యుండలేదు.

అభావనియమ మొక సంపూర్ణసూత్రముకాదని వైశే
షికులంగీకరించిరి. అభావము దేనియభావమునుజెప్పునో యా
వస్తువున కస్తిత్వమసలే లేదని చెప్పలేదు. దేనిని లేదనుచు
న్నామో అది యొకప్పు డున్నదనియే యర్థము. మఱియు
నభావము దేనినిలేదనునో యావస్తుస్వరూపము భావాత్మక
మగుటచే స్థిరమైన యభావమునకు సంబంధము గలదికాదు.
భూమిపై నొకచోట ఘటమును జూడఁగోరి, యది లేదని
కాంతుము; అందుచే ఘటములేదందుము. ఉన్నవస్తువును లే
దందుముకాని, లేనిదానిని లేదనము. అభావగర్భస్థమైయున్నది
వియోగముకాని లేకుండుటకాదు. అభావసూత్రప్రయోజన
మేమనగా యథార్థవస్తువు నొక సంపూర్ణవిజ్ఞానరూపములోఁ
బ్రదర్శించుటయే. భావాభావములు రెండును సమానసాక్షిక
విజ్ఞానరూపములే. 'ఉన్నద'నుట కేవల యథార్థవస్తుస్వరూప
తుల్యముకాదు; అట్లే, 'లేద'నుటయు నట్టిదే. అభావమొక
భావముయొక్క లోపము; ఏదిలేదు; ఎట్టిదిలేదను లక్షణము
లతోఁగూడినదే. అభావమొక వస్తుభానము; ఆవస్తులక్షణము
లన్నిటిని లేదనదు; తుద కభావ మభావాభావముకూడఁ
గావలెను. కావున నొకసమన్వయస్వరూపములో భిన్నవస్తు

భరితమైన జగత్కల్పనము చేయుటే వైశేషికాభావప్రయోజనము. కాని మనము సరిగాఁ జెప్పవలయుచో మనబుద్ధిచేఁ గల్పితమైన జగత్తునుగూర్చిన విజ్ఞానస్వరూపము పరమసత్యస్వరూపమెన్నఁడును గాఁజాలదు. అనేకత్వ భిన్నత్వము లొక సమన్వయమందిన విజ్ఞానస్వరూపమునందే నిజమైనవి. వైశేషిక వాది స్వతంత్రవస్తువని చెప్పునది వాస్తవికజగత్తులో నొక యంశముమాత్రమే. భిన్నత్వ వ్యతిరేకత్వభేదమును వైశేషిక తత్త్వము గ్రహించియుండలేదు. భిన్నమైనది వ్యతిరేకము గానక్కర లేదు. భిన్నద్రవ్యములకు సంబంధము లేకుండ నక్కర లేదు. భిన్నత భేదాభావమునంగీకరింపదు. పరస్పరసామరస్యము లేనివి కొన్నియున్నవి; కాని వాని సామరస్యశూన్యత నిత్యలక్షణము కాదు. వ్యావహారికావధులలో నీ భిన్న పదార్థములు గోచరించునుగాని, యథార్థస్వరూపము సమగ్రసమన్వయ సంపూర్ణతగలది. సర్వవస్తువులకును సమగ్రతను సంపూర్ణతను గల్పించుటచే వైశేషికతత్త్వము వివిధాంశాన్యోన్య భిన్నత్వము నేకపరమార్థ వస్తుస్వరూపములో సమన్వయింపఁజాలక పోయినది; ఏకత్వానేకత్వములు రెండు ననాదియైనవని చెప్పినదేకాని, రెంటికి నభేదసమన్వయ మొనర్పలేకపోయినది. అభావమాత్రము ననుసరించి, సమగ్రసమన్వయ జ్ఞానరూపమును వైశేషికసిద్ధాంతము కల్పింపలేకపోయినది.

వస్తువులు, వానిసంబంధములు మనయనుభవములో నున్నవని వైశేషికతత్త్వ మంగీకరించును. ద్రవ్య గుణ కర్మలు

వేరుగాను, సన్యోన్యాశ్రయములుగనుగూడ నుండుట యేకాక, సామాన్యవిశేష సమవాయసంబంధములను గలిగియున్నవి. ప్రతిద్రవ్యమున కొక సామాన్యగుణము, విశిష్టగుణము, సమవాయముచే రెంటికి సంబంధముగలిగియున్నది. అనేకత్వమును సాధించు తత్త్వమునకు సంబంధముల యాథార్థ్యమును సమర్ధించుట ముఖ్యావసరమైయున్నది. ఈసంబంధము లసత్యములైనచో నిర్గుణాత్మకమైన వస్త్వైకత్వమునే యంగీకరింపవలసియుండును. లేకున్నచో సంపూర్ణములైన యనేకవస్తువులున్నవనియు నవి సంబంధశూన్యములనియుఁ జెప్పవలసియుండును.

వైశేషికత్త్వములో సమవాయ మొక నీరసమైన సంబంధమైనది. రెండు పృథగ్వస్తువులకు సంబంధమే సమవాయమనుటకు వీలులేదు; కాని సంయోగమునకును దానికిని భేదమున్నదనియుఁ జెప్ప వలనుపడదు. సంయోగము సమవాయము కాదన్నచో సంపూర్ణవస్తువు, తదవయవముల సంయోగముకంటె బాహ్యమైనదని చెప్పవలెను. పరస్పరసంబంధమందినభిన్నద్రవ్యముల సమ్యక్సామరస్యరూపమును సృజించుటే వైశేషికసమవాయాభావ సూత్రముల యుద్దేశము. కాబట్టి వైశేషిక నానాత్వ తత్త్వము పరమార్థస్వరూపము కాఁజాలదు.

సామాన్య విశేష భేదములు ద్రవ్యములయొక్క గుణభేదములే. విశేషస్వభావమెట్టిది? వ్యవహారరంగమున మనము స్వయంసంపూర్ణ ద్రవ్యాస్తిత్వము నంగీకరింతు మన్నమాట నిజమే. కాని యీ విశేష మనగానేమో తృప్తికరమగు సమా

ధానమును జెప్పఁజాలము. ఒక ద్రవ్యమునుగూర్చి మనమెరిగిన దంతయు నేమన దానిగుణములు దాని ప్రవృత్తియునైయున్నవి. దాని విశిష్టత మనకు నిర్వచింపరానిది. కాని యది పరిమితి లేనిదని తోఁచుచున్నది.పృథక్త్వ మనునది నిజముగా లేదు; కేవల మూహాకల్పితము. జీవాత్మవిషయము చూతుఁడు. ఇది మార్పు చేయఁజాలని దేమైననున్నదా? జీవాత్మయొక్క పృథక్త్వము దాని జన్మాంతరప్రవృత్తితో మారుచుండునదైనచో నది పరివర్తనశీలముగలదే. అదియొక నిర్వికారస్వరూపమైనచో నద్దాని స్వభావము మనమెఱుఁగనిది. వాస్తవికాంశముల నీక్షించినచో 'నైల్యము' ను మనమెఱుఁగము; ఒకరకము నీలవర్ణమునే మన మెఱుఁగుదుము; దాని సామాన్యస్వభావమును గాని, 'నైల్య' మును జెప్పు విశేషమునుగాని మనమెఱుఁగము. ఇవన్నియుఁ గలిసి పృథగ్విశేష మెట్లగునో మనము తెలిసికొనఁజాలము. మఱియుఁ దుదకు నిజముగా 'పృథక్త్వ' మననేమో మనకుఁ దెలియదు. విశేషసిద్ధాంతమునకుఁ దార్కికముగానైన నాధారములేకున్నను, వ్యవహార విజ్ఞానాభ్యాస బలముచే మనముద్రవ్యములకును జీవులకు నవ్యయమైనఁ బృథగ్వ్యక్తిత్వ మున్నదని భావింతుము. అనంతసంఖ్యాకములగు ద్రవ్యములకును జీవులకును నపరిచ్ఛిన్నమైన పృథక్త్వమున్నచో నీ పృథక్త్వత్వ మేకాత్మకమైన యథార్థ వస్తుస్వరూపముయొక్క పృథక్త్వమును నశింపఁజేయును. కావున సమవాయాభావములవలన నొక సమగ్ర విజ్ఞాన సమన్వయరూపమును వైశేషికతత్త్వము నిరా

పింపఁదలఁచినయెడల, పృథక్త్వ మనేకవస్తువుల కున్నదను సిద్ధాంతము మార్పునొందవలెను.౧.

గ్రహించుబుద్ధితో నిమిత్తము లేకుండ ద్రవ్యగుణకర్మల యందొక సామాన్యలక్షణమున్నదని విశ్వసింపఁబడెను; మఱియు నది నిత్యద్రవ్యములందు నిత్యమనియు ననిత్యద్రవ్యము లందనిత్యమనియు నూహింపఁబడెను. సామాన్య విశేషములు రెండును యథార్థములైన వైనచో,ఁ బ్రకృతి క్రమమునందు స్థిరస్థాపితము లైనవని తలఁపఁబడు నీద్రవ్యములతో సామ్యముగలవే శాస్త్ర పరికల్పిత సామాన్యములైనచో, యుక్తములు నయుక్తములు నగు సకలద్రవ్యములకును సామాన్యము లుండవలెను. మఱియు శాశ్వతములైన సామాన్యములు లేవు. తర్క-స్వభావమే మన విజ్ఞానమును మార్పులేని దానిగా నూహించును; దీని ననుసరించి, న్యాయవైశేషిక తత్త్వము వస్తుమూలరూపములు, గుణములు, వాని భేదములు నచలములని నిర్ణయించెను. ఏవస్తువు

(౧) పోల్చు: బ్రాడ్లే "అనేకత్వములోని వివిధద్రవ్యములకు స్వయం సంపూర్ణతలేదు. ప్రతిద్రవ్యమునుండియుఁ దదతీత సంబంధమును విడిచినచో, ననేకత్వమే మిగులదు ఏకత్వములేని భిన్నత్వ మర్థరహితమగును. అందుచే బృథగ్వస్త్వస్తిత్వ మాత్మవిరుద్ధ ప్రసంగమగును. ప్రతి ద్రవ్యమునందును భిన్న రూపము లున్నవని చెప్పుటవలన నీ క్లిష్టత తొలఁగదు; ఈవిభాగ మంతము లేకుండఁ జేయవలసివచ్చును. ప్రతివస్తువును దదతీత స్థితిలేనిదైనచో ననేకత్వము నశించును. ఏది స్వయంస్థితి గలిగి వేఱైన వ్యక్తిత్వములేనిదో, యది పృథగ్వస్తువు కాఁజాలదు. అందుచేఁ బృథగ్వస్తువు లుండుట కేవల మూహాకల్పనము. వీనికి నిజమైన స్థితిలేదు." (లాజిక్॥ వాల్యూము-౨. పు. ౬౩౧) మఱియుఁజూడుము: జెంటైల్. థియరీ ఆఫ్ మైండ్ ఏజ్ ప్యూర్ ఏక్ట్. ఇ. టి. పు. ౧౧౩.)

నొకేకాలమున నుండుట నుండకుండ నుండుటయు జరుగదు. ఇదియే స్వవిరోధసూత్రము; ఈసూత్రమున కనుగుణముగనే, సృష్ట్యాది నుండియుఁ బ్రళయకాలము వరకు నెట్టి మార్పులను బొందకుండ నొకేతీరున వస్తువులుండునను భావముతో వానిని వర్గములుగా భావించుట జరిగినది. వస్తువులకు స్థిరత్వమున్నదను విశ్వాసమును డార్విన్ పరిణామ సిద్ధాంతము త్రోలఁగించినది. ఒక జాతిలోని భేదము లధికముగాఁ బెంపొంది ప్రకృతి స్వభావము వలననే, యింకొక జాతిగా వస్తువులు పరివర్తనమందు చున్నవి. లక్షలకొలఁది సంవత్సరముల పరిణామ క్రమముచే వర్గములకు స్వరూపము లేర్పడుచున్నవి. నేఁడును వస్తువర్గము లన్నియు నిరంతర పరివర్తన శీలములు గలిగి యన్యోన్య స్వరూపముల నొందు చున్నవి. సంప్రదాయ పరంపరావశమున నొక యశ్వజాతి లక్షణములు గుర్తింప నసాధ్యములగు రీతిని మారి పోవచ్చును. కావున సర్వసామాన్యములని చెప్పఁబడిన లక్షణములు స్వయంస్థితి గలిగిన నిశ్చలస్వరూపములు గావు భిన్న ప్రకృత్యవస్థలలోఁ జరిగిన పరిణామములలోని దశావిశేషముల నవి తెల్పును. వస్తుజాతులు నశించిపోవుచుండగా జాతులను నమ్మిన తార్కికుని కాధారము నదృశ్యమగును. ఏయొక పరిణామ ఘట్టములోనైన నొక జాతిలక్షణమును సామాన్యము సూచించును; కాని యాలక్షణమైనను స్థిరమైనదిగాదు. సామాన్యములు శాశ్వతములని చెప్పఁబడినప్పు డవి యనంతములని యర్థము కాదు; కాలసంబంధములతో నిమిత్తము లేనివని యర్థము. ప్రాగభావాదులకు సామాన్యమైన యభావము సర్వ

సామాన్యమైనదని న్యాయవైశేషికములు నంగీకరించి యుండ లేదని జైన తార్కికులు బలికిరి; సామాన్యములు సర్వసామాన్యము లనియు నంగీకరింపఁబడ లేదు. భిన్నసామాన్యములకు సామాన్యము లేక భిన్నభావములకు సామాన్య మనగా వాని సామాన్య లక్షణమైన చో వస్తువులకు వేరుగా నొక సామాన్య మెద్దియును లేదని చెప్పవచ్చును. మాన్పుగల వానికి, లేనివాని కిని భేదమును జెప్పు కోరికతో నీసామాన్య సూత్రముద్దేశింపఁ బడినది. అధిక వాస్తవికతగలఅతీంద్రియ ప్రపంచమున కీసామాన్యములు చెందు నన్నచో, వానికి మూలభూతములైన పృథగ్వస్తువులతో వానికి సంబంధముగలుగుట దుస్సాధ్యమగును. ఏకము నిత్యమునగు నొక వస్తుయాథార్థ్యము ననేకములు ననిత్యములునగు పృథగ్వస్తువులతో సంబంధమును గలుగుటయు సులభవిషయము గాదు. సామాన్యము విశేషముపై నాధారపడకున్నచో మనకు ప్లేటో తత్త్వమందువలె వ్యర్థవాదమేర్పడును. పూర్తిగా వేరైన సామాన్య విశేషములకు సంబంధము పొసఁగదు. విశేషసంభరితమైన ప్రపంచమునకు వాస్తవికతతో సంబంధము లేనిదని నిరసింపవలసి యుండును. సమవాయ సూత్రబద్ధములగుటచే సామాన్య విశేషములు విడదీయరానివని న్యాయవైశేషికతత్త్వమంగీకరించును అనగా సామాన్య విశేషములకుగల భేదము విజ్ఞానరంగమునకు జెందినదే యనియు, నది యథార్థజగత్తులోనిది కాదనియు, నంగీకరించియు, స్వతంత్రసామాన్యము లున్నవని వక్కాణింపఁబడెను. అట్టి సామాన్యములు జగద్విలయమైనను, నశింప

వనియు, బ్రళయవేళ నవి కాలము నాశ్రయించి యుండు ననియుఁ గాలమొక యధార్థస్థితి గలదనియుఁ జెప్పఁబడెను.

ద్రవ్య గుణ కర్మలు యధార్థజగత్తులోనివనియు, సంబంధములు తార్కికవిభాగజన్యములనియు గుర్తించినచో నీ సంబంధములను నిజముగా నస్తిత్వముగల ద్రవ్యములుగా భావింపరాదు. సత్తా యనున దొకటున్నదనియు ద్రవ్య గుణ కర్మలకు దాని లక్షణములున్నవనియుఁ జెప్పఁబడెను. కారణాన్యోన్య సంబంధములును, సాధర్మ్యాదియు నస్తిత్వముగలవికావు; ఏలన నస్తిత్వము పృథగ్వస్తులక్షణము. గుణకర్మలు ద్రవ్యలక్షణములు. (౧) ఎట్టి దేశకాలపరివర్తనములు తటస్థించినను, గుణములు నిమిత్తధర్మముయొక్క అవిచ్ఛిన్నరూపములనియు, కర్మలు తాత్కాలికనిమిత్తధర్మాంశములనియుఁ జెప్పవచ్చును. ఒకద్రవ్యముయొక్క సంపూర్ణస్వరూపములో గుణకర్మ లనగా నిత్యానిత్య లక్షణము లవిభాజ్యములైయున్నవి. (౧) ప్రతి ద్రవ్యమునకు విశేష గుణ కర్మలున్నవి. లోకతాటస్థ్యము లన్నియు ద్రవ్యలక్షణములని ప్రాకృతజనాభిప్రాయము. ఒక ద్రవ్యమును, దాని గుణములనుగూర్చిన భావములు మనకు సుపరిచితములు. ఇది యమోఘసత్యమనియు నిరూపింపనవసరము లేనిదనియు వైశేషికము భావించినది. యధార్థమైన దొక ద్రవ్యమో గుణమో కావలయును. గుణములన్నియు యధార్థ వస్తు భిన్నలక్షణములు; అవి తద్వస్త్వాధారశూన్యములుగ నుండవు.

---

(౧) డబ్ల్యు. ఇ. జాన్సన్. లాజిక్ వాల్యుము ౧పు 3౫.

(౧) డబ్లియు. ఇ. జాన్సన్. లాజిక్. వాల్యుము. ౧. పు 32.

అన్యసంబంధరహితములై సర్వస్వతంత్రములైన యనేకవస్తువు లున్నవను ప్రాకృతభావము పరమసత్యమని వైశేషికనిర్ణయమై యున్నది; కాని స్వతంత్రపృథగ్వస్తురూప మెట్లుండెనో మన కెట్టియభిప్రాయమును సూచించియుండలేదు.

పైకి నిర్దుష్టముగా గోచరించుచున్న ద్రవ్యగుణసిద్ధాంత మనేక సమస్యాగర్భితమైన మహాకూపమువంటిది. ద్రవ్యము గుణముల కాధారమైనదని నిర్వచనము.౨. అందుచే గుణములు విడిగానుండవు. ద్రవ్యగుణభేదము మానసికము; కానిసామాన్య విశేషాదులకంటె నధికయాథార్థ్యము గుణకర్మలకుఁ గలదనుట కాధారములేదు. గుణములతో నిమిత్తములేకుండ ద్రవ్యమున్న దని వైశేషికమతము. సృష్ట్యారంభ ముహూర్తమున ద్రవ్యము గుణరహితమైయుండెనట; అనగా వస్తు పరమార్థస్వరూపము వేరు, గుణసహితరూపము వేరునని స్పష్టము. వస్తు మూల రూపమునకును, వస్తువునకుఁ గల విశిష్టములైన నిత్యగుణముల కును సంబంధములేదని చెప్పవలెను. వస్తు స్వస్వరూపస్థితికి దాని గుణముల నిత్యత యవసరములేదు. వస్తువుల విశేషగుణములు కార్యములనియు ననగా గుణములు ద్రవ్యములనుండి జనించిన వనియుఁ జెప్పఁబడెను. కాని యొక ద్రవ్యము తద్భిన్నగుణము లకుఁ గారణ మెట్లుకాఁగలదు? తెలియఁదగిన గుణములన్నియుఁ గాక వేరుగానున్న ద్రవ్యస్వరూపమేమో మనబుద్ధి కచింత్యము.

---

(౨) ప్రాచీనన్యాయము గుణకర్మల కాశ్రయమైనదే ద్రవ్యమని నిర్వ చింపఁగా, నవీనన్యాయము ద్రవ్యమొక గుణములకే యాశ్రయమని నిర్వ చించెను.

గుణములకన్నిటికి వెనుకనున్న దేదో చెప్పరానిది; అవేద్యము. గుణములకంటె ద్రవ్యమున కధిక యాథార్థ్యము నాపాదించుట మనకుఁ జిరకాలానుగతమైన దృఢమగు నభ్యాసము. వైశేషిక ద్రవ్యములు మనకు వ్యవహారములో గోచరించు గుణములకుఁ గేవల మూహాకల్పితములు, నవిదితములునగు నాధారములు. అవి శాస్త్రీయ పరీక్షచే ఋజువైనవికావు. కాని యొక ద్రవ్యమునకు గుణములు పోయినచో, స్వభావమును బోవుననియు వైశేషికాభిప్రాయమే. ద్రవ్యగుణసంబంధము సమవాయమని చెప్పఁబడెను. అనగా, నొకటిలేకున్న నింకొకటి యుండఁజాలదు.౧.

ఇట్టి ద్రవ్యగుణసంబంధమును శంకరుఁడు ఖండించినాఁడు. రెండు నవిభాజ్యసంబంధమును గలిగియున్నచో వాని యవిభాజ్యత దేశమునకుఁ గాని, కాలమునకుఁగాని, స్వభావమునకుఁ గాని చెందినదైయుండవలెను. ఈరెండును దేశమునం దవిభాజ్యములుగావు; ఏలన తంతువులనుండి కల్పితమైన వస్త్రము తంతువులాక్రమించు స్థలమునే యాక్రమించునుగాని, వస్త్రము యొక్క స్థలమునుగాదు. వస్త్రగుణములైన రంగు మున్నగునవి వస్త్రముయొక్క స్థలము నాక్రమించును గాని తంతువుల యొక్క స్థలమునుగాదు.౧. కాలమునకుఁజెందిన అవిభాజ్యత సమవాయసంబంధ లక్షణమైనచో నొక గోవుయొక్క వామ దక్షిణ శృంగము లట్టి సంబంధమును కలిగియుండవలెను. అది

(౧) చూడు: గౌడపాదకారిక॥ 3 అ. ౫. పై శంకరభాష్యము.

స్వభావములేక శీలమునకుఁ జెందినదైనచో, నప్పుడు ద్రవ్య
గుణములకు భేదముచెప్పుట సాధ్యము; ఏలన రెండునొకటే ౨.
ద్రవ్యగుణములపై నాధారపడినచో నది నిజముగా
వేఱైనదికాదు. ద్రవ్యము దానిగుణములతో సమవాయసంబంధ
మును గలిగియుండుటేకాక, సర్వద్రవ్యములు నేకపదార్థ
సంబంధమును గలిగియున్నవి; అదేవిధముగాఁ బృథగ్వస్తువులు
తమజాతికిఁ జెందియున్నవి ౩. గుణములుకాక వేఱుగా ద్రవ్య
మును మనము చూచియెఱుగము; గుణములు మారినను,
మార్పులేనిదేదో యున్నదనుట తార్కికలక్షణముకాదు. ౪.
పరివర్తనశీలములగు గుణము లున్నవన్నచో నిత్యద్రవ్యాస్తి
త్వము నంగీకరింపవలనుపడదు. నేఁడేపుగా రసభరితమైయున్న
పచ్చనియాకు, రేపు పసిమితగ్గి, యెల్లుండి గోధుమవర్ణము
నొంది వాడిపోవుచున్నది. ఆకుయొక్క నిత్యగుణమేమో మన
మెఱుఁగము. ఒక ద్రవ్యముయొక్క మూలప్రకృతి మనకవేద్య
మైన రహస్యమని తత్త్వచరిత్రమంతయు సాక్ష్యమిచ్చు

(౧) వై॥ సూ॥ ౧, ౧, ౧౦

(౨) శంకరభాష్యము ౨, ౨, ౧౭.

(౩) సంఖ్యవంటి గుణములుగల గుణముల నేల ద్రవ్యములలోఁ జేర్చ రాదని శ్రీహర్షుఁడడిగినాఁడు. గుణములు సామాన్యమున కాశ్రయములని చెప్పినచో, నుపాధులవంటివాని కవి యాశ్రయము లేల కారాదని యాతని ప్రశ్న. (ఖండన. ౪, ౩.) గుణ మొక పదార్థమనుట కలెగ్జాండర రంగీకరింపడు.

(౪) చూ॥ న్యా॥ వా॥ ౧, ౧, ౧౩. ఇచట "పృథివ్యాదిగుణాః" అనుచో ద్వంద్వసమాసమను నర్థములో నింద్రియములు పృథివ్యాదిద్రవ్యము లను గుణములను గ్రహించును.

చున్నది. ౧. గుణకర్మలకు వేఱైన ద్రవ్యరూపమెట్టిదో మనకుఁ దెలియు నవకాశము లేదు. వ్యవహారప్రపంచములో ద్రవ్యగుణములను బదార్థములని వాడుకొనకతప్పదు; కాని వస్తుస్వరూపము గుణము లేయని చెప్పరాదు; గుణములుకాక వేఱుగా ద్రవ్యమే లేదని వైశేషికులు చెప్పియున్నారు. ఒకద్రవ్యనిర్వచనముఁను దానిగుణములనుబట్టియే చేయఁగలము. భిన్నగుణములనుబట్టి వస్తువుల భేదమును మనము గ్రహింతుము. భిన్న కాలములలో నొకే గుణసమూహమును బ్రదర్శించునప్పుడు వస్తువొకటేయని నిర్ణయింతుము. భిన్నలక్షణయుక్తములైన వస్తువులనుజూచి భిన్నవస్తువులున్నవని గ్రహించుచున్నాముఁ. స్థిరముగానున్న గుణములపోగే ద్రవ్యమగుచున్నది. జీవులు, నణువులు, దేశము, కాలము, నాకాశము, మనస్సు నిట్టి ద్రవ్యములే.

వ్యవహారజగత్తులోని సకలానుభవ రూపముల నొక తత్త్వములో ముడిపెట్ట వైశేషికము ప్రయత్నించినది. ద్రష్టతో నిమిత్తము లేకుండ స్వయంస్థితి గలది ప్రపంచము. మానవుఁడు నిరాధారముగఁ గల్పించినవి కావను నర్థములో సంబంధములు వాస్తవికస్థితి గలవే. మనకుఁ గలుగు వస్తుజ్ఞానము నానాత్వము గలిగి సంభవించుచున్నదని వైశేషికు లంగీకరింపరు. కేవల

---

(౧) ద్రవ్యమునకు గుణమునకు సమానమైన వాస్తవికత గలదని సాంఖ్యము చెప్పును. అద్వైత వేదాంతము ననుసరించి, ద్రవ్య మొక విజ్ఞానరూపమని భావించి, కాకున్నచో నది తర్కవిరుద్ధభావమని నిరసించును. పోల్చు. లాకే: ఎస్సే ఆన్ ది హ్యూమన్ అండర్‌స్టాండింగ్.

మాహాకల్పితములు కాక నిజముగా నస్తిత్వముగల సూత్రము లపై సంబంధము లాధారపడి యున్నవి. గుణకర్మ సామాన్య విశేషసమవాయాదులన్నియు నాశ్రితములు;ద్రవ్యము వీనికన్నిటి కాశ్రయమునై యున్నది ద్రవ్యములు పూర్తిగా స్వతంత్ర ములు. కారణోత్పన్నములైన అనిత్యద్రవ్యములు నిజముగా ద్రవ్యములు గావు. వైశేషిక సిద్ధాంతమునకు నిత్యమైన ద్రవ్య నవకమే కేంద్రస్థానము నాక్రమించినది. ఈనవద్రవ్యములు శాస్త్రవిషయములు గాని, యింద్రియగోచరములగు ద్రవ్య ములు గావని వైట్ హెడ్ పండితుఁడు చెప్పినాఁడు: వీని కెట్టి విలువగల దనఁగా, మనము మన యింద్రియముల ద్వారమునఁ బ్రకృతిలోఁ జూచిన దృశ్యముల కొక క్రమము నిచ్చి ప్రదర్శిం చును. ప్రకృతి యంతయు నొక నిరంతర పరివర్తనాత్మకమగు దృశ్యమనియు దానికిఁ గారణము నింకొకచోఁ జూడ వలెననియు వైశేషికులు తమకుఁగల వ్యవహార జగత్తునందలి విశ్వాసముచే నిశ్చయించిరి. మన యనుభవ ప్రపంచములోని దృశ్యము లన్నియు ఛాయామాత్రము లనియు నీ ఛాయలకు మూలము లైన ద్రవ్యములు తెఱవెనుకనున్నవనియు వారునమ్మిరి. కాని యిది నిరాధారమైన విశ్వాసమే. మన మనుభవ జగత్తును విడిచి, వెనుక నేదో రహస్యముగా వస్తువులు స్వస్వరూపము లలో నున్నవని తలపనవసరము లేదు. వస్తువులు స్వతంత్రములై విడిగాను, యథార్థముగాను నున్నవని చెప్పు మన విజ్ఞానమును నమ్మవలె నని వైశేషిక ముద్బోధించు చున్నది; కాని, మన యింద్రియ విజ్ఞానమునకు గోచరించుచున్న ద్రవ్యములు యథా

ర్థవస్తువుల ఛాయామాత్రములే యని చెప్పుటలో నాత్మనిర్ణయ
విఘాతములగు వాక్యములను బలుకుచున్నది. ప్రకృతి దృశ్య
ముల నన్నిటిని సమన్వయించుటకుఁ బూనుకొన్న వైశేషిక
దర్శనము వ్యావహారిక జగత్తులో గోచరించుచున్న నానాత్వ
ములకు వెనుక పారమార్థిక నానాత్వమున్నదను నిరాధారతా
త్త్వక విశ్వాసము ననుసరించినది. ప్రకృతిలోని యేకత్వమును
విడగొట్టి విభాగించెనే కాని, దానిని తిరిగి సమన్వయించుటలో
కృతార్థత నొందలేక పోయినది. విడిపోయి, సంబంధ శూన్యత
నందియున్న నానాత్వమున కేకత్వమును ఘటించుటకు దైవా
స్తిత్వమును సాహాయ్యముగాఁ దెచ్చుకొనవలసి వచ్చినది.
మార్పులేని నిత్యవస్తువులకును, నిత్యపరివర్తనాత్మకములగు
ప్రకృతిదృశ్యములకును సమగ్ర సమన్వయము లభింపలేదు.
ఈ రెంటిని బంధించు సూత్రము దుర్లభమయ్యెను.

ద్రవ్యపరస్పరసంబంధము సరిగా వివరింపఁబడియుండ
లేదు. వ్యవహారప్రపంచములో వస్తుసంబంధమును బ్రధాన
ముగాఁ జెప్పిన వైశేషికసిద్ధాంతము, పరస్పరసంబంధములేని
జీవులను, నణువులను శాస్త్రీయద్రవ్యములనుగా భావించి,
సంబంధములన్నియు శాశ్వతములని నిర్ణయించినది. యథార్థ
వస్తుస్వరూపములు నిత్యములైన నవద్రవ్యములు; అవి యెన్నఁడు
మార్పునొందవు; వ్యవహారజగద్వస్తుపరివర్తనకారణము వానిలో
లేదు. అందుచే సంబంధమంతయు బాహ్యాతాటస్థ్యమే.
సంబంధశూన్యములైన యణువులు వ్యవహారజగత్కారణములు
కాఁజాలవు. వ్యవహారప్రపంచము నుత్పత్తి చేయుట కణువులు

సంయోగసంఘర్షణములఁ బొందవలెను. అణువులకుఁ గడ లిక గుణమైనచో, వాని పృథక్త్వము నశించును; ఏలన నణుసంచలనము పృథక్త్వమునకు విరుద్ధమైనది. అదృష్టము కారణమని యంగీకరించుట తాత్త్విక హేత్వనకాశమును శాశ్వతముగా విసర్జించుటేయగును. పదార్థవివరణసందర్భ ములో వాని సంబంధములన్నియు నిజమనుసిద్ధాంతమును బ్రక టించిన వైశేషికము, తనసిద్ధాంతమున కానుగుణ్యముచూప వలయునన్నచో, శాస్త్రద్రవ్యములైన శాశ్వతములు మార్పు లేనివియు నగు నిత్యద్రవ్యసిద్ధాంతమును విడిచిపెట్టవలయును. యథార్థమైన సంబంధనియమము, సంబంధమొందినవస్తువుల పృథక్త్వముతో జతపడదు. కావున నిత్య నిరవయద్రవ్యములని చెప్పఁబడినవి నిత్యపరిణామమందుచున్న జగత్తులోని కొలఁది నిలకడగల ద్రవ్యములేయగును. పరివర్తనమును, సంబంధ మును యథార్థజగత్తునకు మూలరూపములైనచో నప్పుడు సత్యజగత్తు పృథగ్వస్తుసముదాయము కాదు. నిత్యమును మార్పునొందుచు, సమాకృతిగలిగియున్న జగమే యథార్థమై నిలుచును.

నిత్యములగు నణువు లున్నవని వైశేషికదర్శనము ప్రతి పాదించుటలోని భావమేమనగా, దేశకాలస్వరూపగర్భ మందెచటనో మానవనేత్రమునకు గోచరముకాని సూక్ష్మ రేణువులున్నవనియు,నవి సంయోగము నొందినపుడు,సంయుక్త రూపములు గోచరములేయనియు నవి నిత్యములుకాకున్నను దొంతస్థిరతనుగల్గి యున్నవనియుఁ జెప్పవచ్చును. శూన్యము

నుండి యెద్దియు నుద్భవించదను కారణధర్మము ననుసరించి, యీ సూక్ష్మాణ్వాస్తిత్వమును గల్పింపవలసివచ్చినది. దిగ్విప కాలగతులు దేశకాల వ్యవస్థాలక్షణములైనచో, నందు నిండి యుండునవి రూపరసగంధోష్ణతా శబ్దములని వైశేషికులు చెప్పినది నిజమే. ప్రస్తుతము శబ్దమునువిడిచి, రూపరసగంధోష్ణతలను వైశేషికు లణుగుణములని నిర్ణయించిరి. మన యనుభవములోని యీగుణములు నిత్యములుగావున వీని కణువులే కారణములను భావము నుపపాదించిరి. మూర్పుగల ప్రకృతిదృశ్యము లనిత్యద్రవ్య సంజాతములనియు, నిత్యదృశ్యములు నిత్యద్రవ్య జాతములనియుఁ జెప్పఁబడెను. వైశేషికతత్త్వము మూలాధారముగా గైకొనిన విషయములు మన యింద్రియానుభవములోని దృశ్యములే, వీనికి వైశేషికులు హేతువులఁ గల్పింప యత్నించిరి. అణువు లింద్రియగోచరములు కావని వైశేషికులు స్పష్టముగాఁ బ్రకటించి, మన కింద్రియగోచరములైన సర్వదృశ్యముల కవియే కారణములనియు నిర్ణయించిరి. వస్తుజాలమంతయుఁ బ్రకృతికిఁజెందినదే కాని బౌద్ధులవలె మానసికమని తలపఁబడలేదు. కాని యింద్రియగోచరములగు వస్తువులన్నిటికిఁ గారణము లణువులని భావింప నవసరమున్నదా? రంగులు శబ్దములు, రుచిస్పర్శలు నొకదానితో నొకటి సంబంధములేకుండ మనకు వ్యవహారజగత్తులో లభించినచో, వీనికిఁ గారణభూతములైన యణువులును పరస్పరసంబంధశూన్యములైనవని యూహింపవీలగును. కాని మనకు గోచరించు ప్రకృతి, భిన్నదృశ్యము లెడతెగక పరస్పర సాహచర్య సంపర్కములు గలిగియున్న

యొక్క నిరంతర ప్రవాహరూపముగా నున్నదని వైశేషికులు చక్కఁగా వక్కాణించియున్నారు. ఇంద్రియ విషయజాలమును బరిశీలించి, ద్రవ్యగుణసంబంధములతోఁ గూడిన యనుభవ మును మనము గల్పించుకొనుచున్నాము. ఈ మన యనుభవ ములో వైశేషికు లూహించిన యణువుల కవకాశము లేదు. వైశేషికుల అణుసిద్ధాంతమువలనఁ గొన్ని నూత్నసమస్య లుద యించి, విజ్ఞానవాద ప్రమాదములోనికి దారి చూపినవి. అణువులు మన కెఱుకలో లేవు; కాని వ్యవహార జగత్కారణ ములగు నణువు లున్నవని మన మూహించుచున్నాము. ఇచట జూపిన కారణధర్మ విధానమైనను జడాత్మకము; ఉన్నవి వేరు; అవి యణువులు; మనకుఁ గన్పట్టునవి వేరువస్తువులు; వస్తువుల కారణము లనుభవాతీత విషయములు. ప్రత్యక్షవస్తు జగత్తున కాధారభూతముగ నూహింపఁబడిన యీ యణ్వాధారము బల వత్తరమైనదికాదు. మన యనుభవము దేశకాలములలో దృశ్య పరంపరగా లభించుచున్నది. ప్రతివిషయమునకొక దేశము, నొక కాలము, నున్నవి. కాని యీ దేశకాలలక్షణములు విషయ ముయొక్క సంపూర్ణాకారములుకావు. సూక్ష్మపదార్థ లేణువు లైన యణువులనుగూర్చి మనమేమియు నెఱుఁగము. ద్రవ్యము లేక కాలమున ననేకస్థలములనాక్రమించి, రూపవైశాల్యము లను గలిగియున్నవి. సరిగాఁ జెప్పవలయుచో, నొక విశ్వ విశాలపదార్థములనుగాని, యగోచరములగు నణువులనుగాని మన మెఱుఁగము; ద్రవ్యములనే మనము గాంచుచున్నాము. ఒక ద్రవ్యమనగాఁ జలనముగలదని మనము సామాన్యముగా

నెంచుచున్నాము. అది పదార్థములో నొకభాగము; తనలోఁ గల భాగములకు మార్పులేకుండ నుండునట్లును, నితరస్థల సంబంధములలో వానికి మార్పులున్నట్లును నది సహజస్వరూప ములను నిలబెట్టుకొనుచున్నది. ఒకవస్తువునకుఁ గొన్ని యవధు లున్నవి; బాహ్యాభ్యంతరభాగ సంబంధములలో మార్పులు లేనంతకాల మావస్తువు తన పృథక్త్వమును నిలుపుకొనును. మనకొక వస్తువు లేక స్థూలపదార్థమని పిలుచునది యొక దేశా వరణము; దానికిఁ గాలగతపరిణామములతో నిమిత్తము లేకుండ నిత్యమైయుండు నొకవిశిష్టలక్షణముగలదు. మనకుఁగల సందర్భ ములో దేశమును గాలమునాక్రమించు ద్రవ్యము దేశకాల ములనుండియు వేరైనదిగాభావింతుము. దేశకాల వ్యవస్థాస్థితి గలదే పదార్థము. (1) సామాన్యమునుండి విశేషమును, సంబంధములనుండి తద్వస్తువులును, దేశకాల సంయోగమునుండి పదార్థమును గల్పింపఁజూచిన అలెగ్జాండరు, రస్సెల్ వంటి అభినవభౌతికవాదులతోఁగాని, తత్తుల్యులగు బౌద్ధులతోఁగాని వైశేషికులు సాంగత్యమునంగీకరింపరు. చలించు వస్తువులు లేనిదే చలనమును లేదు. అణువనగా నొక యథార్థమైన ద్రవ్య మనియే వైశేషికభావము. వైశేషికులననుసరించి, అణువులు వర్ణాదిగుణములను గలిగియున్నవి. రంగుమున్నగు గుణముల

(1) విషయములు సగుణరూపములు; వీనినుండియే దేశకాలములు గుర్తింపఁబడినవి. కేవలస్థలాక్రమణమును, సాహచర్యమును భావకల్పనములు. ప్రపంచమూలరూపములని వేనినైన పిలువవీలగుచో నవి దేశకాలపదార్థసము చ్చయరూపములు. వైట్ హెడ్ పండితునభిప్రాయములో విషయములు దేశకాలపదార్థరూపముల కాధారములు.

గలదేదియు నణువుగాని, నిత్యవస్తువుగాని కాఁజాలదని శంక రుఁడు విమర్శించియున్నాఁడు. మన యనుభవముననుసరించి చూచినచో వర్ణాదిగుణములుగల వస్తువులు స్థూలములు నని త్యములునైయున్నవి.౧. అగోచరత్వమే నిత్యత్వలక్షణమైనచోఁ జాలసూక్ష్మములగు ద్విత్వములును నిత్యపదార్థములే కావ లెను. ౨. జగత్తునకాధారమైనయొక నిత్యవస్తువవసరమైనచో నది యణుసముదాయముకాఁజాలదు. 3. ప్రత్యక్షప్రపంచ వస్తునానాత్వమున కణునానాత్వ మవసరమని యూహింపఁబ డెను. భిన్నదశలలోఁ బరివర్తనమందుచున్న పదార్థసిద్ధాంతము నిత్యాణుసిద్ధాంతమునకు విరోధమైనది. ప్రాకృతము, సజా రూపమునగు ననుభవము, ప్రపంచమును పృథగ్వస్తుజాలముగా విభాగించునుగాని, ఈషత్పర్యవేక్షణము వస్తువులన్యోన్యరూప ములనందుచున్నవని తెలుపును. పరిణామమనున దొకటి యున్నది. వస్తుయాథార్థ్యమనఁగా ననేకవస్త్వస్తిత్వము గాదు; ఏకప్రకృతిరూపము. వైశేషికముయొక్క వ్యావహారికదృష్టి నిత్యవస్తువునుగాక పరిణామమందున్న ప్రకృతినే ప్రతిపా దించుట సమంజసమైయుండెడిది. ప్రకృతియొక్క అభిన్నైకరూప మును, భిన్నాణువర్గమున కుత్పత్తియందు మూలభూతమగు నేకత్వమును మనకు ముఖ్యాకర్షణములగు విషయములు. పరిణామమనగా, భిన్నరూపాంతరములలో లీనమైయున్న

(౧) వై॥ సూ॥ ౪, ౧, ౧.

(౨) ౪, ౧, ౫.

(3) శంకరభాష్యము. ౨, ౨, ౧౫.

నియమమాత్రరూపాంతరములకన్నిటికి నతీతమైనది. మనకు గోచ
రించు యథార్థపదార్థ మణురూపముకాదు; అది యేకాత్మక
ద్రవ్యము; అందు గుణములపైనాధారపడిన భిన్నరూపము
లంతర్లీనములగుచుండును. భిన్నభూతము లోకేపదార్థము
యొక్క భిన్నరూపములు; భూమి స్థూలమైనది; జలము
సూక్ష్మము; తేజము సూక్ష్మతరము; వాయువన్నిటికంటె
సూక్ష్మతరము. ౧. రూప రస గంధ స్పర్శలు నాలుగును
భూమికిని, రూప రస స్పర్శలు జలమునకును నిట్లే గుణము
లున్నవని, వీనికనుగుణముగా వీనికారణములైన యణువుల
కిట్టి భిన్నగుణములున్నవని తలంపరాదు. అణువులన్నిటికి నన్ని
గుణములును లేవు. అణువుల కొకేగుణమున్నచో, భూమికి
రుచియును, జలమునకు రంగును, మనము కలిగియుండఁజాల
మేలన, కార్యగుణములు కారణగుణానుగుణములై యుండవ
లెను. ౨. అనంతభిన్నతగల యణుసముదాయమొక సామర
స్యముగల ప్రపంచమునకుఁ గారణముకాఁజాలదు. ఇందలి
క్లిష్టతను దొలగించుటకే విచిత్రమైన సమవాయసూత్రమును
గల్పించిరి. రెండణువుల సంయోగముచేనేర్పడిన ద్విత్వములు
వానితో సమవాయసంబంధమునుగలిగియుండియు వానికంటె
భిన్నములైనవని చెప్పఁబడెను.

---

(౧) నవీన భౌతికశాస్త్రము ననుసరించి యణువులనగా విద్యుద్రేణువులు; పదార్థముఁకూడ సూక్ష్మతమమైన యాకాశరూపమై, యించుమించుగా చేతనగుణములను జూపుచున్నది.

(౨) శంకరభాష్యము॥ ౨, ౨, ౧౬.

ప్రకృతి విషయప్రవాహములో నణువులు నిత్యత గలిగిన యంశములు. ప్రకృతిలో నచంచలమైన దేదో యున్నది. ప్రకృతిలో నచలములైన వానినే మనము ద్రవ్యములందుము. మన మిదివఱలోఁ జెప్పిన రీతినే వస్తువుల ప్రవర్తమునకే ద్రవ్యములను నామకరణము చేయఁబడినది. ఎంత మారుచున్నను, మనము మనయనుభవములోఁ గొన్ని మార్పులేని లక్షణములను జూచుచున్నాము. అందుచేఁ బ్రకృతి గర్భస్థమైయున్న నియమము, నిత్యపరివర్తన మందుచున్నను, నవిచ్ఛిన్నతగలిగి నిలుచుచునేయున్నది. అణువాదమునుండి మనకులభించు తత్త్వసూచన మేమనగా యథార్థమైన దేదో యది స్వయంపోషకత్వశక్తిగలదైయున్నది. అనగాఁ బూర్ణతగలిగినదానికే సత్యస్థితి యున్నది; భాగములకు స్వతంత్రస్థితి యున్నచోఁ బూర్ణతకు లోపము సంభవించును. కాని పూర్ణాంశ సంబంధములోఁ జిక్కులు లేకపోలేదు. కావున యథార్థమైనది విజ్ఞానమే యని చెప్పవలెను.

దేశకాలముల సర్వసామాన్య యథార్థరూపములను వైశేషిక ముగ్గడించుటలోని యర్థమేమనఁగా, జగత్తు మనకొక యనంతవ్యాప్తి గలదిగాను, దాని కాద్యంతములుగాని, లోతుగాని లేనిదానిగాను గోచరించుచున్నది. ప్రతివిషయమునకు దేశకాల లక్షణములున్నవి. ఒక పదార్థముయొక్క దేశలక్షణము చలింపకయుండి, కాలలక్షణము మారినచో, నా పదార్థము చలింపకున్న దందుము. కాల మెడతెగక మారుచుండునట్లే, పదార్థము నెడతెగని మార్పునొందుచున్నచో నది చల

నము గలిగియున్నదందుము. మన యనుభవమంతయు దేశకా లానుగతమైనదగుటచే, వైశేషికులు దేశకాలములు మనకు బాహ్యములై యున్నవనియు నందు ద్రవ్యాదులువచ్చి చేరు చుండుననియు నూహించిరి. దేశకాలసంబంధములు దేశమందును గాలమందును గల మన వస్తుదర్శనములచే నేర్పడినవి. మన యనుభవములోని దేశకాలలక్షణముల కాధారభూతములైన విశ్వవిశాల దేశకాలద్రవ్యము లున్నవని యూహింపవలసివచ్చె నెడ, నతివిశాలమైన స్వర్గములో నతివిశాలమైన యొకబుద్ధిని, అతివిశాలమైన యొక తేజమును, నొక యంధకారమును, మనము ప్రత్యక్ష ప్రపంచములోఁ జూచు నన్నిరకముల వస్తువుల కాధారభూతములైన యత్యంత విశాలములైన విశ్వాకృతి గల ద్రవ్యములుండవలెననియు నేల యూహింపరాదు? మన యనుభవమున కాధారభూతములైన దేశకాలములు మనయనుభవమునుండియే వచ్చినవని చెప్పుటకు వీలులేదు. దేశకాలములు విశ్వవిశాలములు విశ్వవ్యాప్తములునైన ద్రవ్యములనగా, నేవస్తువైనను దేశముందున్నదనియు, నేది తటస్థించినను గాలమందుఁ దటస్థించుననియు నభిప్రాయము. జగద్వస్తువు లన్నియుఁ జలనముగలిగియున్నవి, అనగా స్థలము నాక్రమించు ననియుఁ గాలవశములై ప్రవర్తించుననియుఁ దెలియవలెను. వస్తురహితమైన దేశమును, సంఘటనాశూన్యమగు కాలమును ద్రవ్యములని వారియభిప్రాయము. దేశకాలలక్షణ లక్షితము లగు మన యనుభవమునకుఁ గారణములనుజూపు నిమిత్తము వైశేషికు లనంతదేశ కాలాస్తిత్వము నూహించి ప్రతిపాదించిరి

కాని, యవి తాత్త్వికభావకల్పనములే కాని యథార్థస్థితి గలవికావు.

కాలభేదములులేని దేశము కేవల మర్థరహితముకాదు కాని, మార్పులు, చలనములును లేనిదేదియును లేదు; సంబంధించు వస్తువులులేని సంబంధము లేనట్లే. కాలము యథార్థ వస్త్వస్తిత్వమై యున్నది. కాలము వస్తునానాత్వమును సూచించదు. ఒకే ద్రవ్యములోఁ గాలగతి యుండవచ్చును. ఒక మనుజుఁడు స్వభావపరివర్తన మందవచ్చును. ఒక పుష్పము వర్ణభేదమును బొందనగును. దేశము స్థలదూరత్వాది గుణసహితమగుటచే దానికి యథార్థ వస్త్వస్తిత్వ మవసరము. కేవల కాలమట్టి వివిధ వస్త్వస్తిత్వమును గోరదు. ఒక యథార్థవస్తువన్యాధారమును గోరనిరీతినే వివిధవస్తువులుండుట కాలమున కవసరముకాదు.

అణ్వస్తిత్వమును స్థాపించుట కుపయోగించిన హేతువులను దేశకాలాస్తిత్వమును దెల్పుట కుపయోగించలేదు. కాలముయొక్క అవిచ్ఛిన్నత అవిభాజ్యములగు వేర్వేరు క్షణములవలనఁ గలిగినదనికాని, దేశముయొక్క అవిచ్ఛిన్నత వేర్వేరు స్థలములవలన లభించినదనికాని వైశేషికులు చెప్పలేదు. పదార్థము నశించినచో శూన్యమగునేమోయను భయముచే నవిభాజ్యములగు నణువులున్నవని చెప్పుకొనవలసివచ్చిన యెడల, దేశకాలముల యవిచ్ఛిన్నత నదేతీరున నవిభాజ్యములగు భిన్నస్థలక్షణములచేఁ గలిగెనని చెప్పవలసియుండును. దేశకాలముల విషయమున, ననంతమైన దేశముకాని కాలముకాని

యున్నదనుట సమంజసమైనచో, భౌతికప్రపంచ కారణమును జెప్పుటకైన నొక విశ్వవ్యాప్తమగు పదార్థమున్నదని సులభముగాఁ జెప్పవచ్చును. వస్తువు లన్యోన్య మొక సంబంధము గలిగియుండగా నట్టిది దేశసంబంధమనియు, క్షణము లొక సంబంధమును గలిగియుండుటచే నవి కాలసంబంధములనియుఁ జెప్పుచున్నాము. మన యనుభవముకొలకు వస్తుసంబంధములే దేశకాలములని వ్యవహరించుచుంటిమి. ఈ దేశకాలసంబంధములు మనకుఁ బ్రత్యక్షానుభవాంశములు. కాని విశ్వవ్యాప్తములైయున్న దేశకాలములలో వస్తుసంఘటనములు గలుగుచుండునను సిద్ధాంతము నిత్యమగు నణుద్రవ్య సంపత్తిని గోరును. ఇది కేవలము తాత్త్వికభావకల్పనమే. ఒక విశ్వవ్యాప్తమగు దేశమును, విశ్వవ్యాప్తమై యున్న కాలమును, నిత్యములైయున్న యణు సముచ్చయమును యథార్థవిషయములు కావు; అవి కేవల భావకల్పిత విషయములే.(౧) గుణముల కాధారభూతమైనది ద్రవ్యమనునయుక్త నిర్వచనమువలననే, వైశేషికులు దేశకాలాదులు ద్రవ్యములని తలపవలసివచ్చినది. పదార్థము దేశకాలములందు నిండియున్నది; మనము సరిగాఁ జెప్పకొనవలసినచో జగత్స్వరూపమునకు మూలకారణమైనది దేశ–కాల–పదార్థ–సంపుటియని చెప్ప

(౧) పోల్చు. వైట్ హెడ్. "విషయము లొకసిద్ధాంతిముగానున్న దేశములోఁగాని, కాలములోఁగాని, నిత్యముగానున్నయొక పదార్థమునఁగాని తటస్థించుచున్నవని భావింపరాదు. ప్రాచీనసంబంధ సిద్ధాంతమనుసరించి, దేశకాలములు వస్తుసంబంధములు; మనసిద్ధాంతమునను సరించి, యవి విషయ సంబంధములు" (ఎంక్వైరీ. పు ౨౬)

వలెను; వైశేషికు లీ భావము నస్పష్టముగాగ్రహించిరి. ఆకాశము, దేశము, కాలము నొకే యథార్థస్వరూపమనియు, వానివలనఁగలుగు భిన్న కార్యములవలన, మూడుగా వ్యవహరింపబడుచున్నవనియు శివాదిత్యుఁడు చెప్పియున్నాఁడు. ఈ భావమునే చంద్రకాంత తర్కాలంకారుఁడు సమర్థించినాఁడు. కణాదుననుసరించి, దేశ కాలాకాశము లొకేద్రవ్యమైనను, భిన్న ఫలితములచేతను, భిన్న బాహ్యావస్థ 3 లచేతను భిన్నములుగాఁ జెప్పఁబడుచున్నవనియు నీతఁడు వాదించియున్నాఁడు. పరిశుద్ధప్రకృతిస్వభావమునుజూచి గ్రహించిన భావములు. అనంతర నైయాయికులు దేశకాలము లీశ్వరుని భిన్న రూపములనిరి. ४.

విజ్ఞానమొక ప్రవృత్తి; ఒకద్రవ్యమున కచేతనజగత్తుతోఁగల సంబంధములఫలితముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడు గుణము. జీవునకు గుణములతోఁగలది సమవాయసంబంధము. ఆత్మకును జ్ఞానాదిగుణములకునుగల సంబంధమునుగూర్చి శంకరుఁడు చర్చించినాఁడు. ఆత్మ నిత్యమును, గుణము లనిత్యములు నగుటచే రెంటికి సమానపదవిని వైశేషికమీయఁజాలదని యాతఁడు వాదించినాఁడు. రెంటికిని సమానపదవి నొసఁగి

(౨) ఆకాశాదిత్రయంతు వస్తుతః ఏకమేవ ఉపాధిభేదాన్నానాభూతమ్ (సప్తదార్థి పు ౧౭.)

(3)

(४) అథల్యే తర్కసంగ్రహము. పు ౧3౧.

నచో గుణరహితమైనస్థితి యాత్మకెన్నఁడు నుండఁజాలదు. అనఁగా గుణములవలెనే, ఆత్మయు ననిత్యముకావలెను. ౧. మానసికజీవితము సంకుచితమైనదగుటకుఁ గారణము మనస్సణు రూపమైనదని చెప్పఁబడెను; కాని ఆత్మకును మనస్సునకును సరియైనసంబంధము జెప్పుట కష్టమగును. ఆత్మకును విజ్ఞాన గుణమునకును భేదమున్నదని వైశేషికులు చెప్పుటలో వారు కేవల మచేతనసంబంధమునే తీసికొనిరి. మనమనస్సునకు బాహ్యమునను న్న యింకొకదానితో సంపర్కమువలన మన యనుభవ ముదయించుచున్నదను భావమువలననే, మనమిది వరలోఁ బెక్కుసారులు చూచియున్నట్లే, మనయనుభవ మర్థ రహితమగుచున్నది. ఆత్మయొక్క మూలస్వరూప మెట్టిదో మన మెఱుఁగము. ఆత్మయొక్కగుణములైన సుఖదుఃఖములు, జ్ఞానము మున్నగునవి అచేతనజీవులు నచేతనాణువులు గలియు టచే సంభవించును. ఆత్మ స్వతంత్రితగాంచినంతనే, గుణము లదృశ్యములగును; ముక్తాత్మ, గుణరహితమై, స్వగతభేదరహిత మగుటచే నది వాస్తవికతలేనిదగును. దృశ్యములో దృష్టి లీన మగుచున్నది; తానెఱిఁగిన జగన్నిర్మాణమునకు సహకార మొనర్చు సృజనాత్మకమైన కేంద్రిమే మానవుఁడు. తత్త్వ శాస్త్రమునకు సమస్యయైన యనుభవము మనస్సంబంధము లేని ప్రకృతికాని, ప్రకృతిసంబంధములేని మనస్సుకాని కాదు. మానసిక భౌతికవస్తువులు సర్వథా సంపూర్ణసన్నిహితసంబంధ

మును గలిగియున్నవి. సర్వాధారము విజ్ఞానమేకాని, బాహ్యరూపములుకావు. అణువులు, ప్రవృత్తులు విషయములుగాఁగల భౌతికశాస్త్రవేత్తలును, జీవులు, గుణములుగల మనస్తత్త్వశాస్త్రజ్ఞులును వాస్తవికతలేని భావకల్పనముల కస్తిత్వము గలదను భ్రాంతికి వశులగుట నూతనవిషయముకాదు. పరమాత్మేతరమైన సర్వమును జగత్పరిణామ రూపములేయనున ద్వైతులయొక్కయు, సాంఖ్యులయొక్కయు నిర్ణయమునకు విశేషసామంజస్యమున్నదనుట సత్యదూరముకాదు.

న్యాయతత్త్వవిచారణకాలమందు జీవానేకత్వసిద్ధాంతమున కాధారములేదని చూపియుంటిమి. ఇచట మనకొకవైపున జీవకోటియు నింకొకవైపున దేశకాల పదార్థసంపుటియు నున్నది. రెండవదాని ప్రధానలక్షణము ప్రవాహరూపము; అందుచే సాంఖ్యులు దీనికిఁ బ్రకృతియని నామకరణముచేసిరి. పురుషప్రకృతి సిద్ధాంతమును బ్రతిపాదించిన సాంఖ్యసిద్ధాంతము న్యాయవైశేషిక తత్త్వమునకొక యడుగు ముందుకువేసినది.

సూక్ష్మపరిశీలనమువలన, సంబంధములు, గుణములు ప్రధానములైన పురుషప్రకృతిరూపముల కనుబంధములై యున్నవని తెలియఁగలదు. ఋగ్వేదమునందును, బైబిలులోని జగదుత్పత్త్యధ్యాయమందును, అవక్రమస్థితినుండి, యీశ్వరుని ధ్యానశక్తిచే, భిన్నాంతరువులుగల జీవకోటియు జడజగత్తు నుదయించెనను సూచనలో గంభీరార్థమిమిడియున్నదని చెప్పనగును. పూర్ణతగలిగిన ద్రవ్యమే యథార్థాస్తిత్వముగలదని

చెప్పవలెను. సృష్టిలో నెచటనుగాని దేశకాలగతమై సంపూర్ణమైన ద్రవ్యమును మనము చూచియుండలేదు. వస్తువులకు పృథక్త్వము నాపాదించునవధులను మన మూహింపఁజాలము, దశాభేదములుగల పృథక్త్వములున్నవి; సృష్టిలో నుత్తమ వ్యక్తిత్వముగలవాఁడు పరిచ్ఛిన్న మానవుఁడే; ఆతఁడును స్వయంసంపూర్ణుఁడుగాఁడు. పరిచ్ఛిన్న మానసములను, ప్రకృతినిఁ గూడఁ దనలో లీనమొనర్చుకొనఁగలిగినదే నిజమైనవ్యక్తిత్వము. పరిణామప్రవాహములో దృశ్యమగుచు నదృశ్యమగుచుఁ బోవుచున్న జగద్రూపమే పరమసత్యస్వరూపము నేకము నవిచ్ఛిన్నమునగు సత్పదార్థప్రతిబింబము. ప్రకృతి యొకయనంత ప్రవాహము, నన్యోన్యసంబంధరూపము. దేశమును భిన్న స్థలములుగాను, గాలము ననేకక్షణములుగాను, పదార్థము ననేకాణువులుగాను విభాగింపవచ్చును. కాని, మనమిదివరకే చూచినరీతిని, జగత్తునొక దేశముగనో, కాలముగనో, పదార్థముగనో దర్శింపఁజాలము; అది దేశ కాల పదార్థసంపుటి; ప్రకృతి నిర్మాణసామగ్రి; ఇందలిభాగములన్నిటిని భిన్నవస్తువులనరాదు; భిన్నరూపములే.

ఏదృక్పథమునుండి చూచినను, వైశేషికపదార్థ సిద్ధాంతము లోపభూయిష్టమైయున్నది. వ్యవహారజీవితరంగమునందు వాని కర్థమున్నదని యందుమా, వ్యవహారములో మనము చూచు భేదములన్నిటికి ననుగుణముగాఁ బదార్థములను జెప్పియుండలేదు; లక్ష్యములు సాధనములు నట్టివే. వైశేషిక

పదార్థములు, ప్రత్యక్షజగత్తున కర్థముచెప్పు తాత్త్వికభావము లందుమా, లోకములోని సర్వపరివర్తనములు, భిన్నత్వములు నేకనూత్రబద్ధములని చూపవచ్చును. జీవాత్మలును ప్రకృతియు నిత్యపరిణామమున నన్యోన్యాధారభూతములైన భిన్నరూపములని చెప్పనొప్పును. ఆత్మ సత్పదార్థములో నొక యంశమనియు, దానికిని జడపదార్థమునకును విశేష భేదమున్న దనియుఁ జెప్పిన వైశేషికభావము సముచితమైనదే.

బాహ్య జగత్స్వరూపమంతయును నిత్యపరిణామ ప్రవాహరూపమైన ప్రకృతియే యన్నచో, నిందాత్మ కెట్టి స్థానమీయవలయును? ఇది జ్ఞానసిద్ధాంతసమస్య. జీవాత్మకొక నిష్క్రియాత్మకమైన మనస్సుగలదనియు, బాహ్యజగత్తు తన స్వభావానుగుణములైన భావములనందుఁ బ్రవేశపెట్టుచుండు ననియుఁ జెప్పిన న్యాయభావమును వైశేషికమంగీకరించినది యుక్తిదూరమని మనము చూచియున్నాము. జడపదార్థ పరిశీలనమే వైశేషికతత్త్వ దృష్టినంతను వశపఱచుకొన్నది. భౌతిక తత్త్వచ్ఛాయలు వెనుకనున్న వస్తుసత్యమును మఱుగుపఱచినవి; అందుచే నణుస్వభావముగలవే జీవులనియు, స్వభావముచే నవియు విజ్ఞానశూన్యములనియుఁ జెప్పఁబడినది.

అణువులు జీవులు, దేశము కాలము, ననునవి కేవల సంకేతములే; మనయనుభవమే వానికిఁగల యర్థము. వైశేషికులు వాని నాధారముగాఁగొని తమ సిద్ధాంతములను నిర్మించిరి. మనముచూచు జగత్తులోని భిన్నరూపముల కివి కేవల

సంకేతములుమాత్రమే. న్యాయతత్త్వ విమర్శనమునందిదివఱకు మనముచూచి యున్నట్లే, భౌతిక మానసిక వస్తుజగత్తులు నిజమగు నైకైకవిజ్ఞానాంతర్గతములై యున్నవి. అది మానసికవిజ్ఞానమని పొరపడరాదు. ద్రష్టృదృశ్యభేదముల కేకాధారమదియే. ఈవిషయము నంగీకరించినఁగాని, సృష్టిక్రమమునకుఁగాని మనుష్య జంతు వృక్షలతాభరితమైన ప్రకృతికిఁగాని వైశేషికులు సరియగు హేతువులను జూపఁజాలరు. అదృష్టమను దానికీహేతుత్వము నంటఁగట్టుటయు హేతులోపమే యగును; పరిపూర్ణ విజ్ఞానస్వరూపునిగా మారుపఱుపను నీశ్వరుఁడైన నదృష్టస్థానము నాక్రమింపఁజాలఁడు భిన్నరూపములున్నను దనయేకత్వమున కిబ్బందిలేనిది ద్రవ్యమైనచో, నప్పుడు లోకములో మనము చూచు భిన్నగుణస్వరూపము లొకేపరమాత్మయొక్క భిన్నాకృతులని సమన్వయించుటలో నెట్టికష్టమునుండదు. తాను చేసినప్రకృతి పరిశీలనాఫలితముల నేకముఖమునకుఁ దెచ్చి, సమన్వయ స్వరూపనిర్మాణము చేయకుండుటే వైశేషిక సిద్ధాంతలోపము.ఎవఁడు సర్వవస్తువుల నేకసూత్రగతములఁగాఁజూచునో వాఁడే నిజముగాఁ దత్త్వజ్ఞుఁడను ప్లేటో పండితుని వాక్యము ననుసరించి, వైశేషికమొక తత్త్వమనుట కర్హతను బ్రదర్శించియుండలేదు. నానావిషయముల నొకచోఁగూర్చుట తత్త్వశాస్త్రముకాఁజాలదు. భిన్నభావభరితమైన మానవజీవిత వైవిధ్యమును వైశేషికము సముచితముగాఁ బరిశీలించియుండలేదు. భౌతికతత్త్వమును, నీతిమతాశయములను వైశేషికు లేక తత్త్వ

ముగా సమన్వయించి యుండలేదు. అణుసిద్ధాంతముతోఁగూడిన నానాత్వము, జగద్రహస్యస్వరూపమును సమగ్రముగా నెఱుఁగఁ గోరువానికి సంతృప్తినొసఁగఁజాలదు, కాని కేవల తార్కికుని సూక్ష్మపరిశీలనము, యథార్థజగత్స్వరూపముతో సంబంధము లేని, బుద్ధిమాత్రగమ్యమగు శాస్త్రభావసంపుటికంటె నధికమైన దానినీయఁజాలదను వైశేషిక నిర్ణయముతో మేము నేకీభవింతుము. తత్త్వశాస్త్రము విమర్శింపఁగలదే, కాని,ప్రాకృతదృక్పథమునుండి పూర్తిగా విడివడఁజాలదు. ప్రాకృతదృష్టి సంపూర్ణజ్ఞానముకాదు కాని, సారవంతమైన తత్త్వజిజ్ఞాస కది ప్రథమ సోపానము, తత్త్వవిధానము ప్రాకృత దృష్టికి భిన్నమైనది. ఇంద్రియగోచరమగు జ్ఞానావధుల నెంతవఱకు విస్తరించి, యతీంద్రియసీమలో నెంతవరకుఁ బయనింపసాధ్యమో యంత వరకుఁ జొచ్చుకొనిపోవుటకుఁ దత్త్వశాస్త్రము యత్నించును. తత్త్వప్రతిభకు సాధనభూతమైన సృజనాత్మకమగు తర్కవివేకము జగదాధారమైన యొక మహోన్నత నియమమును సూచింప యత్నించును. న్యాయవైశేషిక దర్శనము లవలోకించిన సత్యాంశములనుండియే యింక నెక్కుడు తృప్తికరమైన తత్త్వమును నిరూపింప సాధ్యమగును. ముందు మనము చూడఁబోవురీతిని, "ఒకే పరమేశ్వరుఁడు;ఒకే ధర్మము; ఒకేద్రవ్యము" అను విశ్వాసమున కనుగుణమైనట్టియు నధికతృప్తినిచ్చునట్టియు దత్త్వస్వరూపమును సాంఖ్యవేదాంతములు నిర్మించినవి.

ఉదాహృతగ్రంథములు

౧. ఛటర్జీ: హిందూరియాలిజమ్.

౨. కవెల్ అండ్ గఫ్ సర్వదర్శన సంగ్రహము. ౧౦౨.

3. గంగానాథఝా: ప్రశస్తపాదుని పదార్థదర్శసంగ్రహము; శ్రీధరుని న్యాయకందలితో.

౪. ఫాడిగెజ్: ది వైశేషికాసిస్టమ్.

౫. కీత్ ఇండియన్ లాజిక్ అండ్ అటామిజమ్.

౬. నందన్‌లాల్‌సింహా: కణాద వైశేషికసూత్రములు.

౭. రోల్: భాషాపరిచ్ఛేదము; విశ్వనాథుని సిద్ధాంత ముక్తావళి.

౮. యుఐ: ది వైశేషికా ఫిలాసఫీ.

Printed at George Press, Kakinada.